

החטיבה המרכזית של חוברת זו – החותמת את שנתה השלישית של 'קתדרה' – עניינה היבטים שונים של תקופת המנדט הבריטי. אף ששלושים שנות השלטון הבריטי בארץ-ישראל הם פרק-זמן שכבר נחרש חריש עמוק על-ידי ההיסטוריוגרפיה החדשה, עדיין הוא רחוק ממיצוי. יצחק גליהר מתאר על-פי חומר ארכיוני בריטי את הנסיבות ואת המהלכים שהביאו להפרדת עבר-הירדן מארץ-ישראל המנדטורית, על רקע המגמות השונות בממשל הבריטי ועל רקע היחסים בין בריטניה לבין צרפת, עבדאללה והתנועה הציונית. שילה הטיס-רולף דנה בהיבט אחר של ימיו הראשונים של השלטון הבריטי: עיצובה של המדיניות הכלכלית של ראשון הנציבים העליונים, הרברט סמואל. שנתו הראשונה כנציב העמידה את בעיות-היסוד של המדיניות הבריטית בתחום הכלכלי; ולעבודות הציבוריות שזם היתה חשיבות רבה לקליטתה של העלייה השלישית ולעיצוב דמותה החברתית.

מאמריהם של יובל ארנון-אוחנה ויוסף נבו מעבירים אותנו לשנות השלושים ואל החברה הערבית בארץ-ישראל. הראשון דן במפלגת אל-אסתקלאל, הקיצונית במפלגותיהם של ערביי ארץ-ישראל עד שנת 1937, והאחר – בוחן את הסתירה לכאורה שבתגובתם של ערביי ארץ-ישראל על 'הספר הלבן' של שנת 1939. אריה ל' אבנרי עוסק בקטע של המאבק הציוני על מימוש סעיפו השישי של כתב-המנדט, כפי שבא לידי ביטוי במאבק על אדמות בקעת-בית-שאן ועמק-החולה בשנות העשרים; ומאבק זה קבע הן את מפת ההתיישבות והן את דפוסייה ובעיותיה. מרים גטר מתארת את קלסטר-הפנים הכלכלי והתרבותי של העלייה מגרמניה בימי העלייה החמישית ועומדת על הניגוד העמוק שהתהווה בין הקליטה החברתית-הכלכלית שלה, המלווה בנכונות לתמורה אישית חריפה, לבין הקליטה החברתית-התרבותית המלווה תחושה של זרות ומרירות.

שני מאמרים חוזרים לשלהי התקופה העות'מאנית. אבנר לוי דן במדיניות העות'מאנית כלפי העלייה לארץ-ישראל על-פי מסמכים מתיקו של מושל ירושלים בשנים 1906-1908, עלי אכרם. יוסף נדבה מביא עדויות המשרטטות את דיוקנו של חסן בכר, מושלו הידוע לשמצה של הגליל בתקופת מלחמת-העולם הראשונה.

בפתח החוברת מובא דיון על תהליכי הקיטוב ביישוב היהודי בארץ-ישראל במחצית הראשונה של שנות התשעים של המאה ה-20. דיון זה ממשיך סקירות אחרות שהתפרסמו ב'קתדרה' על היחסים בין 'היישוב הישן' ו'היישוב החדש' ועל הגדרתם של המושגים המקובלים הללו. הנחתו המרכזית של יוסף שלמון היא כי הקו המפריד בין מרכיבי היישוב היהודי אחרי 1882 עובר בין השאיפה לשימור אורח-חיים מסורתי גם במסגרת של תחייה לאומית בארץ-ישראל לבין השאיפה לבניית חברה לאומית וחילונית. את ראשית הקיטוב הוא רואה אפוא בהתגבשותה של התודעה הלאומית והחילונית בהשראת אחד-העם, עם ייסודה של אגודת 'בני-משה' בארץ-ישראל. המתדיינים, יעקב כ"ץ וישראל קולת, מעלים כמה השגות על אופיה של ה'רביזיה' בהיסטוריוגרפיה, ובה-בעת מסתייגים מהנחותיו של שלמון. כ"ץ סבור כי ההבדל הכרור בין 'היישוב הישן' לבין 'היישוב החדש' הוא הבדל עקרוני, וכי 'היישוב הישן' התקיים כחברה נבדלת; לעומת זאת מדגיש קולת את ההבדל המהותי הקיים בין תהליכי הפרדוקטיביזציה, היקפה ומטרותיה ב'יישוב הישן' וב'יישוב החדש', וכי ההבדל ביניהם אינו רק אידאי אלא גם של הוויה והתארגנות חברתית, של תוכן ומטרה. הוא מציע להשתמש במושגים 'יישוב העדות והכוללים' מול 'יישוב לאומי'.

במדור 'תעודה' מביא יהודה רצהבי מקורות על אגודת 'פעולת שכיר' של תימני ירושלים, שקמה בקיץ תרס"ג. נקדימון רוגל מכנס שלושה פרוטוקולים של אסיפות בהן נדונה, בראשית ינואר 1920, הגנת הגליל העליון.

מסיימת את החוברת ביבליוגרפיה נבחרת על הכותל המערבי מאת רות פ' גולדשמידט-לעהמאנן.

ועדת מערכת :

פרופ' יהושע בן-אריה, ד"ר חגי בן שמאי, ישראל ברטל, ד"ר אברהם גרוסמן,

ד"ר ישראל לוין, ד"ר יורם צפריר – האוניברסיטה העברית • ד"ר יוסף שלמון – אוניברסיטת בן-גוריון •

ד"ר אלכס כרמל – אוניברסיטת חיפה • ד"ר יהודה ניני – אוניברסיטת תל-אביב •

פרופ' נתנאל קצבורג – אוניברסיטת בר-אילן •

עורך: ד"ר יעקב שביט

מרכז ועדת מערכת: יהודה בן פורת

מזכיר: חננאל גולדברג

דיון

תהליכי קיטוב ביישוב היהודי בארץ במחצית הראשונה של שנות ה-90

יוסף שלמון

משתתפים בדיון: יעקב כ"ץ
ישראל קולת

הדיון התקיים בירושלים בא' באייר תשל"ח (8.5.1978)

תהליכי קיטוב ביישוב היהודי בארץ במחצית הראשונה של שנות ה-90* אחד-העם ו'בני-משה' – פינס וחוגו

יוסף שלמון

במונחים 'יישוב חדש' ו'יישוב ישן' נעשה שימוש רב בספרות המחקר והפובליציסטיקה העוסקת בחברה היהודית בארץ-ישראל, כפי שהתגלמה החל משנות ה-80 של המאה שעברה. לאור המחקר שנעשה בשנים האחרונות, נבחנו מחדש גם מונחים אלה¹ ונמצא, כי לראשונה נעשה בהם שימוש רווח בתקופת העלייה השנייה², אם כי עקבותיהם נמצאים כבר בתקופת העלייה הראשונה. שימוש זה מקובל על שני הציבורים גם יחד, ומצוי הרבה בספרות הפולמוס של זמנם³. מאחר שאנו עוסקים בתופעות חברתיות מורכבות, לא נוכל להסתפק באפיון חד-ערכי, כדי להבחין בין שתי התופעות. גם התארים 'ישן' ו'חדש' מטעים הם, כאשר למידת ותיקותם בארץ של בני שתי החברות שהזכרנו. יש לציין, כי בתקופה הנדונה, של שנות ה-80 ואילך, גדלה החברה, שאותה אנו מכנים בשם 'יישוב ישן', פי כמה וכמה מן החברה המכונה 'יישוב חדש'⁴. יתר על כן, בין שתי החברות הללו היתה ניידות, המונעת אף זיהוי פשוט של העומדים בראש כל אחת מהן. אנשים המזוהים לחלוטין כבני 'היישוב החדש' שיתפו פעולה עם בני 'היישוב הישן' נגד חבריהם, כביכול, ב'יישוב החדש'. גם מבחינה כלכלית אין להבחין הבחנה פשוטה בין שתי החברות – שתיהן גם יחד לא הצטיינו בכלכלה עצמאית. מכאן גם שהתארים המבחינים לכאורה בין שני היישובים – 'חברה יצרנית' מול 'חברה נתמכת' – אינם תופסים. נשאלת השאלה אם לאור הספקות וההסתייגויות שהעלינו עדיין תקפה ההבחנה בין שתי החברות מעבר לשימוש הפולמוסי המוכר לנו. הדעה המונחת ביסודו של מאמר זה היא, שההבחנה עדיין תקפה, אולם לא במישור האובייקטיבי של

* מחקר זה נעשה באמצעות מלגה מטעם המכון לחקר הציונות שליד אוניברסיטת תל-אביב. ברצוני להודות לפרופ' מ' אליאב, שקרא את כתב-היד והצילני מטעויות, ולמשיגים פרופ' י' כ"ץ ופרופ' י' קולת, אשר הערותיהם הביאוני לבריקה מחדש של הדברים.

1 י' ברטל, 'יישוב חדש' ו'יישוב ישן' – הדימוי והמציאות, קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 19-3; י' קניאל, 'המונחים "יישוב ישן" ו"יישוב חדש" בעיני בני-הדור (1882-1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה', קתדרה, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 19-3. ראה גם: י' קניאל, 'היחסים בין ה"יישוב הישן" וה"יישוב החדש" בתקופת העלייה הראשונה והשנייה', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשל"ח, עמ' 1-27. מ' פרידמן, 'חברה ודת' – פרק בהתפתחות האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל, ירושלים 1977.

2 קניאל, קתדרה שם, עמ' 4-5.

3 ראה: מב"ה הכהן, מערב עד ערב, וילנה 1904, עמ' 40 (נכתב 1890). חבצלת, תרנ"ה, גיליון 22.

4 ראה מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל-אביב תשל"א, נספח א. בשנת 1880 היו בכל ארץ-ישראל 23,000 יהודים. בשנת 1897 היו בכל ארץ-ישראל כ-50,000 יהודים, מתוכם רק 4,350 במושבות. גם אם נוסיף את אנשי העלייה הראשונה בערים, עדיין עיקר הגידול היה של אנשי 'היישוב הישן'.

פרנסות, של מוצא או של משך השהות בארץ, ואף לא כמישור הסוכייקטיבי של שאיפה לנורמליזאציה לאומית וחברתית-כלכלית של עם ישראל בארצו ההיסטורית.⁵ הנחת היסוד שלנו היא, שהקו המפריד בין שני היישובים עובר בין השאיפה לשימור אורח החיים המסורתי גם במסגרת של תחייה לאומית בארץ-ישראל, ובין השאיפה לבניית חברה יהודית-לאומית מודרנית בארץ, שתהא חילונית. אם נאמץ קו זה, נמצא כי 'היישוב החדש' אינו מתחיל, אף אינו נגמר במושבות, ושלוחות לו ביישוב העירוני, ואילו 'היישוב הישן' אינו מוגבל ל'ארבע ארצות הקודש', ושלוחותיו מגיעות גם למושבות החדשות. כדי לעקוב מעקב היסטורי אחר נקודת-השבירה שבין שני היישובים, נתחקה אחר התפתחות היישוב המקובל כ'חדש' מראשיתו.

רביזיוניזם ביישוב הישן

בקרב 'היישוב הישן' צמח כבר בשנות ה־70 הרביזיוניזם, אשר קלט לתוכו הרבה מן הביקורת 'המשכילית' והלאומית על החברה היהודית המסורתית בכלל, והחברה הארצישראלית — בפרט. בראש הזרם הזה עמדו בני הדור השני והשלישי לעלייה האשכנזית לארץ של המחצית הראשונה של המאה ה־י"ט: י"ד פרומקין, י"מ סלומון, יוסף ריבלין, א"מ לונץ, י' לין, י' גולדמן ו'עולים חדשים' כדוד גוטמן. משפחת ראאב, י' שטמפפר, הרב י' אלקלעי ואחרים. ביטוי מגובש לשאיפותיו של זרם זה נמצא כבר בתקנונה של אגודת 'עבודת האדמה וגאולת הארץ', אשר ראשיה היו ממקימי פתח-תקוה. הללו יצאו בקריאה לנורמליזאציה לאומית של העם היהודי בארצו ההיסטורית ('למה יגרע חלק יעקב מכל משפחות האדמה?') בדרך של התיישבות רבתי של יהודים על אדמת ארץ-ישראל.⁶ שלושת העיקרים שהיו ביסוד התנועה הלאומית היהודית מראשיתה — נורמליזאציה פוליטית וחברתית-כלכלית של העם היהודי, וריכוזו הטריטוריאלי בארץ-ישראל — באו לכלל ביטוי פומבי בתקנונה של אגודה זו.

גם אוטופיות סוציאליות התלוו ליזמה זו: חיים דתיים שלמים המותנים ביישוב ארץ-ישראל — קיום כל המצוות כולן, כולל אלה התלויות בארץ, וחברה דמוקרטית המבוססת על עבודה והגשמה עצמית ללא ניצול עבודת אחרים. לאלה נוספה אוטופיה של הקמת חברה לאומית יהודית בארץ-ישראל על כל סממניה.⁶ ריכוז המבט ביזמה זו מעלה מספר שאלות. מי היו הוגי רעיונות אלה, בני 'היישוב הישן' או בני 'היישוב החדש'? בראש היזמה עמדו יוצאי 'היישוב הישן'. גם העולים שזה

5 ברטל (לעיל, הערה 1), עמ' 25, טוען כי הרומנים בראש-פינה ובזכרון-יעקב לא הונעו במניעים לאומיים כמו אלה שהניעו את אנשי ביל"ו או את מייסדי ראשון-לציון (ראה גם: שם, עמ' 16). טענה זו יש בה טעם, אם כי היא צריכה בדיקה. א"ר מלאכי טוען, כי גל העלייה של תרנ"א לא נישא על מניעים לאומיים, בעקבות הערות של אחד-העם. ראה: א"ר מלאכי, 'מלחמת הישוב הישן באחד העם', פרקים בתולדות הישוב הישן, תל-אביב 1971, עמ' 361.

6 א' דרויאנוב (עורך). כתבים לתולדות חיבת-ציון, ג. תל-אביב 1932 [להלן: כתבים], מס' 1109. *6 באופן מקביל להקמת החברה 'עבודת האדמה וגאולת הארץ' יוצא י' שטמפפר בקריאה להחייאת העברית כלשון הלאומית של העם היהודי המתחדש בארץ-ישראל; מכתב שטמפפר לג'ואיש כרוניקל — 22 יוני 1877. ראה מ' נאור, "מאת כתבנו בירושלים ובפתח-תקוה" — יהושע שטמפפר כותב ל"ג'ואיש כרוניקל", קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 79.

מקורו באו כבר הספיקו להתערות בחברה הירושלמית לפני הצטרפותם לזימה המתוארת. לדעת בני הזמן וההיסטוריוגרפיה המאוחרת מדובר בראשיתו של 'היישוב החדש'.⁷ בניסוח מרחיק לכת עוד יותר מזה של אגודת 'עבודת האדמה וגאולת הארץ' יצא י"ד פרומקין, עורך 'החבצלת' הירושלמית, בזמן הוויכוח על כיוון הגירה מרוסיה.⁸ על 'קול קורא' זה, אשר צורף לתקנונה של אגודת 'מייסדי הישוב', שהיתה קשורה עם הקבוצה השנייה של מקימי פתח-תקוה, חתומים גם אישים בולטים מקרב היישוב הקרוי 'ישן'. הוא קורא לקיבוץ גלויות כללי בארץ-ישראל על בסיס הדיאגנוזה האומרת, שהאנטישמיות היא תופעה אנטי-יהודית מתמדת. השתלכות כלכלית וחברתית של יהודים בסביבה הלא-יהודית רק מגבירה עוינות זו. במאניפסט זה מדבר פרומקין על העלאת הכבוד הלאומי, על נורמליזציה לאומית ועל בניית מקלט בארץ-ישראל ליהודים נרדפים. הוא מציע דרכים לנטרל את העוינות הערבית ומאמין בהשגת תמיכה בינלאומית במפעל. פרומקין טוען, כי אנשי 'היישוב הישן' יראו את הדרך ליישוב המוני של יהודים בארץ-ישראל וינהיגו את הזימה. כן טוען הוא, כי הגירה יהודית לאמריקה לא תפתור את 'צרת היהודים', כאשר סופה של שנאת ישראל להגיע גם לשם. הוא קורא גם לנורמליזציה חברתית-כלכלית בדרך של משיכת יהודים לעבודת-אדמה, למלאכה, למסחר ולתעשייה. האם היה במאניפסט זה רק משום התרצות-לשעה לאור האסון שבא על יהדות רוסיה, או שמא היתה כאן כוונה כנה לריאוריינטציה של 'היישוב הישן' בכל הקשור לעתיד היישוב היהודי בארץ?

ניצני התנגדות ליישוב החדש

בדיקת העובדות מראה כי עד 1885 לא הראה 'היישוב הישן' כל התנגדות פומבית למפעל ההתיישבות. אמנם במכתבים שכתבו אנשי 'היישוב הישן' נשמעת הסתייגות מן הנעשה כבר בסוף שנת 1883,⁹ שנזמקה בנימוקים מעשיים של היות הארץ מיושבת ערכים ומוגבלת מבחינת יכולתה

7 אשר לתודעת בני-הזמן ראה, לדוגמה: י' גולדמן, 'שאר ישוב', האסיף, תרמ"ה: 'הקולוניה הראשונה באה"ק', הצפירה, 1882, גיליון 15. הסתייגותו של ליליינבלום מקביעה זו לא התקבלה. ראה: מ"ל ליליינבלום, דרך לעבור גולים, וארשה תרנ"ט, עמ' 6. אשר להיסטוריוגרפיה המאוחרת, ראה גם: ב"צ גת, היישוב היהודי בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 304; ג' קרסל, אם המושבות פתח-תקוה, תל-אביב תשי"ג, עמ' 1. לאחרונה חזר ברטל לטעון את טיעונו של ליליינבלום (ראה ברטל, לעיל, הערה 1), ולא נראה הדבר בעיני יס מהחוקרים שהבחינו כי בראש הזימה עמדו עולים חדשים מהונגריה: פ' גראייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, ב, ירושלים תרפ"ז. אחרים ייחסו את הזימה לרב האשכנזי של ירושלים, הרב מ' אויארבאך: גולדמן, שם, עמ' 136. באותו זמן חלפו כ-16 שנה מאז עלייתו של ר"מ אויארבאך לירושלים — האם היה כבר בן 'היישוב הישן'? אויארבאך התנגד בזמנו לרעיונותיו של קלישר, בעיקר מטעמים מעשיים. הוא לחם גם בכל זימה למודרניזציה של החינוך המסורתי, גם לא הסכים לקשור את רעיון הקמת המושבות החקלאיות ברעיונות הגאולה, קשר שנעשה על-ידי קלישר ואחרים. ברור לגמרי שבתודעת הזמן נעשתה הבחנה בין מודרניזציה של החינוך ובין מודרניזציה של החברה, כמובנו הלאומי והפרודוקטיביזציוני של המושג. בשאלות אלה דן: י' קניאל, 'הוויכוח בין פתח-תקוה לראשון-לציון על הראשונות בהתיישבות', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 26-53. על דיונים אידיאולוגיים מקבילים לאלה שכאו לכיטוי בחברת 'עבודת האדמה וגאולת הארץ' ראה: שם, עמ' 49-42.

8 'קול מעיר', כתבים, ג, מס' 1113.

9 מכתב של הנהגת 'היישוב הישן' אל ר' יצחק אלחנן ספקטור, כתבים, ג, מס' 1186. המכתב נכתב כתוזר לרבני רוסיה. הסתייגות של שמואל סלאנט וכיח-דינו מראשוני פתח-תקוה (כתבים, ג, מס' 1111) היתה משום שהללו נפלו על צוואר הכוללים.

לקלוט לתוכה המוני יהודים. כותבי המכתבים הצביעו על כשלון גל העלייה של 1881–1883 ועל התנגדות הממשל העות'מאני. נשמעו גם טענות על אורח-חיים 'החופשי' של חלק מן העולים. האם היו הנימוקים המעשיים בבחינת תירוץ להתנגדות ראשונית לכל שאיפות חובבי-ציון? עובדה היא, כי החתומים על המכתב הזמינו משלחת של רבנים מרוסיה שתבוא לארץ ותבדוק את הנעשה בה, כדי לעמוד על הקשיים המעשיים במימוש רעיונותיהם של חובבי-ציון.⁹ דווקא במה שקשור לאורח-חיים של המתיישבים השיגה הביקורת הירושלמית את שלה: בני ראשון-לציון היו מוכנים להתאים את עצמם למקובל על 'היישוב הישן' בכל הקשור לקיום מצוות, וכך נהגו גם הביל"ויים.¹⁰ התנגדות לרעיונות חובבי-ציון בקרב החברה החרדית החלה צומחת בחוץ-לארץ משעלתה בעיית ההנהגה. דמויות מרכזיות בהנהגה החרדית ברוסיה והאורתודוקסית בגרמניה נמנעו לקחת חלק בוועידת קטוביץ, או פרשו מתנועת חובבי-ציון מיד לאחריה, משום שכראש היזמה התייצבו אנשים שהיו מוכרים כמי שאינם מקיימים מצוות כפרהסיה.¹¹ יחד עם זאת גרמה הסתייגות זו להתנגדות פאסיבית כלכד לתנועת חיבת ציון, בראשית הופעתה על בימת ההיסטוריה.

התנגדות פומבית למפעלם של חובבי-ציון נוסחה בידי חלק מהנהגת 'היישוב הישן' רק ב-1885.¹² המניע היה ביקורת על סדרי ה'חלוקה', שהשמיעו אנשי חובבי-ציון. אנשי 'היישוב הישן' טענו, כי בשם רעיונות של רוח ושל עבודת-אדמה מנסים אנשי חובבי-ציון לפגוע בציבור גדול של יהודים החי בארץ בתנאי לחץ, על-ידי הבאשת ריחו בעיני יהודי חוץ-לארץ התומכים בו. החתומים על גילוי-הדעת תובעים לעצמם את זכות הראשונים על הגישה החיובית לכל נושא היישוב היהודי בארץ. הווה אומר: הקמת השכונות מחוץ לחומות העיר, הקמת חברות לצדקה וטיפוח המלאכה. הם לגלו על מיעוט הישגיהם בהתיישבות של מבשרי הציונות, כולל חברת כ"ח. כאשר ליישוב החדש – מראשית שנות ה-80 טענו המתנגדים כי בין העולים מצויים מפרי ברית, אחרים נפלו ברשת המיסיון ועוד מהם נטפלו לבעלי ה'חלוקה', שיממנו את שובם לחוץ-לארץ. ההתיישבות שהוקמה חלשה ונתמכת בידי הברון. הם נחלצו להגן על האידיאולוגיה של 'היישוב הישן', בטענם כי היושבים בארץ מקיימים מצוות יישוב ארץ-ישראל אף אם אינם עוסקים בעבודת-אדמה, והם מזכים את היושבים בחוץ-לארץ בזכרון בארץ הקדושה. הם גם מזוהרים את המעפילים ארצה

*9 על מניעי ההתנגדות להתיישבות חקלאית לפני 1882 ראה: קניאל (לעיל, הערה 7), עמ' 36–40.

10 ראה הצעות מ"ל לילינבלום לז"ד לבונטין, כיצד להפריש תרומות ומעשרות מהיבול (כתבים, א, אודיסה תרע"ט, מס' 41). ביחס לביל"ויים, ראה מכתב פינס אל פינסקר, אדר תרמ"ה, כתבים, א, מס' 226. הן אנשי ראשון-לציון והן הביל"ויים הכניסו לתקניהם סעיף המחייב את חבריהם לשמור על אורח חיים מסורתי של קיום מצוות. ראה גם מכתב חברי ועד ביל"ו לר"ע הילדסהיימר, 10.6.1883; אליאב (לעיל, הערה 4), נספח טז, עמ' 403.

11 על עמדת רי"ד סולובייצ'יק, ר' אליעזר גורדון ור' דוד פרידמן ראה: שלמון, 'העימות החרדי "משכילי" בתנועת ח"צ בשנות ה-80', הציונות, ה (1978), עמ' 46–47. ביחס לליהמן והילדסהיימר ראה: כתבים, א, מס' 133, 137, 140. אליאב (לעיל, הערה 4), עמ' 106–109, לא שם לב להסתייגויות של הילדסהיימר מהעומדים בראש תנועת חיבת ציון, שלא היו שומרי-מצוות.

12 'קול מהיכל', כתבים, ג, מס' 1239. בין החתומים על ה'קול' היו גם אנשים שהיו קשורים להקמת פתח-תקוה, כמו יעקב בלומנטל. על הכרוז לא חתמו דמויות בולטות מקרב הנהגת 'היישוב הישן', כמו דיסקין, סלאנט, ריבלין וממונה כולל וארשה. ראה: הצבי, תרמ"ה, גיליון כה; וראה גם: שם, גיליון יז, עמ' 76; וכן: א"ש שטיין, 'חסד לאומים חטאת', המליץ, 1885, גיליון 14.

מפני הסכנות. אין לראות ב'קול מהיכל' זה משום ערעור אידיאולוגי על שאיפות אנשי חובבי־ציון, אלא רצון להגן על 'היישוב הישן', ולהזהיר מפני הקשיים המעשיים שבהרחבת היישוב היהודי בארץ. פרשנות זו של 'הקול הקורא' זוכה לאישור מן התגובות שנשמעו עליו בחוץ־לארץ. במכתבו של הרב אלעזר ואכס, רבה של פיוטרקוב בפולין, אל פינס, בעקבות ה'קול קורא',¹³ מציע הרב ואכס שלא לעודד יותר הגירה לארץ, אבל עם זאת הוא מביע את נכונותו לאסוף כספים כדי ליישב את בני כולל פולין היושבים בארץ על האדמה. ואכס, אשר עוד כאמצע שנות ה־70 הציע לשתול בארץ עצי אתרוגים לפרנסת היושבים בה, הצהיר עתה כי הרעיון הלאומי של אנשי חובבי־ציון אין לו בסיס במציאות. התוצאות המידיות של מפעלם שליליות הן, שכן בעטיו אסר השלטון העות'מאני על ההגירה היהודית לארץ. עיתון 'החבצלת' יצא נגד דפרי שני היישובים בטענה כי אלה גם אלה מתגרים ריב שלא לצורך, ותחת לתקן את הקלקולים שפשו בכל אחד מהם, מטילים האשמות זה בזה. הוא גם קרא לתומכי 'היישוב החדש' לתמוך גם באנשי 'היישוב הישן'.¹⁴ מעל דפי 'החבצלת' הופיעו מאמרים נלהבים על הנעשה במושבות החדשות ותמיכה נלהבת בשליחותו של ק"ז ויסוצקי.¹⁵

במחצית השנייה של שנות ה־80 באה לידי ביטוי עמדת 'היישוב הישן' כלפי 'היישוב החדש', שהתמקדה בשלושה גורמים: הנהגת חובבי־ציון, התנהגותם ה'חופשית' של בני־גדרה ופולמוס השמיטה. יש לציין, כי עמדת 'היישוב הישן' היתה מקבילה לעמדת החוגים המסורתיים בתוך התנועה ברוסיה, אם כי נושא ההנהגה היה יותר עניין לפעילי התנועה בחוץ־לארץ, ואילו אורח־חיהם של בני־גדרה והשמיטה, הקשורים ישירות בארץ־ישראל, הסבו יותר את תשומת לבם של הנהגת 'היישוב הישן' בארץ. הנהגה זו כללה את הרבנים הראשיים של שתי העדות, בתי־הדין של שתי העדות, מנהלי וממוני הכוללים, ו'ועד כל הכוללים' האשכנזיים — ה'ועד הכללי כנסת ישראל'.

פולמוס בני־גדרה התנהל בשנים 1887–1888. יסודו בשמועות שהגיעו לאירופה, כי הביל"ויים שהתיישבו בגדרה אינם מקיימים מצוות. אין ספק כי מנהיגי 'היישוב הישן' נטלו חלק בהסתה זו.¹⁶ ואף־על־פי־כן יש לזכור, כי מי שהוציא לראשונה את דיבת הביל"ויים רעה לא היו אנשי 'היישוב הישן', כי אם דווקא קבוצה ממתיישי ראשון־לציון, אשר סירבה לקבל את הביל"ויים לתוכה,

13 כתבים, שם, מס' 1331. ואכס ציטט גם את הרב אליהו גוטמאכר, מן הדמויות הבולטות בתקופת משרי־הציונות, אשר כתב במכתב לוואכס, שאם המתיישבים בארץ לא יקיימו מצוות, עלול מפעל ההתיישבות להזיק יותר מאשר להועיל.

*13 י"ד פרומקין, 'החלוקה וישוב א"י', חבצלת, תרמ"ה, גיליון 33.

*13 'ארבע מושבות', שם, גיליונות 34, 35, 36, 37; קלונימוס ויסוצקי, 'לחובבי ציון', חבצלת, שם, גיליון 38; 'ברוך אתה בצאתך', שם, גיליון 40.

14 הנצי"ב מוולוז'ין, שהיה מתומכי חיבת ציון גילה, כי שמע עדות זו מפי זיסקינד־שחור, מי שהיה מראשי 'ועד כל הכוללים'. הנצי"ב טען, כי היה מוכן לקבלה כעדות נאמנה, מאחר ששחור לא היה מפורסם כקיצוני, ולכן אין לראותו כפסול לעדות. מכתב זיסקינד־שחור אל ברלין מחשוון תרמ"ח, כתבים, ב, מס' 683. בין ברלין ובין שחור היתה גם קרבה משפחתית, שהרי שחור היה בן־אחיו, ולכן היתה זו גם עדות של קרוב ומודע. ראה: א"ר מלאכי, 'משפחת ברלין והיישוב', פרקים בתולדות היישוב הישן (לעיל, הערה 5), עמ' 256. על השמועות בחוץ־לארץ והכחשתן מצד חובבי־ציון ראה גם: ח"י קרעמער, דורש לציון, וארשה תרמ"ו, עמ' 44 בהערה.

בטענה שהם ניהיליסטים ו'חופשיים'. מי שסלד והתנער מהביל"ויים היה דווקא הכרזן רוטשילד, אשר — כאופן פאראדוקסאלי — רצה שהמתיישבים בארץ יהיו שומרי-מצוות.¹⁴ * עמדה מסתייגת מן הביל"ויים השמיע גם שליחם של אנשי חובבי-ציון — קלונימוס ויסוצקי. גם אם הסתייגות זו לא נבעה רק מאורח-חיהם ה'חופשי' של הביל"ויים, אין ספק שצד זה בהתנהגותם מלא בהתפקיד כולט.¹⁴ * מי היו מגיניהם התקיפים של הביל"ויים? ר"מ פינס וד' גורדון הם שתמכו בביל"ויים, אף יותר מפינסקר, ליליינבלום וכן-יהודה. אולם פה יש להדגיש, כי הסובלנות שגילו כלפי הביל"ויים אנשים כפינס הם מושתתת על ההנחה שהללו יקבלו עליהם אורח-חיים מסורתי. ואכן, הביל"ויים ניאותו, בעיקרם, לקבל עליהם עול-מצוות, בהסכמתם ובתמיכתם המלאה של פינסקר וליליינבלום.¹⁵ ראש מתנגדיהם של הביל"ויים היה הרב ש' מוהילבר, אשר לא ראה אותם כמסמלי שיבת-ציון החדשה, ורצה להפוך את מתיישבי פתח-תקוה לנושאי-הדגל. בעניין זה היו לו תומכים מקרב 'היישוב החדש'.¹⁶ הצעה שגובשה בין מוהילבר לברלין אמרה, שיש לסלק את הביל"ויים מן הארץ ולהושיב תחתם יהודים שומרי-מצוות.¹⁷ כיום, כיוון שהבינו כי הצעתם לא תזכה בתמיכת אנשי חובבי-ציון, וכי אין בכוח התנועה לעשות צעד מעין זה, הסתפקו מוהילבר וברלין במינוי של משגיחת על בני-גדרה והוא שידאג לכך שינהלו אורח-חיים מסורתי.¹⁸ במהלך הדיונים תבעו ברלין, מוהילבר ואליאשברג מאנשי חובבי-ציון ה'חופשיים' לוותר לחרדים בעניין זה. טיעונו של ברלין היה שלחרדים עקרונות מוחלטים, בעוד של'חופשיים' אין בעניין זה עמדה מוחלטת.¹⁹ מוהילבר הוסיף, כי אין לבוא לפני החרדים כתביעה לסובלנות בשם האחדות הלאומית, מאחר שההתעקשות ה'חופשית' היא שמקפחת את האחדות המיוחלת, על-ידי הרחקת 'היישוב הישן' מן 'היישוב החדש'. בנימה פייסנית יותר השפיע אליאשברג, אשר קבע שאין לעמוד על כך שבני-גדרה ישמרו מצוות במידת חסידות. הוא גם טען שיש לקרב יהודים פורשים למסורתם בדרכי הסברה ולא בדרכי כפייה. יחד עם זאת העלה אליאשברג את שיקול טובת התנועה, כתביעתו מבני-גדרה לנהוג

14 * ראה מדברי רוטשילד בביקורו השני בארץ, 1893; הכרזן בנימין אדמונד דה רוטשילד, בעריכת ע' שוחט [חש"ד]. עמ' 23-24. ראה גם: דורש לציון, שם.

14 * לפי דיווחו של י' בלקינד הסתייגותו של ויסוצקי מהגדרתם היתה על רקע סירובם לקבל עליהם אדמיניסטרטור מטעם של חובבי-ציון, וההסתה שהוסת נגד פינס שהיה אפטרופסם של הגדרתם; ראה בלקינד אל דוכנוב, יוני 1885, מימים ראשונים, א, יוני 1934, עמ' 2-4.

15 מכתב פינס לפינסקר משבט תרמ"ה, כתבים, ב, מס' 748, 756. מכתב ליליינבלום לאוסישקין מניסן תרמ"ח, כתבים, ג, מס' 1320 (וראה גם בהערה); ש' יבנאלי, ספר הציונות — תקופת חיבת ציון, ב, עמ' 201 — זכרונותיו של בלקינד; י' קלויזנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב, עמ' 411, 414-415, 424, 426. ראה כיצד הציג פינס בפני מתכנסי ועידת קטוביץ: שם, עמ' 464. על השינוי שחל בעמדת הביל"ויים ביחס לקבלת עול מצוות ראה דיווחו של ויסוצקי: י' קלויזנר, מקאטוביץ עד באזל, א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 95. על עמדת פינסקר ראה: כתבים, ב, מס' 627, 663, 698, 703, 704, 707, 712. על העניין כולו ראה גם: שלמון (לעיל, הערה 11), שם.

16 קלויזנר, מקאטוביץ עד באזל, א, שם, עמ' 76, 78.

17 מכתב ברלין לפינסקר, כסליו תרמ"ח, כתבים, ב, מס' 679, 699, 714, 727.

18 מכתב מוהילבר להנצי"ב, חשוון תרמ"ח, כתבים, ב, מס' 679 (הערה 5); ספר שמואל (בעריכת י"ל פישמן), ירושלים תרפ"ג, עמ' ע-עז.

19 מכתב ברלין לפינסקר, כסליו תרמ"ח, כתבים, ב, מס' 699.

באורח־חיים מסורתי.²⁰ פינסקר פיתח תשובות מקבילות לטענות הרבנים החרדים בתנועת חב"ת ציון להצדקת הביל"ויים, אולם בסופו של דבר נעתר פינסקר לתביעתם שעל המתיישבים בארץ לנהל אורח־חיים מסורתי, אם כי ביקש שלא יקפידו עליהם הקפדה יתרה.²¹ בעיקרו של דבר, שאף פינסקר לנסח תכנית של 'ציונות מעשית', חסרת־פניות מבחינת היחס ליהדות המסורתית. פולמוס השמיטה שהתנהל בשנים 1887–1889 לא שינה את מערכת היחסים המתוארת. תובעי ה'היתר' לעבודה בשמיטה לא היו רק בן־יהודה, ליליינבלום ופינסקר. תמכו בכך גם רבנים כולטים מקרב החברה החרדית ברוסיה, ומוהילבר בראשם. ההיתר שביקש פינסקר היה אף מצומצם מזה שהשיג מוהילבר. בין תובעי ההיתר היה גם הברון רוטשילד. בין המתנגדים להיתר היו לא רק אנשי הנהגת 'היישוב הישן' בירושלים וגם בקרבה היו שתמכו בו, לפחות רבני העדה הספרדית. דיסקין עצמו נטה להיתר.²² המתנגדים העיקריים להיתר באו מקרב מה שקרוי אנשי 'היישוב החדש', גימפל יפה וי"מ פינס. הללו אף נתמכו בידי אנשי חובבי־ציון, שלא היו מזוהים כשומרי־מצוות, כמנחם אוסישקין. לא פה המקום לעמוד על שיקוליהם השונים של הצדדים; יש רק לקבוע כי פולמוס השמיטה היה, אמנם, תמרור רבי־ערך בגיבוש היחס החרדי לתנועת חב"ת ציון.²³ אבל בשום פנים לא היה הגורם המכריע. את מקום התלהטות היצרים במהלך הפולמוס תפסו רגיעה ואף התפייסות, במשך השנים תר"ן–תרנ"א. התפייסות זו הקיפה לא רק את המתפלמסים בתנועה גופה, אלא גם את אנשי 'היישוב החדש' ואנשי 'היישוב הישן'.

פיוס ושיתוף פעולה

בקץ תרמ"ט (1889) נבחרה הנהגה חדשה לתנועת חב"ת ציון, ובראשה הרב ש' מוהילבר, רש"י פין מוילנה ואברהם גרינברג מאודיסה. שלושת הנבחרים, ובעיקר מוהילבר שהחליף את פינסקר, היו לרצון לחרדים. התפתחות נוספת חלה עם הקמת הוועד האודיסאי, ברשיון הממשל הרוסי, בחדש אייר תר"ן (1890). הקמת הוועד רוממה את הרוחות בקרב אנשי חובבי־ציון, שהיו לאים מן הוויכוחים וממיעוט הישגיה של התנועה עד כה. הקמת הוועד, אשר ביטלה את הישגי החרדים בוועידת וילנה, בכך שהחזירה את ההנהגה לאודיסה, לא התפרשה אז ברוח זו. ההתלהבות מהשגת הרשיון והקמת הוועד סחפה, לשעה, גם את החרדים. גילויי הפייסנות באו לכיטוי גם מן הבחינה הרעיונית וגם מן הבחינה הארגונית־חברתית. מן הבחינה הרעיונית, נוסחו תורות ציוניות־דתיות,

20 על התבטאויותיו הסובלניות של אליאשברג ראה מכתב אליאשברג אל א"ל פרומקין, כסליו תרמ"ח, כתבים, ג, מס' 1217. על התקרבותו לעמדת מוהילבר ראה מכתב אליאשברג אל פינס, שבט תרמ"ח, כתבים, ב, מס' 746; מכתב אליאשברג אל פינסקר, חשוון תרמ"ח, כתבים, ג, מס' 1319. על הפיכת אליאשברג לסמל של סובלנות בעניינים אלה בהשפעת אחד־העם ראה: א' גינצבורג (אחד־העם), 'רבי מרדכי אליאשברג', כל כתבי אחד־העם, תל־אביב וירושלים תשי"ד, עמ' מא–מג; 'רב לאומי', שם, עמ' רסה–רסז. להערכה זו לא היה כיסוי מלא. ליליינבלום (לעיל, הערה 7), עמ' 97–98; מכתב פינסקר למוהילבר, כסליו תרמ"ח; ספר שמואל (לעיל, הערה 18), עמ' פט; כתבים, ב, מס' 702.

22 נסיגתו של דיסקין מנכונותו להתיר את העבודה נבעה, כנראה, מחישובים פוליטיים של יחסי כוחות. ראה גם: שלמון (לעיל, הערה 11), עמ' 67, והערות 150–151.

23 לעיל, הערה 11, עמ' 65–77.

אשר הכירו בעיקרון של קיום יסוד 'חופשי' בתנועה, וגילו אף סובלנות להשתתפותו במפעל ההתיישבות בארץ. בין מנסחי התורות האלה היו הן אנשים שתבעו, בזמנם, את סילוק הביל"ויים מהארץ, כמוהילבר וברלין, והן מנהיגים שגילו כבר בשעתם עמדה מתונה יותר, כריינס ואליאשברג.²⁴

בניסוחים חריפים יותר או חריפים פחות שללו תורות ציוניות־דתיות אלה שלילה ערכית את הקיום היהודי בגולה גם בנוסחו החרדי, והעדיפו את קיום העם היהודי בארצו ההיסטורית. זאת, כאשר שיקולים 'משכיליים' של הגברת הפרודוקטיביות, וערכים דתיים של יישוב ארץ־ישראל וקיום מצוות התלויות בארץ מכריעים את הכף. ביישוב ארץ־ישראל יש משום 'תשובת הגוף' ו'תשובת הנפש', כלשונו של הרב י"י ריינס,²⁵ וזאת אף כמחיר של הושבת יהודים שאינם שומרי מצוות על קרקע ארץ־ישראל. נכון הוא, שסובלנות זו היתה מותנית בתנאי המקום והזמן, שהביאו לידי גילוי הכרה בתהליך החילון העובר על יהודי אירופה. כמו כן נבעה הסובלנות מתקווה, כי במסגרת החברתית החדשה בארץ־ישראל יחזרו היהודים לאורח־חיים מסורתי. אולם תנאי זה לא היה מסווג מראש לזמן מוגדר, ולכן הוא לא מנע הצטרפותם של יהודים חרדים לתנועת חיבת ציון. הבסיס המשותף — 'להפוך ארץ נשמה אלפי שנים לארץ מיישבת, הנותנת לחם ושמלה לעובדיה, להם ולביתם ברווח', כלשון הרב י"י ריינס — הפך ליסוד מוסד, למרות הבדלי ההשקפות מי הוא יהודי לאומי כהלכתו. זו היתה 'דרך האמצעי הנקרא שביל הזהב', שעליה המליץ אליאשברג.

במישור החברתי־ארגוני באה ההתפייסות לביטוי בנכונותו של הרב שמואל מוהילבר לעמוד בראש משלחת של 'הוועד האודיסאי' לארץ־ישראל, למרות שנושל מכל עמדותיו בהנהגת התנועה במה שלא היה חבר 'הוועד האודיסאי'. המשלחת הגיעה ארצה בסוף חודש מאי, 1890. תפקידה העיקרי היה לבחון את מצב המושבות ו'היישוב הישן' בארץ, ולדווח עליו ל'וועד האודיסאי'.²⁶ את פני המשלחת קיבלו נציגי הנהגת 'היישוב הישן', אשר גם חיברו 'אדריסה' נלהבת לכבוד הבאים. המשלחת ניאותה לפרסם הצהרה המגינה על 'חלוקה' וממוניה, ומאוחר יותר אף היכתה על חטא בשל הביקורת שמתחו אנשי חובבי־ציון על 'היישוב הישן'.²⁷ מוהילבר הוזמן גם להיפגש עם נציגי הכוללים, וכן הוזמן להרצות בבית־הכנסת הראשי של הקהילה האשכנזית בירושלים, 'החורבה'. בהרצאתו לא חסך דברים בשבח יישוב הארץ, וכן ביקר את מעשיו של הברון רוטשילד ופקידיו, אשר היו מאוסים על שני הציבורים גם יחד. המשלחת ונציגי 'היישוב הישן' הסכימו לחבר גילוי־דעת משותף שהכיר בזכות־הקיום של שני היישובים. הנהגת 'היישוב הישן' פרסמה הצהרות בזכות מפעל ההתיישבות, ותבעה לעצמה את כתר היזמה להקמת המושבות החדשות.²⁸

24 על פרטי עמדות אלה ראה: י' שלמון, 'מסורת ומודרניות במחשבה הציונית הדתית בראשיתה', אידיאולוגיה ומדיניות ציונית, ירושלים 1978, עמ' 33-36.

25 י"י ריינס, 'ישוב ארץ ישראל', נצח ישראל (בעריכת משה ריינס), קראקא תר"ן, עמ' 25-49.

26 א"ר מלאכי, 'עליית רגל של חובבי ציון', פרקים בתולדות הישוב הישן (לעיל, הערה 5), עמ' 263-267.

27 חבצלת, תר"ן, גיליון 32. ראה גם: א"י סטרלצר, 'תעינו ותעתענו', הצפירה, תר"ן, גיליון 125.

28 על הכרות תמיכתם של בני 'היישוב הישן' בצפת בהרחבת המושבות ראש־פינה ויסוד־המעלה ראה: חבצלת, 1890, גיליון 9. על דרשת יוסף ריבלין בנוכחות מוהילבר, סיוון תר"ן, ראה: הצפירה, תר"ן, גיליונות 122-123. סלאנט טען כי בני 'היישוב הישן' היו מאושרים אילו יכלו להתפרנס מיגיע כפיהם. ראה: חבצלת, תר"ן, גיליון 5.

בספרות ההיסטורית מוצגים היחסים שבין שני היישובים כמתוחים מראשיתם. למעשה, היה שיתוף-פעולה רב ביניהם. הנהגת 'היישוב הישן' היתה מעורבת בנעשה במושבות, בעניינים רוחניים, כבעניינים של דרך-ארץ. היא תבעה לעצמה את הסמכות ההלכתית על המושבות, עיקרון שהתקבל על-ידי תומכי חבית ציון מקרב החרדים, כר' יצחק אלחנן ספקטור, שהביע את עמדתו זו ב'היתר' שהציע לעבודה בשמיטה. גם בעניינים של יום-יום התערב 'היישוב הישן' בנעשה בקרב 'היישוב החדש', כמתווך בין המושבות לברון בסכסוכים שפרצו ביניהם, בתמיכה בעולים ובהתערבות אצל השלטונות לטובת המושבות והעולים החדשים.²⁹ אנשי 'היישוב הישן' קיבלו בכרכה את גל העולים של 1891, וגם איחלו לאנשיו שתיישבו על הקרקע ויחיו את השפה העברית, ו'נוחה עליו רוח אבותינו רוח המכבי ובר כוכבא, רוח ישעיה וזרובבל'.³⁰ היתה גם יזמה משותפת של שני היישובים לתמוך במהגרים החדשים, ואף נבחרו ועדות משותפות לשם כך.³¹ היו גם מאמצים של שני היישובים לתיאום עמדות פוליטיות כלפי השלטונות.³²

מה גרם, במהלך השנים 1891–1892, לפירוד ולהתרחקות גוברת בין שני היישובים? המשלחת, שכראשה עמד מוהילבר, בחרה בוועד-פועל של 'הוועד האודיסאי', אשר מקום מושבו נקבע ביפו. לחברי הוועד-הפועל נבחרו י"מ פינס, ז' בן-טובים – נאמנו של מוהילבר, וז' טיומקין – רב-מטעם בייליסאבטגראד, נאמנם של חברי הוועד באודיסה.³³ הוועד-הפועל היה פעיל ברכישת אדמות למהגרים שעתה זה הגיעו ארצה, כנאמנו של אגודות התיישבות שנוסדו בחוץ-לארץ, וכן נטל חלק בעניינים כלליים של היישוב.³⁴ פעילות זו נשאה אופי של שאיפה להיות גורם מרכזי בהנהגת היישוב בארץ, הרבה מעבר להצהרותיו ולכוונותיו הראשונות של 'הוועד האודיסאי'. עם זאת, זכה הוועד-הפועל בראשיתו לתמיכתו המוסרית של 'היישוב הישן'.³⁵ העימות החרף בין הוועד ובין הנהגת 'היישוב הישן' נגרם בשל שרשרת-אירועים. כשלונות רבים ברכישת אדמות, בעיקר עקב תמימותם וחוסר יעילותם של חברי הוועד,³⁶ גרמו להכפשת שם 'הוועד האודיסאי' בפרט, ותנועת חבית ציון בכלל. במהלך ההאשמות שהוטחו נבחרו שני חברי הוועד-הפועל, פינס ובן-טובים, לשמש שער-לעזאזל, ובשלב ראשון סולקו מאגודת 'בני-משה', ובשלב

29 ראה, לדוגמה, קריאת הרב שמואל סלאנט לבני עקרון, להיכנע לתביעות הברון: חבצלת, תר"ן, גיליונות 5-6.
30 חבצלת, תרנ"א, גיליון 26, עמ' 210. תמיכה ביסוד רחובות: שם, גיליון 35, עמ' 279. פנייה לפחה הירושלמי, לכל יגרש את המהגרים החדשים, והנזיפה שקיבלו: שם, גיליון 40, עמ' 316. וראה מכתב 'בני-משה' ביפו אל אחד-העם, אב תרנ"א, מימים ראשונים, א, תל-אביב 1934, עמ' 239.
31 פגישות ביפו בין באי-כוח 'למען ציון', ריבלין, באי-כוח 'ועד כל הכוללים', בכר, באי-כוח כ"ח, בן-טובים, באי-כוח חובבי-ציון, ראה: חבצלת, תרנ"א, גיליון 42, עמ' 333-334.
32 * ראה מכתב ריבלין ופינס אל גורדון לפעולה משותפת להחלפת הפחה, כתבים, א, מס' 143 (חשוון תרמ"ה). השתדלות אנשי 'היישוב הישן' לכיטול איסור הכניסה של יהודים לארץ: הצבי, תרמ"ה, גיליון כה, עמ' 106.
32 חבצלת, תרנ"א, גיליון 10. מאוחר יותר צורפו לוועד יהושע ברזילי (אייזנשטאדט), במעמד של נספח, וא' אייזנברג – שניהם חברים ב'בני-משה'.
33 תמיכה בוועד העיר יפו ראה: חבצלת, תרנ"א, גיליון 12. על בניית בית-הכנסת אורחים ביפו ראה: שם, גיליון 16. על פתיחת ספרייה ביפו ושליחת אנשים מירושלים לעבור במושבות ראה שם.
34 ראה: 'אורות וצללים', חבצלת, תרנ"א, גיליון 14. ראה גם על תמיכה ברעיון יישוב ארץ-ישראל וברעיון הלאומי: שם, גיליון 17.
35 מאוחר יותר הודה פינס באשמת כל חברי הוועד-הפועל כמה שקרה. ראה: מלאכי (לעיל, הערה 5), עמ' 362-363.

מאוחר יותר – מן הוועד-הפועל עצמו. האיש האחראי למעשה זה היה אחד-העם, אשר ידו האחת אחזה ב'וועד האודיסאי', וידו השנייה באגודת 'בני-משה'. קשה להשתחרר מן הרושם שמהלך זה של אחד-העם ניקט כדי להציל את עורה של אגודת 'בני-משה', אשר חבריה היו מעורבים ישירות בשערוריות שהתחוללו בוועד-הפועל. היה זה אחד-העם, אשר רק שנתיים קודם לכן החל מופיע בעיתונות העברית בתור מבקרם החריף של אנשי חובבי-ציון ומפעליהם בארץ, בהפכו, בדרך זו, למנהיגה של אגודת 'בני-משה'. האירועים בארץ עמדו לטרופ את כל קלפיו של בעל 'לא זה הדרך', אשר נחלץ לנסוע ארצה ולהציל את הניתן להצלה באביב תרנ"א.³⁶ כך נולדה פרשה, אשר לה השלכות כבדות-משקל, ואשר הביאה, בסופו של דבר, להתפוררותה של אגודת 'בני-משה'. יש לציין כי הופעתו של אחד-העם בארץ התקבלה באהדה מצד אנשי 'היישוב הישן', בטרם הבינו את משמעות הביקור, לאור הערכתם החיובית את ביקורתו על מפעל אנשי חובבי-ציון בארץ.³⁷ קודם לדיונו באגודת 'בני-משה', רצוני להרחיב במקצת את הדיון ב'וועד האודיסאי' ובוועד-הפועל שלו ביפו, ולבחון את התפקיד שמילא בחיי היישוב היהודי בארץ, בראשית שנות ה-90.

דינמיקה של קיטוב

נגד רצונו וכוונתו הראשונית נגרר הוועד-הפועל בארץ כבר בראשיתו למתחים שנוצרו בין 'היישוב הישן' ובין יסודות מסוימים ב'יישוב החדש'. ומעשה שהיה כך היה: העלייה לארץ של שנות ה-80 וראשית שנות ה-90 הביאה ארצה צעירים שעברו כבר בארצות מוצאם תהליכי-חילון. הזכרנו כבר את הביל"ויים וקורותיהם, אבל, מלבדם היו אחרים, אשר התרכזו ביפו ובירושלים, או שימשו כמורים במושבות. אלה לא נתמכו ישירות בידי תנועת חיבת ציון או הברון. ולכן לא היו נתונים תחת מרותם. הם ביקשו להיתלות בוועד-הפועל ביפו בתור מנהיגות-נגד להנהגת 'היישוב הישן' ולרבני המושבות. אלה, מצדם, הגיעו לעמק-השווה ביחסיהם.³⁸ כבר בראשית שנת 1891 הכריזו על עצמם ה'משכילים' הללו כי אינם כפופים לסמכותו של הרב נ"ה הלוי, שהיה רבה של יפו (רב הספרדים והאשכנזים גם יחד). הם התריסו נגד הרב שהוא איש 'היישוב הישן', לאחר שהלה גער בהם על גילויי התנהגות 'חופשית'. מעניין לציין, שהן אנשי 'היישוב הישן' והן הרב פנו אל הוועד-הפועל, כדי שזה יתמוך בסמכות הרב.³⁹ בנוסף על תקרית זו, שעוררה גלי-מחאה בקרב בני 'היישוב הישן',

36 אחד-העם הוציא את פינס וכן-טובים מאגודת 'בני-משה' בעת ביקורו הראשון בארץ, באביב תרנ"א. הכתבה נכתבה אמנם בידי נחום סלושץ מאודיסה, אבל פרסומה בחבצלת מוכיח על יחס חיובי לביקורו של אחד-העם. ראה: מלאכי, שם, עמ' 368, הערה 60.

37 ראה חבצלת, תרנ"א, גיליון 26, עמ' 210. על היחסים בוועד-הפועל ראה מכתב ברזילי ופראנקפעלד אל אחד-העם, ז' באב תרנ"א, מימים ראשונים (לעיל, הערה 30), א, עמ' 170-175; מכתב ברזילי אל אחד-העם, שם, עמ' 237-238; מכתב ברזילי ופראנקפעלד אל הנהגת 'בני-משה' בווארשה, שם, עמ' 239-240. ראה מכתבי אחד-העם אל לשכת 'בני-משה' ביפו, כ"ט באלול תרנ"א, כסליו תרנ"ב, טבת תרנ"ב, אדר תרנ"ב: כל כתבי אחד-העם (לעיל, הערה 20), עמ' חמב-חמג. וראה: א"ז לוויין-אפשטיין, זכרונותי, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 85-86. לוויין-אפשטיין טעה בקביעת זמן האירועים. תחת שנת תרנ"א, כתב שנת תרנ"ב. ראה גם: מלאכי (לעיל, הערה 5), עמ' 358-363.

38 ראה מכתב סלאנט אל גימפל יפה ונ"ה הלוי, חבצלת, תרנ"א, גיליון 7.

39 חבצלת, תרנ"א, גיליון 22, עמ' 174-175. על מעמדו של הרב נ"ה הלוי ראה: חבצלת, תרנ"א, גיליון 26, עמ' 207-208.

התפרסמו כתבות אשר ייחסו לאנשי חובבי־ציון ביטויי־ביקורת וביטול לגבי אורח־חיו של 'היישוב הישן'.⁴⁰

כשאנו מדברים על 'יישוב חדש' ו'יישוב ישן', כפי שהתגלמו בארץ בראשית שנת 1891, הרינו מכלילים. למותר לפרט את המתחים הפנימיים שהיו קיימים בקרב כל אחד מן הגופים הללו, הן בעניינים שבחומר והן בעניינים שברוח. 'היישוב הישן' היה רווי מתחים בין הקהילה הספרדית לקהילה האשכנזית, ולמתחים אלה היו השלכות על האירועים שבהם אנו דנים.⁴¹ בתוך העדה הספרדית היו מתחים בין ההנהגה, שהיתה בידי יהודים ממוצא ספרדי־עות'מאני, ובין קבוצות אחרות, מיוצאי צפון־אפריקה והמזרח. בקהילה האשכנזית היו מתחים בין הממסד הירושלמי, שהיה בידי ותיקים ממוצא פרושי, ובין החסידים שהיו במיעוט.⁴² מתחים היו אף בתוך הציבור 'הפרושי', בין יסודות מתונים, יחסית, בראשות הרב סלאנט, ובין יסודות שהיו בעלי השקפות קיצוניות יותר בשאלות השעה ואשר התרכזו מסביב ליהושע דיסקין, הוא 'הרב מבריסק'. להנהגה הפרושית היו מוקדי אופוזיציה בתוך 'היישוב הישן' לא רק מ'ימין' אלא גם מ'שמאל'.⁴³ גם ב'יישוב החדש' לא היו היחסים הארמוניים. בין איכרי המושבות היו מסורתיים יותר ומסורתיים פחות; היו קבוצות ממוצא שונה, היתה מתיחות בין הדור הראשון ובין הדור השני, בין האינטליגנציה — שהתרכזה בירושלים מסביב לבן־יהודה, כיפו מסביב לוועד־הפועל ובצפת מסביב ל'בני־ברית' — ובין האיכרים במושבות.⁴⁴

בתהליך הקיטוב, שנתארו להלן, השתתפו מצד אחד האינטליגנציה ב'יישוב החדש' ותומכיה בחוץ־לארץ, בהנהגת 'בני־משה', ומן הצד השני — יסודות מסורתיים ב'יישוב החדש' בראשותו של י"מ פינס. אלה צירפו למאבקם יסודות מן 'היישוב הישן', כולל הממסד הירושלמי והאינטליגנציה ביישוב זה, בראשותו של י"ד פרומקין, עורך 'החבצלת'.

'בני־משה'

אגודת 'בני־משה' נוסדה באודיסה ב־1 באדר תרמ"ט, על־ידי קבוצת צעירי חובבי־ציון, אשר הסתייגו ממיעוט הישגיה היישוביים של התנועה ומהשפעתה הקטנה בקרב הציבוריות היהודית ברוסיה. מסקנתם המעשית היתה, כי תנאי־קודם להתפתחות התנועה הוא תחייה רוחנית־לאומית

40 ראה לדוגמה, מכתב שהתפרסם בג'ואיש כרוניקל, מאת ד"ר כהן מברלין בעניין זה: חבצלת, תרנ"א, גיליון 47, עמ' 372.

41 הקהילה האשכנזית, שהיוותה עתה רוב ביישוב, המשיכה להיאבק להכרת השלטונות בה כקהילה נפרדת. ראה: חבצלת, תרנ"א, גיליון 28, עמ' 221.

42 על הסכסוכים בין הממסד הירושלמי ובין החסידים בשאלות של שליחת שד"ר חסידי לאיסוף כספים בארצות הברית, ועל היחס בין תלמודי־התורה של שתי הקהילות ראה: חבצלת, תרנ"א, גיליון 32, עמ' 254.

43 על הדינמיקה של המתנגדים להנהגה הפרושית ראוי להקדיש דיון נפרד. די אם נזכיר בהקשר זה אנשים כגון א' רוקח, י' גולומב, י' גולדמן, מיכל כהן, חיים מיכלין וי"ד פרומקין עצמו בתקופות מסוימות. על גולדמן ראה לדוגמה: 'להשביט גאון עזים', חבצלת, תרמ"ה, גיליון 41. על המעבר של כהן ומיכלין לצד הספרדים בשנות ה־90, ראה: ח' מיכלין, בראי הדורות, ירושלים תש"י, בהקדמה.

44 על מתחים בין איכרי יסוד־המעלה וראש־פינה לבין השוחט שהצטרף לחברת 'בני־ברית' ראה: 'יסוד המעלה', חבצלת, תרנ"ב, גיליון 23, עמ' 181; גיליון 25, עמ' 199; גיליון 26, עמ' 206-208.

חברתית של החברה היהודית במקומות חיותה. מנהיגה הרוחני של האגודה היה אחד-העם, אשר התווה בשורת מאמרים את קווי פעולתה. במאמרו הראשון שהופיע בדפוס, 'לא זה הדרך', דחה אחד-העם את דרכיה של תנועת חבת ציון עד כה, ובמאמר אחר שבא בעקבותיו, 'הכהנים והעם', העלה את הרעיון של הקמת אוראנגארד לתנועת התחייה הלאומית, שעליו להיות מופת 'לעבודה, לסבלנות, לאהבה ולאחדות', ועליו מוטלת המשימה להוות חבר מחנכים, 'לגדל את הדור הבא ברוח נכון'.⁴³ הקמת הוועד האודיסאי, למעלה משנה לאחר הקמת אגודת 'בני-משה', אך המריצה והצדיקה את היזמה להקמת 'בני-משה', לאור המגבלות שנטל הוועד על עצמו בעת קבלת הרשיון, הווה אומר הגבלת הפעילות לתמיכה באיכרים ובעלי-מלאכה היושבים בארץ-ישראל. מטרתיה של אגודת 'בני-משה' משכו אל שורותיה גם צעירים מאנשי חובבי-ציון, שהיו מזוהים כשומרי מסורת.⁴⁴ מחשבותיו של אחד-העם על טיבה החילוני של התחייה הלאומית-היהודית לא באו לכלל ביטוי ברור במאמרו הראשונים.⁴⁵ כך יש להסביר את העובדה שהוא היה נערץ גם על חוגים מבני האינטליגנציה החרדית בארץ ובחוץ-לארץ.⁴⁶ התביעות המוחלטות שהיו לאגודה כלפי חברה ושאיפותיה החברתיות-רוחניות מנעו את ניסוח תקנוניה רק על הבסיס המעשי-יישובי, המשותף לכל חברה.⁴⁷ כך אפוא התלבטה האגודה בשנתיים הראשונות לקיומה, בקביעת תקנוניה, בנסחה את יחסה למסורת באופן דו-משמעי.⁴⁸ לאור המתחים כשאלה זו יצא אחד-העם לנסח את עמדת

43 'הכהנים והעם', כל כתבי אחד-העם (לעיל, הערה 20), עמ' יט (כ"ד באלול תר"ן).

44 ראה: לוויין-אפשטיין (לעיל, הערה 37), עמ' 84. ברזילי עצמו נודע כשומר-מצוות. אל האגודה הצטרפו אנשים ככ"טובים, פינס, א"ש הרשברג, יוסף חזנוביץ. ראה: ש' טשרנוביץ, בני משה ותקופתם, וארשה תרע"ד, עמ' 26, 37-36. כן הצטרפו חברים מאגודת 'נס ציונה' בוולוז'ין, לאחר התפרקותה. ראה: י' אפל, בתוך ראשית התחייה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 336-321.

45 במאמר 'פצעי אוהב' (כסליו תרנ"א) כבר דיבר אחד-העם על המסורת מבחינה תפקודית: 'כי הדת לא תעצר כח לאחד את הלבבות' — אבל עדיין אין זו ביקורת מוסרית. אף במאמרו התכנית להקמת אגודת 'בני-משה', 'דרך החיים', כל כתבי אחד-העם (לעיל, הערה 20), עמ' תלח-תלט, לא הבהיר את רעיונותיו החילוניים.

46 על ההערה שרחשו לאחד-העם חוגים מקרב האינטליגנציה הדתית בארץ ובחוץ-לארץ ראה הדברים הנלהבים שנכתבו עליו עם הגיעו לביקורו הראשון בארץ: תכצלת, תרנ"א, גיליון 26, עמ' 210. וראה דברים מפורשים שאמר הרב יהונתן אליאשברג, בעת המשבר שהיה בינו ובין אחד-העם: מכתב אליאשברג אל אחד-העם (תרנ"ג), ארכיון אחד-העם, מכון לכתבי-יד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, E — 1. וראה שיחת פינס עם אחד-העם בקיץ תרנ"ג: י"מ פינס, אמת מארץ, ה, ירושלים תרנ"ה, עמ' 19-21. לתגובת פינס על הרצאתו מאגודת 'בני-משה' ראה: לוויין-אפשטיין (לעיל, הערה 37), עמ' 85-86.

47 על התביעות המוחלטות ראה: 'דרך החיים' (לעיל, הערה 45). ראה גם: כל כתבי אחד-העם (לעיל, הערה 20), עמ' כב.

48 לפי התקנות הראשונות של 'בני-משה' נשבעו עשרת המייסדים שבועת-נאמנות לאגודה, אשר מלותיה הראשונות היו: 'בשם אלהי ישראל ובשם כל היקר והקדוש לי'. ראה: טשרנוביץ (לעיל, הערה 44), עמ' 21-20; אפל (לעיל, הערה 44), עמ' 325. המצע הראשון של האגודה לא גילה את יחסה למסורת. ראה: כל כתבי אחד-העם (לעיל, הערה 20), עמ' תלח-תלט; טשרנוביץ, שם, עמ' 16-22. על חששותיו של אחד-העם מפני הגדרה בנושא זה ראה: שם, עמ' 27. על שיקוליו הטקטיים של אחד-העם ראה מכתבו אל לשכת 'בני-משה' כיפו: אגודת אחד-העם, א, תל-אביב תשט"ז, עמ' 7-8. על רקע זה פרצה מתיחות בין החברים ובין הלשכות של 'בני-משה': הלשכות בביאליסטוק ובווילנה היו תחת השפעת החרדים; הלשכות באודיסה ובמוסקבה — תחת השפעה של 'חופשיים'. כלשכות וארשה וארץ-ישראל היתה, על רקע זה, מתיחות פנימית. ראה: טשרנוביץ, שם, עמ' 23, 42. על רקע זה גם התפוררה לשכת ביאליסטוק והוחלט גם על עריכת משאל בין החברים, אשר בו הוצגו שלוש הצעות שונות למצע האגודה: 'חופשית', חרדית ו'פשוטת'. זו האחרונה זכתה ברוב. ראה גם: קלוזנר (לעיל, הערה 15), ב, עמ' 227. למרות תוצאות המשאל, ניסה אחד-העם לכפות עמדה קיצונית על האגודה, אולם נסוג.

האגודה. במאמר, שנקרא 'מלואים לדרך החיים', קרא לאי-התערבותה של אגודת 'בני-משה' ביחס למסורת. כן קבע את העליונות לרוח-הלאום, על 'כל הרוחות המנשבות בפלגות ישראל'. הוא אף תבע סובלנות בעניינים של אמונות ואורחות-חיים מסורתיים. הגילויים הדתיים בהיסטוריה היהודית הוגדרו על-ידו כגילויי-כוח לאומי.⁴⁹ כבר במאמר פרוגרמטי זה הועלה נסי-החינוך בתור דגלה של האגודה, 'להאציל מרוחה על המורים והמורות, להראות פעולתה על הבנים והבנות ולחנך ככה על ברכיה לאט לאט את הדור אשר אנחנו מבקשים'.⁵⁰ ביחס ליישוב החדש' הקם בארץ התיימרה האגודה 'לתת את רוחה בכל המעשים שם'.⁵¹ יש לקבוע כי סימני התנגדות ל'בני-משה' נתגלו בארץ-ישראל כבר משנת תרנ"א, מעת שסולקו בן-טובים ופינס מן האגודה.⁵² פינס ובן-טובים ניסו, כנראה, להקים אגודה דתית-לאומית, ולצרף אליהם את רבני המושבות, כגימפל יפה, נ"ה הלוי, וכן

49 בין הקניינים הלאומיים נכללו 'מנהגי אבותינו היסודיים', משום שאלה היו 'דרכי חייהם הלאומיים מדור דור'. גם מבחינת אורח-החיים התבקשו החברים בשם שיקולים לאומיים 'לבלתי התרחק הרבה בהליכות חייו ומנהגי ביתו מאחיו בני עמו אשר בקרבם הוא יושב'. ראה המבוא לתקנון: 'מלואים לדרך החיים', כל כתבי אהרן-העם (לעיל, הערה 20), עמ' תמ-תמא. על הכוונות שמאחורי הניסוח ראה: טשרנוביץ (לעיל, הערה 44), עמ' 33. על הכוונה להשביע את רצון החרדים בקביעת חובות החברים ראה: קלוזנר (לעיל, הערה 15), ב, עמ' 227. ניסוח זה הושמט בגין הרוח המ'שכילית חופשית' שבו. יש לציין, כי בין העניינים הלאומיים כלל אהרן-העם את 'שפת אבותינו וספרותה', אולם האסיפה מחקה סעיף זה וניסחה תחתיו את הסעיף על 'תורת ישראל, שפתו ותכמתו', ועדיין היתה זו הליכה פורשת לקראת החרדים באגודה. בעניין הניסוחים ראה: 'מלואים לדרך החיים', שם, עמ' תמ (הערה 2). אהרן-העם לא השתתף באסיפת וארשה. כך גם אפשר להסביר את השינויים בנוסח התקנות. השבועה נוסחה בגוון חרדי: 'בשם אלהי ישראל בשם תורתו ובשם ארץ קדשנו'. לא התקבלו הצעות החרדים לחייב כל חבר באגודה לשמור, לפחות, על כשרות שבת ועל דיני טהרת המשפחה. במקום הנוסח השלילי של אהרן-העם 'לכלי התרחק...', התקבל הנוסח 'לכבד את החוקים הדתיים ולכלי הקל גם בכבוד מצוה קלה כחמורה היא...'. ראה: טשרנוביץ (לעיל, הערה 44), עמ' 32, 40-41. ראה גם פרוטוקול מאסיפת וארשה, אצ"מ A 35/9/1. הושארה התצורה האומרת, כי אין לאגודה צביון חרדי (לא לה להתערב בדברים הנוגעים את הדת'). פרוטוקול מאסיפת וארשה, אב תר"ן, אצ"מ A 35/9/1. אהרן-העם לא שבע נחת מן השיפוצים שנעשו בתקנון באסיפת וארשה. נראה כי אכזבתו מן התיקונים שהוכנסו ומן הנעשה באגודת 'בני-משה' בארץ, בגין השערוריות שהיו בוועדה-הפועל, הביאוהו לאימוץ פרישה מהנהגת האגודה. בגינם של איומים אלה הוחלט על בחירת לשכה מנהיגה לאגודה, ואחד העם נשאר מנהיגה המוסרי בלבד. על המהפך באגודה, בעקבות הביקור בארץ באביב תרנ"א ראה: כל כתבי אהרן-העם (לעיל, הערה 20), עמ' תמא (הערה 1). יתר על כן, התקנון המתוקן נגנז. לאחר שאהרן-העם תבע להוסיף ולשנות את השיפוצים שהוכנסו באסיפת וארשה, אשר לא התקבלו. אהרן-העם הכניס במקום המלים 'לכלי הקל בכבוד מצוה...' את המלים 'לכלי חלל כבודה [של האגודה — י"ש]'. ע"י חלול חוקי הדת החמורים בעיני העם'. ראה פרוטוקול מאסיפת וארשה, אצ"מ A 35/9/1. הניסוח 'לכלי חלל...' הורה שהשיקול היה טקטי בעיקרו. ראה גם: קלוזנר (לעיל, הערה 15), ב, עמ' 227-229. על הגניזה ראה: כל כתבי אהרן-העם, שם, עמ' תמ (הערה 1). המוצא מן המתחים שאליהם נקלעה האגודה היה ניסוח תקנון חדש, שבו נוסחו בצורה כללית מטרות האגודה וחובות חבריה, ניסוח אשר בא לרצות את שני הצדדים. ההנמקה לנוסח החדש היתה להקל על קבלת חברים חדשים לאגודה. ראה: טשרנוביץ, שם, עמ' 63; כל כתבי אהרן-העם, שם, עמ' תמא-תמב. אין ספק, כי התיקונים באו לרצות חברים 'חופשיים' באגודה. ראה: שם, סעיפים א-ב. אהרן-העם תבע להחליף את נוסח השבועה 'בשם אלהי ישראל', בנוסח 'בשם אמונת לבבי'. ההחלטה היותר חשובה היתה להעביר את מרכז האגודה לווארשה, ללשכה שבה היו מיוצגים שני האלמנטים שכתובה, ואשר אי אפשר היה לזהותה כ'חופשית', כפי שנעשה הדבר לגבי לשכת אודיסה. ראה: טשרנוביץ, שם, עמ' 39-42, 63-66.

50 'מלואים לדרך החיים', שם.

51 שם.

52 מכתב ברזילי אל אהרן-העם, אב תרנ"א: מימים ראשונים (לעיל, הערה 30), עמ' 237-238. מכתב ברזילי ופראנקפעלד אל אהרן-העם, אב תרנ"א: שם, עמ' 171-175.

את הסופר זאב יעבץ ואנשים מן 'היישוב הישן'⁵³ ואכן, היו סימנים רבים כי מאמצייהם עשויים לשאת פרי. המטרה היתה לבנות את תנועת חיבת ציון על טהרת הציבור החרדי, ולהקים ועד מתחרה ל'ועד האודיסאי'. השתלטות 'בני-משה' על הוועד-הפועל ביפו, לאחר שהכניסו את טיומקין בסודם, הביאה לסילוק השניים גם מן הוועד-הפועל, וכך נמתחו קווי-החזית.⁵⁴ אחד-העם לא הצליח לעצב את אגודת 'בני-משה' לפי רוחו, למרות מאמצים שעשה לסלק ממנה יסודות המתנגדים לעמדתו, ולכן אף הביע אכזבה עמוקה מהנעשה בה.⁵⁵ נראה כי ההחלטה להעביר את מרכז האגודה מווארשה ליפו (חורף תרנ"ג) קיבלה את השראתה מהנחתו של אחד-העם, כי בכך תיחלץ האגודה מן הלחצים שהיתה נתונה להם בחוץ-לארץ. הרחקת מרכז האגודה מכלל חבריה לא נראתה לאחד-העם כמסכנת את עתידה, כאשר הניח מראש כי מימוש שאיפותיה יעשה, ממילא, על-ידי מעטים מחבריה, הנמצאים במקום המתאים.⁵⁶

השקפותיו של אחד-העם על מטרות התנועה הלאומית ודרכי הגשמתן עוררו נגדו ונגד חבורת 'בני-משה' מספר מוקדי התנגדות, בתוך החבורה ומחוצה לה. מ"ל ליליינבלום היה מבטאה העיקרי והנחרץ של הסתייגות אנשי חובבי-ציון, בני דור שנות ה-80, משאיפות האגודה. טיעונו של ליליינבלום היו, כי אחד-העם מקדים שאלות רחוקות של רוח וחינוך לשאלות הדוחקות של הכוונת ההגירה מרוסיה לארץ-ישראל. הבעיות התרבותיות-חינוכיות שמעלה אחד-העם מחזקות את המבדיל בין חברי התנועה, לעומת הבעיות המעשיות, המאחדות את כולם.⁵⁷ החרה אחריו א"י סלוצקי, מעורכי 'המליץ'.⁵⁸ סלוצקי היה החוליה המקשרת בין האסכולה 'הציונית מעשית' מבית מדרשו של ליליינבלום, ובין 'הציונות המעשית' מבית מדרשו של מוהילבר. לחברות זו של 'ציונים מעשיים' משני המחנות, המסורתי ו'המשכילי', תהיה רציפות היסטורית גם בתקופות מאוחרות. כבר בתקופה שאנו עוסקים בה הגיעו אלה לכלל החלטה להקים מרכז לחובבי-ציון, אשר יעסוק בתעמולה מחוץ ל'ועד האודיסאי', ומחוץ ל'בני-משה'. המרכז הוקם בוועידת דרוזגניק (קיץ תרנ"ג); בראשותו הועמד מוהילבר ומקומו נקבע בבאליסטוק, מקום מושבו של הרב, וניתן לו

53 על היוזמה ראה: מלאכי, 'חברת ישוב ארץ הקדש', פרקים בתולדות הישוב הישן (לעיל, הערה 5), עמ' 207-252.

54 על המתיחות בוועד-הפועל על רקע זה ראה מכתב ברזילי ופראנקפועל אל אחד-העם (לעיל, הערה 52), עמ' 173-172.

55 תביעת אחד-העם כי החברים לאסיפת וארשה (אב תר"ץ) יהיו רק אלה המקבלים עמדתו שלו, מתוך שלוש האפשרויות המוצגות במשאל, לא התקבלה. ראה מכתבו ללשכת 'בני-משה' ביפו: אגרות אחד-העם (לעיל, הערה 48), עמ' 7-8. הוצאת פינס ובן-טובים מלשכת 'בני-משה' ביפו וההשלמה עם הרס הלשכה בבאליסטוק מצביעים על כוונות אלה. ראה מכתב אחד-העם אל רבניצקי, ה' באדר ב' תרנ"א, שם, עמ' 4. אחד-העם הודה כי לא הצליח לעצב את האגודה לפי רוחו. ראה: כל כתבי אחד-העם, שם, עמ' תמא (הערה 1).

56 ראה מכתב חזור אל כל הלשכות, וארשה אלול תרנ"א: כל כתבי אחד-העם, שם, עמ' תמא-תמב.

57 מ"ל ליליינבלום, 'ספר שיבת ציון', המליץ, 1892, גיליון 85; הנ"ל, 'דרך בת עמי', המליץ, 1889, גיליונות 80-81. ליליינבלום עצמו הצטרף לאגודת 'בני-משה' בראשיתה, אולם פרש ממנה לאחד שהתבררו מגמותיה הרוחניות חברתיות.

58 א"י סלוצקי, 'מה העבודה הזאת לכם', המליץ, 1892, גיליונות 81, 87-88; הנ"ל, 'תשובה כהלכה', המליץ, 1891, גיליונות 150, 152, 154; הנ"ל, 'נחפשה דרכנו ונחקרה', שם, גיליונות 202-203, 221.

השם 'מזרח' (מרכז רוחני).⁵⁹ אין ספק כי מיעוט הישגיו של 'הוועד האודיסאי', והוועד-הפועל שלו ביפו, השיב רוח במפרשי 'בני-משה' וה'מזרח' כאחד. העובדה שחברי 'בני-משה' היו הפעילים בוועד האודיסאי ובוועד-הפועל שלו ביפו לא הפריעה להם להרחיב את פעילותם דווקא כאשר הללו היו נתונים במשבר קשה. במאמץ רב ניסה אחד-העם לנקות את חברי האגודה משערוריות-יפו, וקרא לכל חבריו להתגייסות לפעולה חינוכית, תוך השארת הפעילות ההתיישבותית כפויית הטובה לאחרים.⁶⁰

לא כאן המקום לעמוד על מערכת היחסים הסבוכה שבין 'בני-משה' ובין 'המזרח'. די אם נאמר כי היתה ניידות חברתית בין שני הארגונים, ולצדה — עוינות עמוקה. שני הארגונים התפתחו ברוסיה באופן מקביל, כאשר ביניהם מגע שטחי בלבד.⁶¹ ההתנגשות ביניהם אירעה על רקע הנעשה בארץ-ישראל, ובמהלכה נוצר, באופן פאראדוקסאלי, בקע עמוק בתוך הקבוצה החרדית בתנועת חיבת ציון, בין אנשי 'המזרח' ברוסיה ובין הקרובים להם בדעות בארץ-ישראל. 'המזרח' קיבל אופי חרדי בגינה של הנהגת מוהילבר, אם כי כוונת מייסדיו היתה למשוך לתנועת חיבת ציון את יהדות רוסיה, על כל זרמיה, ובאופן לא מוצהר, גם את אלה אשר לא הסכימו עם המהלך החדש שביקש אחד-העם להכניס לתנועה.⁶² יזמי 'המזרח', וסלוצקי בראשם, הביעו הסתייגות חריפה מאנשי 'בני-משה', בשל תפיסתם האידיאולוגית, בשל אופיו המסתגר והמתעלה של ארגונם, בשל זכויות-היתר ותוויה-מעמד אשר תבעו לעצמם ובשל התרסתם נגד הפעולות המעשיות של אנשי חובבי-

59 לרשימת המשתתפים באסיפת דרוזגניק של 'המזרח' (אלול תרנ"ג) ראה: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המכון לכתבי-יד, קדש 690, ת' 2, עמ' 58-59, 74.

60 אחד-העם זעק וזעקות צער וקרא קריאות יאוש באוזני חבריו. המשבר בוועד-הפועל התפרש בעיניו ככישלון אישי. יחד עם זאת, הוא לא האשים בכשלונו את האגודה, אלא 'אנשים פרטיים'. ראה מכתביו ללשכת 'בני-משה' ביפו ולמרכז בווארשה, אלול תרנ"א, כסליו תרנ"ב, טבת תרנ"ב, אלול תרנ"ב: כל כתבי אחד-העם, שם, עמ' תמב-תמד. על חלקם של 'בני-משה' במשבר ראה מכתב אייזנשטאדט אל אחד-העם: מימים ראשונים (לעיל, הערה 30), א, עמ' 171-175.

61 היו אנשים שהיו פעילים בשני הארגונים גם יחד: דוד סוכובולסקי היה מזכיר 'המזרח' בביאליסטוק, ועם זאת השביע חברים, מבין אלה שבאו במגע עם 'המזרח', ל'בני-משה': בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, קדש 690, ת' 2, עמ' 58-59, 74. האם שיחק 'משחק כפול'? ראה גם: ש' טשרנוביץ, 'ראשון לציון', ספר שמואל (לעיל, הערה 18), עמ' קסט. ראה גם: קדש 690, שם, עמ' 41-42; טשרנוביץ (לעיל, הערה 44), עמ' 26. על הרשברג מביא ליסטוק וקשריו עם שני הארגונים ראה: שם, עמ' 27. ראה גם: קדש 690, שם, עמ' 71. אשר ל'ל' אפל מווילנה והסופר מב"ה הכהן ממוהילבר, הללו הצטרפו ל'בני-משה' בתרנ"ד, וקודם לכן היו קשורים עמם 'המזרח'. ראה: אפל (לעיל, הערה 44), עמ' 254; מב"ה הכהן, 'הרב העסקן', ספר שמואל, שם, עמ' קסב. אפל כיהן כמזכיר לשכת 'בני-משה' בווילנה, בעוד שקודם לכן היה ממתנגדיה החריפים. ראה: קלוזנר (לעיל, הערה 15), ב, עמ' 241, 243, 244. על חלקם בהקמת 'המזרח' ראה: 'ל' אפל, 'זכרונות', ספר שמואל, שם, עמ' קה. על 'ל' גולדברג מווילנה ויוסף מוהילבר, נכדו של הרב שמואל מוהילבר, ראה טשרנוביץ (לעיל, הערה 44), עמ' 26.

62 על נאומו של מוהילבר באסיפת דרוזגניק ועל עמדתו ביחס לאגודת 'בני-משה' ראה: טשרנוביץ, 'ראשון לציון', שם, עמ' קסח. בין האנשים שנמשכו ל'מזרח' היה יחיאל צ'לנוב ממוסקבה. ראה: קלוזנר (לעיל, הערה 15), ב, עמ' 234, 239, 240. 'ל' אפל מווילנה, שם, עמ' 243; 'י' ברודס, וילנה הציונית ועסקיה, תל-אביב 1939, עמ' 48 (בהערה). על אנשים שפרשו מ'בני-משה', לאחר שעמדו על מגמותיה, כמו ליליינבלום, ראה: קלוזנר, שם, ב, עמ' 224, 238, 240. על אנשים שהיו חברים ב'בני-משה', אבל לא הסכימו עם הקו הכללי של האגודה, כמו מנחם אוסישקין, ראה: שם, עמ' 224, 238. ראה גם מכתב לאדיונסקי אל אחד-העם, אב תרנ"א, אצ"מ A 35/4/9; ומכתב אוסישקין אל אחד-העם, אלול תרנ"א, תשרי תרנ"ב, סיוון תרנ"ב, אב תרנ"ב: אצ"מ A 35/4/1.

ציון בארץ. להבדיל מליינבלום, הבליט סלוצקי את האופי החילוני המוצהר שדבק באגודה. עם שהצדיק את איכחוננו של אחד-העם, כי משכרה של תנועת חיבת ציון נעוץ בחוסר הכשרה רוחנית של המוני בני-ישראל לתחייה לאומית, דחה את התכנים הרוחניים, אותם רצה אחד-העם להנחיל להמוני בית ישראל.⁶³

יש לציין, כי למרות החששות שהיו למוהילבר כלפי אגודת 'בני-משה', מעולם לא שלל אותה ברבים. נהפוך הוא — הוא חמך בה ובאנשיה במאמציהם לתפוס מקומות בולטים בפעולות 'הוועד האודיסאי' ואף הגן עליה מפני מחרפיה.⁶⁴ סלחנות זו של מוהילבר ניתן להסבירה בכך כי ייתכן שהאמין ביכולתו להטיל את מרותו על האגודה.⁶⁵ אולי אף לא הבין את התפקיד שמילאה בתהליך החילון בקרב הנוער החרדי.⁶⁶ לכאורה, היתה התנגשות בין ה'מזרח' ובין 'בני-משה' בלתי-נמנעת, מאחר שה'מזרח', או לפחות הנהגתו, זיהה את המסורת ושמירתה עם הלאומיות היהודית, בעוד 'בני-משה', ואחד-העם בראשם, ראו אותן כשייכות ל'אמונותיהם ודעותיהם הפרטיות' של חברי התנועה הלאומית, אשר יש לנהוג בהם בסובלנות, כל עוד אינם פוגעים ב'דגל הלאומי הכללי'.⁶⁷

למרות ההתכתשויות בקרבה, גילתה אגודת 'בני-משה' פעילות לא מבוטלת בשנים 1890–1893, כגון נטילת חלק בולט בניהול 'הוועד האודיסאי', ניהול הוועד-הפועל ביפו, הרחבת הלשכות, ובעיקר פעילות ספרותית וחינוכית. זו האחרונה באה לכלל ביטוי בהקמת בתי-ספר בוילנה

63 סלוצקי כתב: 'איך נעזו פנים לאמור כי עשה נעשה אם אין בקרבנו כל חבר וקשר רוחני, ולכן הסיק, בצדק, כי כל זה ראה הח' אחד העם ויסד את אגודתו'. אבל במה שקשור לתוכן הפעילות, המציא 'עיקרים חדשים', 'ברא אמונה חדשה', 'כל אנשי שלומנו מתנגדים בגלוי או בסתר להוועד של חו"צ, אשר לא נואלו להאמין ב"ברית החדשה" של "בני ברית" החדשים'. ראה מכתב אוסישקין אל אחד-העם, אדר תרנ"ג: אצ"מ A 35/4/1

64 הוא חמך באייזנשטאדט, בניגוד לרצונו של ליליינבלום. ראה: 'הרב העסקן' (לעיל, הערה 61), עמ' קסא-קסב, כן חמך בהשאת אחד-העם ב'ועד האודיסאי'. ראה: אפל, 'זכרונות' (לעיל, הערה 61), עמ' קפא, זאת — אף לאחר התפוררות לשכת 'בני-משה' בביאליסטוק, ראה: 'טשרנוביץ' (לעיל, הערה 44), עמ' 27; אגרות אחד-העם (לעיל, הערה 48), עמ' 3. ולאחר שמומלצי מוהילבר לוועד-הפועל הוצאו ממנו בלחצו של אחד-העם. ראה: אפל, הרב העסקן, שם, עמ' קסב, מב"ה הכהן העלה בזכרונותיו השערה, כי מוהילבר היה חבר לא רשמי באגודת 'בני-משה'. ראה גם זכרונותיו של ש' טשרנוביץ, מזכירו של מוהילבר: 'ראשון לציון' (לעיל, הערה 61), עמ' קסו-קסז. עובדה היא, שאנשים הקרובים למוהילבר, כא"ש הרשברג, יוסף חזנוביץ, סוכובולסקי וי"ל אפל היו חברים ב'בני-משה'. ראה: קדש 690, שם, ת' 2, עמ' 41–42, 58–59, 71, 74; טשרנוביץ, 'בני משה ותקופתם', שם, עמ' 26–27. מוהילבר המשיך לחמוך ב'בני-משה' גם לאחר פולמוס בתי-הספר ביפו. ראה: 'זכרונות' (לעיל, הערה 61), עמ' קפא.

65 מוהילבר הצליח להטיל מרותו על האגודה הווארשאית 'מנוחה ונחלה', שהקימה את רחובות, והיתה מקורבת ל'בני-משה', ואולי מכאן האופטימיות. ראה: אצ"מ A 35/9/1

66 על מעבר מזכיריו של מוהילבר לצדם של אנשי 'בני-משה' ראה לעיל, וכן: מכתב סוכובולסקי אל ליליינבלום, חשוון תרנ"ד: טשרנוביץ, 'ראשון לציון' (לעיל, הערה 61), עמ' קסט. חברי 'נצח ישראל' ו'נס ציונה', אשר הקימו אגודות חובבי-ציון בישיבת וולוז'ין, הצטרפו ל'בני-משה' לאחר סגירת הישיבה ב-1892. דוגמה מאלפת לתהליך זה היא קורותיו של ח"נ ביאליק. ראה מכתבי ניסנבוים אל ביאליק: אגרות הרב ניסנבוים, בעריכת י' שפירא, ירושלים תשט"ז, עמ' 3–21. על ההתלבטות הפנימית בין חברי 'נס ציונה' ביחסם ל'בני-משה' ראה: י' קלוזנר, 'נס ציונה' בוולוז'ין, ירושלים תשי"ד, עמ' כא.

67 'מילואים ל"דרך החיים' (לעיל, הערה 49).

ובווארשה, בהקמת ספריות 'שערי ציון' ביפו, ירושלים וטנטורה, בהקמת הוצאת הספרים 'אחיאסף', בהוצאת הקבצים 'כורת' ו'פרדס' ובהוצאת ספרי קריאה בעברית וברוסית.⁶⁸ פעילותה של אגודת 'בני-משה' בחוץ-לארץ לא עוררה התנגדות ורושם רב בציבור. לעומת זאת, פעולותיה בארץ-ישראל העלוה לכותרות העיתונות העברית. כאמור, בכסלו תרנ"ג הועבר מרכז 'בני-משה' לארץ. לשכת 'בני-משה' ביפו נהנתה מאמונו האישי של אחד-העם. משקלם האישי של חברים היה רב.⁶⁹ היא היתה עצמאית יותר מלשכות 'בני-משה' ברוסיה, תאמה את תפיסתו של אחד-העם שרק בארץ-ישראל תיתכן יצירת תרבות יהודית לאומית מקורית והיתה מסוגלת לממש את השאיפות החינוכיות של אגודת 'בני-משה' לשמש מופת לרבים.⁷⁰ תקנון 'בני-משה', שנוסח עם העברת המרכז ליפו, השמיט את כל הסעיפים שהיו נתונים במחלוקת באשר לאורח-חיי של החבר, ובעיקר אותם סעיפים שהוכנסו בידי המרכז בווארשה במטרה לפייס את החרדים שבאגודה.⁷¹ בראש חובות המרכז נקבעה המטרה 'לעזור בכל אשר יוכל להטבת המצב המוסרי של בני עמנו בארץ-ישראל, ולשים לב בייחוד לחנוך בני הנעורים שם ברוח כ"מ'.⁷² ניסוח כללי זה פתח לפני אנשי 'בני-משה' בארץ פתח רחב לפרש לעצמם פירוש חופשי את ערכיה החינוכיים של האגודה. כפי שנראה, הם לא קיבלו בעניין זה אף את מרות חבריהם בחוץ-לארץ.⁷³

- 68 על תפקיד 'בני-משה' בוועד-הפועל ביפו ראה מכתב ברזילי אל אחד-העם, אב תרנ"א: 'מימים ראשונים' (לעיל, הערה 30), א, עמ' 92; קלוזנר (לעיל, הערה 15), ב, עמ' 156-197, 200-234, 235-229. אחד-העם העיר לחברי האגודה, כי למרות הרושם של חוסר-מעש ואי-שיתוף רבים מן החברים בפעילות, אין לזלזל במה שנעשה. ראה מכתב חוזר אל כל הלשכות, אלול תרנ"א: כל כתבי אחד-העם (לעיל, הערה 20), עמ' תמא.
- 69 בלשכת 'בני-משה' ביפו היו אנשים שהתנסו אישית במפעל ההתיישבות. היו בה אנשים כגיל העמידה, רובם בעלי מקצועות חופשיים: ישראל בלקינד, אהרן אייזנברג, מאיר דיזנגוף, י" אייזנשטאדט (ברזילי), הרופאים מנחם שטיין והלל יפה, א"ז לוויין-אפשטיין, יהודה גראזובסקי, יחזקאל סוכובולסקי, זאב טיומקין, דוד יודלביץ, ברוך חומה, ב' לאדיאנסקי, וייסמן, פרליס, פראנקפלד והורוויץ. בלקינד, גראזובסקי, חומה, יודלביץ והורוויץ היו מורים במושבות וביפו. אייזנברג ולוויין-אפשטיין היו חברי 'מנוחה ונחלה', שהקימה את רחובות. דיזנגוף היה שליח הברון להקמת בית-חרושת לזכוכית בעתלית. ברזילי היה מזכיר הוועד-הפועל ביפו. בלקינד היה ממנהיגי ה'ביל' וייס בלומן. ראה מכתב ברזילי ופראנקפלד אל אחד-העם, כ"ח באב תרנ"א: 'מימים ראשונים' (לעיל, הערה 30), א, עמ' 293.
- 70 על היות הלשכה ביפו משוחררת מלחצים שבגינם הוחלט על העברת המרכז לידה ראה חוזר הלשכה הווארשאית אל לשכות 'בני-משה', עם העברת המרכז ארצה, אצ"מ 35/9/1. מרכז 'בני-משה' בארץ נמסר לידי ארכעה מחבריו: מ' שטיין — יושב-ראש, א"ז לוויין-אפשטיין — גזבר, אייזנשטאדט וגראזובסקי — מזכירים. ראה: קלוזנר (לעיל, הערה 15), עמ' 236; טשרנוביץ (לעיל, הערה 44), עמ' 99. בלשכה לא היתה לחרדים כל השפעה, לאחר שהוצאו ממנה בן-טובים ופינס, כאביב תרנ"א. אייזנשטאדט היה, אמנם, שומר-מצוות, אבל מבחינה ציבורית הלך אצל 'בני-משה'. על עצמאות לשכת 'בני-משה' ביפו בתוך האגודה ראה מכתב לשכת יפו אל ההנהגה הזמנית, אלול תרנ"א: 'מימים ראשונים' (לעיל, הערה 30), ב, עמ' 219-223.
- 71 ראה מכתב אחד-העם אל לשכת 'בני-משה' ביפו, כסליו תרנ"ג: כל כתבי אחד-העם (לעיל, הערה 20), עמ' תמד. ראה גם: טשרנוביץ (לעיל, הערה 44), עמ' 95-98.
- 72 כל כתבי אחד-העם, שם. על חשיבות הפעילות החינוכית עמד אחד-העם כבר במאמרו הראשון: 'דרך החיים', והמשכו ב'מילואים', שם. דיון תכניתי יותר בשאלת החינוך קיים אחד-העם במאמרו: 'אמת מארץ ישראל, מאמר שני' (קין תרנ"ג), כל כתבי אחד-העם, שם, עמ' לב-לד.
- 73 על סירוב אנשי לשכת 'בני-משה' ביפו לצנזר מאמריהם בעיתונות בידי חבריהם בחוץ-לארץ ראה מכתב חוזר מלשכת 'עזרא' אל 'בני-משה', מס' 1, אייר תרנ"ד: אצ"מ 35/9/6. הנספח. עוד בראשיתה של האגודה גילתה לשכת יפו עצמאות. ראה מכתב לשכת 'בני-משה' ביפו אל הנהגת 'בני-משה', אלול תרנ"א: 'מימים ראשונים' (לעיל, הערה 30), עמ' 219-223.

הפרוגרמה החינוכית של 'בני־משה'

אחד־העם יעד ל'בני־משה' בארץ את תפקיד הגרעין למרכז הרוחני של האומה היהודית בארץ־ישראל, וכן ביקש כי ישמשו כאוונגארד לאגודת 'בני־משה' כולה, בחינת 'מורי דרך' ל'שומרי הרוח' של הלאום.⁷⁴ היזמה הבולטת והמרכזית של לשכת 'בני־משה' ביפו, לאחר פרסום עסקי־הביש של הוועדה־הפועל ביפו, היתה להקים בית־ספר עברי, אשר יחנך ברוח ערכיה של החבורה. העילה הישירה להקמת בית־הספר היתה התמוטטות בית־הספר הפרטי של משפחת בלקינד ביפו, ורצון 'בני־משה' ביפו להעמידו על רגליו. העילה העקיפה היתה רצונו של אחד־העם לסלק את ידי 'בני־משה' מן הוועדה־הפועל ביפו, להותיר את האחרים כ'שומרי חומר', ולהיצמד למטרותיה הראשונות של האגודה, להיות 'שומרי רוח'.⁷⁵ הערכים החינוכיים שהציג אחד־העם נוסחו במושגים כוללים ומעורפלים.⁷⁶ אולם מבין השורות ניתן לדלות כמה עקרונות ברורים: לגבי דרך הפעולה לא השאיר אחד־העם ספקות, כי לאנשי 'בני־משה' מטרה לתקן את החינוך החרדי לפי רוחם.⁷⁷ את בית־הספר ביפו ראו אנשי 'בני־משה' גם כבית מדרש למורים לכל תפוצות ישראל: 'מן הבית הזה יצאו ויפוצו בארץ ישראל ובגולה וישאו אתם את דגל היהדות לכל קצות הארץ'.⁷⁸ באשר לתוכן החינוך הלאומי הבהיר אחד־העם, כי הוא שואף למזיגה בין חינוך עברי להשכלה כללית.⁷⁹ למותר לציין, כי החרדים רשאים היו לראות בהצהרות פרוגרמטיות אלה משום קריאת תגר על ערכיהם ועל מוסדות־החינוך שלהם.

- 74 כל כתבי אחד־העם, שם.
75 טשרנוביץ (לעיל, הערה 44), עמ' 91. ראה מכתבי אחד־העם אל הנהגת 'בני־משה' בווארשה ואל לשכת 'בני־משה' ביפו, אדר תרנ"ב: אגרות אחד־העם (לעיל, הערה 48), עמ' 31-33.
76 'אהבת ישראל ובהיקפו כל מדה טובה וכל תכונה נכבדה', 'דור אשר לא יכרע לבעלים ועפר שונאיו לא ילחץ' (דרך החיים, שם), 'דור נולד יהיה טוב וחזק ממנו' ('אמת מא' — מאמר שני'), שם, עמ' לב.
77 ב'מילואים ל"דרך החיים" הצהיר אחד־העם, כי אגודת 'בני־משה' 'תשתדל לחדור אל בתי החינוך העבריים אל חדרי בני הנעורים מכל המפלגות השונות', כל כתבי אחד־העם, שם, עמ' תמ. ראה גם: אצ"מ A 35/9/2; טשרנוביץ (לעיל, הערה 44), עמ' 100. חוזר הלשכה הווארשאית אל לשכות 'בני־ברית', מתחילת תרנ"ג: אצ"מ A 35/9/1.
78 'בתי הספר ושאלת הפועלים', המליץ, ג' ניסן תרנ"ג; הופיע בתחילה בשם: 'הכמות והאיכות'. ראה: כל כתבי אחד־העם, שם, עמ' לו. וראה: 'אמת מא' — מאמר שני', שם. כבר באסיפה הראשונה של 'בני־משה' בווארשה הוחלט להתחיל בפעילות חינוכית, בדרך של תמיכה במורים הנאמנים לרוח האגודה. כנאמר, היו גם נסינות להקים בתי־ספר ברוסיה עוד קודם־לכן, ובמקביל להקמת בתי־הספר ביפו: בית־ספר לנעורות, 'יהודית', נוסד בווארשה על־ידי לשכת 'ישראל' של 'בני־משה'. ראה מכתב לשכת 'ישראל' אל לשכת 'עזרא', תרנ"ד: אצ"מ A 35/9/6. ואולם בבתי־ספר אלה לא חלו את כל התקוות שתלו בבתי־הספר ביפו. אגודת 'בני־משה' עצמה הבחינה בין מפעלה החינוכי בארץ ובין מפעליה בחוץ־לארץ. ראה חוזר ללשכות, אדר תרנ"ד: אצ"מ A 35/9/2. כל כתבי אחד־העם, שם, עמ' לד, קצב. ראה גם: ד' יודלביץ, 'בית ספר לעברית ביפו', המליץ, 1894, גיליונות 204, 209. לוויץ־אפשטיין (לעיל, הערה 37), עמ' 313-315. לבית־הספר ביפו ייעדו תפקיד של חלוץ ומוביל בתחום החינוך: 'לדעת בעצמנו ולהראות גם לאחרים כמה גדול כוחה של היהדות הלאומית ביחס אל החינוך', לעצב את 'תורת החינוך העברי', להעמיד מורים לבתי־הספר הלאומיים.
79 'החניכים צריכים להיות אלו שנתחנכו ברוח עברית טהורה על אדמת אבותינו ואינם נופלים עם זה מחניכי בתי ספר אירופאיים בידיעותיהם ונימוסיהם וכל יתר הסימנים של הקולטורה החדשה', 'בתי הספר ביפו ושאלת הפועלים', שם, עמ' לו.

להקמת בית-ספר ביפו חברו יחד חברי 'בני-משה', אנשי לשכת בני-ברית ביפו והסניף של חברת כ"ח ביפו.⁸⁰ מה היה ל'בני-משה' עם בני-ברית וכ"ח? אנשי 'בני-משה' ביפו השכילו להצטרף לסניף כ"ח שבמקום וללשכת בני-ברית, במגמה לגייס את כל הכוחות והאמצעים לעניינם.⁸¹ בית-הספר לבנים הוקם בחשוון תרנ"ג (1892) ובית-הספר לבנות בשבט תרנ"ג (1893). גם אם כ"ח היא שאישה את משרת מנהל בית-הספר, הרי היו אלה אנשי 'בני-משה' שעיצבו את דמותו בשנים הראשונות.⁸² יש לציין כי תכנית-הלימודים הרשמית, המשלבת בתוכה לימודים תורניים לצד לימודים כלליים, ואף עשיית 'הדיבור העברי לחובה על כל התלמידים', לא נגדו את השקפת העולם החינוכית של אלה מבין החרדים אשר נזעקו להילחם בבית-הספר. תכנית-לימודים מעין זו היתה מקובלת בבית-הספר של הברון במושבנות.⁸³ מה שהטריד את החרדים היו היומרות הלאומיות ה'חופשיות', שהחרירו אנשי 'בני-משה' לבית-הספר. הללו באו לכלל ביטוי באורח-חייםם ובהתבטאויותיהם של מורי בית-הספר, אשר רובם היו חברי 'בני-משה' ואוהדיהם.⁸⁴ בלשונם של 'בני-משה': 'מבית הספר... תצא הדוגמה הראשונה מעברים ועבריות טבעיים, משכילים בכל מדע ואדוקים בעמם וארצם ובכל הקדוש לו'.⁸⁵

פינס ובני חוגו

בראש הקבוצה החרדית שנאבקה ב'בני-משה' היו, לכאורה, בני 'היישוב החדש': י"מ פינס, מי שנרדף והוחרם בידי 'היישוב הישן' בשנות ה-80 הראשונות, מי שהיה נציגם של אנשי חובבי-ציון למושבות בארץ-ישראל מ-1887 ומי שהתמנה על-ידי אנשי חובבי-ציון לשמש מדריך רוחני לבני-גדרה; א' בן-טובים, חבר משלחת 'הוועד האודיסאי' לארץ-ישראל וחבר הוועד-הפועל ביפו;

80 מכתב ממרכז 'בני-משה' בארץ אל לשכת 'בני-משה' בווארשה, ניסן תרמ"ג: אצ"מ A 35/9/6; לוויין-אפשטיין (לעיל, הערה 37), עמ' 330-331. על הקשרים בין בני-ברית ל'בני-משה' בקשר עם הקמת בית-הספר ראה מכתב גראוובסקי אל לשכת 'בני-משה' בווארשה, אדר תרנ"ג: אצ"מ A 35/9/6.

81 ראה גם: לוויין-אפשטיין (לעיל, הערה 37), עמ' 315. את הקשר בין 'בני-משה' וחברת כ"ח ובני-ברית יצר מאיר דיונגורף. ראה: קלוזנר (לעיל, הערה 15), עמ' 197-198; 'בתי הספר ביפו ושאלת הפועלים', כל כתבי אחד-העם, שם, עמ' לח-לט. על הבעיות שנוצרו עקב ברית זו, שנכרתה בין חברת כ"ח ובין 'בני-משה', בשל עמדתה הלא-לאומית של כ"ח, ראה: לוויין-אפשטיין, שם, עמ' 316, 329-330. אחד-העם הכשיר ברית זו בעת הקמת בית-הספר, ראה: כל כתבי אחד-העם, שם, עמ' קצ-קצו. אולם, מאוחר יותר, הסביר את כשלון בית-הספר בעצם קיומו: שם, עמ' קצג, רא, רג, רי. ראה גם מכתב לשכת 'בני-משה' ביפו אל אחד-העם, אלול תרנ"א: 'מימים ראשונים' (לעיל, הערה 30), ב, עמ' 22. על מאמצים אלה, שהחלו עוד בשנת תרנ"א, ראה: 'מימים ראשונים', שם, א, עמ' 173, 233, 328. על הרצון לצרף לאגודה את פרופ' יוסף הלוי מפאריס, איש כ"ח, ראה: שם, ב, עמ' 294-295; לוויין-אפשטיין, שם, עמ' 87, 315.

82 לוויין-אפשטיין, שם, עמ' 315; טשרנוביץ (לעיל, הערה 44), עמ' 93. 'בני-משה' ראו בבית-הספר את גולת הכותרת של מפעלם בארץ. ראה מכתב חוזר מספר 4 מלשכת 'עזרא' אל חברי 'בני-משה', אלול תרמ"ד: אצ"מ A 35/9/2. למנהל בית-הספר לבנים התמנה איש כ"ח, אנגיל, אולם הוא היה כפוף לוועד בית-הספר אשר רובו הורכב מאנשי 'בני-משה' ואוהדיהם. ראה: כל כתבי אחד-העם, שם, עמ' קפט. אנגיל עצמו צורף ל'בני-משה'.

83 על תכנית-הלימודים ראה: כל כתבי אחד-העם, שם, עמ' קצא-קצג.

84 אחד-העם נזהר מלבקר את החינוך המסורתי, אבל יודילביץ, שהיה מורה בבית-הספר, לא כלא דבריו, באומרו כי החינוך המסורתי הוא 'חינוך שמימי', להבדיל מן החינוך בבית-הספר ביפו, 'המחנך לתרבות חיי אדם על פני האדמה בעולם הזה'. המליץ, 1894, גיליון 209, עמ' 4.

85 מכתבים מארץ ישראל, ב/א (חשוון תרנ"ד), עמ' ח-ט.

המחנך, הסופר והעיתונאי זאב יעבץ; נ"ה הלוי, מי שהיה רבה של קהילת יפו על כל פלגיה ומקובל על האיכרים במושבות יהודה; י"ד פרומקין, מי שלחם להשכלתו ולעיסוקו היוצר של 'היישוב הישן', ואיש האופוזיציה לממסד של יישוב זה. אפשר לומר כי גרעינה של הקבוצה צמח מבית-מדרשו של הרב ג"מ יפה, רבה של יהוד ומי שהיה מנהיגן הרוחני של המושבות החדשות בשנות ה-80. בין האישים הללו היתה גם קרבה משפחתית וקשרי-מוצא. הם היו גם מנהיגים מוהילבר וברלין – מנהיגי הזרם המסורתי בהנהגת חיבת ציון בשנות ה-80. תמיכת פינס בביל"ויים והתנגדותו ל'היתר' השמיטה הרחיקוהו ממוהילבר. יחד עם זאת, תמך מוהילבר בהכנסת פינס לוועד-הפועל ביפו. מה שמאפיין קבוצה זו הוא, שאנשיה היו בעמדת-ביקורת על החברה החרדית ברוסיה ועל 'היישוב הישן' בארץ, בכך שתמכו ברכים בהפיכתה של החברה היהודית לחברה יצרנית, ובהכנסת לימודים כלליים למוסדות החינוך המסורתי. מבחינה רעיונית היו הללו במחנהו של מוהילבר, אם כי הרחיקו-לכת ממנו ככל הקשור למודרניזציה של החברה המסורתית. אפשר לאפינם כחרדים-משכילים.⁸⁶ הללו היו ברובם גם אנשי חובבי-ציון נלהבים, אשר הגשימו, הלכה למעשה, את ציוניותם, בעלייתם לארץ ובהתיישבם ליד המושבות החדשות.

חוג זה ראה עצמו כמבטא עמדת הרוב בחברה היהודית הארצישראלית, ולכן גם העניק לעצמו את התואר 'מגיני ארץ' במהלך ההתדיינות. באנשי 'בני-משה' ראו 'כת אחת שהם נבדלים במנהגיהם מרוב העם'. לכן גם לא רצו להניח לאנשי 'בני-משה' להתגדר בפעילות חינוכית, שלה השלכות על צביונה של הציבוריות בארץ: 'אין מבטלים את חפצם כשביל הרוב'.⁸⁷ המאבק היה על נפשו של היישוב היהודי בארץ – 'הישן' ו'החדש' כאחד. כל צד חיפש בני-ברית גם בקרב בני 'היישוב הישן' בארץ, כאשר אנשי 'בני-משה' תולים תקוות בעדה הספרדית המתונה, יחסית, ואילו פינס ובני-חוגו פונים לעדה האשכנזית. לפולמוס נגדו עניינים, כגון הסכסוך הישן בין העדה האשכנזית ובין העדה הספרדית על הנהגת היישוב ומשאביו הכספיים, וביקורת 'היישוב החדש' על ה'חלוקה' והכוללים. כך גם נוצרו בריתות בין יריבים מאתמול, כאשר 'בני-משה', בני-ברית, כ"ח ו'משכילים' אחרים מתייצבים מצדו האחד של המתרס, פינס וחוגו ו'היישוב הישן' האשכנזי מצדו השני, והעדה הספרדית – בתווך.⁸⁸

86 מוהילבר עצמו תמך בהכנסת לימודים כלליים לתכנית-הלימודים של מוסדות 'היישוב הישן', לפחות מטעמים של צורכי פרנסה. הוא ביטא את רעיונותיו אלה בעת סיורו בארץ בראשות השיירה. ראה: מלאכי (לעיל, הערה 25), עמ' 265. מוהילבר חזר כאן על דעותיו, אותן הביע כבר בשנות ה-70 ב'הלכנו'. גם פינס ביטא דעות מעין אלה: ילדי רוחי, מאגנצא תרל"ב. יעבץ היה הרוח החיה בבית-הספר של הברון, אשר התנהל כ'חדר מתוקן' בזכרון-יעקב. אם כי בסופו של דבר גורש מבית-הספר ותכניותיו לא יושמו למעשה. פינס חזר על הדברים במהלך הפולמוס. ראה: י"מ פינס, אמת מארץ, ד (אייר תרנ"ה), עמ' 16-18.

87 מכתב ברזילי ופראנקפער אל אחד-העם, תרנ"א: 'מימים ראשונים' (לעיל, הערה 30), א עמ' 294.

88 בחוברת הפולמוס הראשונה שהוציא לאור פינס ואנשי חוגו (אמת מארץ, א, ירושלים תרנ"ד), מצדיקים 'מגיני ארץ' את האשכנזים בסכסוכם עם הספרדים, ומאשימים את הספרדים ברתימת 'בני-משה' לעגלתם. ראה גם: טשרנוביץ (לעיל, הערה 44), עמ' 11-112. 'בני-משה' צידדו באיחוד העדות בארץ, בהנחה שהספרדים ימשלו בכיפה, וגם ימתנו את האשכנזים. ראה: מכתבים מארץ ישראל, מכתב א (אייר תרנ"ג), עמ' ט; מכתב ב/ג (כסליו תרנ"ד), עמ' 2. 'בני-משה' עצמם תלו, תחילה, את הפילוג בין העדות בספרדים. ראה: י' גראזובסקי, 'משא ארץ ישראל', המליץ, 1891, גיליון 37, אולם, בעקבות הפולמוס המתואר שינו את דעתם. פינס נרדף עד חרמה כירי מנהיגי העדה האשכנזית בארץ בראשית שנות ה-80. ראה: קלוזנר, הסטוריה של הספרות העברית החדשה, ו, תל-אביב תשי"ד, עמ' 85-86. בן-יהודה, שהיה מקורב לפינס בשנות ה-80, היה עתה מקורב ל'בני-משה'.

פינס האשים את אנשי 'בני-משה' בפילוג שבין העדות, וטען כי סילוקם מן הארץ יביא למיתון הסכסוך.⁸⁹ התהפכו היוצרות: פינס, שלחם בציפורניו כדי שלא יסולקו הביל"ויים מן הארץ בשנות ה-80, כתביעת מוהילבר וברלין, העלה עתה את התביעה לסלק את 'בני-משה', בניגוד לדעתם של מוהילבר וחבריו.

מלחמת תרבות

כנאמר, מצד תכנית-הלימודים ואורח-החיים בבית-הספר ביפו לא היו לפינס וחוגו טענות עקרוניות, או, למצער, לא היו אלה הטענות העיקריות. בית-הספר התנהל, לכאורה, ברוח מסורתית, במתכונת של חדר 'מתוקן'. ההסתייגות העיקרית היתה מן הבחינה החינוכית והסמכותית, מדמות המחנכים ומן הוועד המפקח.⁹⁰ פינס טען כי במסירת החינוך בבית-הספר למורים החברים באגודת 'בני-משה', ואשר על-פי אורח-חיהם הם מחנכים חינוך 'חופשי', נוטלת על עצמה האגודה את האחריות להאשמתה בעמדה אנטי-מסורתית, בעוד שעד כה הצהירו מנהיגיה על עמדה נייטרלית מבחינת המסורת.⁹¹ הללו טענו כי בית-הספר ביפו אינו מתנך ל'תורה עם דרך ארץ', לא לתורה ו'להשכלה', כי אם ל'לאומיות' החופשית ממסורת.⁹² התוצר המוגמר היוצא מבית-הספר הללו רואה את היהדות כמתמצית ב'חבת הארץ', השפה וההיסטוריה' בלבד.⁹³ הפולמוס גלש גם לעניינים שהם מכשונה של היהדות: מי הוא יהודי, ומכאן — מה היא יהדות לאומית כשרה למהדרין, ומי היא הסמכות לקבוע זאת. כך הונחו היסודות למלחמת תרבות (קולטור קאמפף).

פינס ואחד-העם ביקשו לעצור את מלחמת התרבות בעודה באיבה, ובעת שיחה שהתקיימה ביניהם במהלך ביקורו השני של אחד-העם בארץ, בקיץ תרנ"ג, הציע פינס להחליף את מורי בתי-הספר

89 פינס הבחין בין המאבק עם הספרדים, אותו כינה בשם 'מלחמה בשלום', ובין המאבק עם 'בני-משה', אותו כינה 'מלחמה נחרצה'. ראה: אמת מארץ (לעיל, הערה 88), א, עמ' 4; ראה גם: שם, עמ' 49. פינס גם טען כי 'החופשיים' נבנים מן הסכסוך בין העדות. ראה: שם, עמ' 33-36.

90 בבית-הספר היו 'מתפללים' שם שלוש פעמים ביום... לומדים את ה'דינים' ע"פ התלמוד והשלחן ערוך. ראה: לוויין-אפשטיין (לעיל, הערה 37), עמ' 318, בהערה. אמנם, במהלך הפולמוס העלה פינס גם טענות חינוכיות ממשיות: התנ"ך נלמד כספרות יפה ולא ספרות קדושה, 'שאינו לומדים בו תורה ונביאים, אבל לומדים בו שפת עבר ומעט הסטוריה מתוך ספרי משה ושאר מליצים כמותו שעמדו לישראל מיום בואם לארץ עד יום גלותם ממנה'. אמת מארץ, א, עמ' 8; כ (שבט תרנ"ה), עמ' 10. היו גם ויכוחים על מקומו של לימוד תורה שבעל-פה בבית-הספר. ראה: שם, עמ' 9-14, על הסתייגויות מספרי הלימוד שהונהגו בבית-הספר. אמת מארץ, ג (אדר תרנ"ה), עמ' 5, בהערה. בכל אלה לא היתה הסתייגות ממבנה התכנית, אלא מן המשמעות החינוכית הנובעת ממנה. כדברי פינס לד"ש סלושץ מאודיסה: לא 'מערכת הלימודים קובעת, אלא אופן הלימודים מכוון לפי השיטה, והשיטה היא להפשיט את היהדות מקדושתה ולעשותה למושג של חולין'. אמת מארץ, ה (תמוז תרנ"ה), עמ' 15.

91 ראה מכתב פינס ליריד (ללא תאריך), אצ"מ, A 109/50: 'אם מבקשת אגודת ב"מ להיות נייטרלית בעניני הדת הלא אין עליה להיות מתנגדת להדת, ובהעמידה מורה ראשי כזה בבית אין זה אלא מלחמה בדת'. בדברים דומים התייחס פינס אל אחד-העם, בעת ביקורו של האחרון בארץ, בקיץ תרנ"ג: אמת מארץ, ה, עמ' 19.

92 ראה גם: שם, עמ' 16-17.

93 אמת מארץ, א, שם. ראה גם מכתב פינס אל א"ר חורגל, קיץ תרנ"ד: אצ"מ, A 109/33. על תכנית-הלימודים ראה גם: מכתבים מארץ-ישראל, ב/ג, שם, עמ' 5-6. על החינוך 'החופשי' של בית-הספר ראה גם מכתב פינס אל סלושץ, כסליו תרנ"ה: אצ"מ, A 109/50.

ביפו כמורים חרדים, אך הצעתו לא התקבלה על דעת אחד-העם.⁹⁴ שניהם חששו מן המחיר שתגבה מלחמת תרבות מעין זו. ואכן, הם אף שילמו את המחיר בפועל: פירוק אגודת 'בני-משה' – מחד, והרחקת פינס וחוגו מחובבי-ציון ומן התנועה הציונית המאוחדת לשנים רבות⁹⁵ – מאידך. לחימום סדן ההתדיינות לא הספיקו כתי-הספר ביפו. היה צורך בעילה נוספת, בעלת אופי שעוררייתי, שתביא להתפוצצות רבתי. עילה זו נמצאה בהלשנתם של מנהיגי העדה האשכנזית בארץ בפני הממשל העות'מאני על עורכי העיתון 'הצבי', בן-יהודה וחותריו יונאס, כאילו הללו מסיתים את הציבור היהודי בארץ למרידה בממשל. הלשנה זו הביאה למעצרים של העורכים, ומעצר זה גרם התרגשות רבה בין היהודים בארץ ובחוץ-לארץ, ולסילוק המעצורים האחרונים לפני מאבק גלוי בין הצדדים.⁹⁶ אנשי 'בני-משה' מיהרו לתמוך בבן-יהודה, הגם שלא היה מבני אגודתם, ובכך התייצבו באופן פומבי לצד שנוא-נפשם של בני 'היישוב הישן'. עמדה זו של 'בני-משה' הרחיקה מעגלתם את הספרדים. האחרונים – גם אם היו מוכנים לתמוך בהם ככל הקשור לבתי-הספר ביפו – לא היו מוכנים לסבול את ביקורתו של בן-יהודה על 'החלוקה'. ביקורת זו איימה על אשיות מבנהו הפיסי והרעיוני של 'היישוב הישן' בפרט, ושל היישוב הספרדי בכלל.⁹⁷ הראשונים שהחלו במאבק פומבי היו ראשי ההנהגה הירושלמית, ריבלין וסלאנט. פינס ופרומקין נכנסו לזירה זמן קצר לאחר מכן.⁹⁸

במהלך הפולמוס, ששיאו היה בשנת 1894, הוסרו הכפפות, וכל צד ניסח את עמדותיו העקרוניות באופן מלא ובפומבי. על מהלך הפולמוס על כל תמורותיו, אין מקום לעמוד בדיון מסכם זה של עיקר האירועים. ואף-על-פי-כן, לצאת בלא כלום אי אפשר.

מראשית הדברים חזר פינס ובני חוגו על העמדה כי הם נשארם נאמנים לתנועת חיבת ציון בכלל, וללאומיות היהודית – בפרט.⁹⁹ פינס לא ראה ביישוב הארץ בזמן הזה מוצא מפני שנאת-ישראל הדוחקת, כפי שחשבו פינסקר וליליינבלום, ואף לא מקלט ליהודים סחופים ודווים. כפי שחשבו מוהילבר, ספקטור ואחרים. הוא גם לא נאחז בתקוות של אחרית הימים, שמקורן ביישוב הארץ

94 לאחר מעשה, הסביר פינס כי בא בדברים עם אחד-העם בקיץ תרנ"ג. ראה: אמת מארץ, ה, עמ' 21-19.
95 אמנם פינס הצטרף להסתדרות הציונית עם הקמתה, אולם נראה כי לאחר שהתברר לו כי הוויכוח עם ב"מ חזר על עצמו בהסתדרות הציונית התרחק מפעילות גם בתנועה החדשה. ז' יעבץ חזר לפעול בהסתדרות הציונית עם הקמת 'המזרח'.

96 י"מ פינס לא היה תמיס-דעים עם בן-יהודה, ידידו משכבר הימים, כמלחמתו של האחרון ב'יישוב הישן', אולם ברור כי לא היה נכנס לפולמוס עם בן-יהודה בשל כך. כפי שלא עשה כך בשנים עברו: אמת מארץ, א, עמ' 33-34. על הדמעות שהזיל פינס בשל מעצרו של בן-יהודה ראה: טשרנוביץ (לעיל, הערה 44), עמ' 112-113.

97 לסובלנות הספרדית אשר לרכישת השכלה כללית יש הסברים רבים. ראה י' קניאל, 'מבעיות החינוך בירושלים במאה התשע-עשרה', וזכור לאברהם – לזכר ר' אברהם אלמאליח, ירושלים תשל"ב, עמ' 140-168. יש לציין כי הרבנים הראשיים הספרדים שתפו פעולה עם אלמנטים מקרב העדה האשכנזית במימון הכשרה מקצועית של בני 'היישוב הישן' גם במסגרת בית-ספר של הרצברג ובמסגרת 'עזרת נדחים'. ראה, לדוגמה: חבצלת תרמ"ה, גיליון 34. על הכרוז המסתייג ממאמרו של יונאס, חותריו של בן-יהודה, חתומים היו גם הרב הראשי של העדה האשכנזית בירושלים, שמואל סלאנט וגם הראשון-לציון אליאשר. ראה: אפל (לעיל, הערה 44), עמ' 447.

98 ריבלין מברך את פינס על הצטרפותו למאבק, כ"א באדר תרנ"ד: אצ"מ 109/55/2. פרומקין החל את סדרת המאמרים נגד 'בני-משה' בכ"ב באדר א' תרנ"ד: חבצלת, תרנ"ד, גיליון כו ואילך.

97 ראה גם ההצהרה: אמת מארץ, א (לעיל, הערה 88), עמ' 4-7. נראה כי פינס עצמו לא התלהב מהקמת חיבת ציון חרדית, וראה אפשרות כי החרדים ישתפו פעולה עם ה'ועד האודיסאי': אמת מארץ, ג, עמ' 3.

בזמן הזה, שמצאנו להן עקבות בדברי הנצי"ב ויפה.^{97*} לפיכך היתה עמדה דתית הרואה את הטעם ביישוב ארץ-ישראל על-ידי יהודים כמימוש קדושתה המסורתית, וזאת — כמשמעות של קידוש ארץ-ישראל, בדרך של קיום תורת ישראל על-ידי עם ישראל בארץ-ישראל.⁹⁸ לגבי ארץ-ישראל 'המקום הוא התכלית והאדמה והמתיישבים הם האמצעים'. מכאן ההבדל התהומי בין יישוב ארץ-ישראל ליישוב ארגנטינה. יישוב היהודים בארגנטינה בא לפתור את הבעיות הריאליות של יהודים נרדפים ומגורשים; יישוב ארץ-ישראל בא לתקן את הפגמים הרוחניים-חברתיים שדבקו בעם ישראל בעקבות הגלות. לכן גם זכאי כל יהודי המהגר לארגנטינה לקבל עזרה מכלל-ישראל. לעומת זאת, לגבי המהגרים לארץ-ישראל, 'לא לבד שיש לנו זכות הברירה כי לנו חובת הברירה בהם... ולא כל הרוצה לטול את השם "מושב" יבוא ויטול'. המוזמנים להתיישב בארץ-ישראל הם יהודים, 'בני אדם הנתונים בכל לבם ונפשם אל הארץ הזאת ומחכים אותה לא לשם פירות גנוסר שבה, אלא לשם חבת קדושתה הלאומית'.⁹⁹ בדומה לאחר-העם, חשב גם פינס כי אין יישוב המוני של הארץ מהווה את תכלית התנועה לזמנו: 'דבר הישוב איננו שאלת היום כי אם שאלת ההסטוריא אשר מאה שנים בעיניה כיום אתמול כי יעבור ומדוע נהיה נחפזים בהתרתה?¹⁰⁰ במובן זה קודמת 'שאלת היהדות' ל'שאלת היהודים', הן אצל פינס והן אצל אחד-העם, להבדיל ממהילבר וליליינבלום, שהקדימו את 'שאלת היהודים' ל'שאלת היהדות'. פינס גם הבהיר, כי אין המדובר בזלזול במצוות של מתיישבים בודדים במושבות. בעניין זה היה פינס שלם עם אנשי חובבי-ציון החרדים משנות ה-80, אשר היו נכונים לשקול את הנסיבות שהביאו להתרחקותם של צעירים יהודים ממסורת אבותיהם, ולהאמין 'בכחה של מצות ישוב א"י כי סוף סוף תשיב את הנדחים למרעה התורה והמצוות'.¹⁰¹ פינס גם הבהיר את המבדיל בין אהדתו לביל"ויים, אשר לא פסקה גם בזמן הפולמוס, ובין הסתייגותו מ'בני-משה'. התנהגותם ה'חופשית' של הביל"ויים היתה פרי נסיבות הזמן, ואילו 'בני-משה' עושים את 'חופשיותם' הוראה לדורות, 'ועל ברכי התורה הזאת יאמרו לגדל דור נולד... כי רק דור כזה תורה כזאת חרושה על לבם, הוא יבוא אל הארץ ונאחז בה בתור עם בעמים'.¹⁰² פינס הכריז כי נתמוטט הבסיס המשותף למסורתיים ול'חופשיים' בתנועה הלאומית, ומכאן הגיע למסקנה הנחרצת: 'אל נא תהי מריבה בנינו, כי אנשים אחים אנחנו, הפרדו נא מעלינו — אם תימינו ואם תשמאליו'.¹⁰³ אחרי פינס החרה הסופר וההיסטוריון ז' יעבץ, אשר דחה את התפיסות הלאומיות ה'חופשיות' מכל וכל, בדיונים היסטוריים ובמחקרי הלכה.¹⁰⁴

97* ראה דברים שהתפרסמו על-ידי הנצי"ב לבני עדתו; ח"י קרעמער, דורש לציון, וארשה תרמ"ו, עמ' 104-105.

98 אמת מארץ, א, עמ' 4.

99 דברים אלה השמיע פינס עוד לפני פולמוס בתי-הספר ביפו. ראה מכתב פינס אל י"פ מרחאני, אלול תרנ"ב: אצ"מ A 109/56/2.

100 ראה גם מכתב פינס אל סלוצקי, י' בכסליו תרנ"ה: אצ"מ A 109/50. ראה גם: קליוזנר, הסטוריה (לעיל, הערה 88), ו, עמ' 88.

101 אמת מארץ, א, עמ' 7-6.

102 שם, עמ' 7, 9. ראה גם: אמת מארץ, ב (אדר תרנ"ה), עמ' 4-5.

103 אמת מארץ, ב, עמ' 7-9, 17, 23; ג, עמ' 11-12, 28-30. על חלוקת התנועה הלאומית בין 'חופשיים' ובין מסורתיים

ראה מכתב פינס לא"ד חורגל, קיץ תרנ"ד: אצ"מ A 99/53.

104 ראה: ז' יעבץ, 'דמבו וערך מעשיר', המליץ, 1894, גיליון 135: 'יעבץ ומחנה אויביו', שם, גיליון 145: 'י"ח טביב, 'הרוח העברית', שם, גיליונות 126-127; ז' יעבץ, 'שני מכתבים', המליץ, 1894, גיליון 116. ראה גם: ש' ראזנפלד, 'שני כתובים הבאים כאחד', המליץ, 1895, גיליון 225.

את הברירה שהעמיד פינס בפני אנשי תנועת חיבת ציון, לפזר את אגודת 'בני-משה', או לוותר על ההשתתפות החרדית בתנועה, סירבו לקבל מנהיגי התנועה, ומוהילבר בכללם. אחד-העם עצמו הבין, כי אין האגודה יכולה להרשות לעצמה הכרעה בנושאים שעמדו במרכז הפולמוס, הן בשל האלמנטים החרדיים בתוכה, והן בשל המשקל החרדי בתנועת חיבת ציון. לכן אף ניסה, תחילה, לטשטש את אופיו ה'חופשי' של בית-הספר ביפו, לחץ על אנשי 'בני-משה' בארץ לרסן את התלהבותם ה'חופשית', והיה נכון להשפיע על אנשי 'בני-משה' בארץ ובחוץ-לארץ להגיע לפשרות מסוימות.¹⁰⁵ בו בזמן לא נרתעו אנשי 'בני-משה' בארץ להתלות בפרשת כן-יהודה ובפולמוס שהיה סביב בתי-הספר, כדי לקעקע את אשיות ה'יישוב הישן' בארץ. על משאביו הכספיים.¹⁰⁶ טקטיקה זו לא נעלמה מעיני פינס ובני חוגו, ובגינה הגיעו למסקנה שעליהם להגן על ה'יישוב הישן' ועל ה'חלוקה' מחשש להשתלטות אנשי 'בני-משה' על ה'יישוב היהודי בארץ, למרות העובדה שהם עצמם לא היו שלמים עם ה'חלוקה', על כל סדריה.¹⁰⁷

למרות גילויי הנכונות להגיע לפשרות טקטיות עם מתנגדיה של אגודת 'בני-משה', לא ויתר אחד-העם על עמדתו היסודית. נהפוך הוא: הפולמוס המריצו לנסח את עמדותיו העקרוניות עד גמירה. זהו הרקע ההיסטורי למאמריו המפורסמים על העבר היהודי ומסורתו: 'תורה שבלב', 'סבלנות', 'דברי שלום', 'חיקוי והתכוללות', 'כהן ונביא'. בקראו לסובלנות בעניינים של דעות ואמונות, לא התכוון אחד-העם לניטרול של התנועה הלאומית משאלות אלה, אלא דווקא להפיכתה לזירת-מאבק בין ההשקפות הלאומיות השונות. אין גם ספק שאחד-העם האמין, על-פי דפוסי המחשבה של הדארוויניזם החברתי, שהחזקה מבין ההשקפות הללו תנצח, ודגל בעליונותו של 'הרגש הלאומי'. לכן אף דחה כל פשרה, כגון זו שהציע עורך 'המליץ', אשר קרא למציאת 'שביל הזהב' בין החרדים ובין ה'חופשיים' בתנועת חיבת ציון. אחד-העם התריס נגד גישות מעין אלה: 'יש בישראל כתות אשר לא סגנון בלבד יפריד ביניהן, כי אם בעצם דעותיהן רחוקות זו מזו מרחק רב... השלום בין כיתות כאלה לא יוכל ע"כ להתכונן על יסוד האחדות בדעות — מטרה שלא תושג לעולם — כי אם רק על יסוד אותה המדה הקדושה... מדת הסבלנות בעניני אמונות ודעות'.¹⁰⁸ הוא תקף במאמריו בחריפות את התפיסה החרדית לגבי תורת ישראל ותוקפה האלוהי.¹⁰⁹ במאמריו

105 בעקבות ביקורו של אחד-העם בארץ, בקיץ תרנ"ג, נתבעו אנשי 'בני-משה' להכחיש את אופיו ה'חופשי' של בית-הספר ביפו. ראה: מכתבים מארץ-ישראל (אלול תרנ"ג), עמ' נא; שם (כסליו תרנ"ד), עמ' טז. אחד-העם עצמו הודה בפני פינס כי 'בני-משה' אינם מעוניינים בחינוך אנטי-מסורתי, וכי יש למנות בכתיבה-הספר מורים מתאימים לנושאי היהדות. ראה: אמת מארץ, ד, עמ' 18-21. 'בני-משה' היו אף מוכנים להודות בתפקיד הלאומי של החינוך המסורתי. ראה: מכתבים מארץ-ישראל, ב/ב (כסליו תרנ"ד). ראה גם: שם, א/ב, עמ' נג-עג. ראה הכטחתו של לוויין-אפשטיין למוהילבר, חורף תרנ"ד: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, קדש 690, ת' 2, עמ' 73; המליץ, 1893, גיליון 232, עמ' 3; מכתב אחד-העם אל גראזובסקי, אב תרנ"ד: אגרות אחד-העם (לעיל, הערה 48), עמ' 68. ראה מכתב חוזר של מרכז 'בני-משה' בארץ אל מרכזי 'בני-משה' בחוץ-לארץ, מס' 2 (אצ"מ 35/9/6), בתוך: אפל (לעיל, הערה 44), עמ' 447-449; טשרנוביץ (לעיל, הערה 44), עמ' 112.

106 ראה מכתב פינס אל ניסנבוים, ניסן תרנ"ג, מתוך: 'ניסנבוים', עלי חלדי, וארשה תרפ"ט, עמ' 100.

107 אחד-העם, 'אל העורך החדש', המליץ, 1894, גיליון 2. המאמר נכתב ככ"ט בטבת תרנ"ד; כל כתבי אחד-העם, שם, עמ' נד-נו. פרשנותו של א"ר מלאכי על דעותיו של אחד-העם בסעיף זה מצטיינת כנאיכיות. ראה: מלאכי (לעיל, הערה 5), עמ' 349-350.

108 את מחשבותיו אלה העלה אחד-העם בקובץ הפרדס, שנערך בידי י"ח רבניצקי, מחבר 'בני-משה' ומהמקורבים אל אחד-העם. ראה: פרדס — אוסף ספרות, אודיסה תרנ"ב ואילך.

אלה קבע אחד-העם, כי תורת ישראל התפתחה בכוח 'הרגש הלאומי' ('הכרת הלב'), וזאת – בתקופה שעד לחורבן בית שני, המכונה תקופת 'היהדות הנבואית'. הנוהג התקני הלאומי בתקופה זו היה פועל-יוצא של 'תורה שבלב'... קול אלוהים בלב האדם. יהדות זו איבדה את כשרותה הלאומית בתקופה שהחלה לאחר החורבן ונמשכה עד לזמנו של אחד-העם, המכונה 'תקופת היהדות הכהנית', משום שחדלה להיות פועל-יוצא של חיים לאומיים המתהווים מעצמם, ונכבלה בידי התאכנות 'הרגש הלאומי'.¹¹⁰ מתפיסה כללית זו לגבי התפתחות 'הרגש הלאומי' גזר אחד-העם את הסבריו על אדישותה של היהדות המסורתית ביחס לעניינה של תנועת חיבת ציון ואנשי חובבי-ציון החרדים – בכללה.¹¹¹

השלכות הפולמוס

מאמריו אלה של אחד-העם עשו רושם קשה על החרדים. אם עד כה כיוונו אלה את חציהם לעבר בית-הספר כיפו ואנשי 'בני-משה', הרי מעתה היתה להם עילה לכוון את חציהם אל אחד-העם עצמו, כמנהיג האגודה, וכחבר 'הוועד האודיסאי'.¹¹² בעקבות ההתפתחויות הללו החלו רבים להציב סימני שאלה לגבי תפיסתם של אנשי חובבי-ציון החרדים, האומרת כי תנועת חיבת ציון היא תנועת-תשובה ליהדות מסורתית.¹¹³ יש לציין כי פינס ובני חוגו חזרו וטענו כי מאבקם אינו נגד חובבי-ציון והמושבות כי אם נגד 'בני-משה' בלבד. גם 'בני-משה' חזרו וטענו כי אינם נאבקים ב'יישוב הישן' אלא בפיינס ובני חוגו.¹¹⁴ * אלה גם אלה לא הצליחו להפריד בין הדבקים.

לא פה המקום והזמן להצביע על שלוחותיו של הפולמוס ברוסיה, ועל הנזקים העצומים שזה הסב לתנועת חיבת ציון בקרב הציבור המסורתי. אישים בולטים בקרב החברה החרדית, אשר התמידו בתמיכתם בתנועה למרות כל המשברים של שנות ה-80, משכו עתה ידם ממנה, בגינו של הפולמוס ובגין המשתמע ממנו.

להגנת תנועת חיבת ציון מפני מחרפיה מבית ומחוץ – ואגב כך להגנה על 'בני-משה' – התגייסו גורמים שונים. 'הוועד האודיסאי', אשר חשש למפעליו בארץ בעטיו של המשבר,¹¹⁵ אנשי

110 ביטוי ראשוני לרעיונותיו אלה של אחד-העם נמצא כבר במאמרו 'כהן ונביא', שנתחבר בשנת תרנ"ג: כל כתבי אחד-העם, שם, עמ' צ-צב. אחד-העם המשיך לפתחם במאמרו: 'מכתב שני אל העורך', פרדס, ב, עמ' 2-3. המאמר נכתב באודיסה בכ"ז בשבט תרנ"ד, זמן-מה לאחר 'התפורצות' פרשת בן-יהודה. אחד-העם קשר את פרשת בן-יהודה לתפיסתו ההיסטורית, בטענו כי אי-ההיחלצות להגן על בן-יהודה מקורה בהתאכנות הלב. מאחר שהקן המנחה את הציבוריות המסורתית הוא, לדעתו, רק 'אם מותר או אסור מצד דברי תורה לעשות כן', פרדס, שם, עמ' 6. המאמר פורסם: 'תורה שבלב', כל כתבי אחד-העם, עמ' נא-נד.

111 שם.

112 מכתב ריינס אל אוסישקין, כ"ד באלול תרנ"ג: אצ"מ A 24/4/104.

113 ראה מכתב פינס לבריינין: טשרנוביץ (לעיל, הערה 44), עמ' 120. על הרושם השלילי שעשו מאמרים אלה על בן-טובים ומוהילבר עצמו ראה גם: שם, עמ' 123-124.

113 * ביחס לפיינס ראה: 'נכח האמת', חבצלת, תרנ"ו, גיליון 13. ביחס ל'בני-משה' ראה: אצ"מ A 35/14/3, A 35/2/1, A 35/10.

114 ראה: 'קול קורא', המליץ, 1894, גיליון 213. ראה: ד"ש סלושץ, 'תשובה כהלכה', המליץ, 1894, גיליונות 244-245; ה"ל, 'תשובה גלויה על מכתב גלוי', המליץ, 1895, גיליון 5.

ה'מזרח' כביאליסטוק, בראשותו של מוהילבר, אשר הסכימו להרבה מהנחות היסוד של פינס, אם כי חלקו עליו מצד העובדות.¹¹⁵ וגם אנשי מערכת 'המליץ' ואנשי 'בני-משה' מתונים, אשר חששו מתוצאות המאבק.¹¹⁶

אנשי 'בני-משה' בארץ לא מיתנו את עמדתם, למרות הלחץ שהופעל עליהם, אף מצד חלק מחבריהם ברוסיה.¹¹⁷ במצב החדש שנוצר העדיף מוהילבר לכסות על מעשי חובבי-ציון ו'בני-משה', ולתקוף את פינס ואת 'היישוב הישן', בטענה כי גם סלאנט וגם אלישר 'אך טובת החלוקה לנגד עיניהם'.¹¹⁸ בזאת מחק מוהילבר אף את הצלחתו הקודמת, להביא את סלאנט ואלישר לידי הצהרה על תמיכתם במפעלי חובבי-ציון בארץ. כמאמץ אחרון להציל את תמיכת החרדים בתנועת חיבת ציון התגבשה יזמה לפנות לרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, שייצא לתמוך בתנועה בפומבי, כפי שעשה בשנות ה-80.¹¹⁹ יזמה זו לא קרמה עור וגידים, בשמשה הוכחה נוספת לנסיגתה העצומה של תנועת חיבת ציון בקרב החברה החרדית.

לפולמוס המתואר לעיל היו השלכות שונות לגבי הנעשה בארץ. לקראת שנת השמיטה (תרנ"ו) התחדש הפולמוס על 'היתר' השמיטה של שנת תרמ"ט. עובדה היא, שנמנע מאנשי חובבי-ציון להשיג 'היתר' אף בגדרים של שנת תרמ"ט.¹²⁰ עניין אחר היה מינוי יושב-ראש לוועד-הפועל ביפו, לאחר פטירתו של כינשטוק. המפשרים בין המחנות הניצים הציעו למנות ליושב-ראש הוועד רב

115 עלי חלדי (לעיל, הערה 107), עמ' 103; א"י סלוצקי, 'לפני דעת הקהל', ב, המליץ, 1894, גיליון 209. ראה חזון ה'מזרח', אלול תרנ"ד: אצ"מ 35/9/2. גם 'בני-משה', שהיו קרובים ברוחם לחרדים, חלקו על מימצאי פינס וחבריו. ראה ש"פ רבינוביץ, 'לא כצעקתה', המליץ, 1894, גיליון 220. ראה גם מכתבו של מידמאן-כהן אל אחד-העם, ניסן תרנ"ד: אצ"מ 35/4/12; מכתב סוכובולסקי אל אחד-העם, ניסן תרנ"ד: ראשון לציון, בתוך: י"ל פישמן, ספר שמואל, ירושלים תרפ"ג, עמ' קכו.

116 ל' רבינוביץ, 'תשובה גלויה', המליץ, 1894, גיליון 6. שם, גיליון 127, בהערה. גם עדות א"ז לוויין-אפשטיין, 'מכתב להמ"ל', המליץ, 1894, גיליון 274. דין-וחשבון של א"ל גורדון מפתח-תקוה: שם, 1895, גיליון 2, עמ' 3. שפ"ר, 'לא כצעקתה', המליץ, 1894, גיליון 220. ראה גם מכתבו של מידמאן-כהן אל אחד-העם, ניסן תרנ"ד: אצ"מ 35/4/12. מכתב סוכובולסקי אל אחד-העם, ניסן תרנ"ד: ראשון לציון (לעיל, הערה 115), עמ' קסו. 117 ראה מכתב מידמאן-כהן מקאלארש שבסרביה אל אחד-העם, קיץ תרנ"ג. הלה הפציר באחד-העם לעצב את בתי-הספר ברוח של 'תורה והשכלה'. ראה: אצ"מ 35/4/23, 21. גם לשכת 'עזרא' של 'בני-משה' בוויילנה ושפ"ר, מלשכת 'ישרון' בווארשה, לחצו בכיוון זה. 'בני-משה' בארץ הבהירו כי גם משרת המורה למקצועות הקודש לא תאויש על-ידי החרדים, כי אם רק על-ידי מי שיהיה חניך בית-מדרש גבוה לרבנים, כנראה בנוסח גרמניה, ומוסמך האוניברסיטה. מכתבים מארץ ישראל, ב/ג (כסליו תרנ"ד), עמ' 3-4.

118 עלי חלדי (לעיל, הערה 107), עמ' 102. לכך הצטרף גם א"י סלוצקי, שהיה מראשי ה'מזרח'. ראה: א"י סלוצקי, 'לפני דעת הקהל', המליץ, 1894, גיליון 204. סלוצקי גם האשים את היישוב האשכנזי בסכסוך עם הספרדים ובהתגרות ביישוב החדש. שם, גיליון 206. ראה גם: א"י סלוצקי, 'לפני דעת הקהל', המליץ, 1894, גיליונות 248-249.

119 בין המציעים היו חברי 'בני-משה' בעלי זיקה מסורתית. ראה מכתב אייזנשטאדט ממרכז 'בני-משה' בארץ, טבת תרנ"ד, אצל: אפל (לעיל, הערה 44), עמ' 449-450; מכתב לשכת 'עזרא' של 'בני-משה' בוויילנה אל מרדכי בן הלל הכהן, טבת תרנ"ד: שם, עמ' 451; מכתב שפ"ר אל 'עזרא': שם, עמ' 453-454. בין היוזמים היה גם מ' אוסישקין במכתבו אל ריינס. ראה מכתב ריינס אל אוסישקין, כסליו תרנ"ה: אצ"מ 24/4/168. על סירובו של צ"ה רבינוביץ, בנו של ריא"ס, לפעול, ראה מכתב ריינס: שם, אברהם לווינסון, תולדות יהודי וורשה, תל-אביב תשי"ג, עמ' 247; ד"ש שלושין, 'תשובה כהלכה', המליץ, 1894, גיליון 244; ש"י רבינוביץ, 'שם עולם', המליץ, 1896, גיליון 52.

120 ממכתבי ניסנבוים אל אוסישקין, תרנ"ה: אגרות הרב ניסנבוים (לעיל, הערה 63), עמ' 37. ראה גם: ש' ראזענפלד, 'לתולדות הגאון רבינו יצחק אלחנן', המליץ, 1896, גיליון 80.

חרדי; לעומתם הסכימו חברי 'בני-משה' ותומכיהם למינוי רב רק בתור יועץ לענייני דת ליד הוועד הפועל.¹²¹ התנגדות אנשי 'בני-משה' למינוי רב לתפקיד יושב-ראש הוועד נומקה בכך שהמינוי משמעותו 'לקחת מהרעיון הזה את לאומיותו, את עממיותו ואת כלליותו, ולעשותו לקנין פרטי של אנשים אחדים'.¹²² היו גם הצעות למסור את הפיקוח ה'מוסרי' על המתיישבים בארץ בידי רבני 'היישוב הישן', בתקווה שצדד מעין זה ימנע את הפיכתם למתנגדים גמורים לרעיון היישוב.¹²³ כל ההצעות הללו נדחו על הסף, ולתפקיד יושב-ראש הוועד נבחר ד"ר הלל יפה, חבר מרכז 'בני-משה' בארץ. פינס מיהר להצביע על מינוי זה כעל הוכחה נוספת למגמת השתלטנות של אנשי 'בני-משה' על מוסדות חובת ציון ועל כל המתלווה אליה, וכן כהוכחה לאזלת-ידו של 'הוועד האודיסאי' לשנות את המצב.¹²⁴

בחורף שנת תרנ"ה (1894/5) התקבל הרושם, כי לא נותר כל בסיס לשיתוף הפעולה בין החרדים ובין ה'חופשיים' בתנועת חובת ציון.¹²⁵ רובו ככולו של הציבור החרדי דחה לאומית, כזו שביטאו והגשימו אנשי 'בני-משה'.¹²⁶ לאחר שזיהו החרדים את תנועת חובת ציון עם 'בני-משה', ניטל הבסיס המשותף. התפוררותה של תנועת חובת ציון בשנת תרנ"ה, עם המשבר במושבות, והתרופפותו של 'הוועד האודיסאי', נתלו בתעמולה החרדית נגד 'בני-משה' וחובבי-ציון.¹²⁷ העימות בין החרדים ובין ה'חופשיים' בתנועת חובת ציון האיר את הסתירה התהומית הקיימת במבנה החברתי-רעיוני שעליו היא מושתתת. יישובה של סתירה זו היה אפשרי כאן, בדרך של פרישת אחת הקבוצות ממנה, או בהנחת יסודות אידיאולוגיים חדשים על-ידי אחת מהן, או על-ידי שתיהן כאחת. התפתחות מעין זו לא אירעה בתקופה שאנו דנים בה. על המשבר האידיאלי-חברתי שחל בתנועת חובת ציון, משבר שפילג את התנועה מבית, עטו כל הגורמים הציבוריים אשר ביקשו זה מכבר להרסה מבחוץ: חברת 'מחזיקי הדת' בלבוב, 'הלשכה השחורה' בקובנה,¹²⁸ 'היישוב הישן' בירושלים ויסודות בהנהגה החרדית במזרח-אירופה, אשר עברו מעמדה של תמיכה, או אדישות, לעמדה של יריבות גלויה. אולם דווקא הלחצים מחוץ עוררו את תומכי התנועה ומתנגדיה מבפנים לבחון מחדש את הסיכויים לשיתוף פעולה, בדומה לזה שהיה קיים בשנות ה-80. נסיונות אלה ומה שעלה בגורלם הוא עניין לדיון נפרד, העשוי להבהיר במידה רבה את עמדותיה של החברה החרדית במערב-אירופה והחברה האורתודוקסית בגרמניה, וכן את עמדת 'היישוב הישן' בארץ ותומכיו בחוץ-לארץ, ביחסם ליזמתו החדשה של הרצל.

121 'את מי נשלח', המליץ, 1894, גיליון 249.

122 ראה: 'ל'ל ברגר, 'תוכחה מגולה', המליץ, 1894, גיליון 264. ראה הערת העורך: שם, עמ' 2. לרעיון זה התנגדו גם איכרים בארץ, בשל החשש פן לא יתמצא רב מעין זה בענייני המושבות. המליץ, 1895, גיליון 264, עמ' 2; שם, גיליון 276, עמ' 4.

123 המליץ, 1895, גיליון 10, עמ' 2.

124 אמת מארץ, ד, עמ' 14; 'שלח נא ביד תשלח', אמת מארץ, ב, עמ' 21-25.

125 ראה: 'המצב בירושלים', המליץ, 1894, גיליון 219; 'להסיר לזות שפתים', שם, גיליון 213; 'לגלות פני הלז' והמסכה הנסוכה', שם, גיליון 220; 'עדות נאמנה', שם, גיליון 235; 'מענה כללי על מכתבים פרטיים', שם, גיליון 243; 'תשובה כהלכה', שם, גיליונות 244-245; 'נחפשה דרכנו', המליץ, 1895, גיליון 201.

126 ראה הסבר הרבנים להצטרפותם ל'לשכה השחורה' ול'מחזיקי הדת', ש"י רבינוביץ, 'נחפשה דרכנו', המליץ, 1895, גיליון 199.

127 שם, גיליון 212.

128 עלי חלדי (לעיל, הערה 107), עמ' 107.

יעקב כ"ץ: עוד על יחסי היישוב הישן והיישוב החדש – בעקבות ההרצאה

אנו עדים בתקופה האחרונה לשלב חדש בטיפול ההיסטורי בתולדות התנועה הלאומית. ההיסטוריוגרפיה מראשיתה הלכה בעקבות הוויכוחים האידאולוגיים שהיו חלק מגופי התהליך ההיסטורי. ההיסטוריון מן האסכולה הזאת נקט עמדה בוויכוח ולרוב היתה זו העמדה הציונית המקובלת. ואילו עכשיו, לאט לאט, אנחנו מגיעים למדרגה זו של ההיסטוריון שכובש לעצמו מקום בלתי תלוי ומסתכל על התהליך ההיסטורי ומנסה לראותו על כל גווניו ולהקיפו מכל צדדיו. נדמה שדברי יוסף שלמון הם מן הפירות היפים ביותר של המגמה הזאת. להלן אודקק לנקודותיהם העיקריות, אך תחילה כמה הערות – ביקורתיות דווקא – על עצם המגמה. למגמה זו יש נטייה לצד מה שאפשר לקרוא לו בשם רביזיוניזם, זאת אומרת – בדיקת המושגים המקובלים. בדיקה זו רצויה, אך היא אינה צריכה להרחיק לכת עד כדי הנחה-מראש שההפך ממה שהיה נקוט בידי ההיסטוריוגרפיה המסורתית הוא הנכון. סכנתה של הפרזה כזו עולה בייחוד בקשר עם היחס בין היישוב הישן והיישוב החדש.

בזכות המגמה החדשה בהיסטוריוגרפיה מתייצב היום היישוב הישן לנגד עינינו בצורה מגוונת הרבה יותר מהשתקפותו בפולמוס הציוני. הוא מתגלה כחברה בעלת מבנה מורכב ובעלת פעילות רחבה יותר משנצטיירה דמותו בתפיסה הציונית. אולם המגמה הרביזיוניסטית קרובה להטעות אותנו להאמין שאין למעשה הבדל בין היישוב הישן לחדש.

יוסף שלמון פתח בבדיקת ההבדל והגיע למסקנה שהקו המבדיל אינו עובר בין יישוב ישן ליישוב חדש, אלא יש קו החותך את שני היישובים והקריטריון הוא הנאמנות למסורת הדתית או ההתנגדות לה. אלא ששלמון לא היה עקיב בכך. שכן, בהמשך הוסיף להשתמש במושגים 'יישוב חדש' ו'יישוב ישן' ודיבר על הנהגת היישוב הישן, מושגים שחזרו ונשנו במשך ההרצאה, ואשר לפי דבריו בראשית ההרצאה אסור היה לו להשתמש בהם. אי-עקיבות זו היא סימן שאירעה כאן איזו תקלה, המעלה את הצורך בבירור מושגים. ובכן, 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' היו גם היו, ואינם המצאה של אנשי פולמוס. כמובן, כאשר כוונים את הדברים מבחינתם של יחידים – ולא דווקא על-פי עמדתם הדתית – אפשר לבוא במבוכה ולשאול, כלום שייכים הם לחדש או לישן. אולם ספק זה לגבי היחיד עצמו מגלה, שהיישוב הישן הוסיף להתקיים גם לאחר שנוסד היישוב החדש. ההבחנה בין שניהם צריכה להיעשות תוך מתן תשומת לב למוסדות ולמפעלים. מוסדות היישוב הישן נשארו במקומם גם כשקמו המוסדות והמפעלים של היישוב החדש. הבדל זה חותך את שני חלקי היישוב אפילו אם נמצא, כי מצדדים אחרים אין הם נבדלים. ניתן להסביר את הדבר על-פי שיקול שנזכר גם בהרצאה שהושמעה כאן וגם כמאמרים אחדים שפורסמו בזמן האחרון, ובעיקר במאמרו של ישראל ברטל, 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' – הדימוי והמציאות¹. כוונתי היא לשאלת

1 קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 3–19.

הפרודוקטיביזציה. הפלוגתה בין היישוב הישן ליישוב החדש סבבה לכאורה סביב שאלה זו. חברי התנועה הלאומית גינו את היישוב הישן על שהוא חי כולו על צדקה. ואילו היישוב החדש נוצר מתוך מגמה ליצור בסיס כלכלי בעבודת המשתתפים בו. והנה באים ההיסטוריונים החדשים וטוענים כי אף אנשי היישוב החדש נזקקו לתמיכה מחוץ-לארץ. ואם אלה כמו אלה נתמכים, מהו אפוא ההבדל? אך זו היא שאלת-שווא, המסיחה את הדעת מראיית המציאות ומחזירה את הדיון למישור הפולמוסי. עובדה היא, כמובן, שבתקופת ההתפתחות לא היו בני היישוב החדש מסוגלים לקיים את עצמם והיתה זו אשליה של העולים החדשים שחשבו, שעם בואם ארצה יקנו להם כבדת ארץ ויבואו מיד אל המנוחה ואל הנחלה. מי כמונו יודעים שפיתוח תשתית להתיישבות הצריך השקעה שיחידים לא היו מסוגלים לספקה. השקעה זו באה מכיסו של הברון ומכיסם של חובבי-ציון. אמנם נכון, שגם החדשים נשענו על תמיכת אנשי חוץ-לארץ, אבל ההבדל, מבחינה היסטורית, בין שני הקיבוצים הוא בזה שהיישוב החדש הצליח לפתוח צינורות חדשים והיה מסוגל לגייס כוחות — הן מוסריים והן כלכליים — במסגרת הרבה יותר רחבה משהיה היישוב הישן יכול להעלות על הדעת. כך נוצר בסיס חדש ליישוב החדש, ואגב כך נוצר אחד המוקדים של ההתנגשות בין שני היישובים. שכן, עד עליית הביל"ויים סמוך לייסודה של פתח-תקוה, כל מה שנעשה בחוץ-לארץ על-ידי יהודים שהיה להם איזה רגש לארץ-ישראל, התבטא בתמיכה ביישוב הישן. היו הרבה חוגים שהיו ביקורתיים כבר אז כלפי היישוב הישן בגלל אי-יכולתו לקיים את עצמו, ואלה ניסו להביא את היישוב לפרודוקטיביזציה מסוימת. הצלחתה של מגמה זו היתה מועטת, כידוע. והנה באה התנועה הלאומית החדשה והרחיבה את ציבור המתעניינים בארץ, וגילתה מקורות חדשים לתמיכה. אבל דבר זה פילג כמובן את צינורות היניקה בין שני המחנות. כאן אחת מנקודות ההתנגשות בין היישוב הישן לזה החדש. נכון, שמקרב היישוב הישן טענו לא אחת, שאין הם מתנגדים לדברים היפים שהיישוב החדש עושה. צוטט כאן ה'קול קורא' משנת 1884. הטענה העיקרית שמעלה מסמך זה אינה שדכקת היישוב החדש בחקלאות מטה את התמיכה הכלכלית לצדו ומקפחת את היישוב הישן. אדרבה, גם אנשי היישוב הישן השתדלו להגיע לחקלאות, והם השתמשו הרבה במושג 'יישוב הארץ'. רצונם לומר: שאף הם עשו כל מה שביכולתם כדי להביא לידי קיום כלכלי עצמאי, היינו גם הם עסקו ביישוב הארץ. אבל הם דחו את הרעיון החדש של הלאומיות שחשו בו בדברי התעמולה של חובבי-ציון. הם הסתייגו מן התנועה הלאומית אפילו בגלגולה הראשון שהוא פרי הפעילות של מבשרי הציונות הראשונים. מתברר, שמעבר לשאלה של התחרות הכלכלית יש כאן ניגוד עקרוני בין שני היישובים. נכון, שגם ביישוב הישן יש פריפריה הקולטת את הרעיונות שעל-פיהם מתהווית התנועה בחוץ-לארץ. הרי, השפעתו של קלישר גדולה ביישוב הישן אולי יותר מאשר בכל מקום אחר. וגם ההשכלה, שהיא בכל מקום מעין הקדמה לציונות, חדרה ליישוב הישן. יש לדבר גם ביישוב הישן על תנועת השכלה מסוימת, שאחר כך מתמזגת בתנועה הלאומית. אולם, מכיוון שליישוב הישן יש מסגרות משלו והמוסדות האלה מתקיימים על-פי העקרונות הישנים, אין ההשכלה והתנועה הלאומית יכולות להפוך את טבעו של היישוב למשהו אחר. המשכילים והלאומיים נשארים בפריפריה. הם עושים נסיונות אחדים בכיוון הלאומי, אבל הנסיונות האלה אינם חורגים מעבר לפעילות שולית, ולדעתי אפשר לומר בביטחון.

שאלמלא התנועה, שנבנתה על יסודות אחרים לגמרי ופעלה במרחץ שלא נודע כמוהו, לא היו הנסיונות האלה מסוגלים להביא את היישוב לידי כך שילבש צביון לאומי ציוני.

העניין הזה מוביל אותי לנקודה השלישית. יפה עלה מן ההרצאה ששמענו כאן מה עמוקה היתה בעיית הסובלנות שבין שומרי מצוות ובין החופשיים. מכיוון שהתנועה הלאומית היא בתר-משכילית, והיא מצאה את החברה היהודית מפולגת בענייני דת, הרי הועמדה כפניה השאלה אם היא מסוגלת להקיף במסגרת אחת את שני המחנות גם יחד. ראשוני המבשרים קיוו שהתנועה הלאומית תאחד את הלבבות, והשאלה היתה על איזה בסיס.

מכיוון שהעתיד היה תלוי בכך ששני המחנות ישתפו פעולה, היתה זאת שאלה בעלת חשיבות מכרעת, אך היא הכבידה, וביותר על החוגים האורתודוקסיים, שסובלנות לא היתה מיסודות משנתם המקובלת. שמענו כאן דברים יפים על גדולי חכמים וראשי ישיבות, עד אחרון העסקנים האורתודוקסיים, שהתקשו להתמודד עם שאלה זו. בארץ-ישראל היה לשאלה עוד צד לחומרה. דבר אחד הוא כשאדם אינו שומר מצוות בחוץ-לארץ. אבל לא לשומר מצוות בארץ — דבר זה חמור כפליים. כל הספרות המסורתית שעשתה נפשות לעלייה לארץ בתקופה המתוארת היתה מלאה אזהרות שמי שעולה לארץ-ישראל חייב להתכונן לדקדק במצוות ולעשות את מעשיו בהתמסרות יתר. עכשיו נהפכו היוצרות. בשם הרעיון הלאומי דורשים להתיר את ישיבתם של יהודים בארץ ולראות בשיבתם ערך עליון אף אם אינם מקיימים מצוות או אינם מקיימים מצוות על כל דקדוקיהן. זו היתה בעיה ממדרגה ראשונה. ושמענו כיצד נוצרה לאט לאט גם בחוגים חרדיים עמדה שנתנה איזה היתר בדוחק. רק אצל הרב קוק הגיע העניין לאידיאולוגיה פוזיטיבית, לאמור, יש בתקופת המעבר משמעות דתית משיחית לעובדה שדווקא אנשים שאינם שומרי מצוות יהיו הפעילים בהכנת הגאולה. אבל זו כבר התפתחות מאוחרת. ניצנים להלך-רוח כזה נראים כבר במסגרת התקופה הנדונה כאן. אין זה רק עניין של נטיות אישיות שפלוני מחמיר ופלוני מקל. ההתפתחות עולה על רקע המציאות שעיקרה בעובדה שיהודים שלא היו שומרי מצוות פעלו בארץ במסגרת הלאומית החדשה שקשה היה לשלול את ערכה מכל וכל. הנאמנות להשקפה האורתודוקסית היתה דורשת לסלק את אלה שאינם שומרי מצוות, והרעיון הזה אמנם עלה כמה פעמים, אך לא יצא אל הפועל — לא בתקופת הביל"ויים ולא בזמנם של 'בני-משה'. הם נשארו במקום תוך הסכמה, אם מאונס ואם מרצון מצד החרדים. אין כל ספק, שבלי הסובלנות הזאת, הלכה למעשה, לא היתה התנועה הלאומית מסוגלת להתגבש ולעשות חיל. עכשיו עלינו לשאול את השאלה, האם היישוב הישן היה מסוגל לפתח בתוך עצמו את מידת הסובלנות הזאת? נדמה לי שהתשובה צריכה להיות שלילית.

בחשבון היסטורי יש ליישוב הישן זכויות משלו. 'היישוב הישן' מהווה את הבסיס להמשכיות היישוב היהודי בארץ ש'היישוב החדש' מצטרף אליה. זכות זו מוענקת לו גם בתיאורים ההיסטוריים שנכתבו על-פי התפיסה הציונית, אלא שברגע שעולה כוכבו של היישוב החדש נשכחות כל זכויותיו של היישוב הישן, כאילו ניתן היה לקוות שהישן ייהפך מיד לחדש. ההיסטוריון הביקורתי לא ייגרר אחרי מגמה זו, אך גם לא ייחלם מן ההבדל בין הישן לחדש.

ישראל קולת: מיישוב עדות וכוללים ליישוב לאומי

הרצאתו המקפת של יוסף שלמון מעלה אחדות מבעיות היסוד של תולדות היישוב גם בתחום המקרה-היסטוריה וגם בתחום המיקרה-היסטוריה. אנו עומדים כאן מול עיצוב צביונו הרוחני של היישוב כפי שהוא מתפתח מן הקהילה היהודית המסורתית והמתחדשת, ולפנינו בעיות של הערכת טקסטים וביקורתם והעמדת עובדות על אמיתותן ועל דיוקן.

ירשנו מן ההיסטוריה היישובית עצמה צורך עשיר של מושגים, הבחנות, דימויים והערכות. הם לקוחים מן הפולקלור ומן העיתונות, מחיי הציבור והפוליטיקה; כאלה הם המושגים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' או מושגי 'העליות'. עלינו לגשת אל מושגים אלה מתוך גישה ביקורתית. ייתכן שנשוב ונאמץ אותם גם לשימושנו ההיסטורי — אולם הדבר יהיה על רמה שונה מזו של השימוש הפופולארי.

אתחיל בהערה מתודית. בביקורת הסוגיה שאנו עומדים בה יש משמעות מכרעת לאופן שבו אנו מפרשים פסוקים. גיבורי ההיסטוריה שאנו דנים בה הרבו לעשות שימוש בפסוקים מן המקורות; דבר זה מקובל בחברה המסורתית וזהו אופן ביטוי שעבר לחברה המשכילית והלאומית. מכאן, שהבעיה של פירוש טקסטים היא גם בעיית הערכתם של פסוקים — מתי השימוש בהם הוא סמלי וריטואלי ומתי הם מקבלים משמעות מחדשת או אף אופראטיבית. השימוש בפסוק יכול להיות לצורך ויכוח ועימות רעיוני, כמו, למשל, עם הריפורמיים, או אף לצורך מגבית לחיזוק הכלכלי של היישוב בארץ. והוא יכול גם לציין יחס חדש לארץ-ישראל וליישובה. אם לא נשכיל לפרש את משמעות השימוש בפסוק בכל הקשר, נאבד כל הבחנה בין מושגים מסורתיים מקובלים, לבין תנועה מחדשת ליישוב ארץ-ישראל, לאומיות יהודית וציונות. אהבת ארץ-ישראל והזיקה לארץ הם יסודות קבועים בהיסטוריה היהודית — אולם הם יוצאים למשמעויות שונות, בייחוד במחצית השנייה של המאה ה-19.

כאשר אנחנו באים לדון במושגים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' יהיה זה מוצדק לערער על הדימוי הסטריאוטיפי שדבק, תוך-כדי הפולמוס, במחנות השונים. אולם גם לאחר ערעור הסטריאוטיפים נשארת הבעיה ההיסטורית של תיאור הקבוצות השונות בחברה היישובית. ודאי ש'יישוב ישן' אינו זהה עם חלוקה, תמיכה, חרדיות, זוקן, אנטי-השכלה, ו'יישוב חדש' אינו זהה עם 'יצרניות', 'השכלה', לאומיות. פני החברה היישובית הם הרבה יותר עשירים ומגוונים, ובין הקבוצות החברתיות השונות קיימים שטחי-מגע רבים. כבר בני התקופה, שטבעו את המונחים, התקשו בהפרדה; למשל, כאשר הוקמה ההסתדרות הארצישראלית על-ידי אוסישקין ב'כנסייה' בזכרון-יעקב ב-1903, ביקשו תחילה לקבוע את ה'תמיכה' בתור קר-הפרדה, ואחר-כך נאלצו לסגת. לצורך הברור ההיסטורי הייתי מציע להיזקק למושגים 'יישוב העדות והכוללים', מצד אחד, ו'יישוב לאומי', מצד שני. גם כאן הבחנה ריאלית גמורה אינה אפשרית, אולם יש הבחנה בין הערכים השולטים והמוסדות המייצגים. מול ועדי עדות וכוללים ניצבים הגופים המאחדים את היישוב על בסיס לאומי. בוועדי הקהילות מתחוללת התמורה בהדרגה ותוך מאבק בין המגמות השונות.

יוסף שלמון מציע לנו הבחנה שונה מזו שבין 'יישוב ישן' ל'יישוב חדש'. הוא מציג מן העבר האחד את בעלי השאיפה לשימור אורח החיים המסורתי, שהוא מזהה אותם עם מבקשי התחייה הלאומית-דתית בארץ-ישראל, ומן העבר השני הוא מציג את אלה החפצים בחברה לאומית ומודרנית, שהוא מזהה אותה עם חברה חילונית. אינני חושב שיש זהות בין המסורתיים ובין מבקשי התחייה הלאומית. דבר זה היה אולי מתרחש אילו הלכה התנועה בדרכו של פינס. וכן אינני מזהה את מבקשי החברה הלאומית המודרנית עם 'חברה חילונית'. המונח 'חילוני' לקוח מהקשרים לא-יהודים ועשוי לציין חברה חסרת קשר עם דת, חברה שבסיסה הרעיוני מוציא את הדת מגדרה.

אני מבקש לערער על הבחנה זאת מבחינות נוספות. נראה לי שהמרצה הפליג בהערכת הרציפות בין נסיונות ההתיישבות וביטויי הלאומיות ביישוב שלפני 1882 ובין תנועת ההתיישבות הלאומית המאוחרת; הוא זיהה מעבר למותר את יישוב הכוללים עם תנועת חיבת ציון החרדית והוא לא פירש נכונה את 'הלאומיות המודרנית'.

ההבחנות האלה חשובות גם לצורך הערכת העובדות ההיסטוריות וגם לצורך הערכת גלגוליה של הלאומיות היהודית עד היום הזה. אנחנו יכולים לשאול אם הקרע הרעיוני והחינוכי בין חרדים לחופשיים היה טבוע מראש בתפיסות השונות של הלאומיות או שהיתה אפשרות של הידברות רעיונית והקרע בא מכוח השתלשלות אירועים, גם בגולה וגם בארץ.

הקרע שאירע בשנות ה-90 היה לא רק רוחני אלא גם חברתי. חלה הפרדה לא רק בין התפיסה המסורתית של קיום יהודי ובין תפיסה של לאומיות מודרנית, אלא גם גופי 'היישוב הישן', הכוללים והעדויות לא התפתחו לכלל גופים חברתיים בעלי משמעות בחברה הלאומית וגוועו בצורה זו או אחרת.

אפשר שהתפתחות מודרנית יותר היתה פותרת באופן שונה את בעיית תוכן החינוך הלאומי ואת בעיית הבסיס המאחד את הגוונים השונים של חינוך לאומי, אם בסיס מעין זה אפשרי מכל וכל. אני יכול לראות בדוד ילין דמות המסמלת התפתחות הדרגתית מעין זו.

אינני מקבל גם את הזיהוי שעשה שלמון של תמיכה ב'יישוב הישן' לצורך החזקת מוסדות תורה עם תמיכה לצורך ביסוס של יישוב חקלאי. אלה שתי תמיכות שהן שונות זו מזו מבחינת המטרה. התמיכה ביישוב החקלאי אף נועדה להיות ארעית.

טענתי היא, שגם נסיונות ההתיישבות וגם ניצני הלאומיות ביישוב היהודי בארץ לפני 1882 היו בעלי תוקף מוגבל ומסויג. משום כך אין לראות בהם מבוא ישיר לתנועת ההתיישבות החדשה וללאומיות החדשה; לא זו בלבד שנסיונות וניצנים אלה היו מוגבלים ומותנים, אלא שהם הקיפו רק קבוצות קטנות מקרב יישוב הכוללים.

מאמצי התיישבות אלה לא באו להפוך את ארץ-ישראל למרכז התיישבותי של העם היהודי; ספק אם היתה לרעיונות קלישר השפעה כה גדולה. אולם היתה השפעה לנסיבות הארצישראליות. מפעלי ההתיישבות וההתבססות האירופיים והאמריקניים בארץ שימשו חמריץ גלוי לבני היישוב. המצוקה הכלכלית הניעה לחפש את הפתרון במרחב האפשרויות שבארץ. אבל מפעל ההתיישבות בא בעיקרו לקיים ולחזק את היישוב בצביונו המסורתי. העברת חלק מן האוכלוסייה שאינה עוסקת בלימוד תורה להתיישבות חקלאית באה רק לחזק את המבנה התורני. כאשר עלה החשד שההתיישבות פוגעת בצביונו התורני או בביסוסו הכלכלי של היישוב, היא נשללה.

אני מסכים עם דעתו של שלמון בעניין הערכת הלאומיות של י"ד פרומקין, אולם הלאומיות של פרומקין גם היא מסויגת. זוהי לאומיות ארצישראלית שהחלה להתפתח ביישוב בשנות ה-70 וספגה מן הזרמים הקדם-לאומיים בתפוצות. היא מוכנה לקבל רק לאומיות העומדת על התורה ושוללת כל לאומיות שאינה מקבלת את ההשגחה האלוהית ואת ההלכה, החגים והמועדים — היינו, לאומיות הנקראת 'טבעית'.

בסוף שנות השמונים מטיל ליליינבלום ספק אם פרומקין הוא מ'בעלי היישוב'; בתקופת הפולמוס של שנות התשעים פרומקין מתריע נגד היפוך משמעות מרכזיותה של ארץ-ישראל. התנועה ליישוב ארץ-ישראל רצתה לעשות את ארץ-ישראל מרכז ליהדות; באו 'בני-משה' והפכו אמנם את ארץ-ישראל למרכז — אולם למרכז של כפירה ביהדות המסורה.

תיאור ההתיישבות של יוסף שלמון הולך, אמנם באופן מחקרי, בעקבות התיאורים של יעקב גולדמן.¹ ובעקבות יחיאל מיכל פינס. שניהם ביקשו להצביע על כך, שהרחבת היישוב בפועל אינה סגולה של התנועה הלאומית החדשה, שבה מצויים חרדים וחופשיים גם יחד, ולא תוצאת העלייה שהביאה התנועה הזאת. נראה לי שגישה זאת חוטאת לעובדות.

אני חולק על הפירוש שניתן לחברת 'עבודת האדמה וגאולת הארץ' משנת תרל"ו (1876). אין אני מפרש את הפסוק 'למה יגרע חלק יעקב מכל משפחות האדמה' כקריאה 'לנורמליזציה לאומית של העם היהודי בארצו ההיסטורית'. אני מפרש את עמדת יוצאי הונגריה אלה על רקע התגובה על הריפורמה בהונגריה. זהו ניסיון להציב התיישבות וקיום המצוות התלויות בארץ לעומת הריפורמה, המנתקת את האמונה היהודית מארץ-ישראל הממשית.

האידיאלים הסוציאליים של מקימי היישובים מסתברים הרבה יותר על רקע מבנה הקהילה היהודית וסיגולו של מבנה זה לצורכי התיישבות חקלאית, מעשה רב כשלעצמו, מאשר על רקע 'אוטופיות סוציאליות'. אמנם, דווקא קדיש לוז² ביקש את שושלת היוחסין של התנועה הקיבוצית בנסיונות שנעשו ביישוב הישן, והוא פירש וצירף יחד תופעות כגון מרכזי סלומון, זאב קלישר, אגודת 'שבת אחים' בפתח-תקוה.

נכון הדבר, שבשנות השמונים היתה מגמה של קיום-יחד ושל השתלבות הגופים היהודיים השונים בארץ-ישראל, מגמה שהיא שונה מן העימות של שנות התשעים. אולם, אין לייחס זאת לאהדתו החד-משמעית של היישוב לעלייה החדשה. תופעות של התנגדות לעלייה החדשה אינן מתחילות ב-1885 עם 'קול מהיכל'. כבר בסוף 1883 (כסליו תרמ"ד) שיגרו ראשי הכוללות והבית-דין-צדק איגרת לרבנים ברוסיה, בה הם מסתייגים מן התמיכה של רבנים בתנועת העלייה וההתיישבות. אמנם הם נזהרו מלהתנגד באופן עקרוני ליישוב ארץ-ישראל, אולם דבריהם על המציאות הארצישראלית והתנהגותם החופשית של חלק מן העולים אמורים למנוע את תמיכת הרבנים בתנועת ההתיישבות.³ הידידות היחסית של שנות השמונים אכן קיימת — אולם היא יחסית למדי. ידוע שאנשי 'ועד יסוד

1 גאלדמאן [גולדמן], 'שאר ישוב', האסיף, א (תרמ"ה).

2 ק' לוז, 'ניצני השתוף ביישובה של הארץ', אבני דרך בקבוצה, תל-אביב 1962.

3 א' דרויאנוב, כתבים, ג, תל-אביב תרצ"ב, מס' 1186.

המעלה הסתייגו מן היישוב הירושלמי — אם כי הם גם חשבו על קשרים עם ה'חבצלת' של פרומקין. עצם הרצון לכוון את מרכזו של 'היישוב החדש' ביפו נבע מחשש שגורמים קנאיים יחבלו בנסיונות ההתיישבות.

'היישוב הישן' יכול היה לצפות, למרות חששותיו והסתייגויותיו, שהעולים החדשים ימשיכו את מגמות הביסוס היהודי בארץ ויחזקו את הזיקה הכל-יהודית לארץ-ישראל. הם יכלו לצפות לכך, שעלייה זו תהיה חלק משיבת לב בנים אל אבותם ותנועה לקיום המצוות, אשר תתייצב מול מגמות אנטי חרדיות.

אינני מקבל את הקביעה שאורח החיים של המתיישבים הראשונים בראשון-לציון היה מותאם למשאלותיהם של אנשי ירושלים. נראה לי, שאורח חיהם שיקף את תפיסת המתיישבים עצמם. הם קיבלו על עצמם את ההלכה בתחום הפרהסייה. הדבר לא היה משום שהם היו כולם חרדים, וגם לא משום טעמים אופורטוניסטיים. הם ראו בעלייתם ארצה חלק משיבה אל העם היהודי והעם היהודי מתבטא בצורה המפורשת ביותר באורח החיים ההלכתי. רק כאשר צמח מושג חדש של לאומיות יהודית, שאינו קשור דווקא להלכה, הם יכלו לנטוש את ההלכה כמגדירת ההווי היהודי. אולם במציאות היה זה תהליך ממושך שהתחולל במושבות בעשורים הראשונים של המאה העשרים. תמיכתו של פינס בביל"ויים מסתברת מתוך ציפייתו לפתח מתוך מעשיהם ותכניותיהם לאומיות יהודית כרוחו, דהיינו לאומיות היכולה לעמוד רק על הדת. הוא האמין כי לאומיות מעין זו היא הביטוי האפשרי היחיד לאידיאליזם הביל"ויי.

לדברי יוסף שלמון החלו החיכוכים בחוץ-לארץ. בין האגף החרדי ובין האגף החופשי של חיבת ציון, כאשר עלתה שאלת ההנהגה. אולם בארץ החלו סלעי המחלוקת בין יישוב הכוללים ובין המתיישבים החדשים להתגלות בשטחים אחרים. הדבר רק מעיד שלא היתה זהות בין אנשי יישוב הכוללים ובין אנשי חיבת ציון החרדים בתפוצות. כל אחד משני המחנות נקט גישה שונה כלפי היישוב הארצישראלי. דאגתם של אנשי היישוב הקיים בארץ היתה נתונה יותר לביסוס הכלכלי ולמבנה המוסדי של היישוב הארצישראלי מאשר לעניין הנהגתה של תנועת חיבת ציון בגולה. אנשי היישוב נתנו את דעתם יותר על היחס שבין גל העולים ובין אפשרות כיסוס מבחינה כלכלית, או על הלחץ שהדבר יצור על מקורות התמיכה המוגבלים; הם היו קשובים וחשדנים מאוד לגבי כל ניסיון לפגוע במבנה המוסדי של היישוב. משום הטעם האחרון הם התנגשו עם בן-יהודה. ואילו אנשי המושבות לא נתנו דעתם על הריפורמה של היישוב הקיים אלא על ביסוסן של המושבות.

העומות בין קבוצות מאנשי המושבות ובין הברון יצר בסיס לשותפות עם 'היישוב הישן' למרות שהתנגדותם לברון נבעה מטעמים שונים. חלק מן המתיישבים ראו במינהל הברון פגיעה באישיות המתיישב ובמניעיו; החרדים חששו כי הפקידות תעמיד קשות חדשה אשר תדחוק את רגליה של הרשות הרבנית. החשש מסמכות פוטנציאלית היה חזק גם כשלעצמו, אף ללא קשר עם אורח החיים החרדי; שכן מינהל הברון לא פגע באורח החיים הדתי של המתיישבים ואף עודד אותו בדרך כלל. הראדיקאליזם הסוציאלי של אדם כ"ד פרומקין מצא בפקידות הברון מושא להתקפה כפולה — גם התקפה על שום קיפוח הפועלים וגם התקפה בשל חשש מינות.

שיירת המנהיגים החרדיים של תנועת חיבת ציון, שבאה לישראל בקיץ תר"ץ (1890), באה לשם הידברות בין אנשי חיבת ציון בתפוצה לאנשי הכוללים יותר מאשר לשם הידברות על רקע הפילוג

הארצישראלי. ידוע ומוסכם כי הפולמוס בשאלת השמיטה כתרמ"ט הציג היערכות שונה מאשר הפילוג בין מחייבי ההתיישבות לשולליה.

אנחנו יכולים לשאול, האם היה הקרע בין היישובים מתחולל בשנות התשעים אילו נצבו בראש ההתיישבות החדשה בארץ הרב מוהילבר וברלין? האם היו אנשי 'היישוב הישן' משלימים עם התיישבות גדולה של עולים אילו היתה בעלת אופי חרדי? יוסף שלמון עצמו מראה, כי אישור החברה לתמיכה ב-1890 שימש מניע לחובבי-ציון החרדים לנסח תורות על דבר שותפות עם 'חופשיים'. בכתביהם מופיעה נכונות להשלים עם יהודים שאינם שומרי מצוות, מתוך תקווה כי ישנו את דרכיהם בעתיד.

את הקרע של שנות התשעים אין לייחס רק לתורת אחד-העם וליסודותיה האינטלקטואליים, המעמידים את הדת על האומה. המציאות הרוחנית והחברתית ביישוב מורכבת הרבה יותר. מקובל, כי 'בני-משה' בגולה ובארץ-ישראל לא הבחינו תחילה במסקנות הראדיקאליות של תורת אחד-העם. 'בני-משה' בארץ-ישראל היו בעלי צביון רוחני מיוחד. לא בכל הלכו אחרי אחד-העם, ויתר על כן – הם היו נאלצים להתחשב במציאות החברתית שביישוב.

קיים ויכוח גדול בהיסטוריוגרפיה מי היה מעוניין ללבות את התבערה של שנות התשעים. יש גירסה האומרת, כי 'בני-משה' רצו לחתור תחת 'היישוב הישן' על-ידי הטיית זרם כספי התמיכה לאפיק אחר; גירסה הפוכה אומרת, כי אנשי הכוללים הם שביקשו להתנכל לתנועת חיבת ציון בשעת חולשתה, לאחר המשבר של 1891. בכל עניין העימות ומאסר בן-יהודה אנחנו עומדים בתחום המיקרו-היסטוריה. היום נמצא בידינו ארכיון 'בני-משה' ומי שקורא בו מגיע למסקנה כי 'בני-משה' לא ביקשו להגיע לכלל עימות עם יישוב הכוללים; הם הכירו בחולשתם, חרדו למעמדם בארץ וחששו לתקוף. רק לאחר שהותקפו ניסו לעשות יד אחת עם הספרדים נגד האשכנזים. ב'מכתבים מארץ-ישראל' שלהם יש אפילו אפולוגטיקה וניסיון להראות עד כמה היישוב הארצישראלי שומר מצוות. גם בבית-הספר ביפו לא פגעו במסורת.

לעומת זאת, היו גורמים אחרים ביישוב, אשר פיתחו לאומיות שהיה בה כדי לפגוע בתפיסתם של אנשי הכוללים ואף בתפיסתם של אישים לאומיים ארצישראליים חרדים כמו פרומקין ופינס. הופעת אחד-העם עצמה איננה תופעה אידיאליסטית. הוא נענה למשאלות עמוקות גם כתנועה בגולה וגם ביישוב היהודי בארץ כאשר ניסח את השקפתו על לאומיות יהודית שאינה עומדת על הצביון החרדי המסורתי, מצד אחד, ועל מעשה ההתיישבות, מצד אחר. במציאות הארצישראלית היו תשובות נוספות על זו של אחד-העם. בן-יהודה וקבוצת 'המשכילים' של ראשית שנות ה-90 בירושלים ניסחו תשובה משלהם. (ב'משכילים' כאן אין הכוונה ל'חופשיים'; גם ה'משכילים' היו יראי-שמים, אולם לא 'קנאים', לפי המינוח הירושלמי). לקבוצת המורים בבתי-הספר היתה תורה של חינוך לאומי משלה, שאינה זהה דווקא עם תורתו של אחד-העם. כל אלה קוממו את אנשי הכוללים לא פחות ואולי אף יותר מתורת אחד-העם.

י"מ פינס הוא שצירף את המחלוקות המסוימות על רקע המציאות הארצישראלית אל המחלוקת הרעיונית העקרונית עם אחד-העם על מהותה של הלאומיות היהודית. כמורה עשה אף י"ד פרומקין. עובדה היא, שב-1896 הושג ההסכם בין היישובים, בלי שנפתרה המחלוקת העקרונית. במרכז הפולמוס עומדת אישיותו השנויה במחלוקת של פינס. למרות שנכתבו על פינס לא מעט

דברים, עדיין אישיותו כבחינת נעלם. פינס הוא מנסחה המובהק ביותר של לאומיות יהודית דתית; הוא משתף פעולה עם חובבי-ציון ומייצגם בארץ והוא פטרון הביל"ויים. הסכסוך שלו בוועד הפועל של חובבי-ציון ביפו לא החל על רקע רעיוני. ישנן עדויות סותרות על נסיבותיו של סכסוך זה. טענותיו הראדיקאליות נגד לאומיות יהודית 'טבעית' נוסח אחד-העם וכתבי הפלסטר שחיבר נגד 'היישוב החדש' באים לאחר הסכסוך האישי. למרות השלילה הראדיקאלית של יישוב המבוסס על לאומיות בלתי חרדית, הוא מצטרף להסתדרות הציונית של הרצל. בזמן פולמוס אוגנדה הוא מתייזב נגד הטריטוריה – בניגוד לעמדת רוב אנשי ה'מזרחי'. הוא גם מצטרף להסתדרות הארצישראלית מיסודו של אוסישקין. האם יש כאן דרך חתחתים אישית, או ניסיון לצירופים וחתכים שעמדו בניגוד לצירופים ולחתכים שנוצרו במציאות? האם יש לייחס את עמדתו הקיצונית של פינס בשנות ה-90, עמדה המצדיקה את פילוג העם היהודי, לעקיבות רעיונית או למרירות אישית? כיצד אירע הדבר שאיש חובבי-ציון ופטרון הביל"ויים קרא להיפרדות המחנות? טענתי היא אפוא, כי העימות בין היישוב הישן ל'יישוב החדש' לא בא בשל מסקנות תורתו של אחד-העם, או, לפחות, לא בגללן בלבד. העימות היה פרי הצטרפות גורמים רבים, רוחניים וחברתיים גם יחד. גם ההסכם בין היישובים הושג לא בתחום העקרוני אלא בתחום הקיום המשותף כשדה הפוליטי, הכלכלי והחברתי.

אפשר כמובן להציב את השאלה העקרונית שנתעוררה בעת המחלוקת והמלווה אותנו עד היום – והיא האפשרות של קיום-יחד של הפלגים הרעיוניים השונים של העם היהודי ושל התנועה הלאומית. האם ייתכן להגיע למכנה משותף בין אחד-העם, המעמיד את הדת על החיים, ובין פינס, הטוען כי הלאומיות היהודית יכולה להיות רק לאומיות העומדת על התורה?

שמענו כאן שני פתרונות לדילמה זאת. הפתרון שהזכיר יוסף שלמון – זה של החיים מתוך תקווה כי כל ישראל יקבלו את ההלכה בעתיד – ופתרונו של הרב קוק, שהזכיר פרופ' כ"ץ. זה יכול להספיק 'עד כי יבוא שילה'. אפשר לחפש גם דרכי הידברות אחרות. מצע רוחני שאינו מחייב רדוקציה עד הגורם האחרון מאפשר ללא-חרדים להגביל את תחום השליטה של המושגים הראציונאליסטיים או ההומאניסטיים ולהותיר מקום לאמונה; דבקותם של המאמינים במוחלט אינה מחייבת אותם להטיל גיבושים מסוימים של האמונה על כל תחומי החיים. שאלת שמירת ההלכה בפרהסיה היהודית היא יותר מוחשית וקשה, אולם גם כאן אפשרית הסכמה מתוך הנמקות שונות. גם בתחום הדעות וגם בתחום ההלכה יכול הוויתור שיעשה כל צד על טוטאליות לאפשר קיום יהודי משותף.

יוסף שלמון: תשובה למשיגים

הערותיהם של יעקב כ"ץ וישראל קולת נוגעות הן להערכת התופעות שלפנינו והן לבירור הפרשיות שנדונו בהרצאתי. מדבריו של כ"ץ יוצא כאילו באתי לבטל את ההבחנה בין 'יישוב חדש' ל'יישוב ישן' — ולא היא. טענתי היא שההבחנות המקובלות בספרות ההיסטורית בין שני היישובים מבחינה אידיאולוגית ומוסדית אינן תופסות במהלך שנות ה־80, או למצער שההבדלים בין שניהם אינם מניעים זה את זה עד כדי כך שלא יכלו להגיע לשיתוף־פעולה ביישוב הארץ ובבניינה. נכון הוא שאנשי העלייה הראשונה היו קבוצה חדשה של מתיישבים בארץ, ולהם רקע חברתי, ובמידת־מה גם מניעים אידיאולוגיים, שקראו תגר על 'היישוב הישן', על אורח־חיו ועל ערכיו. בדיקת העובדות מראה שקריאת תגר זו הקיפה קבוצות קטנות מכלל באי העלייה הראשונה, וגם אלה ריכזו הרבה את עמדותיהם האידיאולוגיות ואת אורח־חיהם במפגשם עם המציאות הארצישראלית. נכון הוא שאנשי העלייה הראשונה גייסו מקורות חדשים ומשנה מרץ להקמת מפעליהם. אבל משאבים חדשים כאלה גייסו גם בני 'היישוב הישן' בהקמת מפעליהם עוד קודם לעלייה הראשונה: משפחות צורף־סלומון, בק, רבלין, סלאנט, ילין, פרומקין ורוקח. משאבים כאלה גייסו גם מקימי השכונות החדשות מחוץ לירושלים, העלייה ההונגרית שתמכה במפעל זה ובמפעלים אחרים, הנסיונות הראשונים לרכישת קרקעות להתיישבות חקלאית והקמת פתח־תקוה וגיא־אונג בשנות ה־70, ושליחותו של א' רוקח לרומניה לגיוס כספים, שהסתכמה בהקמתה של תנועת חיבת ציון ברומניה, או מפעליהם של בני העדה המערבית בראשותו של רב"ש עוד בשנות ה־60. גיוסו של מונטיפיורי לתמוך במפעלים של בני 'היישוב הישן' מסוף שנות ה־30 ועד לשנות ה־70 המאוחרות או גיוס תמיכת כ"ח האם שונים הם במהותם מגיוס רוטשילד בידי 'י' פיינברג והרב שמואל מוהילבר לתמיכה ב'יישוב החדש'? נכון הוא שתמיכת חובבי־ציון היתה שונה במניעה מתמיכתם של מונטיפיורי, כ"ח ורוטשילד, אולם מה היתה משמעותה בפועל בתקופה הנדונה? אפילו פתח־תקוה וגדרה נזקקו לתמיכתו המקיפה של הכרון רוטשילד — הראשונה יותר והשנייה פחות. יתר על

- 1 מן המפורסמות הוא שמייסדי ראשון־לציון והביל"ויים התאימו את תקנוניהם ככל הנוגע לקיום אורח־חיים מסורתי, לפחות בפרהסיא, עקב רצון להתרצות בפני 'היישוב הישן' ואנשים כ"מ פינס, שהיו מזוהים אותה שעה כבני 'היישוב החדש', אבל תבעו תביעות קרובות לאלה של בני 'היישוב הישן', אתם מצאו שפה משותפת במאבקים הציבוריים שהתרחשו מאוחר יותר. יתר על כן, אנשים כח' חיסין וז' דובנוב היכו על חטא בהגיעם ארצה, בשל הזלזול והביטול שבהם נהגו בבני 'היישוב הישן', שמקורם בתרמית שלילית שלו שאימצו לעצמם עוד בחוץ־לארץ. חיסין טוען כי העולים החדשים גורמים בהתנהגותם להתנכרות בני 'היישוב הישן' אליהם. ראה: ח' חיסין, מיומן אחד הביל"ויים, תל־אביב 1925, עמ' 36–37, 73, 115–117. ראה גם מכתב ועד ביל"ו אל ר' עזריאל הילדסהיימר, בתוך: מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל־אביב 1971, נספח טז, עמ' 403.
- 2 ראה: ג' ירדני, 'אליעזר רוקח', ארשת, ד (1966), עמ' 296–322.
- 3 ראה גם: א' ביין, תולדות ההתיישבות הציונית, רמת־גן 1970, עמ' 10, הערה 1. הכרון רוטשילד השקיע בין השנים 1883–1899 1,600,000 לירות־שטרלינג. חובבי־ציון השקיעו באותה תקופה כ־87,000 לירות־שטרלינג. הפרופורציות לגבי שנות ה־80 היו עוד יותר לרעת חובבי־ציון.

כן, האם נמנעו חובבי-ציון מלשתף פעולה עם רוטשילד, למרות מודעותם למניעיו השונים, כפי שהיו גם המבשרים הרב צ"ה קלישר, הרב י' נטונק והרב י' אלקלעי נכונים לשתף פעולה עם כ"ח? וראוי גם להזכיר, שהיה זה רש"י פין מוילנה, ממנהיגי חובבי-ציון בשנות ה-80, שהציע להקים קופה אחת לתמיכה ב'חלוקה' ובמתיישי המושבות.⁴ פחות ידועה העובדה שמקורות התמיכה ב'יישוב החדש' נתנו את תמיכתם גם למוסדות 'היישוב הישן'.⁵

זיהיתי את התמיכה שזכה לה 'היישוב הישן' בהקמת מפעליו עם התמיכה שזכו לה בני העלייה הראשונה. לא זיהיתי את התמיכה במוסדות התורה עם זו שקיבלו בני העלייה הראשונה להקמת היישוב החקלאי. כן זיהיתי את הנהגים מן ה'חלוקה' ב'יישוב הישן' עם הנהגים ממנה ב'יישוב החדש'.⁶ נכון הוא שניצני הלאומיות היהודית והיזמות החקלאיות של בני 'היישוב הישן' היו מוגבלים והקיפו ציבור קטן ביחס, כטענת קולת. אבל כבואנו להשוות את משקלם האישי של יוצאי 'היישוב הישן' שהתקרבו לרעיון הלאומי עם משקלם של בני העלייה הראשונה, נמצא כי הראשונים מכריעים גם מבחינת מעמדם הציבורי והאישי וגם מבחינת אמצעיהם. ההיסטוריוגרפיה היישובית השכיחה לחלוטין את העובדה שמבני 'היישוב הישן' הצטרפו כפועלים ואף כמתיישבים למושבותיהם של בני העלייה הראשונה ואת ההתארגנויות בקרב 'היישוב הישן' להליכה בעקבות 'היישוב החדש' בהקמת מושבים חקלאיים.⁷ נכון הוא מה שאמר י' קולת כי 'כאשר עלה החדש' שההתיישבות פוגעת בצביונו התורני או בביסוסו הכלכלי של היישוב היא נשללה'. השאלה היא האם היה לחדש זה ביסוס, ואם אכן היתה התפתחות 'היישוב החדש' מותנית בפגיעה בצביונו המסורתי של 'היישוב הישן' ובמקורותיו הכלכליים?⁸

יתר על כן, גם במישור האידיאולוגי של המפעל ההתיישבותי ושל הציפיות ממנו נשאלת השאלה אם ההתבטאויות של י"ד פרומקין, י"מ סלומון, י' שטמפפר ואף י' רבלין שונות במהותן מדבריהם של הרב ש' מוהילבר, ז"ד לבונטין, ק' ויסוצקי ואפילו מדברי פינסקר ומ"ל לילינבלום? היו אמנם

4 רש"י פין אל פינסקר, כ"ג כסליו תרמ"ח, בתוך: א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון, ב, תל-אביב 1925, מספר 714. על הנכונות של בני 'היישוב הישן' להתיישב על הקרקע ועל ההשלמה הערכית בין שני היישובים, כאשר 'היישוב החדש' נותן לאומה את גופה ו'היישוב הישן' את רוחה, ראה: נ"ה אימבר, 'ראשון לציון', חבצלת, תרמ"ו, גיליון 29–30.

5 ראה רשימת התומכים בחברת 'עזרת נדחים': ועד חובבי-ציון באמצעות ויסוצקי, משפחת רוטשילד וד"ר פינסקר בכבודו ובעצמו. ראה: חבצלת, תרמ"ה, גיליון 36, עמ' 283. ראה גם: מכתב ויסוצקי אל פרומקין, ט"ז בתמוז תרמ"ה, חבצלת, תרמ"ה, גיליון 37, עמ' 294.

6 מכתב יודלביץ אל בן-יהודה, ניסן תרמ"ח, אצ"מ A/92/233, עמ' 211. במכתבו טוען יודלביץ שמחצית מתושבי פתח-תקוה נהנים מן ה'חלוקה'. מכתב א' רוקח אל לילינבלום, שם, עמ' 92–93, 95–96.

7 חיסין האשים את ז"ד לבונטין בכך שאנשי ירושלים לא לקחו חלק בהקמת 'ועד חלוצי יסוד המעלה'; ראה: חיסין (לעיל, הערה 1), עמ' 36–37. על פנייתם של צעירי 'היישוב הישן' אל רוטשילד שיוספחם למושבותיו, ראה: הצבי, תרמ"ה, גיליון מא, עמ' 173. על פנייתם מבני ירושלים הפונים לעבודה בזכרון-יעקב, ראה: 'ירושלים', חבצלת, תרמ"ו, גיליון 35, עמ' 265. על חברות 'שלום ירושלים', ראה: חבצלת, תרמ"ז, גיליון 38, עמ' 295. על בני ירושלים העובדים במושבות ראה גם: חבצלת, תרנ"א, גיליון 31, על מושבת בני-יהודה ונסינות אחרים, ראה: בן לוי, 'כנגד המשחיתים', חבצלת, תרמ"ט, גיליון 23.

8 על החששות מפני הרס 'היישוב הישן' עקב המעמסה העצומה שנפלה עליו בעקבות כשלון העלייה בשנות ה-80, ראה: מכתב זיסקינד-שחור אל ברלין, דרויאנוב (לעיל, הערה 4), ב, מספר 683.

הבדלי גישה בין ליליינבלום ופינסקר ובין י"מ פינס והרב ש' מוהילבר; אבל האם המצב המשותף לפעולה, עליו הסכימו ופעלו, עמד בסתירה ולא תאם לשאיפותיהם של י"ד פרומקין או של י"מ סלומון? נכון הוא שבני הארץ מן הדור הראשון, השני או השלישי היו רגישים להתבטאויות מסוימות שבאו מקרב בני 'היישוב החדש' בדבר אופי חייו של 'היישוב הישן' יותר מאשר הרב ש' מוהילבר או הרב י"י ריינס או פינסקר. אבל כלום לא נאמרו ב'חבצלת' או ב'יהודה וירושלים' דברים דומים? היה זה בן-יהודה אשר בשנותיו הראשונות בארץ דיבר בזכות רבני 'היישוב הישן' וה'חלוקה'.⁹ יתר על כן, פינסקר, הרב מוהילבר, בן-יהודה ואף ליליינבלום הכירו בזכותם של בני 'היישוב הישן' להתנגד לאי-אלה גילויים של התנהגות 'חופשית' שהתגלתה במושבות החדשות. התלונות ששלחו ראשי הכוללים ובית-דין צדק של האשכנזים בירושלים לרבנים ברוסיה בסוף שנת 1883 על התנהגותם של חלק מן המתיישבים החדשים לא היו בלתי-לגיטימיות גם לדידם של פינסקר, ליליינבלום ואוסישקין, כפי שבאו לידי ביטוי במחצית השנייה של שנות ה-80. יתר על כן, המתיישבים במושבות קיבלו את רבני 'היישוב הישן' כבעלי הסמכות לפסיקת-הלכה.¹⁰ מן הראוי להזכיר גם את שיתוף הפעולה בין י"ד פרומקין לא' בן-יהודה בהוצאת 'חבצלת', בהקמת 'עזרת נדחים' (1883) ואת הקמת 'תחיית ישראל' ו'שיבת החרש והמסגר' בידי פינס ובן-יהודה. בעיתון 'מבשרת ציון' השתתפו בן-יהודה, פינס, פרומקין, ילין, מאירוביץ ויודלביץ. בהקמתה של אגודת 'שפה ברורה' בשנת תרמ"ט להחייאת הלשון העברית כשפה לאומית וב'ועד הלשון' שהוקם בשנת תר"ן השתתפו א"מ לונץ, ד' ילין, יעקב מאיר (לימים – הראשון-לציון) וח' הירשמן מיוצאי 'היישוב הישן' יחד עם בן-יהודה ואחרים מאנשי 'היישוב החדש'.¹¹ בהקמת בית-הספרים 'מדרש אברבנאל', ששימש יסוד לספרייה הלאומית בירושלים החל י"ד פרומקין, ובנושא זה היו פעילים גם י"מ פינס, ז' יעבץ, ח' הירשמן, ד' ילין, י' מיוחס וחברי 'בני-משה' – ערב המשבר בין שני היישובים ואף בראשיתו.¹²

במלים אחרות, להערכתנו היה 'היישוב הישן' מוכן מבחינת ערכיו ונטיותיו הנפשיות לקבל את יזמות 'היישוב החדש' עד לשלהי שנות ה-80, בשני תנאים: (א) שלא יסכנו את בסיסו הכלכלי ומעמדו הפוליטי-החוקי של 'היישוב הישן'; (ב) שמפעלם לא יהיה כרוך בהחדרת אורח-חיים 'חופשי' לחברה הארצישראלית. מי שיבוא ויטען כי 'היישוב הישן' שלל את 'היישוב החדש' מכל וכל, וכל טיעוניו נגדו הסתתרו מאחורי איצטלה של פראגמאטיזם ודקדוק בציציותיו – עליו ההוכחה. להערכתנו, קבלת הפנים שערכו מנהיגי 'היישוב הישן' למשלחת 'הוועד האודיסאי' בראשות הרב מוהילבר, והעזרה שהיה יישוב זה נכון להגיש לגל העולים של 1890–1891, כפי שהגיש לגל של

9 א' בן-יהודה, 'על דרך ישוב ארץ ישראל', המגיד, תרמ"א, גיליון 13. וכן: 'החלוקה ותולדותיה', מבשרת ציון, תרמ"ד, חוברת ב.

10 ראה, לדוגמה, כעניין השוחט ביסוד-המעלה: 'יסוד המעלה', חבצלת, תרנ"ה, גיליון 26. עמ' 206–208.

11 להקמת האגודה הסכימו רבניהן של שתי העדות, ראה: הצבי, תרמ"ט, גיליון כח. ראה גם: א"ר מלאכי, פרקים בתולדות הישוב הישן, תל-אביב תשל"א, עמ' 266; הנ"ל, 'שפה ברורה', הדאר, טז, גיליון 8.

12 ראה: ד' שידורסקי, 'הדיונים בשלהי המאה התשע-עשרה בדבר כינונה של ספרייה לאומית בארץ-ישראל', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 165–169.

1881–1882, הנכונות לחתום הסכם אי-התקפה בתרנ"ו (1896) והשתתפותו בהקמת ההסתדרות הארצישראלית ב-1903 — כל אלה מוכיחים כי היתה כאן פוטנציה לשיתוף-פעולה בבניין הארץ ובקיבוץ בניה.¹³ אינני מסכים עם קביעתו של כ"ץ כי 'היישוב הישן' התנגד לרעיונות הלאומיים של מבשרי הציונות. כ"ץ עצמו אמר בדבריו כי רעיונותיו והצעותיו של הרב צ"ה קלישר מצאו קרקע פורייה דווקא בקרב 'היישוב הישן' בארץ. אנחנו יודעים שעולי הונגריה בשנות ה-60 וה-70 עמדו בקשר אמיץ עם יוסף נטונק ועם הרב צ"ה קלישר שהיו ממבשרי הציונות. הם אף שימשו גבאים ב'חברת יישוב ארץ-ישראל', שהקימו הד"ר לוריא והרב צ"ה קלישר.¹⁴ הרב מ' אויארבאך התנגד ל'דרישת ציון' של קלישר מנימוקים מעשיים, והוא לא השתמש בנימוקים אנטי-לאומיים נגד החברה, כפי שעשו הליברלים והאורתודוקסים בגרמניה.

חברת 'עבודת האדמה וגאולת הארץ' ניסחה פרוגרמה לאומית מובהקת, וכן גם חברת 'מייסדי היישוב' ופרומקין בראשם. היום כבר ברור כי גירסת פרומקין בדבר גורלה של 'עבודת האדמה וגאולת הארץ', שהוכשלה בידי הרב סלאנט, אין לה שחר. אני מסכים עם י' קולת שהעלייה ההונגרית היתה ריאקציה לתנועת הרפורמה, אבל זה היה גם המניע של הרב צ"ה קלישר וחבורתו. יחד עם זאת, הקריאה לנורמליזציה לאומית הנשמעת בכתביו של הרב קלישר מצאה הדים בתקנות חברת 'עבודת האדמה וגאולת הארץ', ואין היא עומדת בסתירה למניע הראשון. גם הקריאה לקיבוץ-גלויות בזמן הזה לארץ-ישראל שהיא הקו המבחין בין גישות לאומיות לגישות של צדקה ופילנתרופיה, של מונטיפיורי, כ"ח, רוטשילד¹⁵ והילדסהיימר, 'למען ציון', לא נדחתה בידי 'היישוב הישן'. ועוד גם זאת, עם פרוץ הפרעות ברוסיה יצאו אלה בקריאה נרגשת לפליטים לעלות לארץ-ישראל.¹⁶

י' קולת העביר את הדיון מן החברה הארצישראלית על כל גווניה לתנועה הלאומית בכללה. ואכן, העברה זו מתבקשת מהנחות אחדות שקבעתי, אם כי לא נכנסתי למכלול זה של בעיות בהרצאה זו. מה שטענתי הוא כי חברה לאומית דתית בארץ-ישראל בנוסחו של פינס היתה אולי מתקבלת על דעת 'היישוב הישן'. זיהיתי את נסיונות ההתיישבות של 'היישוב הישן' מסביב להקמת פתח-תקוה עם עמדותיהם של מייצגי הציונות הדתית בארץ-ישראל, כמו הרב ג' יפה וי"מ פינס. זיהוי זה הוכיח את עצמו בפולמוסים שפרצו בארץ על שאלות הלכתיות, כמו בעיית השמיטה (1888–1889), ואחר-כך בפולמוס עם 'בני-משה'. כמו כן זיהיתי חוגים אלה עם הפורשים מתנועת חובבי-ציון מטעמים דתיים, כמו הרבנים א"מ לפידות מריסין, יונתן אליאשברג מווילקוביסק וי"י פרייל מקראק. אני מוצא קווי הקבלה בין יחסה של הציבוריות החרדית במזרח-אירופה לציונות הלאומית לבין יחסו

13 יש לציין כי עוד בראשית שנת 1894 היה שיתוף פעולה בין פינס ואישים אחרים בירושלים עם חובבי-ציון ו'בני-משה' ביפו להקמת ספרייה לאומית. ראה: שידורסקי, שם, עמ' 165–169.

14 לצילום כתב-הסכמה לכתב הגבאות של אלעזר ראב — תרכ"ז, ראה: קתדרה, שם, עמ' 37.

15 ראה מכתביו ומכתבי מקורביו משנת 1882, בתוך: ע' שוחט (עורך), בארון אדמונד בנימין דה רוטשילד [חש"ד], עמ' 18–19.

16 ראה: י"ד פרומקין, 'קול מעיר', בתוך: א' דרויאנוב (לעיל, הערה 4), ג, מספר 1113. ראה גם: ר' יזרעאל, 'טיוטה של "קול-קורא" מאת יואל משה סלומון אל מנהיגי תנועת חיבת-ציון ברוסיה', קתדרה, 10 (טבת תשל"ט), עמ' 186.

של 'היישוב הישן'. מאחר שמבחינה אידיאית לא הצליחו אלה ואף לא אלה לפתח אידיאולוגיה שתאפשר להם להתקיים כמיעוט בתנועה הציונית-הלאומית שרוב חבריה אינם שומרי-מצוות, הם הפכו למתנגדים לתנועה הלאומית, ובסופו של דבר נדחקו מפני תוקפה. היו יוצאי 'היישוב הישן', כדוד ילין, י' גולדמן (שבערוב ימיו חזר ל'יישוב הישן'), הרב יעקב מאיר, ח' הירשנזון, גד פרומקין וח' מיכלין¹⁷ שהצליחו לעבור את המשבר בהניחם בסיס אידיאולוגי או שהשלימו למעשה עם סובלנות דתית בתנועה הציונית, כמו שעשו הרבנים ש' מוהילבר, י"ו ריינס, שמואל רבינוביץ והסופר ז' יעבץ ברוסיה. האחרון עמד לצדו של פינס בפולמוס עם 'בני-משה' בשנות ה-90. מתי אירע המשבר? הלכיהרות בקרב 'היישוב הישן' השתנו באורח דראסטי לחובת 'היישוב החדש' בשנים 1891–1894; העילה העיקרית לכך היתה אגודת 'בני-משה' בארץ, שגיבשה סביבה את טובי 'היישוב החדש' מקרב המורים. מנהלי הוועד-הפועל של 'הוועד האודיסאי', הרופאים, אנשים בולטים במושבות, סופרים — אלה המכונים 'אינטליגנציה', אביה הרוחני של האגודה היה כאמור אחד-העם, והוא שניסח לראשונה עמדה רעיונית-חברתית, שסתרה את ערכי היסוד של 'היישוב הישן'. אם עד כה נבדלו באורח חלקי שני היישובים זה מזה על-פי מידת הוותק בארץ של חלק מהם, מניעי העלייה הראשונים ותחומי העיסוק, מעתה היו ההבדלים עניין של אידיאולוגיה, ושוב לא ניתן היה לפשר בין העמדות. נכון הוא שאין לזהות את המחשבה הלאומית של פינסקר כחילונית, שהרי היתה נייטראלית מבחינת היומרות לעיצובה התרבותי-רוחני של החברה היהודית. לכן גם לא בא המשבר בארץ וברוסיה כתנועת חובבי-ציון כל עוד שלטה עמדה זו ברמה. אך אצל אחד-העם, מאוחר יותר אצל הרצל, הונחו יסודות ללאומיות חילונית שמשמעותה לא היתה בהכרח הינתקות מן הדת, אלא שימת הדגש בזהות הלאומית ששוב אינה כרוכה בקיום אורח-חיים מסורתי. אני מסכים עם קולת שהיו גורמים ארצישראליים שלא היו קשורים עם 'בני-משה' ואשר תרמו לקיטוב המתואר, כמו חוגי ה'משכילים' ביפו ובירושלים סביב בן-יהודה. יחד עם זאת ברור לי כי הללו לא יכלו לתת לקיטוב עוצמה כזו ללא 'בני-משה' והתימוכין שאלה נהנו מהם בחוץ-לארץ. בסיטואציה זו היו דמויות בולטות, מבין אלה שהזדהו וזהו כבני 'היישוב החדש' או למצער מבין אוהדיו בקרב 'היישוב הישן', שהתייצבו בראש המאבק הציבורי של אנשי 'היישוב הישן': י"מ פינס, א' בן-טובים, י"מ סלומון, י"ד פרומקין, ז' יעבץ ואחרים. ה'גזגים' של פינס, שמתאר קולת, הסתייגותו מ'בני-משה' וניהול המאבק נגדם וההצטרפות להסתדרות הציונית¹⁸ ולנסיונות להקים את ההסתדרות הארצישראלית — כל אלה מחזקים את הרושם שהיה עקיב בעמדתו. פינס היה מוכן לתת יד לתנועה ציונית-לאומית כתנאי שלא תציע אלטרנטיבה ליהדות ההלכה, ועם התפוררות 'בני-משה' חזר לקוות כי אפשרות זו אמנם קיימת. לכן גם אני מקבל את הטענה כי פולמוסי פינס היו תוצר של הטיות אישיות. יתר על כן, בעת הפולמוס עצמו גינו פינס ובני-חוגו את הנהגת 'היישוב הישן' על שאינה נרתמת למפעל ההתיישבות, הוא שהביא להקמת 'חברת יישוב ארץ

17 ראה: תפארת שיבה, ירושלים תרצ"ז, עמ' 87–103.

18 על מכתבי עידוד להרצל מטעם חוגו של פינס ראה: י' קלוזנר, בדרכי ציון, ירושלים 1978, עמ' 330–332, 378–379.

הקודש', שנועדה לארגן את בני 'היישוב הישן' להתיישבות חקלאית (1895–1896).¹⁹ הללו טענו גם להקמת תנועת חובבי-ציון, שבה ישתתפו החרדים בלבד. ראוי לציין גם כי פינס התנגד ל'הסכם השלום' שנחתם בין שני היישובים בשנת תרנ"ו.²⁰ משום שהחיכוכים לא היו, לדעתו, בין שני היישובים אלא בין הרוב ביישוב היהודי בארץ לבין 'בני-משה'. משום כך סבר שההסכם אינו רלבנטי.²¹ בלשונו של פינס: 'המלחמה הזו בין ירושלים והמושבות היא בין גדודי מחנה חובבי המושבות עצמם'.²²

אין כוונת הדברים להתעלם מנטיות קיצוניות שהיו ב'יישוב הישן', שלא עלו בקנה-אחד עם עמדות האנשים מקרב יישוב זה שבהן אנו דנים, הכוונה היא רק להצביע על אפשרות של מעבר הדרגתי של 'היישוב הישן' מחברה מסורתית לחברה לאומית, כפי שמסכים לכך י' קולת. הגורם שדחף לשוליים את הגורמים המשכילים והלאומיים ב'יישוב הישן', אשר חסם את דרכו להתגבשות לאומית, היה 'היישוב החדש', כפי שהתעצב בשנות ה-90. הוכחה שפוטנציה זו היתה קיימת עוד באמצע שנות ה-90 היא יזמה שיצאה מקרב 'היישוב הישן' להקמת מעין אלטרנטיבה ל'ועד האודיסאי' בשליחותו של מ"ח בק לחכם באשי בקושטא, לרבי מצ'ורטקוב בגאליציה ולאורתודוקסיה היהודית בגרמניה בשנים 1894–1896; הוא הדין בהקמת 'חברת יישוב ארץ הקודש' (1896) לעידוד בני 'היישוב הישן' להתיישב על הקרקע, שבראשה עמדו פינס, יעבץ, בן-טובים ופרומקין,²³ וכן היזמה שיצאה מקרב 'היישוב הישן' להגיע לקונסנוס עם 'היישוב החדש', שהסתכם ב'הסכם השלום' של שנת תרנ"ו (1896);²⁴ אלא שהקמת ההסתדרות הציונית בראשותו של הרצל טרפה את הקלפים.

עם הקמת ההסתדרות הציונית זכה 'היישוב החדש' לתומך ושוב לא היה זקוק להכרה מצד 'היישוב הישן'. אופיו הלאומי-האידיאולוגי המובהק של 'היישוב החדש' התגבש כבר בשנות ה-90, בעזרתם של 'בני-משה', ואופיו הלאומי-מוסדי התגבש בעזרת ההסתדרות הציונית בעשור הראשון למאה ה-20: הקמת בנק אנגלו-פלשתינה ב-1903, ייסוד הסתדרות המורים העבריים ב-1903, ראשית פעילות הקרן-הקיימת בארץ-ישראל (1905) והקמת המשרד הארץ-ישראלי ב-1908. הוועד הפועל שהקימו חובבי-ציון בארץ בראשית שנות ה-90 היה רק צינור להעברת כספים, והוא לא תפס עמדה של הנהגה על 'היישוב החדש' מבחינת עיצוב אופי חברתי. מבחינה זו הוא נמצא במעמד דומה לזה של נציגי 'קרן מזכרת משה מונטיפיורי' או פקידי הברון. הזדמנות אחרונה אולי לשילוב 'היישוב הישן' במפעל הציוני-הלאומי נעשה ב'כנסייה' בזכרון-יעקב, כאשר אוסישקין ניסה להקים את ההסתדרות הארצישראלית בתור מוסד מרכזי ליישוב היהודי בארץ, לאלה שאינם חיים מן הצדקה.²⁵

19 א"ר מלאכי, 'חברת ישוב ארץ-הקודש', פרקים (לעיל, הערה 11), עמ' 207–252.

20 ראה: חבצלת, תרנ"ו, גיליון 25.

21 'שלום שלום ואין שלום', חבצלת, תרנ"ו, גיליון 25, עמ' 195–196; ראה גם רשימת מאמריו: 'לנכח האמת', חבצלת, תרנ"ו, מגיליון 12 ואילך.

22 י"מ פינס, 'נוכח האמת', חבצלת, תרנ"ו, גיליון 13.

23 א"ר מלאכי, פרקים (לעיל, הערה 11), עמ' 207–252.

24 י' קניאל, 'ר' יוסף רבלין והוועד-הפועל של חובבי-ציון ביפו', ותיקין, רמת-גן תשל"ה, עמ' 187–231.

25 ראה: ספר אוסישקין, 'ירושלים תרצ"ד', עמ' 77–90; י' קלזנר, מנחם אוסישקין, ירושלים תש"ג, עמ' לח-מב.

ל'כנסייה' הגיעו גם נציגי 'היישוב הישן'. אולם הקמת המוסדות של ההסתדרות הציונית עשתה התארגנות זו למיותרת. יש גם לזכור כי 'היישוב הישן' נמצא בתהליכי התפוררות לאחר פטירתם של הרבנים יש"א ברכה וסלאנט, שהיוו בו כוח מלכד. נסיונות להקים ארגון מרכזי ליישוב זה נכשלו. דמויות בקרב 'היישוב הישן', כא' רוקח וח' הירשנזון, שהיו עשויות אולי לשמש גורם חברתי שיביא לטרנספורמציה מודרנית לאומית של יישוב זה עזבו את הארץ.

בקונסטלאציה זו עמדו לפני 'היישוב הישן' שתי אופציות: להצטרף ל'יישוב החדש', כפי שאכן עשו הרבה מצעיריו, בדרך של עזיבת מרכזי 'היישוב הישן' בערים והתיישבות במושבות או כיפו כפי שעשה י' גולדמן, או להסתגר ולהיאבק על זכות קיומם בנפרד — בדרך זו בחרו רבים אחרים מבני העדה האשכנזית. היתה גם אפשרות שלישית: להקים 'יישוב חדש' חרדי, רעיון שהועלה בשלהי הפולמוס, אבל לא הגיע לכלל מימוש.²⁶ דרך אחרת היתה להגיע לפשרה עם המסר הלאומי של 'היישוב החדש' אבל לא במסגרת הארצישראלית, אלא בחוץ-לארץ, כפי שקרה לא' רוקח, ח' הירשנזון וז' יעבץ. אפשרות אחרת היתה לאשכנזים לפרוש מעדתם ולהצטרף לספרדים אשר לא עברו תהליכי קיטוב ראדיקאליים בדומה לאשכנזים; כך נהגו מיכל כהן וחיים מיכל מילין. אין כוונתי לומר כי הללו בחרו את דרכם ישירות בעקבות הקיטוב המתואר. אולם סמיכות הזמן והמקום והיותם נתונים ללחצה של העדה האשכנזית בירושלים בגלל עמדותיהם המתונות עושה היקש זה לסביר ביותר. טענתו של קולת ש'יישוב הכוללים והעדות' לא התפתח לכלל 'גופים חברתיים בעלי משמעות לאומית' ולכן גם גווע במהלך התחזקותו של 'היישוב הלאומי' תואמת לחלוטין את עמדתו. טענתי היא רק שהתפתחות זו לא היתה תוצאה ישירה של העמדות האידיאולוגיות והמבנה המוסדי של 'היישוב הישן' אלא הנסיבות הן שעשו אותה.

התפתחות 'היישוב החדש', העלייה השנייה שחזקה את שורותיו ובעיקר המשבר של 'היישוב הישן' במלחמת-העולם הראשונה, לעומת הכוח הפוליטי והכלכלי שצברו נאמניו של 'היישוב החדש' — כלומר ההסתדרות הציונית, העלייה השנייה ולאחר-מכן העלייה השלישית על המוניה — דחפו את 'היישוב הישן' להסתגרות של מיעוט שקיבל אופי של כת, המגוננת על חבריה מפני פיתויי הרוב.²⁷ עוד בשנת 1914 עשו נציגי 'היישוב הישן' ואוהדיו בקרב 'היישוב החדש' ניסיון להגיע לקונסנזוס, שלא הביא לתוצאות.²⁸ בנקודה זו אני מסכים לחלוטין עם דברי י' כ"ץ, ש'היישוב הישן' לא השכיל לפתח עמדה של סובלנות כלפי אלה ב'יישוב החדש' שלא קיימו אורח-חיים מסורתי מטעמים עקרוניים. אי-יכולת זו היא שקבעה את גורלו ההיסטורי לעמוד מנגד וכנגד התפתחותה של התנועה הציונית-הלאומית עד להקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל.

26 א"ר מלאכי, 'חברת ישוב ארץ-הקודש' (לעיל, הערה 19).

27 מ' פרידמן, 'חברה ודת — האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ-ישראל, ירושלים תשל"ח.

28 מ' אליאב, 'מסע הרבנות למושבות הגליל בשנת תרע"ד' [בכתב-יד]. ראה גם: אלה מסעי, פראנקפורט תרע"ו.

הפרדת עבר-הירדן המזרחי מארץ-ישראל

יצחק גיל-הר

ניתוק עבר-הירדן המזרחי מארץ-ישראל היה נושא שנוי במחלוקת מאז יצא אל הפועל, והשאיף חתך עמוק בחיים הפוליטיים של היישוב והתנועה הציונית במשך שנים רבות. הנהגת ההסתדרות הציונית לא השלימה עם הפרדתו, אולם רק לאחר פרסום הדין-וחשבון של ועדת הופ-סימפסון באוקטובר 1930¹ החלה ההנהלה הציונית לגלות מחדש את עבר-הירדן כאיזור הצופן בחוכו אפשרויות עצומות לעלייה ולהתיישבות יהודית. בחודש ינואר 1933 נחתם הסכם עם האמיר עבדאללה, מושלה של עבר-הירדן, בדבר קבלת אופציה לרכישת קרקעות בעמק-הירדן שלא מומש.² 'הכללת עבר הירדן בתחום הבית הלאומי' נקבעה במצע היסוד של מפלגת הציונים הרבציוניסטים, שלהקמתה קרא זאב ז'בוטינסקי בפברואר 1924.³ מפלגה זו קבעה ש'המטרה הראשונה של הציונות היא יצירת רוב עברי בארץ ישראל משני עברי הירדן'.⁴ כשפרצה מלחמת-העולם הראשונה לא היתה ארץ-ישראל ישות מדינית ממשית, אלא מושג היסטורי. מחוזותיה המינהליים לא חפפו כלל את גבולותיה ההיסטוריים, אך בשעה שהמדינאים והמומחים הבריטים לענייני המזרח-התיכון דנו בקביעת משאלותיה של בריטניה, הם כינו את השטח משני עברי נהר הירדן בשם 'ארץ-ישראל'.⁵ תפיסה זו היתה מקובלת בציבור הבריטי ובאה לידי ביטוי מאז ייסודה של 'הקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל' בשנת 1865.

הסכם סייקס-פיקו

לראשונה עלתה המחשבה בדבר הזיקה הלאומית והפוליטית הנבדלת של ארץ-ישראל ממערב לירדן ושל ארץ-ישראל ממזרח לירדן באוקטובר 1915, אצל מארק סייקס, חבר בוועדת דה-בונון, ממעצביה וממנהליה של המדיניות הבריטית במזרח-התיכון בימי מלחמת-העולם הראשונה.

1 בריטניה הגדולה, משרד-המושבות, הרצאה על העליה ההתיישבות ופיתוח הארץ, מאת ג' הופ-סימפסון, אוקטובר 1930.

2 א' שפירא: 'פרשת האופציה על אדמות האמיר עבדאללה', הציונות, ג (תשל"ד), עמ' 295; ראה גם: ד' בן-גוריון, זכרונות, א, תל-אביב תשל"א, עמ' 595-599.

3 ד' ז'בוטינסקי, אגרות, א, תל-אביב תשל"ב, עמ' 582.

4 ד' ז'בוטינסקי, 'מה רוצים הציונים הרוויזיוניסטים?' כתבים, יא, ירושלים תשי"ג, עמ' 283.

5 דין-וחשבון ועדת דה-בונון, 30 ביוני 1915, מסמכי הקאבינט הבריטי, לונדון, Cab 27/1; ראה גם: M. Verete, 'Kitchener, Grey and the Question of Palestine in 1915-1916—A Note,' *Middle Eastern Studies*, IX (1973), p. 224.

בשיחות שקיים עם אישים ערבים במצרים עלתה שאלת עתידה הפוליטי של ארץ-ישראל ומעמד היהודים בה.⁶ כאשר לשטח שממזרח לירדן, חשב סייקס, תוקם בו המדינה הערבית-הסורית וניתן יהיה להגיע לידי פשרה בין תביעות חסין, שריף מכה, לתביעות הציונים.⁷ ההנחות המדיניות בדבר ההפרדה בין פנים סוריה והחוף הסורי, כפי שבאו לידי ביטוי בהתכתבות מקמהון-חסין וכפי שהתגלמו בהסכם סייקס-פיקו, התקבלו כחלות גם על ארץ-ישראל. נעשתה הבחנה בין ארץ-ישראל המערבית, שבה היו מעורבים אינטרסים בינלאומיים, וארץ-ישראל המזרחית, שעתידיה היתה להיכלל במדינה הערבית. יש יסוד להניח שהבחנה זו היתה ידועה לחסין ולדובריה האחרים של התנועה הלאומית הערבית, והם לא נקטו צעד כלשהו כדי להוכיח שאין היא מקובלת עליהם. תוכנו של הסכם סייקס-פיקו הובא תחילה לידיעתו של סלטאן מצרים* ולאחר-מכן לידיעתם של שלושה נציגים סוריים במצרים. בשיחה שקיים סייקס עם השלושה נאמר להם שהערבים אינם יכולים לשאת באחריות לגורלה של ארץ-ישראל. הוסכם שאם יינתן ליהודים מעמד של 'אומה' יינתן מעמד שווה גם לערביי ארץ-ישראל.⁸ לבסוף הובא הסכם סייקס-פיקו לפני חסין במאי 1917. בשיחות שקיימו סייקס ופיקו עם חסין נדונו מעמדם ויחסיהם של הערבים עם האנגלים ועם הצרפתים בשטחים A ו-B, שם אמורה היתה לקום המדינה הערבית.⁹ מעמדה ועתידה של ארץ-ישראל לא הועלו כלל ועיקר בשיחות, ונראה שחסין לא ערער על ההסדר הבינלאומי שהוחל על שטח ארץ-ישראל המערבית. במהלכן של השיחות התווה סייקס קווים להסדר אפשרי של המימשל בעתיד על השטחים מצפון לחג'אז. הוא השתית את מדיניותו על המשפחה השריפית והמליץ שאחד מבניו של חסין יתמנה כנסיך לשטח A ושני יתמנה כנסיך לשטח B, תוך קבלת הסכמתה של האוכלוסייה המקומית.¹⁰ חסין נתן את ברכתו להסדר שהוצע, ונתן בכתב את הסכמתו לבנו פיצל לשמש כמצביא עליון של הערבים מעקבה וצפונה וכבא-כוחו כלפי המצביא העליון של חיל-המשלוח הצבאי הבריטי.¹¹

רעיונות להקמתו של מימשל ערבי נפרד בעבר-הירדן הלכו והתגבשו במהלכה של שנת 1917 והתקבלו על דעת הצדדים הנוגעים בדבר. הסכם סייקס-פיקו היה בסיס למדיניות הבריטית במזרח-התיכון, ועל-פיו הותאמה המדיניות הערבית והציונית של סייקס.¹² כדי לא ליצור רושם מוטעה מעבר למה שנקבע בהסכם, נשללה האפשרות להזמין נציג של המלך חסין למצעד הכניסה המתוכנן

6 מקמהון אל משרד-החוץ, 20.11.1915. ראה: ארכיון משרד-החוץ הבריטי, לונדון FO 371/2486

7 סייקס אל סמאל, 16.2.1916, מסמכי סמאל, אוקספורד; ראה הערות סייקס למברקו של ביוקנן אל משרד-החוץ, FO 371/2767, 14.3.1916

8 תזכיר סורי, שמחברו הוא וינגייט הנציב העליון הבריטי במצרים, מארס 1917, ראה: מסמכי וינגייט, דרהם 145/3.

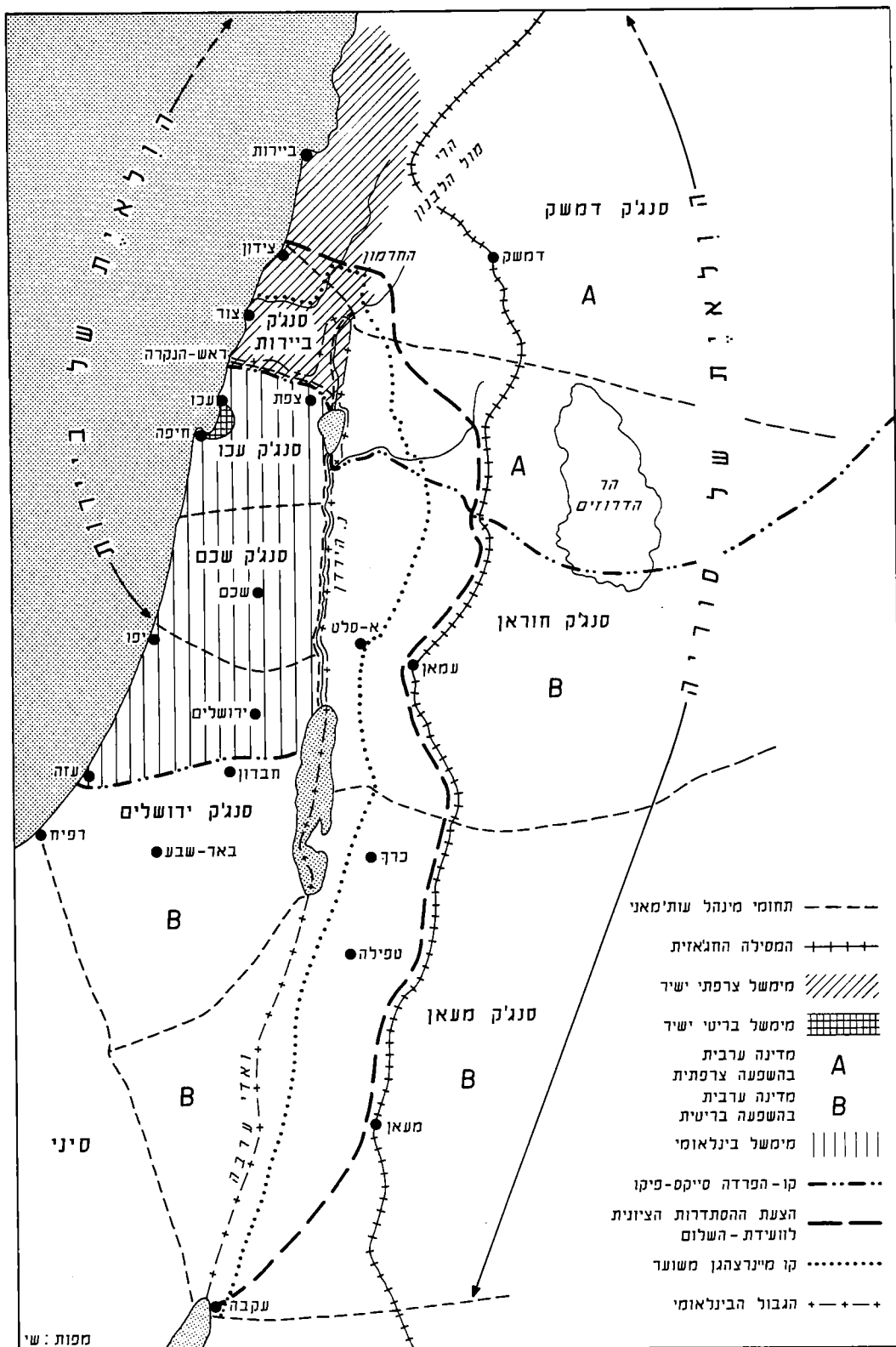
9 סייקס אל משרד-החוץ, דין-חשבון 18, 30.4.1917, FO 371/3053

10 סייקס אל משרד-החוץ, 24.5.1917, FO 371/3054

11 תזכיר מיום 17.5.1917, מסמכי סייקס, אוקספורד A 32.

12 קלייטון, 6.8.1917, מסמכי קלייטון, דרהם 146/3.

13 תזכיר על הסכמי אסיה הקטנה מאת סייקס, 14.8.1917, FO 371/3054

של גנרל אלנבי לירושלים או להיות מיוצג בה על-ידי נציג קבוע.¹⁴ גם נוכחותו של פיצל בארץ-ישראל לא היתה רצויה משני טעמים: לבל יסבך את האפשרויות להגשמת תכניתו של סייקס לברית יהודית-ערבית; ולבל יוקנה לפיצל מעמד כלשהו בירושלים.¹⁵ הספיקות שהועלו על-ידי חסין בדבר קשריו עם בנות-הברית במלחמה בחורף ובאביב 1918¹⁶ אילצו את מעצבי המדיניות הבריטית במזרח-התיכון לחזור ולאשר מה שכבר הובטח לו ולהכיר בסמכותו של פיצל בעבר-הירדן המזרחי:¹⁷

סמכותו של פיצל תוכר בכל השטחים הנמצאים בשליטתו מזרחה לירדן. השטחים שמצפון צופים אליו. אנו יכולים לאשר לו את הכרתנו גם אם כוחותינו אינם נמצאים עתה בכיבוש מחוזות נכבדים מזרחה לירדן.¹⁸

חסין, שריף מכה

- 14 וינגייט אל משרד-החוץ, 19.11.1917, FO 371/3061
- 15 וינגייט אל משרד-החוץ, 14.12.1917, שם.
- 16 וינגייט אל משרד-החוץ, 19.2.1918, FO 371/3380; דין-חשבון מאת וינגייט, 23.3.1918, על מגעים שהתקיימו בין פיצל ומפקד הקורפוס התורכי — ראה: FO 371/3403
- 17 משרד-החוץ אל קלייטון, 30.3.1918, FO 371/3403
- 18 קלייטון IB 1055, 2.4.1918, שם; לפי הוראותיו של סייקס העביר קלייטון את ההבטחה גם לידיעת חסין עצמו. ראה: קלייטון אל סייקס, 4.4.1918, FO 371/3391

סייקס סבר שיש להדק את הקשרים בין המשפחה השריפית ותושבי עבר-הירדן ולעודד את האוכלוסייה המקומית, שלא אהדה את המשפחה השריפית, להביע נאמנות לתנועה השריפית.¹⁹ בעקבות היוזמה הבריטית חל גידול מתמיד במספר נאמניה של התנועה בעבר-הירדן.²⁰ במקביל לצעדים שנעשו לכיבוד ההבטחות לחסין חתר סייקס להכרעה חד-משמעית להוצאתה של ארץ-ישראל המערבית מתחומי המדינה הסורית העתידה לקום, וסבור היה שהדברים הובהרו לדוברי התנועה הערבית.²¹ בחודש יוני 1918 הובהר שמעמדה של עבר-הירדן והתפתחותה המדינית יהיו שונים מאלו של ארץ-ישראל המערבית.

הסדרי הממשל הצבאי בסוריה ובארץ-ישראל

הזדמנות נאותה למימוש המדיניות הבריטית במזרח-התיכון ניקרתה בעת שנערכה, בחודש ספטמבר 1918, האופנסיבה הצבאית של הכוחות הבריטיים במזרח-התיכון, שעתידיה היתה להסתיים בכיבוש סוריה כולה. הממשלה הבריטית נערכה לקראת אפשרות זו. עיקר דאגתם של אנשי משרד-החוץ היה כיצד ליצור הסדרי ממשל שיהיו תואמים לתביעות הערביות אך לא יעוררו התנגדות צרפתית.²² דאגתם השנייה היתה למנוע חיכוכים בין הערבים והציונים. בהתייעצויות, שבהם שותפו גם אנשי משרד-המלחמה, הוחלט להכיר בערבים הידיוותיים כבני-ברית וכצד לוחם נגד תורכיה. סמכותם השלטונית תוכר פורמאלית בכל חלק משטחי A ו-B על-פי הגדרתם בהסכם סייקס-פיקו. בכל מקום שסמכות זו תהיה קיימת בעת הכיבוש או ניתן יהיה להקימה לאחר הכיבוש. השטחים שישוחררו לא יחשבו כשטחי אויב המוחזקים זמנית אלא כשטחים של בנות-הברית הנהנים ממעמד של מדינה עצמאית או קונפדראציה של מדינות ערביות ידיוותיות.²³ הסדרים אלה היו צריכים לאפשר מניעת מעורבות-יתר של הצרפתים בשטח A, כפי שהיה עשוי להשתמע מהסכם סייקס-פיקו. עוד נאמר שהנחיות אלו לא יחולו בשטח ארץ-ישראל המערבית ובשטח B, שהיו כבושים לפני תחילתה של המתקפה הצבאית.²⁴ לפי ההנחיות שקיבל הכיר אלנבי בממשלה הערבית, שנמצאה, לדבריו, בדמשק לפני שכוחותיו נכנסו אליה, כמימשל צבאי בשטחי סוריה ועבר-הירדן עד איזור מעאן תחת פיקוחו כמצביא עליון, וניתנה הכרה של צד לוחם לכוחות הערביים.²⁵ הממשלה הערבית בדמשק הפעילה את סמכותה גם

19 הערה של סייקס, 12.4.1918, לדין-חשבון של קלייטון, 9.4.1918, שם.

20 דין-חשבון שבועי מאת קלייטון, 7.5.1918, שם.

21 הערות סייקס לאשגר של וינגייט, 25.6.1918, FO 371/3381; ראה גם טיוטת התשובה לשבעה נכבדים ערביים שנתחברה בידי סייקס, 11.6.1918, FO 371/3380.

22 הערות של סייקס ושל אייר קרו, 26.9.1918, למברקו של אלנבי, 21.9.1918, FO 371/3389.

23 משרד-החוץ אל מנהל המודיעין הצבאי [ספטמבר 1918], שם.

24 תזכיר מאת משרד-החוץ, 28.9.1918, שם.

25 משרד-החוץ אל לורד דרבי, פאריס, 7.10.1918, עבור לורד ר' ססיל ומ' סייקס, העתק מברק מאת אלנבי אל משרד-המלחמה, 6.10.1918, FO 371/3411.

על שטחי עבר-הירדן המזרחי, ומסירת המימשל של מחוזות אל-כרף וא-סלט לידי של המושל ג'עפר אלעסכרי נערכה בטקס רשמי, בהנפת דגלים ערביים.²⁶ הפרדה ראשונה של עבר-הירדן המזרחי מעל שטחי ארץ-ישראל נעשתה בפועל באוקטובר 1918. עבר-הירדן הוכר כארץ ערבית כלפי פנים, וכלפי חוץ כחלק משטח אויב מוחזק (מזרח), שמרכזו היה בדמשק.²⁷ ארץ-ישראל המערבית היתה שטח אויב מוחזק (דרום) תחת מימשל צבאי בריטי. אנשי משרד-החוץ הניחו שהירדן יהיה גבול בין ארץ-ישראל המערבית ועבר-הירדן המזרחי; עבר-הירדן יוצא מגבולות 'הבית הלאומי' היהודי ויהיה חלק מהמדינה הסורית העתידה לקום. עניין זה צריך היה להיודע לציונים במוקדם או במאוחר.²⁸ לפקיד משרד-החוץ אצה הדרך, בשל רצונו העז של ראש-הממשלה ליד ג'ורג' שארץ-ישראל תהיה תחת שלטון בריטי מוחלט.²⁹

לא נוכל להיענות לתביעה הציונית לכלול את עבר-הירדן בשטחה של ארץ-ישראל לפי שאין שם מושבות יהודיות והאוכלוסייה הביעה בגלוי את רצונה להצטרף למדינה הערבית-הסורית.³⁰

ארץ-ישראל, כפי שהצטיירה אותו זמן, כללה את שטח המחוז הצפוני של צפת עד לשטח המחוז הדרומי של חברון, כפי שהיו בתקופת המימשל הצבאי, אך לא את עקבה ועבר-הירדן המזרחי. מנוי וגמור היה על המדינאים הבריטים להוציא את עבר-הירדן המזרחי מתחומי ארץ-ישראל, שבה צריך היה לקום 'הבית הלאומי' היהודי, אך טרם נפלה הכרעה סופית בשאלת הגבול המזרחי של ארץ-ישראל. בקרב הפקידים הבריטים הלכו שתי דעות עיקריות: האחת ראתה בירדן גבול טבעי, מינהלי ומדיני, ולא היתה כל סיבה לשנות מן המצב הקיים; האחרת היתה מוכנה לשקול הזזת גבולה של ארץ-ישראל מזרחה מנהר הירדן עד לרגלי-ההרים, כך שכל בקעת-הירדן תיכלל בגבולות ארץ-ישראל. עם בעלי הדעה השנייה נמנה גם סייקס, שבחודש נובמבר 1918 ערך סיור במזרח-התיכון והיה מוכן לשקול הזזת הגבול מזרחה לירדן.³¹ א' גור סבר שהצעת הגבול שהוגשה על-ידי הציונים היתה צריכה להיות מנוסחת כדלהלן: 'ארץ-ישראל שלמה מדין ועד באר-שבוע, כולל שקע הירדן, עם פיקוח כלכלי על מקורות-המים של הירדן ויובליו'.³² גם אלה שנמנו עם בעלי הדעה הראשונה

26 קליטון אל משרד-החוץ, 31.10.1918, FO 371/3384.
 27 הערות א' גור, 2.11.1918, למברקו של קליטון, 31.10.1918, וכן הערות טוינבי, 7.11.1918. טוינבי סבר שכל השיקולים היו לטובת הפרדה זו וציטט את לורנס שצדד אף הוא בשילובה של עבר-הירדן במדינה הסורית, שם.
 28 מהערות א' גור, ושל טוינבי בשם לורנס, שם.
 29 החלטת קאבינט המלחמה מספר 488, 17.10.1918; ראה: טוינבי למחלקת המודיעין הפוליטי: 'השאיפות הבריטיות בתורכיה ובחצי-האי ערב', 28.10.1918, FO 371/4368.
 30 הערות טוינבי, שם.
 31 קליטון אל משרד-החוץ, 17.11.1918; להלן סייקס אל אורמסביי-גור, FO 371/3398; סייקס אל וייצמן, ינואר 1919 – אגרות חיים וייצמן, ט. ירושלים תשל"ח, הערה 5 לאיגרת 114 [להלן: אגרות וייצמן].
 32 הערות א' גור, 19.11.1918, להצעות הציוניות שהוגשו על-ידי וייצמן באורח פרטי, 15.11.1918, FO 371/3385; במקום אחר נקב א' גור במספר 16 ק"מ מזרחה לירדן – ראה תזכירו, 23.1.1919, FO 608/98.

היו מוכנים לאשר את הזת הגבול מזרחה לירדן, אם יושג על כך הסכם בין פיצל והמנהיגים הציונים.³³

הוועידה האנגלית-הצרפתית

קווי-הגבול שהפרידו בין אזורי הממשל הצבאי של ארץ-ישראל ואלו של סוריה ועבר-הירדן קיבלו צורה מוגדרת ויציבה יותר בספטמבר 1919. הוועידה האנגלית-הצרפתית, שהתכנסה בדוביל שבצרפת, דנה בעתיד היחסים בין האנגלים לצרפתים ולערבים במזרח-התיכון. ההוצאות הצבאיות העיקר על כלכלת אנגליה וממשלת בריטניה מעוניינת היתה להגיע לידי הסדר שיאפשר קיצוצים בהוצאותיה. שני הצדדים הסכימו על נסיגת הכוחות הצבאיים הבריטיים מחלקים גדולים של סוריה, אולם לא הושגה הסכמה על קו-הנסיגה הסופי. הצרפתים תבעו נסיגה בריטית מעבר לקווי של הסכם סייקס-פיקו. הבריטים הציעו ב-13 בספטמבר 1919 קווי-נסיגה צבאיים שלא חפפו את קווי סייקס-פיקו וראו בהסכם שהושג בדוביל הסכם צבאי ולא פוליטי. בשעה שהבריטים והצרפתים נמצאו במחלוקת שותף פיצל במצב על-ידי הבריטים. בשיחות שהתקיימו בין לויד ג'ורג', ראש-הממשלה, ופיצל הובטח לפיצל שהממשלה הערבית בדמשק תהיה ריבונית בשטח המוחזק במזרח עד להכרעתה של ועידת-השלום; היא לא תהיה תחת כיבוש בריטי וגם לא כפופה למצביא העליון.³⁴ כשהתעוררו ספיקות אצל גנרל קונגריב, המצביא העליון, על גבולות סמכותו הצבאית ועל יחסיו עם הממשל הערבי בשטחים בהם חצץ קו-ההפרדה הצבאי שטחי מינהל ערבי, כמו בנפות של מרג' עיון וחאצביא, סברה מועצת-הצבא שהמצביא העליון לא יוכל לתבוע פיקוד על הערבים בשטח המוחזק במזרח. מועצת-הצבא הונעה, בין השאר, על-ידי שיקולים מדיניים, שלפיהם לא רצו לתת עילה לצרפתים לתבוע פיקוד על שטחי מימשל ערביים בפנים סוריה.³⁵ נעשה צעד לקראת הקמה דה-פקטו של מדינה סורית-עבר-ירדנית; נקבעו קווי-גבול זמניים בין עבר-הירדן וארץ-ישראל; הבריטים התחייבו לא לבצע שום פעולה בשטחים של סוריה ועבר-הירדן בלי לקבל את הסכמתו מראש של פיצל, ראש הממשל הערבי.³⁶

33 הערה של טוינבי, 12.12.1918, למברק של קלייטון, 17.11.1918, FO 371/3398. הערות א' גור, 21.1.1919, להסכם וייצמן פיצל שהופץ על-ידי הנציגות הבריטית לוועידת-השלום, 16.1.1919, FO 608/98; זכרון-דברים של ל' מלט על שיחה עם סמואל, 30.1.1919, FO 608/98; הערות פקדי משרד-החץ להצעות הציוניות שהוגשו ביום 21.2.1919, FO 371/4170; הסקציה הגיאוגרפית אל טוינבי, 9.4.1919, FO 608/98.

34 תזכיר מיום 20.9.1919 על ראיונות של ראש-הממשלה ואחרים עם פיצל ביום 19.9.1919, FO 371/4237; כאשר ביוני 1920 הועלתה הצעה שמשדר-החץ ינהל מגעים עם פיצל באמצעות הנציג העליון בירושלים ולא דרך קהיר, שאל קרוון אם עבר-הירדן לא נמצא בכיבוש. על כך השיב עוזרו הראשי ג'ון טילי, שהוא לא היה בכיבוש, FO 371/5150, 17.6.1920.

35 מועצת הצבא אל משרד-החץ, 18.11.1919, FO 371/4185.

36 הערות יאנג להצעות קווי-הנסיגה שהועלו על-ידי מנהל המודיעין הצבאי — ראה: גריבון אל משרד-החץ, FO 371/4184, 12.11.1919.

עמדותיו של הרברט סמואל ונפילת ממשלת פיצל

ערב מינויו של הרברט סמואל לנציב עליון בארץ-ישראל התבהר מעל לכל ספק איזו ארץ-ישראל הופקדה בידיו. בהגדרת ארץ-ישראל נכללו שטחי הסנג'ק העצמאי של ירושלים וחלק של וְלֵאֵיתָּ בִּירוּת, על-פי תחומיהם המינהליים העות'מאניים.³⁷ סמואל לא היה שבע רצון. עמדתו, שהתגבשה בעבר, צדדה בגבולות צפוניים יותר, דרומיים יותר ומזרחיים יותר של ארץ-ישראל. סמואל עמד בראש ועדה שהכינה את ההצעות הציוניות לוועידת-השלום בנובמבר 1918. למרות שהצעת הגבולות נדחתה על-ידי הממשלה הבריטית, הוא לא הסתייג מהן. הוא ניסה לשכנע את ו' טירל ממשרד-החוץ בחיזיונות הכללתם של השטחים הפוריים ממזרח לירדן בתוך גבולותיה של ארץ-ישראל.³⁸ בחורף שנת 1919-1920 היה לתומך נלהב בהצעת הגבולות של ר' מיינרצהגן. הקצין המדיני הראשי, עד שנחשב כמי ש'מחזיק בתביעות ציוניות קיצוניות'.³⁹ לאחר שנמסרה לו ההחלטה על מינויו כנציב עליון וערב כניסתו לתפקידו המשיך לצדד בהרחבת תחומיה של ארץ-ישראל עד עקבה בדרום ועל-פי קו מיינרצהגן ממזרח לירדן.⁴⁰

סמואל ידע שקיומה של ממשלה שריפית יציבה בעבר-הירדן המזרחי היתה מכשול בדרך להרחבת גבולותיה של ארץ-ישראל. לאחר כיבושה של דמשק בידי הכוחות הצרפתיים ב-24 ביולי 1920 ונפילתה של ממשלת פיצל, סבור היה אפוא שנוצרו מסיבות מדיניות ובטחוניות חד-פעמיות, המאפשרות את הרחבת השלטון הבריטי מעבר לגבולותיה של ארץ-ישראל גופא. הוא המליץ לנקוט צעדים צבאיים ופוליטיים והזרים מידע דחוף, דבר שלא נתן לאנשי משרד-החוץ בלונדון, שהתנגדו לפעולה, שהות רבה כדי לשקול את הצעותיו ולעכב פעולות שנדרשו. נימוקיו היו: (א) הצורך להבטיח גבולות-ביטחון לארץ-ישראל. מפקדי-הצבא בארץ-ישראל ובמצרים הסכימו לכיבוש הנפות הצפוניות והצפוניות-המזרחיות של מרג'עין, הכניאס ודרעא. (ב) הכיבוש יעשה על-פי הזמנתה של האוכלוסייה ובהסכמתה. (ג) בעבר-הירדן נוצר חלל מדיני ריק, שהצרפתים בתנפתם הצבאית עשויים למלאו ולהשתלט על שטחים שנמצאו באיזור ההשפעה הבריטי. (ד) מניעיו לא היו קשורים רק ברצון להרחיב את גבולותיה של ארץ-ישראל. המלצותיו של סמואל נסמכו גם על מעשי הצרפתים, שלדעתו יכלו להצדיק את הפעולה הבריטית. הצרפתים הפרו את ההסדרים שנקבעו בדוביל והשתלטו על שטחים מעבר לקווי-ההפרדה הצבאיים. זאת ועוד: ערב ועידת סאן-רמו הציע פ' בֶּרְתֵּלו, מנהל משרד-החוץ הצרפתי, תיקונים בגבולות הצפוניים והמזרחיים של ארץ-ישראל מעבר לקווי הסכם סייקס-פיקו. סמואל סבר שהיה צריך להעמיד את

37 הערות יאנג, 14.5.1920, למברקו של אלנבי אל משרד-החוץ, 13.5.1920, FO 371/5035; תחומים אלה של ארץ-ישראל חופפים להגדרה קודמת של גבולותיה על-ידי טוינבי באוקטובר 1918, ראה לעיל, הערה 29.

38 סמואל אל ו' טירל, 5.6.1919, FO 371/4181.

39 מיינרצהגן אל משרד-החוץ, 20.2.1920; להלן, סמואל אל ראש-הממשלה, FO 371/4186; הערת א' פיפס, 25.2.1920, למברק הנ"ל, FO 371/5032.

40 סמואל אל משרד-החוץ, 3.5.1920, FO 371/5139; סמואל אל קרוון, 8.6.1920, 16.6.1920, FO 371/5035; סמואל אל קרוון, 26.6.1920, FO 371/5120.

הצרפתים בפני עובדה מוגמרת, לבל יאבדו הבריטים הזדמנות בלתי-חוזרת לייצב את שליטתם באזורים השנויים במחלוקת.⁴¹

משרד-החוץ לא רצה ליטול על עצמו אחריות לאישור המלצותיו של סמואל בלי שיתיעץ תחילה במשרד-המלחמה.⁴² משרד-המלחמה חשש מפני הסתכסכות צבאיות שיגדילו את ההוצאות הצבאיות אותן ניסה להקטין. על כן רצה לברר את העניין ישירות עם מפקד-הצבא ולא הסתפק במידע שסיפק לו סמואל. גנרל ו'נ' קונגריב, המצביא העליון במצרים, השיב שיוכל לכבוש את השטח תוך שלושה ימים. אולם הכיבוש חייב להיעשות בהסכמת האוכלוסייה, שכן אין ביכולתו לנהל קרבות ממושכים.⁴³ בעקבות תשובה זו נתן לורד נ' קרזון, שר-החוץ, את האישור המדיני לפעולה הצבאית.⁴⁴ אלא שגנרל הנרי וילסון, ראש המטה הכללי הקיסרי, נעדר אותו יום מן המשרד,⁴⁵ ובהיעדרו לא רצה מנהל המודיעין הצבאי לקחת על עצמו את האחריות למתן האישור הצבאי להמלצותיו של סמואל, ורצה להבטיח שגנרל קונגריב יתחייב שלא לבקש תגבורת.⁴⁶ משהשיב קונגריב בשלילה, הורה משרד-המלחמה שלא תיעשה שום התקדמות מעבר לגבולותיה של ארץ-ישראל לתוך תחומי השטח המוחזק במזרח ללא הוראות ממנו.⁴⁷ כיוון שהפעילות הצבאית נעצרה, גברה ידם של המצדדים בפתרון מדיני נפרד לעבר-הירדן המזרחי.

הגישושים המדיניים עם נציגי מימשל פיצל בעבר-הירדן החלו עלידי סמואל עוד קודם לנפילתה של דמשק.⁴⁸ משרד-החוץ בירך על הפעולה אולם לא עשה דבר בנושא זה.⁴⁹ רק לאחר שהכוחות הצרפתיים בסוריה החלו להתקדם לתוך שטחי סוריה הדרומית החל משרד-החוץ בפעילות דיפלומאטית. התעורר הצורך לברר היכן ראו הצרפתים את גבול המנדט שלהם.⁵⁰ מהי אותה 'סוריה' שהצרפתים קיבלו עליה מנדט בסאן-רמו? האם כללה גם את עבר-הירדן או הוגבלה בקו סייקס-פיקו? היה חשש שהצרפתים יבואו במקומה של ממשלת פיצל בדמשק וישליטו את מרותם עד איזור מעאן שבדרום עבר-הירדן.⁵¹ נפילתה של ממשלת פיצל בדמשק העלתה שורה של בעיות מורכבות. בוועידת סאן-רמו נסמכו המדינאים הבריטים על ההנחה שגבולותיה של מיסופוטאמיה במערב יהיו זהים לגבולות המזרחיים של ארץ-ישראל. השטח בין מיסופוטאמיה וארץ-ישראל (שטח B, על-פי הסכם סייקס-פיקו) היה צריך להיכלל במלכותו הסורית העבר-ירדנית של פיצל.

41 סמואל אל משרד-החוץ, מספר 156, דחוף מאוד, 29.7.1920, FO 371/5121; סמואל אל משרד-החוץ, מספר 161, דחוף, 30.7.1920, FO 371/5038.

42 יאנג (בהערות למברק מספר 156 הנ"ל) הציע ששר-החוץ ייפגש עם מנהל המבצעים הצבאיים ועם מנהל המודיעין הצבאי. הפגישה התקיימה עוד באותו היום, 29.7.1920, FO 371/5121.

43 המצביא העליון במצרים אל משרד-המלחמה, 31.7.1920, FO 371/5038.

44 ההסכמה ניתנה באמצעות עוזרו, אייר קרו, 2.8.1920; ראה שם.

45 הערת אייר קרו, 1.8.1920, למברקו של סמואל מספר 164, דחוף מאוד, 31.7.1920; ראה שם.

46 ראה שם; משרד-המלחמה אל המצביא העליון במצרים, 2.8.1920, שם.

47 משרד-המלחמה אל המצביא העליון במצרים, 3.8.1920, FO 371/5121.

48 סמואל, דין-וחשבון על המצב בארץ-ישראל, 12.7.1920, שם.

49 הערת יאנג, 21.7.1920, לדין-וחשבון של סמואל, שם.

50 משרד-החוץ אל לורד רבי, פאריס 27.7.1920, FO 371/5245.

51 יאנג אל הרדינג, 27.7.1920, שם.

כיוון שמלכות פיצל התמוטטה, עלתה שאלת מעמדו המדיני של עבר-הירדן. היו שלוש אפשרויות: (א) סיפוחו למנדט של מיסופוטאמיה; (ב) סיפוחו למנדט של ארץ-ישראל; (ג) הקמת ישות מדינית חדשה. כל פתרון הצריך את קבלת הסכמתה של ועידת-השלום או של חברה-לאומים, שהיו רוצים לדעת מה הם גבולות 'הבית הלאומי' היהודי. בריטניה לא היתה מעוניינת לפתוח מחדש את ההסדרים הפוליטיים שסוכמו בסאן-רמו. אמנם הצרפתים הבהירו שהם דבקים בהסכם סייקס-פיקו ולא יתקדמו דרומה לקו זה בעבר-הירדן, אך עדיין עמדה על הפרק השאלה כיצד תגיב בריטניה אם צרפת תפעל באמצעות שליח, דהיינו באמצעות הממשלה הערבית החדשה שעמדה לקום בדמשק כיורשת לממשלת פיצל. אפשרות צירופו של עבר-הירדן למנדט הצרפתי בסוריה נדחתה בעבר על-ידי ראש-הממשלה ושר-החוץ ולא היה כל סיכוי להגשימה.⁵² אפשרות צירופה למיסופוטאמיה או לארץ-ישראל נדחתה אף היא.⁵³ המשרד לענייני הודו ומשרד-המלחמה התנגדו לצירופה של עבר-הירדן למיסופוטאמיה, מחשש שהדבר יגדיל את ההתחייבויות הבריטיות. אי-אפשר היה לצרפה לארץ-ישראל, ולו רק מפני שהיהודים היו עשויים לעלות תביעות עליה. הפתרון היחיד היה שעבר-הירדן יחשב לישות מדינית נפרדת מסוריה, כמדינה ערבית עצמאית בתוך האיזור הבריטי, ורק גבולותיה של ארץ-ישראל יוגדרו.⁵⁴

שעה שסמואל המליץ על מימוש האופציות הצבאיות, הוא ביקש לדעת מה היו השקפותיה המדיניות של ממשלת הוד-מלכותו.⁵⁵ משהתאחרה התשובה לבוא, חשב סמואל שטרם התגבשה המדיניות וניתן יהיה להשיג גבולות טובים יותר לארץ-ישראל. כדי להפיג את חששות המשרדים בלונדון מפני הגדלת המחויבות הבריטית, הודיע סמואל על כוונתו לכנס את ראשי-השבטים ולקבל מהם הזמנה והסכמה פה-אחד לכיבוש צבאי של א-סלט.⁵⁶ במשרד-החוץ בלונדון זנחו זה מכבר את האופציה הצבאית וחשבו על דרכים לממש את ההחלטה בדבר ייסוד ישות מדינית נפרדת בעבר-הירדן המזרחי. הרעיונות לפתח מימשל עצמי מקומי בעזרת מספר מועט של יועצים בריטים נסמכו על ההנחה שלאחר שהאוכלוסייה תהיה בטוחה מפני מעורבות צרפתית היא תעדיף מימשל עצמי על כיבוש בריטי.⁵⁷ הצרפתים הבטיחו לקרזון שאין בדעתם להתערב בשטח B.⁵⁸ עיקרי המדיניות נמסרו לסמואל:

- 52 ההצעה נדחתה על-ידי לויד ג'ורג' בדצמבר 1919. ראה הערות אנשי משרד-החוץ למברקו של אלנבי, 2.3.1920, FO 371/5060; יאנג העלה את ההצעה מחדש בהערות למברקו של לויד דרבי, 28.7.1920. אייר קרו שלל אותה וכמוהו סבר גם קרזון, שמעולם לא היה בעד צירוף עבר-הירדן למנדט הצרפתי, 29.7.1920, שם.
- 53 הערות יאנג למברקו של לויד דרבי, 28.7.1920, שם.
- 54 ג'ון טילי אל הרדינג, בהערות למכתבו של ר' ונסטרט, 29.7.1920, שם; עמדה זו אומצה לאחר-מכן על-ידי הוועדה הבין-משרדית לענייני ארץ-ישראל בישיבותיה מספר 3, 17.8.1920, מספר 5, 24.8.1920, מספר 8, 31.8.1920, FO 371/5277, מספר 9, 3.9.1920, FO 371/5245.
- 55 סמואל, מספר 161, דחוף, 30.7.1920, FO 371/5038.
- 56 סמואל אל משרד-החוץ, מספר 170, 3.8.1920, FO 371/5121.
- 57 הערות יאנג, 6.8.1920, למברקו של סמואל, שם.
- 58 הבטחה זו ניתנה לקרזון בפגישה בלימפ, 8.8.1920, שם.

מדיניותנו היא ששטח זה יהיה עצמאי, אך יימצא במגע הדוק עם ארץ-ישראל. הגבול המזרחי של ארץ-ישראל ייקבע בהסכם בינינו לבין הצרפתים עד לקו סייקס-פיקו, ודרומה לקו זה על-די הסכם בינינו והשלטונות המקומיים.

האמיר זיד הוצע לראשות הממשלה.⁵⁹ סמואל לא אמר נואש וחזר על טיעוניו בעבר והוסיף שהאוכלוסייה התנגדה למשפחה השריפית. הוא גם תבע קביעתם של תיקוני גבול לארץ-ישראל.⁶⁰ בפניותיו האישיות אל ראש-הממשלה ואל שר-החוץ אמר שהוא 'משוכנע שנעשה טעות חמורה אם לא נכלול עכשיו את עבר-הירדן בארץ-ישראל'. כל אחת מדרכי הפתרון שהוצעו תהיה כרוכה בתגבורם של כוחות-הצבא; על כן לא ראה יתרון לדרכים האחרות על-פני מדיניותו.⁶¹ פניותיו החוזרות ונשנות עוררו על סמואל את חשדם של אנשי משרד-החוץ שאין תוכו כבד. הם חשבו שמניעיו ציוניים ושכל שאיפתו היא להרחיב את גבולותיה של ארץ-ישראל. הם הטילו ספק במהימנות הדיווחים, שכל אחד רצה במ עבר-הירדן או ב'ספונטאניות' של הבקשות לכיבוש בריטי. מבוקשה של בריטניה היה לנהל מדיניות קבועה של אי-התערבות ושל חדירה בדרכי שלום; לא גייסות צבאיים, אלא רק יועצים שהאוכלוסייה רוצה בהם באמת.⁶² היצמדות לקו מיינצהגן או לקו אחר עשויה היתה להתפרש כוויתור על השטח מעבר לו, שהרי בריטניה קיבלה מנדט רק על מיסופוטאמיה ועל ארץ-ישראל.

בהתייעצויות בלונדון הוסכם אפוא שבחזוה-השלום ייקבע פרק ערבי בו יוגדרו גבולות המנדט הצרפתי, יצוין שהאינטרסים הבריטיים יוכרו מדרום לגבולות אלה ושגבולות ארץ-ישראל ומיסופוטאמיה ייקבעו על-ידי ועדה שתהיה מורכבת מנציגי בריטניה, חג'אז וערבים מקומיים.⁶³ ההנחיות המדיניות שנשלחו לסמואל נועדו לתת לאוכלוסייה של עבר-הירדן המזרחי הזדמנות לממש בהדרגה מינהל עצמי בעזרה בריטית. הצעד הראשון להגשמת מדיניות זו צריך היה להיות שיגורם של קצינים מדיניים בלי ליווי של כוחות צבא כדי לעודד פיתוח מימשל עצמי מקומי ולתת כל עצה שיתבקשו לתיתה על-ידי האוכלוסייה.⁶⁴

סמואל ניסה להקדים במחשבה ובמעשה את הדרג המדיני בלונדון. אם הטילו ספק במהימנות ההסכמה לכיבוש הבריטי, הלך סמואל אצל מי שנחשב לשליט הזמני ולמפקד העליון של עבר-הירדן, הוא פיצל, וביקש את אישורו לצעדיו המתוכננים. במכתבו הזכיר סמואל את ההתפתחויות שאירעו מאז נפילת דמשק, את הזמנתו של הכיבוש הבריטי ואת היותה של עבר-הירדן בתחום ההשפעה הבריטי. לפיכך הוחלט לשגר מספר קצינים בריטים כדי לסייע לאוכלוסייה לארגן מימשל

59 משרד-החוץ אל סמואל, מספר 70, דחוף מאוד, 6.8.1920, שם.

60 סמואל אל משרד-החוץ, מספר 179, דחוף מאוד, 7.8.1920, שם.

61 סמואל אל לורד ג'ורג' ואל קרזון, מספר 180, דחוף מאוד, אישי ופרטי, 7.8.1920, שם.

62 מהערות קרזון, 9.8.1920, למברקיו של סמואל, מספר 179 ומספר 180, שם; מהערות ג'ון טילי ויאנג, שם.

63 סיכומים אלה הושגו בין יאנג, דידס וקלייטון, וניתן אישור של ג'ון טילי וקרזון, 10.8.1920, שם.

64 משרד-החוץ אל סמואל, מספר 80, 11.8.1920, שם.

פגישת הרברט סמואל עם הנכבדים הערבים בא־סלט, 1920

והגנה עצמיים, מותנים בהסכמת האוכלוסייה. משום כך הוזמנו נכבדי המחוז מעג'לון שבצפון עד טפילה בדרום לאסיפה בא־סלט.⁶⁵

בדברי תשובתו הסכים פיצל לנוכחותם של קצינים בריטים בעת היעדרותו מעבר־הירדן. אך הקשה ביחס לקוו־ההסדר של הממשל. האם יהיה נפרד מהמדינה הסורית והאם יהיה זמני? פיצל ביקש ערובה שלא יעשו שינויים בממשל ובגבולות שהיו מוסכמים מאז ראשית הכיבוש.⁶⁶

במשרד־החוץ סברו שפיצל טרף את קלפיו של סמואל ומנע הרחבת השליטה של ממשלת ארץ־ישראל על עבר־הירדן;⁶⁷ אולם לא כך חשב סמואל. הוא פעל במהירות והעלה רשימה של קצינים מדיניים כמועמדים לעבר־הירדן.⁶⁸ במשרד־החוץ תהו על מהירות הפעולה וסברו שעשה למעלה

65 סמואל אל פיצל, חיפה, 16.8.1920, נספח לאשגרו של סמואל אל משרד־החוץ, 17.8.1920, FO 371/5039

66 פיצל אל סמואל, 16.8.1920, שם.

67 הערות קלייטון, 7.9.1920, לאשגרו של סמואל, שם.

68 סמואל אל משרד־החוץ, מספר 189, 14.8.1920, FO 371/5122

מהגדרש.⁶⁹ הדעות היו חלוקות אם להטיל את הנטל הכספי על ממשלת ארץ־ישראל, דבר שיכול היה לשמש טיעון בעד הכללת עבר־הירדן המזרחי בארץ־ישראל. מחד גיסא הציעו לשגר קצינים מדיניים, ומאידך גיסא ביקשו שלא לשגרם למקומות מסוימים ולא לעשות סידורי קבע.⁷⁰ משרד־החוץ נקלע למבוכה והמתין לתוצאות האסיפה בא־סלט. משרד־המלחמה ביקש להבטיח שהחזירה המדינית לא תלווה בכוחות צבאיים.⁷¹ היה מנוי וגמור עם ראש־הממשלה שהפעולה בעבר־הירדן לא תגדיל את המחויבות הצבאית.⁷²

מסעו של סמואל לא־סלט ותוצאותיו

סמואל הבטיח שמסעו לא־סלט (20.8.1920) ינחל הצלחה. שליחיו הקדימוהו והתקבלו בברכה על־ידי האוכלוסייה.⁷³ הנציב העליון הצרפתי בסוריה הבטיח שממשלת דמשק לא תתערב בענייני עבר־הירדן.⁷⁴ סמואל יצא בליווי כבודה גדולה של פרשים. פה־אחד הזמינו כל הנאספים מימשל בריטי והביעו את רצונם בהפרדה מן המימשל של דמשק. סמואל תיאר בפניהם את קווי המימשל שהיה בדעתו לכוון כחלק נפרד מממשלת ארץ־ישראל. השיחים התנגדו למינויו של אחד מבניו של חסין והעדיפו מימשל בריטי ישיר. כל ההליכים אכן היו ספונטאניים.⁷⁵

אנשי משרד־החוץ רגזו. הם ראו בצעדיו של סמואל סטייה מרחיקת־לכת מן ההנחיות שקיבל במברק מספר 80. בהנחיות לא דובר על הקמתו של מימשל בריטי אלא על שיגורם של ארבעה עד חמישה קצינים שייסייעו בהקמת מימשל מקומי. הוטל ספק במהימנותן של ההזמנות הספונטאניות להצעות שאין לסרב להן.⁷⁶ הוחלט להזכיר לסמואל שעיקרי המדיניות הבריטית גרסו לא להרחיב את מחויבותה של בריטניה בערב.⁷⁷ הובע החשש שבמהלך עניינים כזה חוקם מושבה יהודית נוספת תוך 12 חודשים.⁷⁸ בהקשר לכך הוגדרה עבר־הירדן כחלק ממחוזות ערביים.⁷⁹

העמדה הבריטית שראתה בעבר־הירדן ישות מדינית ערבית עצמאית נקבעה באורח סופי בישיבותיה של הוועדה הבין־משרדית לענייני ארץ־ישראל, וסיכומיה הועברו כהנחיות לנציג הבריטי בוועידת־השלום בפאריס.⁸⁰ מכאן ואילך יתעסקו הכל, ובכללם סמואל, בקביעת גבולותיה של ארץ־ישראל המערבית.⁸¹ נהר הירדן נשאר הגבול המזרחי דה־פקטו של ארץ־ישראל.

69 הערות קרוזן, 17.8.1920, למברקו של סמואל, שם.

70 מהערות סקוט, יאנג, טילי וקרוזן, שם.

71 משרד־המלחמה אל משרד־החוץ, 17.8.1920, שם.

72 קרידי (מועצת הצבא אל הרדינג', 18.8.1920) סיפר על שיחה בין ראש־הממשלה לראש המטה הכללי הקיסרי, שם.

73 סמואל אל משרד־החוץ, מספר 195, 17.8.1920, שם.

74 שם, שם; סמואל אל משרד־החוץ, מספר 207, 22.8.1920, שם.

75 סמואל, מברק מספר 207, שם.

76 מהערות ג'ון טילי, 23.8.1920, למברקו של סמואל, מספר 207, שם.

77 מהצעות הארדינג' שקרוזן הסכים להן, שם.

78 מהערות קרוזן, 24.8.1920, שם.

79 הרעיון הובע בהצעות מאת הארדינג' ונוסח במברק אל סמואל, מספר 110, 26.8.1920, שם.

80 קרוזן אל ר' ונסיטרט, אשגר מספר 157, 30.9.1920, FO 371/5245.

81 סמואל אל משרד־החוץ, מספר 298, 11.10.1920, FO 371/5246.

לאחר שתכניתו של סמואל להרחבת שלטונה של ממשלת ארץ-ישראל על עבר-הירדן לא עלו יפה, הוא החל להקים שם מימשל עצמי מקומי. מטרתו היו להחזיר את היציבות לאזור, כדי שלא יהיה צורך לקשור אותו עם המשפחה השריפית, אך גם להגדיל את התלות הכלכלית של האזור בארץ-ישראל. סמואל מינה יועצים פיננסיים ומשפטיים ליד הקצינים המדיניים, פעולה שנראתה כמטילה אחריות מינהלית על עבר-הירדן, למורת-רוחם של אנשי משרד-החוץ.⁸² הצעותיו למנות קצין מדיני ראשי כמתאם בין הקצינים המדיניים – ולמעשה כראש המינהל – ולהקים מועצה נבחרת מרכזית בעמאן זכו לעומת זאת לתמיכת משרד-החוץ.⁸³ לדעת סמואל הוכיחה האוכלוסייה שאין רצונה בשלטון של 'אמיר'.⁸⁴ כדי למנוע את מעורבותו של חסין בדרום עבר-הירדן המזרחי שיגר סמואל קצין מדיני לאל-כרך, וזה הדריש עד טפילה שבנפת מעאן.⁸⁵ נפות אלו השתייכו לנלאית התורכית של דמשק והשתרעו עד עקבה. השריף חסין עשה אותה שעה צעדים להשליט את מרותו באזור ואילו השיחים שהתנגדו לו ביקשו עזרה מסמואל שהיה מוכן לסייע בידם.⁸⁶ משרד-החוץ, שראה לנגד עיניו את הפתרון המדיני הכולל של השאלה הערבית תוך הישענות על המשפחה השריפית, התנגד להרחבת המינהל של הקצינים המדיניים גם על דרום עבר-הירדן והתנגד לנקיטת עמדה מוגדרת נגד פעילות חסין.⁸⁷ בסופו של דבר נאלץ סמואל להסכים לעיקרי המדיניות הבריטית בעבר-הירדן כבסיס למשאומתן המדיני שהתנהל בלונדון עם פיצל.⁸⁸

כוחות ההתנגדות הערביים והתנועה האנטי-צרפתית

שני גורמים נוספים היו מעורבים במאבק על עתידה הפוליטי של עבר-הירדן: (א) כוחות ההתנגדות הערביים והתנועה האנטי-צרפתית, שהתעוררו בעבר-הירדן ביוזמת המשפחה השריפית; (ב) הצרפתים בסוריה שאיימו לנהל מדיניות מונעת ולשקול אפשרות לנהל את המרדף אחרי כוחות חסין לתוך עבר-הירדן. הצרפתים הטילו את האחריות למצב על השלטונות הבריטיים. תנועת הסיוע הערבית למרד נגד שלטון צרפת בסוריה החלה להתפתח מיד לאחר נפילתה של דמשק. חסין, שריף מכה, הודיע שהערבים יבואו לעזרת אחיהם בסוריה והסיר מעל עצמו כל אחריות למצב שהתהווה,⁸⁹ אבל לא הזדרז לממש את איומיו. רק בחודש ספטמבר נפוצו שמועות

82 הערות פורבס-אדם וקלייטון, 22.9.1920, למברק מאת סמואל, מספר 268, 20.9.1920, FO 371/5123; סמואל, מספר 298, 11.10.1920, שם.

83 משרד-החוץ אל סמואל, מספר 410, 30.11.1920, FO 371/5289.

84 סמואל אל משרד-החוץ, אשגר 206, 17.12.1920, FO 371/5290; דידס אל טילי, 19.12.1920, FO 371/6371.

85 סמואל אל משרד-החוץ, מספר 256, 11.9.1920, FO 371/5123; סמואל אל משרד-החוץ, 10.10.1920, FO 371/5165.

86 סמואל אל משרד-החוץ, מספר 316, 17.10.1920, FO 371/5123.

87 משרד-החוץ אל סמואל, 15.10.1920, FO 371/5065; הערות למברקו של סמואל, מספר 316, 17.10.1920, FO 371/5123; משרד-החוץ אל סמואל, מספר 205, 20.10.1920, FO 371/5123.

88 משרד-החוץ אל סמואל, מספר 324, 23.12.1920, FO 371/5067; הערות של יאנג, 30.12.1920, לפרטיכל הראיון שהתקיים עם פיצל, 23.12.1920, שם.

89 אלנבי אל משרד-החוץ, 26.7.1920, FO 371/5037.

שעבדאללה גייס כוחות־צבא לעזרת פִּיצל, והוא יצא לדרכו חודש ימים לאחר־מכן.⁹⁰ בה בעת גישש חסין, באמצעות בנו עלי, להשלטת מרותו על מחוז מעאן ולהסתת האוכלוסייה נגד בנות־הברית, ובייחוד נגד צרפת, בנסיון לגבש כוח ערבי במחוזות א־סלט ועמאן, ללא הצלחה.⁹¹ התפתחות זו עוררה חששות בקרב ממשלת ארץ־ישראל ובקרב השלטונות הצרפתיים בסוריה. הצרפתים ביקשו מהבריטים להטיל פיקוח ממשי על האזורים שבתחום־השפעתם. הם טענו שאם ייווצר מצב בלתי־נסבל הם עלולים לשקול הפעלת משלחות־עונשין ולחצות את הגבול במרדפיהם. כדי למנוע התפתחות זו המליץ סמואל על שיגורו של כוח צבאי קטן מחיל־המצב בארץ־ישראל כדי שזה ייתן גיבוי לשלטונות המקומיים. הוצאותיו של כוח זה יהיו על ממשלת ארץ־ישראל.⁹² משרד־החוץ שלל הצעה זו, ראשית בגלל החשש מפני הגדלת המחויבות הצבאית, ושנית, בגלל אי־האמון הישן במניעיו של סמואל. במשרד־החוץ חשבו שהצעתו נועדה לסלול בדלת האחורית את הדרך להרחבת גבולותיה המזרחיים של ארץ־ישראל.⁹³ לכל היותר היה משרד־החוץ מוכן להסמיך את סמואל להחזיר את הקצינים המדיניים, אם אכן נשקפה סכנה לחייהם. בפני משרד־החוץ עמדה הבחירה בין מעורבות מוגבלת ואי־מעורבות, ולא בין מעורבות מוגבלת ומעורבות מורחבת.⁹⁴ נוסף על כך סברו שעבדאללה לא ירצה לסכן את שליחותו של אחיו בלונדון ואת תקוותיו להיבחר כשליטה של מיסופוטאמיה.⁹⁵

האמיר עבדאללה

בינתיים גדלה השפעתו של עבדאללה. מתנדבים החלו להתגייס אל דגלו ונכבדים הביעו לו את נאמנותם.⁹⁶ משרד־החוץ הסמיך את סמואל לפרסם מינוש השולל את תנועתו של עבדאללה ולעשות צעדים מינהליים לחיזוק המימשל המקומי, כמו גם למנות קצין בכיר כמתאם המימשל בעבר־הירדן ולהקים אסיפה מרכזית נבחרת בעמאן.⁹⁷ צעדים הסנניים אלה לא היה בכוחם למנוע את התגברות כוחו של עבדאללה, ולצרפתים היו טענות של ממש נגד הבריטים.⁹⁸ המוצא היחיד מן הסבך היה, לדעת אנשי משרד־החוץ, לשתף את עבדאללה בתהליך המשא־והמתן המדיני.⁹⁹

- 90 זכרון־דברים מאת הארדינג' על שיחה עם השגריר הצרפתי בלונדון, 30.9.1920, FO 371/5064; המפקדה הראשית במצרים אל משרד־המלחמה 4.11.1920, FO 371/5289
- 91 סמואל אל משרד־החוץ, מספר 256, 11.9.1920, FO 371/5123; סמואל אל משרד־החוץ, מספר 268, 20.9.1920, שם.
- 92 סמואל אל קרוון, אשגר מספר 92, 12.10.1920, FO 371/5124; סמואל אל משרד־החוץ, מספר 317, 17.10.1920, FO 371/5123
- 93 הערות פקיד המשרד ולורד קרוון, 20.10.1920, למברק מספר 317 הנ"ל; הערות יאנג למברקו של סמואל, מספר 351, 4.11.1920, FO 371/5289; משרד־המלחמה היה מוכן לאשר שיגור כוחות ממונעים, אך לא כוח קבוע. ראה: משרד־המלחמה אל משרד־החוץ, 22.11.1920, FO 371/5289
- 94 הערות ג'ון טילי, 8.11.1920, למברקו של סמואל, מספר 351, 4.11.1920, שם.
- 95 הערות קורנווליס, 18.11.1920, למברקו של סמואל, מספר 367, 16.11.1920, שם; משרד־החוץ אל סמואל, 19.11.1920, שם.
- 96 סמואל אל קרוון, מספר 396, 28.11.1920, שם; סמואל אל משרד־החוץ, מספר 425, 12.12.1920, FO 371/5290
- 97 סמואל אל משרד־החוץ, מספר 418, 7.12.1920, FO 371/5290; סמואל אל קרוון, אשגר מספר 206, 17.12.1920, שם; סמואל אל משרד־החוץ, מספר 455, 29.12.1920, FO 371/6371
- 98 הערות יאנג, 18.12.1920, למברקו של באטן, מספר 410, 14.12.1920, FO 371/5067; סמואל אל קרוון, 30.1.1921, FO 371/6371
- 99 הערות יאנג, 22.12.1920, למברקו של אלנבי אל משרד־המלחמה, 20.12.1920, FO 371/5290

רעיון המשא-והמתן המדיני בין הממשלה הבריטית ופיצל כנציגו של חסין עלה זמן קצר לאחר גירושו מסוריה. הועלתה גם אפשרות לכונן מימשל ערבי בעבר-הירדן המזרחי בראשותו של פיצל.¹⁰⁰ הוא הוזמן ללונדון לנהל משא-ומתן על עתיד היחסים האנגליים-הערביים.

אנשי משרד-החוץ הניחו כהנחתם הראשונה, שנקבעה שנים אחדות קודם-לכן על-ידי סייקס, שרק ארץ-ישראל ממערב לנלאית של דמשק, שהשתרעה עד מעאן, הוצאה מכלל ההתחייבויות הבריטיות לחסין ושקשה עד מאוד להחיל את ההנחה על עבר-הירדן המזרחי עצמו. לכן, תכנון מדיניותה של בריטניה לסייע בעצה ובהדרכה להקמת מימשל ערבי. מעמדה של בריטניה יתחזק אם תסכים למינויו של בן-המשפחה השריפית, לאחר שהאוכלוסייה תבחר בו.¹⁰¹ העקרונות שהנחו את בריטניה במשא-ומתן עם פיצל היו: (א) עבר-הירדן הוא שטח של מנדט בריטי; (ב) בריטניה תסייע להקמת מימשל מקומי; (ג) שאלת תיחום הגבול בין עבר-הירדן וארץ-ישראל תוכרע על-ידי ממשלת הוד-מלכותו תוך התייעצות עם האוכלוסייה; (ד) משאלותיה של האוכלוסייה ביחס לצורת המימשל יילקחו בחשבון.¹⁰² כמו כן הוצע להשאיר על כנו את הגבול הקיים בין עבר-הירדן וארץ-ישראל המערבית.¹⁰³ כאשר לכינונה של המדינה הערבית, התנתה בריטניה את הסכמתה בשני עקרונות: (א) המושל הערבי יימנע מפעילות אנטי-צרפתית; (ב) המושל יקבל את המדיניות הבריטית בארץ-ישראל ללא-ערעור.¹⁰⁴

ממשלת בריטניה סברה שעליה להסדיר ללא-דיחוי את השאלות שנותרו ללא פתרון במזרח-התיכון. הפתרון הכולל התבסס על המשפחה השריפית והתייחס לא רק לחג'אז אלא גם למיסופוטאמיה ולעבר-הירדן. בריטניה היתה מעוניינת להשתית את מדיניותה על הסדר מדיני, שיענה על מחויבויותיה המשולשות כלפי צרפת, הערבים והציונים. מועמדיה של המשפחה השריפית לשלטון במדינות הערביות במיסופוטאמיה ובעבר-הירדן היו מודעים לכך שהצלחתם תלויה בממשלה הבריטית ולכן היה גם עבדאללה מוכן להמתין לתוצאות השיחות שקיים פיצל בלונדון לפני שיתחיל לפעול.¹⁰⁵ הקאבינט אישר את התכנית המדינית להמלכתו של פיצל במיסופוטאמיה.¹⁰⁶ ניסוחם של ההסדרים המדיניים והפעלתם הוטלו על משרד-המושבות. עיקרי המדיניות, כפי שהתנסחו במשרד-החוץ, הועברו לידיעתו של ו' צ'רצ'יל, שר-המושבות, על-ידי אחד מעוזריו הבכירים של שר-החוץ.¹⁰⁷

100 הערות קרוזן, 29.7.1920, למברקו של לורד דרבי, 28.7.1920, FO 371/5245

101 יאנג, תזכיר על משא-ומתן אפשרי עם חג'אז, 29.11.1920, FO 371/5066

102 יאנג אל טילי, 22.12.1920, קווי-מסגרת לשיחות עם פיצל, ראה: הערות למברקו של הארדינג (פאריס) אל משרד-החוץ, FO 371/5067, 21.12.1920

103 יאנג אל אייר קרו, 3.1.1921, FO 371/5290

104 הערות קרוזן [22.1.1921] למכתבו של יאנג אל ונסטרט, 22.1.1921, FO 371/6371

105 סמואל אל קרוזן, מספר 23, 12.2.1921 — תזכיר על שיחה עם עוני עבד אלהאדי, FO 371/6375; סמואל, דין-וחשבון לחודש פברואר על הסיטואציה הערבית, 1.3.1921, שם; סמואל אל שר-המושבות, 12.3.1921: שיחות עם עבד אלהאדי, שם.

106 הערות קרוזן ויאנג, 4.1.1921, להחלטת הקאבינט, FO 371/6349

107 הערות יאנג, 21.1.1921, לפניית משרד-החוץ אל פיצל, 11.1.1921, FO 371/6237

בעת ביקורו של וינסטון צ'רצ'יל בירושלים, אפריל 1921. (1) סר הרברט סמואל; (2) וינסטון צ'רצ'יל; (3) סר רונאלד טורס; (4) עבדאללה

ועידת קהיר

ועידת קהיר, שהתכנסה כראשותו של שר-המושבות ו' צ'רצ'יל, בכוקרו של ה-12 במארס 1921, נועדה להסדיר את הבעיות שנשארו פתוחות במזרח-התיכון מתקופת המלחמה ולקבוע את מדיניותה בשאלה הערבית והציונית לטווח ארוך. עלה הצורך לאחד את המדיניות השריפית והמדיניות המנדטורית.¹⁰⁸ הוחלט להפריד בין עבר-הירדן וארץ-ישראל, ולהחליטה זו ניתנו צידוקים שונים. הגבול המערבי של וְלֹאִית דמשק בתקופה העות'מאנית — נהר הירדן — נקבע כגבול שיפריד בין שתי הטריטוריות שיהיה להן מעמד נבדל.

ביצוע החלטה זו היה כרוך בקושי משפטי ומדיני מסוים. המנדט שניתן לבריטניה היה על ארץ-ישראל, וכדי למנוע את העלאת השאלה של מעמדה החוקי של עבר-הירדן על-ידי המעצמות האחרות חייבים היו לצאת מההנחה שהמנדט הארצישראלי חל גם על עבר-הירדן. אך הנוכחות של האמיר עבדאללה והתנועה האנטי-צרפתית בעבר-הירדן סבכו את המצב.¹⁰⁹ ההסדר שהוצע עם

108 מתוך המבוא לפרטיכל ועידת קהיר, FO 371/6343

109 נספח מספר 17, מיום 17.3.1921, ועידת קהיר, שם.

עבדאללה היה כרוך בשיגור כוח צבאי לעבר-הירדן, דבר שעורר מורת-רוח בקאבינט הבריטי. בקאבינט הטילו ספק בתכונה המדינית שבמינוי פיצל ועבדאללה כראשי מדינות החובקות את סוריה, מעשה העלול להתפרש בעיני הצרפתים כנסיון מגמתי של אנגליה לחתור תחת שלטונם ולהביא לשחרור סוריה.¹¹⁰ צ'רצ'יל סבור היה שאין אלטרנטיבה למשפחה השריפית וכי ההסדר עם עבדאללה בלתי-נמנע נוכח כוונתו לתקוף את סוריה תוך ארבעים ושמונה שעות. עבדאללה התגלה כאדם שניתן היה לשאת ולתת איתו.¹¹¹ הוא התחייב שלא לתקוף את הצרפתים ולא לערער על מדיניות 'הבית הלאומי'. מעמדה הבלתי-תלוי של ממשלת עבר-הירדן הובטח בתנאי שתהיה כפופה לנציב העליון, אך לא לממשלת ארץ-ישראל. נקבע שהסעיפים הציוניים של כתב-המנדט לא יחולו עליה מבחינה אופראטיבית.¹¹²

הצורך לשמור על אופיו הערבי של עבר-הירדן חייב הכנסה של תוספת לכתב-המנדט על ארץ-ישראל, משום שסעיפים מסוימים אי-אפשר היה לישמם על עבר-הירדן.¹¹³ סעיף 25 החדש היה צריך לקבוע הסדרים בשטחים השוכנים בין הירדן והגבול המזרחי של המנדט הארצישראלי, כפי שייקבע סופית. על-פי התוספת רשאית היתה בעלת המנדט לדחות או לעכב יישום של סעיפים שלא התאימו לתנאים המקומיים או לקבוע סעיפים בהתאם לתנאים המקומיים.¹¹⁴

המנדט הארצישראלי אושר בישיבה ה-13 של מועצת חבר-הלאומים ביום 24 ביולי 1922. לאחר האישור הוחל בקביעת בסיס חוקתי נפרד לעבר-הירדן המזרחי ולארץ-ישראל המערבית. כדי למנוע תביעות על שטחים ממזרח לירדן שלא נכללו בנילאית של ביירות או על שטחי הנגב שלא נכללו בסנג'ק הירושלמי אישר שר-המושבות את הצעת הגבולות שהעלה סמואל, על-פיה שטחים שנמצאו מזרחה לירדן במחוז הגליל יישארו בתוך ארץ-ישראל והגבול הדרומי-המזרחי יעבור דרך ים-המלח במרכז ודרך הערבה עד למפרץ-אילת.¹¹⁵ לאחר שאישרה מועצת חבר-הלאומים בישיבתה מיום 16 בספטמבר 1922 את החיקון המוצע לכתב-המנדט הוחל בניסוח טיוטת הסכם בין ממשלת הוד-מלכותו והאמיר עבדאללה ביחס למעמד בעתיד של עבר-הירדן.¹¹⁶

עקרונות-היסוד ורעיונות-המסגרת של המדיניות הבריטית בדבר הפרדתה של עבר-הירדן מעל ארץ-ישראל, כפי שעוצבו בוועידת קהיר, נקבעו שנים אחדות קודם-לכן על-ידי סייקס. הם נוסחו וגובשו במשרד-החוץ. קשירתו של עבר-הירדן עם המשפחה השריפית נעשתה בפועל באוקטובר 1918, שעה שצורפה לממשל הצבאי הערבי. עבר-הירדן צורף למדינה הסורית הזמנית בספטמבר 1919. הדבר היחיד שהתנהל שלא על-פי התכנון היה ההסדר האישי שהושג עם עבדאללה.

110 ראש-הממשלה אל שר-המושבות, FO 371/6350, 22.3.1921; ישיבת הקאבינט, 14 (21), FO 22.3.1921, 371/6342

111 ישיבת הקאבינט, 45 (21), FO 371/6342, 31.5.1921

112 נספח מספר 17, FO 371/6343, 17.3.1921; ישיבת הקאבינט, 45, FO 371/3642

113 פרטיכל ועידת קהיר, FO 371/6343

114 משרד-המושבות אל משרד-החוץ, 24.5.1921, FO 371/6379

115 סמואל אל שר-המושבות, אשגר מספר 27 TJ, 28.7.1922, FO 371/7791; שר-המושבות אל הנציב העליון, מספר 258, 15.8.1922, שם.

116 שוקבורו אל המנהל-הכללי משרד-החוץ, נובמבר 1922, FO 371/7792

מעמד הפרדתה של הממלכה ההאשמית בעבר־הירדן המזרחי מתחומי המנדט, 1922. במרכז: סמואל ועבדאללה

המדיניות הציונית בשאלת ההפרדה

פרטיו של הסכם סייקס-פיקו נודעו לווייצמן לראשונה באפריל 1917.¹¹⁷ תגובתו היתה כעוסה ונרגשת מאוד. זעמו כוון כלפי הסדרי המימשל הבינלאומי, שהיה עלול לקום בחלק של ארץ-ישראל המערבית, ופחות כלפי מפת הגבולות ותחומיהם של אזורי־השפעה של המעצמות. לדעתו, הגרוע מכל היה שאפילו 'יהודה' לא נמצאה תחת שליטתה של מעצמה אחת.¹¹⁸ ניתוק הגליל יצור שטחים יהודיים לא פדויים; פיצוי מסוים היה אילו ניתנה יהודה לבריטניה.¹¹⁹ שאלת ניתוקה של עבר־הירדן והכללתה בתחומי השטח שבו עתידה לקום ממלכה ערבית לא עלתה כלל ועיקר באותם הימים על דעתו של וייצמן. באותה שנה ניהלו וייצמן וחבריו משא־ומתן עם נציגי הממשלה

117 ההסכם נודע לו מפי מר סקוט עורך ה'מנצ'סטר גארדיאן' ביום 16.4.1917. ראה: Ch. Weizmann, *Trail and Error*, London 1949, p. 241

118 ראיון עם רוברט ססיל במשרד־החוץ, 25.4.1917, שם, עמ' 242.

119 זכרון־דברים על ראיון עם רוברט ססיל, 25.4.1917, אגרות וייצמן, ז, ירושלים תשל"ז, מספר 356; וייצמן אל צ"פ סקוט, 26.4.1917, שם, מספר 357.

הבריטית על מתן הצהרת עקרונות בזכות הקמתו של 'בית לאומי' יהודי בארץ-ישראל, ואילו עניין הגבולות כלל לא נדון באותם ימים.¹²⁰

הרעיונות הבריטיים בדבר ערביותו של עבר-הירדן והפרדתו מעל ארץ-ישראל החלו להיוודע לחברים ב'ועד הצירים' הציוני בעת מגעיהם עם פקידי הממשל הצבאי הבריטי וקציניו במצרים ובארץ-ישראל. איתות ראשון לכוונה זו ניתן על-ידי ג'פ קלייטון, הקצין המדיני הראשי, שהתייחס למדיניות הציונית כלפי השאלה הערבית ממערב לירדן.¹²¹ קלייטון הבהיר שעתידה של עבר-הירדן קשור בערבים.¹²² לדעתו, מחויבים הציונים לבוא בדברים עם פיצל, נציג התנועה הערבית.¹²³ קלייטון הסביר שלבריטניה מחויבות גם כלפי הערבים. אולם וייצמן הבין שהמחויבות הבריטיות לערבים התייחסו לחג'אז ולא לארץ-ישראל.¹²⁴ הוא התחזק בעמדתו זו לאחר שנפגש עם פיצל בחודש יוני 1918. הוא התרשם שפיצל אינו מעוניין בארץ-ישראל, בז לערבייה ומצפה לשיתוף פעולה עם היהודים נגד צרפת בסוריה.¹²⁵ כאשר נשאל וייצמן על-ידי גנרל אלנבי, המצביא העליון של חיל-המשלוח המצרי, מה הן גבולותיה של ארץ-ישראל בה דובר, השיב וייצמן: 'מזן ועד באר-שבע' ומן הים עד אמצע הדרך בין הירדן למסילה החג'אזית.¹²⁶ נראה שלאחר פגישתו עם פיצל שינה וייצמן את תפיסת הגבולות שהיתה מקובלת על הציונים, שתבעו שהגבול המזרחי יגיע עד המדבר הסורי, 20-30 ק"מ ממזרח למסילה החג'אזית.¹²⁷ כאשר למסילה החג'אזית היו הציונים מוכנים להעניק למדינה הערבית 'קורידור' (מסדרון).¹²⁸ העמדה הציונית, כפי שהתגבשה ערב ועידת-השלום ב'ועדה המייעצת' שבראשה עמד סמואל והוקמה על-פי יוזמתו של וייצמן, היתה קרובה יותר לתפיסתו הקודמת של וייצמן.¹²⁹ נשמעו גם דעות מתונות יותר. ל' סיימון, מי שהיה חבר ב'ועדה המייעצת', השתכנע שהכללת שטחי עבר-הירדן ועקבה בגבולות המדינה היהודית לא תהיה לטובתה, כיוון שתכיל אוכלוסייה בדרוית גדולה, שהיא בלתי-יציבה ומסוכנת.¹³⁰ רעיון אחר היה לוותר על השטחים ממזרח לירדן תמורת זכויות כלכליים לטובת ארץ-ישראל.¹³¹

120 מ' ורטה, 'המדיניות האנגלית והציונית לגבי עבר הירדן 1917-1921', הארץ, 17.10.1965.

121 פרטיכל ישיבה 4 של ועד-הצירים, 25.3.1918, ארכיון ציוני מרכזי [להלן: אצ"מ], L 4/392I.

122 הרי [סקר] אל ישראל [זין], 24.4.1918, המאשר קבלת מכתבו ותוכנו, אצ"מ Z 4/242.

123 אורמסקי-גור אל משרד-החוץ, 26.4.1918, דין-יחשבון מספר 3, FO 371/3395.

124 אל ר' אורמסקי-גור, 21.4.1918, — 21.4.1918, *Letters and Papers of Chaim Weizmann*, VIII, Jerusalem 1977, no. 162.

125 אל ורה וייצמן, 17.6.1918, שם, מספר 213.

126 קלייטון אל שר-החוץ, 11.7.1918, בצירוף קטעים מצונורים של ישיבת ועד-הצירים, 17, FO 371/3395.

127 H. Sacher, *Zionism and the Jewish Future*, London 1916; 'Fundamentals', *Palestine*, IV, no. 11, 19.10.1918.

128 *Palestine*, *ibid.*, no. 14, 9.11.1918.

129 אגרות וייצמן, ט, מבוא.

130 ל' סיימון אל נ' סוקולוב, 17.10.1918, אצ"מ Z 4/116, גם ישראל זיו היה מוכן לוותר על עקבה: 'זיו אל ה' סקר, 19.11.1918, אצ"מ Z 4/120.

131 *Palestine*, no. 16, 23.11.1918.

משרד-החוץ הבריטי התנגד להצעות הציוניות.¹³² אך למרות ההתנגדות ניסחו הציונים תביעות מאקסימאליסטיות בגבול המזרחי, ששיקפו את דעותיהם של המשלחת היהודית-האמריקנית ושל נציגי היישוב היהודי בארץ.¹³³ המסמך נמסר למשרד-החוץ הבריטי כשווייצמן אינו שבע רצון מדרך הגשתו. כשלא היתה המשלחת הבריטית לוועידת-השלום מוכנה לתת גיבוי למלוא התביעות הציוניות, ניסה וייצמן לרכך את התביעה הציונית, והיה מוכן להכיר בירדן כגבולה המזרחי של ארץ-ישראל כנקודת-התחלה.¹³⁴ אנשי משרד-החוץ סברו שאירעה אי-הבנה בין גנרל ו' תויטס, מנהל המודיעין הצבאי, לווייצמן, שכן התביעות הציוניות לוועידת-השלום היו לנגד עיניהם. נראה שווייצמן לא היה מרוצה מדרך הניהול הדיפלומטי של המשא-ומתן של סוקולוב בפאריס וחשש לגורל התביעות הציוניות בכללותן. כדי להשיג תמיכה בריטית בהצעות הציוניות היה מוכן להגמיש את תביעתו ביחס לגבול המזרחי. מה גם שנאמר לווייצמן שעניין הגבולות צריך להיות מוסכם על הציונים ועל הערבים, ופיצל נראה נוח להיענות לבקשות הציוניות באותו זמן.

עד לימי הוועידה האנגלית-הצרפתית בדוביל בספטמבר 1919 לא התנהלה פעילות ציונית ממשית בשאלת הגבולות. שלטונות המימשל הצבאי ואנשי משרד-החוץ רמזו לא פעם שמעמדה של עבר-הירדן יהיה שונה מזה של ארץ-ישראל. גיאולוג יהודי שעבד בשירות 'ועד הצירים' הוכה בעבר-הירדן, וקובלנותו נענתה על-ידי המושל הצבאי הראשי, גנרל א"ו מוני, שהאיזור מזרחית לירדן אינו נמצא בפיקוח מינהל שטח אויב מוחזק (דרום).¹³⁵ השופט היהודי האמריקני ל"ד ברנדייס לא הורשה לסייר בשטח ממזרח לירדן בטענה שהדרכים אינן עבירות שם.¹³⁶ משרד-החוץ לא הסכים לכלול את עבר-הירדן בתחום הסקר הכלכלי שערך סמואל בארץ-ישראל.¹³⁷

לקראת הוועידה האנגלית-הצרפתית בדוביל הגישו הציונים תזכירים בשאלת הגבולות, אולם עיקר דאגתם היתה לגבול הצפוני.¹³⁸ בתחילה סברו שלנסיגת הכוחות הבריטיים מסוריה תהיה השלכה על הגבול הצפוני או הצפוני-המזרחי בלבד.¹³⁹ אולם זמן קצר לאחר סיום הוועידה עוררו שאלות בנוגע למצב באיזור המזרחי. דאגה רבה עוררה עמדתו החדשה של קרזון, שר-החוץ אחרי בלפור, ביחס להצעות הציוניות לכתב-המנדט.¹⁴⁰ משרד-החוץ רמז שלא היתה לו כוונה להחיל את סעיפי 'הבית הלאומי' על עבר-הירדן המזרחי,¹⁴¹ אך לא שלל את האפשרות של התיישבות ציונית שם. לציונים

132 אורמסבייגור, 15.11.1918, תזכיר על שיחה עם וייצמן, FO 371/3417; וייצמן אל אייר קרו, 9.12.1918, FO 371/3385

133 אגרות וייצמן, ט, מבוא; מרדכי בן הלל הכהן, 21.1.1919, שם, מספר 108.

134 תזכיר מאת מיג'ור גנרל תויטס, מנהל המודיעין הצבאי, 14.2.1919, FO 608/99

135 גנרל מוני אל ועד-הצירים, 21.7.1919, אצ"מ L 3/10a

136 מפקד דיביזיה 3 אל ועד-הצירים, 21.7.1919, אצ"מ L 3/376

137 ב"ו כהן אל וייצמן, 6.1.1920, אצ"מ Z 4/16007

138 אל ל"ב נאמייר, 18.9.1918, מספר 216; אל ו' צ'רצ'יל, 19.9.1919, מספר 220; אל בלפור, 26.9.1919, אגרות וייצמן, ט, מספר 228.

139 אל ברנדייס, 3.10.1919, שם, מספר 231.

140 פ' פרנקפורטר אל הלשכה הלונדונית, 31.10.1919, אצ"מ Z 4/1136; ב"ו כהן אל א' צימרן, 31.10.1919, שם;

ה' סקר אל וייצמן, 3.11.1919, אצ"מ Z 4/16023

141 ה' סקר אל וייצמן, 3.11.1919, שם; ש' לנדמן אל א' צימרן, 3.11.1919, אצ"מ Z 4/1136

נמסר שהגבול המזרחי ייקבע במשא-ומתן בין האנגלים והערבים, בהשתתפותם של הציונים. האנגלים לא חזו קשיים, להוציא באזורים הסמוכים לגבול של חג'אז.¹⁴² הנחתם של הציונים היתה שהערבים ופִּיצַל לא יהוו בעיה; משטרו של פִּיצַל לא נראה יציב, וכך קיוו שלא יאריך ימים, ואילו הבריטים רמזו שיתמכו בחביעות הציוניות במקרה של מחלוקת עם הערבים. באותם ימים העלה ר' מיינרצהגן, הקצין המדיני הראשי, בהשפעת וייצמן, את הצעת הגבולות שלו, לפיה עבר הגבול המזרחי באמצע המרחק בין הירדן והמסילה החג'אזית.¹⁴³ וגנרל אלנבי אימץ הצעה זו.¹⁴⁴ הצעת גבולות זו הוצגה כוויתור ציוני על תביעה לגבולות היסטוריים וטבעיים לטובת הערבים. בתמורה ביקשו הציונים הישגים בגבול הצפוני,¹⁴⁵ וגם סמואל הצטרף לתומכים בקו מיינרצהגן.¹⁴⁶ הציונים הניחו זמן-מה לשאלת הגבול המזרחי וציפו להתקדמות ניכרת בשאלת הגבול הצפוני ולאישור טיוטת המנדט. לאחר שסמואל נכנס לתפקידו כנציב עליון של ארץ-ישראל העלה וייצמן הצעה לתיקונים בגבול המזרחי.¹⁴⁷ בינתיים נפלה ממשלת פִּיצַל וסוריה נכבשה על-ידי הצרפתים. השיח'ים של עבר-הירדן ביקשו לספח את האיזור לממשלת ארץ-ישראל, ווייצמן הוטרף לפעול למען הכללת עבר-הירדן בארץ-ישראל ולהזות הגבול המזרחי עד המדבר.¹⁴⁸ הוא המתין לתוצאות פנייתו אל סמואל, שתשובתו נתאחרה. כך אירע שהציונים לא ידעו דבר על ההסדרים החדשים להפרדת המימשל של עבר-הירדן מזה של ארץ-ישראל, כפי שהתווה אותה סמואל בא-סלט ב-20 באוגוסט 1920. ההודעה הרשמית של ממשלת ארץ-ישראל פורסמה ביום 23 באוגוסט 1920,¹⁴⁹ אבל הידיעה הראשונה שהגיעה להנהלה הציונית דרך ה'טיימס' ביום 25 באוגוסט 1920 גרמה מבוכה ורוגז אצל וייצמן, שראה במדיניות החדשה נזק חמור לעניין הגבול המזרחי של ארץ-ישראל.¹⁵⁰ תשובתו של סמואל לווייצמן הותירה מקום למחשבה שניתן יהיה להרחיב את השלטון הבריטי מזרחה לנהר הירדן. מביני-דבר פירשו את ההכרזות כקובעות את הקמתה של מדינה ערבית מעין עצמאית בעבר-הירדן,¹⁵¹ ואף-על-פי-כן לא נתנו חברי ההנהלה הציונית תשומת-לבם לשאלת הגבול המזרחי במידה הראויה. הם עסקו בענייני ארגון וגיוס כספים ולא הבינו שאיחורו את המועד.¹⁵² ערב ועידת קהיר הבינו הציונים שיתקבלו שם החלטות חשובות על הגבול המזרחי של ארץ-ישראל, אולם גם מתוך הראיון עם צ'רצ'יל לא ידע וייצמן דבר ברור על ההכרעה העתידה של ועידת קהיר

142 ישיבת ההנהלה הציונית, 12.11.1919, דיווחים של סוקולוב על פגישות עם גריבון ולורד מילנר, 1919. Z 4/4093; דין-וחשבון של סוקולוב על פגישתו עם גריבון, אצ"מ Z 4/565; ישיבת הוועדה הפוליטית, 7.5.1920, אצ"מ Z 4/1281 II; הערות יאנג וטילי, 7.5.1920, לאשגר של ונסיטרט, מספר 23, 6.5.1920, FO 371/5244

143 ישיבת ועדה בין-משרדית לענייני ארץ-ישראל, 8.31.8.1920, FO 371/5277

144 אל סמואל, 22-23.11.1919, אגרות וייצמן, ט, מספר 240.

145 אל דויד לוד ג'ורג', 29.12.1919, שם, מספר 251.

146 המפקדה הראשית במצרים אל מנהל המודיעין הצבאי, 25.2.1920, FO 371/5113

147 וייצמן אל סמואל, 29.7.1920, אצ"מ Z 4/848

148 אידר אל וייצמן, 9.8.1920, אצ"מ Z 4/16031

149 הודעה מספר 24, אצ"מ L 3/91

150 אל נחום סוקולוב, 27.8.1920, Ch. Weizmann, *Letters and Papers*, X, Jerusalem 1977, no. 17

151 ישיבת ועדה לענייני המנדטים, 27.8.1920, אצ"מ Z 4/1281 III; ל' שטיין אל סוקולוב, 1.9.1920, שם.

152 ב' יפה אל מ' קלורסקי, 11.10.1920, אצ"מ A 113/25/1

בשאלת עבר-הירדן. רק אחת ידע, שעוזריו הבכירים של שר-המושבות אינם אוהדים את העניין הציוני ולכן חשש מהם.¹⁵³ בשיחתו עם צ'רצ'יל הבלטי וייצמן את החשיבות הכלכלית המשותפת לעבר-הירדן ולארץ-ישראל ואת הוויתורים שעשו הציונים לרגשות הדתיים המוסלמיים לגבי המסילה הקצ'אזית. הוא טען שנפילת ממשלת דמשק משנה את פני הדברים וכי נוצרה הזדמנות להרחיב את הגבול הארצישראלי עד למדבר. גבול כזה יהיה זהה לגבולות ארץ-ישראל בתקופת המקרא.¹⁵⁴

סוקולוב נשלח לקהיר ולארץ-ישראל כדי לדאוג לאינטרסים הציוניים, אולם העלה חרס בידו. מינויו של עבדאללה כאמיר עבר-הירדן בא לציונים כהפתעה וכעובדה מוגמרת, כשווייצמן עצמו עסוק בעצם אותם ימים בהכנות לקראת נסיעתו לארצות-הברית.¹⁵⁵ ההסדרים המדיניים בעבר-הירדן חייבו קביעת שינויים בכתב-המנדט. דבר השינויים הללו הובא לידיעת נציגי ההנהלה הציונית בלונדון.¹⁵⁶ גורמים שונים פעלו לשכנע את הציונים שהפרדתה של עבר-הירדן שהיא בעלת אוכלוסייה וכלכלה שונים מאלו של ארץ-ישראל תסייע לפיתוח 'הבית הלאומי' היהודי.¹⁵⁷ לציונים הובטח שתותר שם התיישבות יהודית ללא הכרזה רשמית.¹⁵⁸ בלב לא קל נתנו הציונים את הסכמתם לתיקונים בכתב-המנדט, שהשעו את יישומם של הסעיפים הציוניים בשטח שממזרח לירדן. היו אלה דווקא חברי ההנהלה הציונית לארץ-ישראל שמחו נגד המינשר הרשמי שהודיע על ניתוקה של עבר-הירדן מתחומי 'הבית הלאומי' היהודי.¹⁵⁹ הנציב העליון והמזכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל הסבירו את משמעות המינשר כהסכמה ציונית להפרדה בעת שאשרו את מדיניות 'הספר הלבן'. למרות שבכתב-המנדט לא נאמר דבר שימנע מבחינה חוקית התיישבות יהודית בעבר-הירדן.¹⁶⁰ לא ניסו הציונים לממש אפשרות זו ככוחות עצמם, וכאשר התעוררו לכך בראשית שנות השלושים, כבר איחרו את המועד.

153 אל ורה וייצמן, 23.2.1921, *Letters and Papers*, X (above, n. 150), no. 127.

154 אל וינסטון צ'רצ'יל, 1.3.1921, שם, מספר 135.

155 ישיבה 3 של ההנהלה הציונית, 4.3.1921, אצ"מ Z 4/25061.

156 תזכיר על ישיבה במשרד-המושבות, 25.4.1921, אצ"מ Z 4/918.

157 אורמסבייגור אל לנדמן, 26.4.1921, שם.

158 ה' סידבותם אל קורן, 28.4.1921, שם.

159 ועד הצירים אל וייצמן, 17.8.1922, אצ"מ L 3/373; ון ריזלנד אל וייצמן, 8.1922, אצ"מ Z 4/2701 III; ון

ריזלנד אל ההנהלה הציונית, לונדון 6.10.1922, שם.

160 הנציב העליון אל שר-המושבות, מספר 269, 12.7.1921, FO 371/6372.

מדיניות הפיתוח הכלכלי של סר הרברט סמואל הלכה וביצוע בשנה הראשונה לכהונתו כנציב עליון (1920/21)*

שילה הטיס־רולף

יש לראות את מדיניותו של הרברט סמואל בנושא הפיתוח הכלכלי של ארץ־ישראל על רקע המרכיבים הבאים: (1) המצב הכלכלי בארץ־ישראל בתום מלחמת העולם הראשונה; (2) המדיניות הכלכלית המקובלת במושבות הבריטיות בעשור השני של המאה העשרים; (3) מדיניותה של ממשלת הוד מלכותו בארץ־ישראל; (4) אישיותו, ניסיונו ודעותיו של הרברט סמואל עצמו. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה היתה ארץ־ישראל ארץ מפגרת מבחינה כלכלית, אף־על־פי שבשנותיו האחרונות של השלטון העות'מאני נעשו בה פעולות פיתוח מסוימות.¹ מפעלי התעשייה היו מעטים, קטנים ובלתי מתוחכמים, החקלאות היתה מפגרת ואוצרות הטבע בלתי מנוצלים (אם כי בתחילת המאה חילקו התורכים ביד רחבה זיכיונות לניצולם). הכבישים היו גרועים, ורשת מסילות הברזל תאמה אינטרסים איסטראטגיים תורכיים יותר מאשר את הצרכים הכלכליים של הארץ; חסר היה נמל מודרני הפתוח לתנועה בכל עונות השנה, ולא היו רשתות חשמל וטלפונים. ועוד גרוע מכל, שיטת המיסוי נועדה להעשיר את האוצר העות'מאני ואת פקידי הממשלה והכבידה על הפעילות הכלכלית. מלחמת העולם הוסיפה לתמונה זו הרס פיסי, הזנחה והתרוששות כללית, אך בסופו של דבר גם הביאה לארץ את הצבא הבריטי, אשר בהתקדמותו צפונה הניח מסילת ברזל מקנטרה לחיפה דרך רפיח ולוד, סלל כבישים והביא עמו ממשל תקין ותקוות לעתיד טוב יותר. עד ה־30 ביוני 1920 שלט בארץ־ישראל ממשל צבאי, אשר פעל לפי תקנות לשעת מלחמה שמשמעותן היתה שמירה, במידת האפשר, על הסטאטוס קוו עד אשר יוחלט סופית על מעמדה החוקי של הארץ.² תקנות אלה לא איפשרו לשנות את שיטת המיסוי, אסרו על מכירת קרקעות, לא איפשרו לממש זכויות שנרכשו באמצעות זיכיונות או להעתיק זיכיונות חדשים ומנעו עידוד הקמת מפעלים. אמנם, מספר מסים מעיקים במיוחד בוטלו (למשל ה־Temettu, שהיה מס על בעלי מקצועות), ניתן סיוע לשיקום החקלאות באמצעות הלוואות והשחיתות במינהל הציבורי חוסלה; אך כאשר נטל הרברט סמואל לידי את תפקיד הנציב העליון לא היה מצבה הכלכלי של ארץ־ישראל שונה בהרבה מזה שהיה קיים בשלהי השלטון העות'מאני.

* מאמר זה מבוסס על חומר שייכלל בעבודה רחבה יותר על המדיניות הכלכלית של ממשלת המנדט בארץ־ישראל בשנים 1920–1925, אשר מומנה בחלקה על־ידי יד יצחק בן־צבי. רצוני להודות לד"ר נתן גרוס על הערותיו במהלך כתיבת מאמר זה.

1 ראה: נ' גרוס, בנקאי לאומה בהתחדשותה — תולדות בנק לאומי לישראל, סוף התקופה העות'מאנית 1902–1913, תל־אביב 1977.

2 ראה, למשל, הדו"ח של סר ו' לורנס על האדמיניסטרציה ב־OETA מ־1919, תיק FO 371/4143/104019 השמור ב־Public Records Office, בלונדון (להלן: PRO).

בעשור השני של המאה הכ' עדיין לא פותחו תיאוריות כלכליות ברורות בנושא פיתוחן של ארצות נחשלות, אך כבר נמצאו קובעי מדיניות בלונדון ובמושבות שהטיפו לפיתוחן הכלכלי של המושבות לשם קידומן של המושבות עצמן ואוכלוסיותיהן, ולא רק למען תועלתם של בריטניה ושל בעלי מטעים, סוחרים ותעשיינים בריטיים. ספר מעניין, שנכתב ב-1924, על התפתחותה הכלכלית של האימפריה הבריטית מתאר את תפקיד האדמיניסטרציה במושבות לא רק בשמירת חוק וסדר, אלא גם בבניית תשתית, פיתוחם של משאבים טבעיים, עידוד החקלאות והתעשייה (ולפעמים אף פיתוח ענפי תעשייה על-ידי הממשלה עצמה) וניהול הרכבות.³ כמו כן תואר הממשל במושבות כיזמה של תחיקה מתקדמת בנושאים כלכליים שונים (כגון בעלות על קרקעות וצורות התאגדות) וכפעיל בפיתוח רשת חינוך שתשרת את הצרכים הכלכליים של הארץ. המעשה היה שונה ממקום למקום.

קתדרה

לתולדות ארץ-ישראל ויישובה

קתדרה

לתולדות ארץ-ישראל ויישובה

הוצאת יד יצחק בן-צבי / ירושלים אב תשל"ט / אוגוסט 1979

המ

מנור נכבד,

בשלוש שנות קיומו של רבעון "קתדרה" הופיעו כמחציתו כל 12 החוברות, המכילות למעלה מ-2,500 עמודים, כשהן מלוות בתצלומים, איורים ותעודות מקוריות. ל"קתדרה" יצאו מוניטין בין כל שכבות הציבור, במיוחד בין אלה המתחזקים על שורשיהן בארץ-ישראל.

למשפחת קוראים זו, החולקת ומתרחבת, אנו מפנים הפעם קריאה מיוחדת: מחיר הרבעון שהועלה לאחרונה ל-280 ל"י לשנה, איננו מכסה גם היום את ההוצאות הישירות והנלוות של ההוצאה לאור.

רבעון זה הוא מהבודדים בין כתבי-העת שאין מופיעות בו כלל מודעות מסחריות. אנו נמשוך גם בעתיד לשפר ולהדר את "קתדרה" אולם כדי לעמוד במשימה זו, אנו נזקקים להרחבתה של רשת מנורי "קתדרה".

נא חוש את המנוי שלך לשנת תש"מ (חוברות 13-16) בהקדם והבא את "קתדרה" לביתך ולבתי יחידך.

טויע לנו להביא את "קתדרה" לכל בית בישראל — "קתדרה" תביא אלינו את ארץ-ישראל

מנורי "קתדרה" הרוכשים ישירות במוסדנו את הספרים היוצאים לאור בהוצאת יד יצחק בן-צבי, יקבלו 25% הנחה בזמן הרכישה. וכמו כן זכאים להנחה בכל הכנסים והאירועים.

בברכה, משה פלד / הפצה

גור ושלח

חידוש מנורי

אל: יד יצחק בן-צבי
ת.ד. 7660, ירושלים

מצורף שיק ע"ס 280 ל"י דמי מנורי שנתי על "קתדרה" לשנת תש"מ.
נא העבירו לי כרטיס מנורי לשנת תש"מ והחוברות 13, 14, 15, 16 לפי הכתובת:

שם

משפחה

כתובת

חתימה

מספר מנורי

מאחר שסמואל נתמנה כנציב עליון כשלושה חודשים לאחר ששלח את הדו"ח הכלכלי שלו לאלנבי, לא נחטא לאמת אם נתייחס לדו"ח זה כאל מעין תכנית פעולה, שלפיה ניסה לפעול בשנים הבאות. בהמשך המאמר נחזור לעתים קרובות לתכנית זאת, אשר ממנה ניתן ללמוד על המושגים הבסיסיים שהינחו את סמואל בעבודתו ובאמצעותה ניתן להשוות את תוצאות מאמציו בשנה הראשונה עם ציפיותיו ותכניותיו.

הרברט סמואל הועיד לממשלה הבריטית, לממשלת ארץ-ישראל ולהסתדרות הציונית תפקידים נכבדים בפיתוח הכלכלי של ארץ-ישראל ולאלה נפנה עתה.

מקומה של הממשלה הבריטית בפיתוח הכלכלי של ארץ-ישראל

לסמואל היו תקוות אחדות בנוגע לתרומתה הממשית של הממשלה הבריטית לפיתוח הכלכלי של ארץ-ישראל. ראשית, הוא קיווה שממשלת הוד מלכותו תקל על ממשלת ארץ-ישראל על-ידי כך שתכסה, לפחות באופן זמני, את הוצאות הביטחון של ארץ-ישראל, ותוותר על תשלום עבור מסילות הברזל, הכבישים ויתר העבודות הציבוריות, אשר בוצעו על-ידי הצבא הבריטי בארץ. שנית, הוא ציפה להשתתפות בפועל של הממשלה הבריטית בפעולות הפיתוח של ממשלת ארץ-ישראל בכמה נושאים: (1) הוצאות בניית הנמל בחיפה; (2) סיוע למלווה ארצישראלי למטרות פיתוח על-ידי מתן ערובות שתאפשרנה להוציא את המלווה לשוק בתנאים נוחים; (3) הקלה על כניסתם של מוצרים ארצישראליים לשוק הבריטי.

בדו"ח שלו לאלנבי ציין סמואל שהכנסותיה המקומיות של ארץ-ישראל עשויות לגדול, כך שלא תזדקק לסיוע מן האוצר הבריטי, אך תקציבה לא יוכל לשאת את הוצאותיו של חיל מצב. תקוותיו של סמואל בנוגע להשתתפות ממשלת בריטניה בתקציב הביטחון נכזבו, לפחות חלקית, משתי סיבות: ראשית, האוצר הבריטי קבע שיהיה זה בלתי הוגן לדרוש מממשל המסים הבריטי לתמוך במפעלי הפיתוח של ארץ-ישראל על-ידי תשלום הוצאות הביטחון שלה שעה שבבריטניה נדחה ביצוען של תכניות לשיפור השירותים הסוציאליים בגלל מחסור באמצעים.⁸ שנית, לאחר תום מלחמת העולם הראשונה ירד ערכה האינסטרטגי של ארץ-ישראל בעיני משרד המלחמה הבריטי ועל כן לא ראה לנכון להשקיע משאבים בהחזקת הארץ ודאגה לביטחונה.⁹ אף-על-פי שסמואל לא הצליח להשיג 'פטור' מוחלט מהוצאות ביטחון, הסכימה ממשלת בריטניה שבאופן זמני לא תידרש ארץ-ישראל לכסות את תקציב הביטחון כולו. תחילה דובר על תרומה ארץ-ישראלית בסך 100,000 ל"ש לשנה,¹⁰ אשר תכסה את הוצאותיה של מיליציה מקומית, אולם בעקבות מאורעות מאי 1921 ירדה תכנית זאת מעל הפרק¹¹ ותכנית אחרת עלתה במקומה, להקים ג'אנדארמריה אשר תכלול בצד כוח מקומי גם כוח בריטי, אשר הוצאותיו יכוסו על-ידי ממשלת בריטניה. הכוונה, שלא התממשה

8 ראה, למשל, הצהרתו של סר ג'ורג' ברסטאו מן האוצר הבריטי בוועידה שהתקיימה בירושלים ב-31 במארס 1921. תיק CO 733/13/18898 (PRO).

9 ראה, למשל, תזכיר של משרד המושבות מאוגוסט 1921: CO 733/14/40322 (PRO).

10 ראה: CO 733/13/18898-1921 (PRO).

11 ראה: CO 733/3/23802-1921 (PRO).

בסופו של דבר, היתה, שככל שמצבה הכלכלי של ארץ-ישראל ישתפר כן יגדל חלקה בכיסוי הוצאות הביטחון, עד שיכוסו כולן מתקציבה השוטף של ממשלת ארץ-ישראל.

אכזבתו של סמואל בשאלת הוויתור על התשלום עבור הנכסים שהועברו לממשלת ארץ-ישראל על-ידי הצבא הבריטי היתה גדולה יותר. באיגרת ששלח ללונדון בתחילת 1921 בעניין מצבה הפינאנסי של ממשלת ארץ-ישראל טען, שממשלתו קיבלה על עצמה להגדיל בהדרגה את אחריותה להוצאות הביטחון של הארץ ועל-כן כל תשלום אשר תיאלץ לשלם עבור הנכסים יפגע באפשרותה לעמוד בהבטחתה. כן טען, שרוב העבודות שבוצעו על-ידי הצבא לא היו מתבצעות כלל או היו מתבצעות בצורה אחרת ובפחות הוצאות אלמלא המלחמה. סמואל גם חשש שהציבור בארץ-ישראל יתאכזב קשות אם יגלה, שעל אף המצב הכלכלי הקשה הוא נדרש לשלם לא רק עבור ביטחון אלא גם עבור עבודות שבוצעו על-ידי הצבא הבריטי לצרכיו הוא ללא התחשבות בצרכים הכלכליים של הארץ.¹² אך העובדה שעבודות הצבא תרמו להקמת התשתית של הארץ לא הוטלה בספק, ועל כן נאלץ סמואל לקבל את טענת האוצר הבריטי, שמשלם המסים הבריטי אינו צריך לשלם את מלוא המחיר עבור עבודות אלה,¹³ ולהסכים עקרונית לכך שארץ-ישראל תשלם את חובה לבריטניה. מעניין לציין, שבסופו של דבר הצליח סמואל להוריד את סכום החוב מ־2,800,000 ליש"ט, הוא ערך הנכסים שנקבע על-ידי מומחה שנשלח מלונדון,¹⁴ ל־1,000,000 ליש"ט, הוא הסכום שנפרע על-ידי ממשלת ארץ-ישראל באמצעות המלווה הארצישראלי של 1927.¹⁵

במקביל ללחציו על ממשלת בריטניה להקל על התקציב הארצישראלי, גם ניסה סמואל לגשת מיד לביצוע תכניות פיתוח, אשר בהן, כך ציפה, תשתתף ממשלת בריטניה. כבר בדו"ח שלו לאלנבי ציין סמואל שחשוב לפתח ללא דיחוי את נמל חיפה, ולשם כך חשוב שמהנדס בעל שיעור קומה יסקור את האזור ויכין תכנית בסיסית. לפני שיצא לארץ-ישראל כנציב עליון ביקש לברר את מדיניותה של בריטניה בנושא זה, ושאלתו העיקרית היתה אם חפצה ממשלת הוד מלכותו שחיפה תהפך לבסיס ימי, ואם כן — באיזו מידה תסכים לכסות את הוצאות בניית הנמל.¹⁶ בשלב זה לא הצליח סמואל לקבל תשובה ברורה לשאלה זאת. רק ב־1921, כתגובה לאחת מהתכניות הרבות שהוגשו בקשר עם בניית נמל בחיפה או ביפו, התברר שלמשרד הימיה הבריטי לא היה עניין בנמל כלשהו לאורך חופה של ארץ-ישראל.¹⁷

הנושא השני שבו ציפה סמואל להשתתפות חיובית של ממשלת בריטניה הוא הפצת המלווה הארצישראלי. הרעיון של מלווה ארצישראלי לעבודות פיתוח דחופות הועלה כבר ב־1919, במסגרת הוועדה המייעצת שבראשה ישב סמואל, ועלה גם בנובמבר של אותה שנה במסגרת שיחות שהיו לווייצמן עם הגנרל בולס, מושלה של ארץ-ישראל.¹⁸ בסוף 1919 טען בולס, שבעזרת מלווה בסך 10 עד 20 מיליון ליש"ט יוכל לפתח את הארץ במהירות ולהפכה ל'עסק מכניס'.¹⁹ סמואל היה

12 איגרת מסמואל למשרד החוץ מן ה־8 בינואר 1921: FO 371/6387/E1062 (PRO).

13 ראה: FO 371/6387/E2399-1921 (PRO).

14 הגנרל ויקהם העריך את שווי הנכסים ב־2,823,318:6:0 ליש"ט. ראה: CO 733/34/31373-1922 (PRO).

15 ראה: ISA 6/1101/3.

16 FO 371/5139/E4347-1920 (PRO).

17 ראה: CO 733/2/54478-1921 (PRO).

18 ראה: תיק Z4/1444 בארכיון הציוני המרכזי, בירושלים (להלן: CZA).

19 איגרת מגנרל בולס לגנרל אלנבי מן ה־21 בדצמבר 1919: FO 371/4226/169712 (PRO).

ריאליסטי יותר לגבי גודל המלווה. בדו"ח שלו לאלגבי הזכיר סכומים קטנים יחסית, ובמכתבו לווייצמן מן ה-20 ביוני 1920 הזכיר סכום של 2 מיליון ליש"ט.²⁰ שני מכשולים עמדו בדרך לביצוע תכנית המלווה הארצישראלית – מצב שוק ההון העולמי, והעיכוב באישור המנדאט, אשר גרם לאי-ודאות לגבי עתידה של ארץ-ישראל ולגבי ערכן של התחייבויות מטעם ממשלתה. בפרק אחר נעמוד על ניסיונותיו של סמואל לעניין את הציונים במלווה. אחת ממסקנותיו מניסיונות אלה היתה, שללא ערבויות מטעם הממשלה הבריטית אין סיכוי להפיץ את המלווה בתנאים נוחים לממשלת ארץ-ישראל. מן הרגע הראשון סירב האוצר הבריטי להמליץ על ערבות רשמית כלשהי למלווה.²¹ סוכני הכתר טענו שסעיף 27 של המנדאט (שהופיע לבסוף בסעיף 28) משמש ערובה מספקת למשקיעים.²² רק ב-1925 הצליח סמואל להשיג את הערובה המיוחלת. בינתיים, על-פי הצעתו של שר המושבות צ'רצ'יל, פנה סמואל לסוכני הכתר כדי ללוות מהם כספים למימון עבודות דחופות אשר לא נמצאו עבורן דרכי מימון אחרות.²³ עד הנפקת המלווה ב-1927 לוותה ארץ-ישראל מסוכני הכתר סכום של למעלה מ-1.6 מיליון ליש"ט.

אשר להקלת שיווקם של מוצרים ארצישראליים קיווה סמואל שארץ-ישראל תיכלל במערכת של עדיפויות אימפריאליות (Imperial Preference), אשר איפשרו כניסה חופשית של מוצרים מרחבי האימפריה לבריטניה.²⁴ חוגי משרד המסחר הבריטי סברו אמנם, שלאחר אישור המנדאט ועל-פי ה-Finance Act תוכל ארץ-ישראל להיכלל במערכת זו, אולם הקושי היה בכך שאמנת חבר הלאומים קבעה (בסעיף 22), כי לארץ-ישראל יש סטאטוס של מדינה זרה כלפי בריטניה. בהסכמי סחר. כמו כן קבע סעיף 18 של המנדאט שלכל המדינות החברות בחבר הלאומים תהיינה זכויות שוות בנוגע לסחר עם ארץ-ישראל. על כן נתקבלה חוות הדעת של היועצים המשפטיים לממשלה ששללה הענקת עדיפויות לארץ-ישראל.²⁵ במשך כל שנות ה-20 וה-30, בכל פעם שממשלת ארץ-ישראל העלתה מחדש את הנושא, נתקבלה שוב אותה חוות הדעת.

מסתבר אפוא, שבניגוד לציפיותיו של סמואל לא השתתפה ממשלת בריטניה באופן פעיל בפיתוח הכלכלי של ארץ-ישראל. יתר על כן, ממשלת בריטניה ראתה את תפקידה המרכזי בכל הנוגע לכלכלת הארץ בהשגחה קפדנית על התקציב הארצישראלי. לאחר שממשלת ארץ-ישראל לא ביקשה השתתפות כספית של האוצר הבריטי בתקציבה, קיווה סמואל שתקציבה לא יהיה כפוף לאישורה של לונדון,²⁶ אך תקוותו נכזבה. התקציב הארצישראלי עבר מדי שנה בדיקת 'שתי-וערב' במשרד האוצר ובמשרד המושבות, שנסתיימה בדרך כלל בקיצוצים ניכרים ברוב המחלקות, ובעיקר בסעיפי השירותים הציבוריים. עם תום כהונתו התלונן סמואל על יחסה הקטנוני של ממשלת לונדון, שנראה לו קצר-ראייה וחסר דמיון. אך במשך חמש שנות כהונתו כנציב עליון בארץ-ישראל עמד בכבוד בפני 'אינקוויזיית התקציב' השנתית.

20 ראה: (CZA) Z4/2507.

21 ראה: (PRO) FO 371/5286/E12970-1920.

22 איגרת מסוכני הכתר למשרד המושבות מן ה-1 ביולי 1921. ראה: (PRO) CO 733/9/32989-1921.

23 איגרת מצ'רצ'יל לסמואל מן ה-10 במאי 1921: (PRO) CO 733/2/21706-1921.

24 איגרת מסמואל למשרד המושבות מן ה-12 באוקטובר 1920. ראה: (PRO) FO 371/6388/E522-1921.

25 איגרת היועצים המשפטיים לממשלה למשרד החוץ מן ה-18 בפברואר 1921 ראה: (PRO) FO 371/6388/E2209-1921.

26 ראה: (PRO) CO 733/1/10319-1921.

מקומה של ממשלת ארץ-ישראל בפיתוח הכלכלי של ארץ-ישראל

סמואל האמין, שעל ממשלת ארץ-ישראל למלא תפקיד פעיל, חלקו ישיר וחלקו עקיף, בפיתוח הכלכלי של הארץ, ובעיקר בתחומים הבאים: (1) פיתוחן והחזקתן של מערכות התחבורה והתקשורת; (2) סיוע לפיתוח החקלאות, בעיקר בסקטור הערבי; (3) פיקוח על ניצול משאביה הטבעיים של הארץ, כדי לשרת את האינטרסים של הארץ ושל אוכלוסייתה; (4) עידוד היוזמה הפרטית תוך פיקוח מינימאלי; (5) השקעה בהון אנושי באמצעות שירותי חינוך ובריאות. כמרכן סבר, שעל הממשלה לדאוג לתנאים שיסייעו להתפתחות הכלכלית תוך שמירה על יציבות המשק, על-ידי פיקוח על העלייה כדי למנוע אבטלה, נקיטת צעדים להורדת יוקר המחיה, בעיקר על-ידי מניעת מחסור במוצרים חיוניים, שינוי הדרגתי של שיטת המיסוי העות'מאנית והשגת שליטה מלאה על המערכת המוניטארית על-ידי הנהגת מטבע ארצישראלי.

מערכת התחבורה — מסילות הברזל. רק בתחום אחד היתה מערכת התחבורה הארצישראלית מפותחת יחסית בשעה שסמואל נתמנה נציב עליון — מסילות הברזל. הכבישים היו מועטים וגרועים ומספר כלי הרכב הממונעים קטן. נמליה של ארץ-ישראל היו כולם פתוחים

הרברט סמואל במעמד חנוכת הרכבת ביפו, 1921

ובלתי ניתנים לשימוש במזג אוויר סוער. אמנם הצבא הבריטי קיים שירותי דואר, טלגרף וטלפונים, אך אלה עמדו עדיין בראשית התפתחותם.

בדו"ח שלו לאלנבי ציין סמואל, שחשוב מאוד שכל קווי מסילת הברזל הראשיים בארץ-ישראל יהיו תחת הנהלה אחת ושהנהלה זאת תהיה מחלקה של ממשלת הארץ. ייתכן שאילו נוהלו הרכבות בארץ-ישראל על-ידי חברות פרטיות בריטיות לא היתה מתעוררת כלל שאלת הלאמתן וההיסטוריה של התחבורה היבשתית בארץ היתה מתפתחת בצורה שונה. אך התנאים האובייקטיביים עודדו הלאמה. המסילה הישנה ביותר בארץ, זו שבין יפו לירושלים, אשר היתה בבעלות החברה הצרפתית שהניחה אותה, עברה לידי הצבא הבריטי שכבש את ירושלים. הצבא תיקן את הנוזקים שנגרמו למסילה בזמן מלחמת העולם הראשונה, הרחיב אותה לרוחב סטאנדארטי והניח מחדש את הקטע שבין לוד ליפו. הן בלונדון והן בירושלים היתה נטייה לנסות ולסלק מארץ-ישראל אינטרסים כלכליים צרפתיים, אם ניתן לעשות זאת באופן חוקי.²⁷ מכיוון שבעליה המקוריים של המסילה היו צרפתים ברור היה שיעשה כל מאמץ כדי למנוע מן החברה הצרפתית לחזור ולנהל את הרכבת, ותנאי חוזה לוחאן איפשרו לממשלת ארץ-ישראל לסלק את החברה הצרפתית לאחר תשלום פיצויים נאותים. במארס 1921 נכשל ניסיון להשגת הסדר וולונטארי עם החברה הצרפתית על גובה הפיצויים²⁸ העניין הועבר לבירות.

המסילה השנייה היתה זו שבין חיפה לצמח והיותה חלק ממסילת הברזל החג'אזית. מכיוון שמסילה זו הונחה על-ידי תורכיה לא נתעוררה כלל שאלת פיצויים לבעלים, אך מאוחר יותר נאלצה ממשלת ארץ-ישראל לקבל על עצמה תשלומים במסגרת החוב העות'מאני בגין המסילה. העובדה שמסילת הברזל החג'אזית נחשבה כווקף מוסלמי והוכרה ככזאת על-ידי הבריטים²⁹ יצרה אמנם בעיה משפטית בקשר לבעלות (להבדיל מניהול), אך לא גרמה במישורין להוצאות כלשהן.

מסילת הברזל החדשה ביותר היתה המסילה שבנה הצבא הבריטי בזמן המלחמה בין קנטרה לחיפה. לאחר המלחמה לא היה לצבא כל עניין להמשיך ולהחזיק במסילה זאת, במיוחד לאחר שערכה האיסטראטגי של ארץ-ישראל ירד בעיני משרד המלחמה הבריטי. סמואל קיווה, שארץ-ישראל תוכל לקבל את מסילת הברזל הזאת ללא תשלום, כתרומה של בריטניה להתפתחותה של הארץ, אך לונדון לא ראתה כל הצדקה למחווה כה נדיבה (ראה למעלה, עמ' 70) ובסופו של דבר נאלצה ארץ-ישראל לשלם סכום שהתקרב למיליון לירות שטרלינג עבור המסילה שבין רפיח לחיפה. ב-1 באוקטובר 1920 הועברה השליטה על מערכת מסילות הברזל והרכבות לידי ממשלת ארץ-ישראל. הקמת המסגרת הניהולית על-ידי מחלקה ממשלתית חייבה את הממשלה לפעול לפתרון הבעיות הרבות שעמדו בפני המערכת. כמו-כן התעוררו בעיות ספציפיות בקשר עם קווי המסילה השונים ואלה דרשו נקיטת עמדה מידית על-ידי ממשלת ארץ-ישראל. למשל, אפשרות חישמול רכבת יפו-ירושלים על-פי הצעתו של רוטנברג; השאלה מי ינהל את הקו שבין קנטרה לרפיח וכיצד יחולקו ההכנסות וההוצאות של קו זה; עניין השליטה על קטע מסילת הברזל החג'אזית.

27 ראה, למשל, הערותיה של המחלקה לסחר בינלאומי מן ה-26 באפריל 1920: FO 371/5139/E3807 (PRO).
כמובן ראה בנושא חברת המגדלורים הצרפתית: ISA) 2/232.

28 ראה: CO 733/1/14354-1921 (PRO).

29 ראה: ISA) 2/236/4.

הרברט סמואל נוהג את הקטר בעת חנוכת הרכבת ללוד, 5 באוקטובר 1920

שקישר את ארץ־ישראל עם עבר הירדן, אך עבר בתחום השיפוט של סוריה. לחישמול הרכבת שבין יפו לירושלים לא היתה התנגדות עקרונית, אך ההצעה נדחתה מסיבות כלכליות.³⁰ במשך שנת 1921 התברר שממשלת מצרים אינה מעוניינת במסילה שבין קנטרה לרפיח.³¹ מכיוון שבשביל ארץ־ישראל היה זה עורק תחבורה חשוב, שקישר אותה עם מצרים, היתה זו הנהלת הרכבות הארצישראלית שלקחה על עצמה את ניהול הקו תוך הסכם עם משרד המלחמה ומאוחר יותר עם האוויריה הבריטית. בעניין המסילה שבין צמח לדרעה עמדו הצרפתים על כך שקטע זה יישאר בשליטתם, וממשלת ארץ־ישראל נאלצה לוותר, על אף אי־הנוחות והבעיות שנגרמו בשל סידור זה.³² בנוסף לבעיות המיוחדות לכל קו, עמדו לפני רשת המסילות בכללותה בעיות כלליות. בתחילת 1921 מנה סמואל חלק מהבעיות הכלכליות שעמדו לפני הנהלת הרכבות: מחיר גבוה לפחם, מחסור בקטרים, קרונות ומבנים, ואיכותם הגרועה של קטעי מסילה שונים.³³ על הבעיה הראשונה (שהיתה זמנית, מכיוון שמחיר הפחם בשוק העולמי ירד בהדרגה) התגברו על־ידי העלאת תעריפי הנסיעה ב־50%. כדי להתמודד עם שאר הבעיות ביקש סמואל להקציב סכום ניכר מהמלווה הארצישראלי לפיתוח מסילות הברזל. עוד לפני שהגיע ארצה כנציב עליון, ביקש סמואל לשלוח מומחה מלונדון, כדי באוקטובר 1920, ואפילו לפני שהגיע ארצה כנציב עליון, ביקש סמואל לשלוח מומחה מלונדון, כדי לסקור את מצב הרכבות ולייעץ לאדמיניסטרציה היכן וכיצד לבצע את ההשקעות הנחוצות ברשת. סקר ראשוני נערך עוד ב־1920 בידי שלושה פקידים מחברת הרכבת המצרית ולפי הערכתם היה

30 ראה: (PRO) CO 733/17B/41800-1921.

31 ראה: (PRO) CO 733/13/20985-1921.

32 ראה: (ISA) 2/236/4.

33 איגרת מסמואל למשרד החוץ מן ה־8 בינואר 1921: (PRO) FO 371/6387/E1062-1921.

צורך בהשקעה של למעלה מ-1,900,000 לירות מצריות.³⁴ אשר להרחבת הרשת הארצית, בקשר עם בקשתה של פתח-תקוה להתחבר לרשת המרכזית, נקבעה מדיניות, אשר לפיה הסכימה הממשלה להנחת הסתעפויות ליישובים אזוריים, בתנאי שאת ההון הדרוש לביצוע העבודה יעמידו היישובים הנהנים או גופים ציבוריים מעוניינים,³⁵ זה יוחזר אחר כך מרווחי הקו.

כ ב י ש י ם . מדיניותו של סמואל לגבי מסילות הברזל היתה כרוכה אפוא בהוצאות ראשוניות גבוהות, ומסתבר שהתבססה על שתי הנחות: (1) שמסילות הברזל חיוניות להתפתחותה של הארץ; (2) שאפשר יהיה להפעילן במשך הזמן ברווחיות. אילו היה האינטרס היחיד של ממשלת ארץ-ישראל הקמת רשת תחבורה אופטימאלית (מבחינת היעילות והתועלת הכלכלית), ייתכן שהיתה משקיעה פחות משאבים במסילות הברזל ויותר בכבישים. אך התמסרותה של הממשלה לניסיון להפעיל את הרכבות ברווחיות, דבר שגרר בעקבותיו השקעות עצומות, גרמה לכך שהיא לא היתה מסוגלת לחשוב מתוך אובייקטיביות על היתרונות היחסיים של הכבישים לעומת מסילות הברזל. אמנם, הממשלה נתנה את דעתה כבר בשנה הראשונה להכנת תכנית לסלילת כבישים ראשיים ומשניים בכל ארץ-ישראל³⁶ ומחלקת העבודות הציבוריות עסקה באחזקת כבישים ושיפוצם, אך רוב הסלילה החדשה נעשתה בשנה זו על-ידי הצבא למטרות ביטחוניות.³⁷ כבר בראשית הדרך נטה הממשל האזרחי לראות את התחבורה בכבישים כמטרד בכל מקום שזו התחרתה ברכבת, וכתוצאה מכך נדחתה סלילתם של כבישים במסלולים מקבילים למסילות הברזל (למשל כביש חיפה-תל-אביב): יתר על כן, הממשלה הטילה מסים ותשלומים שונים שייקרו את התחבורה על הכבישים.³⁸ ההצדקה הפורמאלית שניתנה למדיניות זאת היתה, שעל בעלי המכוניות לתרום את חלקם להוצאות אחזקת הכבישים, כמשקל נגד לכך שעל הרכבות לכסות את הוצאות אחזקתן של מסילות הברזל. אך למעשה היתה הכוונה להגדיל את כדאיות התובלה והתעבורה באמצעות הרכבת.

נ מ ל . אף שסמואל נוכח כבר כי הממשלה הבריטית לא תשתתף בפיתוחו של הנמל, המשיך להתעניין באפשרויות השונות של הקמתו ומיקומו. רק לקראת סוף כהונתו הוחלט שממשלת ארץ-ישראל עצמה תעסוק בבנייתו תוך העסקת משרד מהנדסים ידוע מלונדון.

מ ע ר כ ת ה ת ק ש ו ר ת . רשתות טלפונים וטלגרף, וכן שירותי דואר, פותחו כבר בתקופת הממשל הצבאי. משרד המלחמה לא שש להעביר שירותים אלה לידי הממשל האזרחי, אך סמואל דרש זאת, בגלל חשיבותם הגדולה להתפתחות המסחרית והחברתית של הארץ וגם בגלל תרומתם להכנסות המדינה.³⁹ חוץ משירותי הטלגרף האלחוטי, שנשארו בידי הצבא,⁴⁰ עברה כל מערכת

34 ראה: (PRO) FO 371/6386/E2123-1920.

35 מכתב של סגן המזכיר האזרחי מן ה-6 באוגוסט 1920. ראה: (CZA) Z4/1648.

36 ראה: (PRO) CO 733/3/24594-1921.

37 ראה: (PRO) CO 733/2/20501-1921.

38 ראה, למשל, (PRO) CO 733/4/33867-1921.

39 איגרת מסמואל למשרד החוץ מן ה-2 בינואר 1921. ראה: (PRO) FO 371/6382/E502-1921.

40 ראה: (PRO) FO 371/6382/E1871-1921.

חקלאות ערבית פרימיטיבית:
חריש בגמל ובפרה, שנת 1920 בקירוב

הדואר, הטלגראף והטלפונים לידי הממשל האזרחי וכבר ביולי דיווח סמואל על הפעלת שירותי דואר ניסיוניים בחלקים שונים של הארץ ועל פיתוח מואץ של רשת הטלפונים.⁴¹ בין יולי 1920 לדצמבר 1921 הושקעו על חשבון המלווה הארצישראלי 379,259 ל"מ במסילות הברזל (בשלושת החודשים הראשונים של 1922 הגיע הסכום ליותר ממיליון ל"מ, מאחר שבוצעו תשלומים עבור קרונות וקטרים ועבור הפקעת קרקעות), 332,456 ל"מ בכבישים (חלק מהסכום הזה הוצא במשך הזמן מרשימת המלווה והוכנס לתקציב השוטף) ו-88,270 בדואר, בטלגראף ובטלפונים.⁴² בניית החשתי, ניהול הרכבות ושירותי התקשורת והקמת מבנים לשימוש הממשלה והצבא היו התחומים היחידים בשטח הפעילות הכלכלית שהממשלה לקחה על עצמה במלואם. בכל אחד מן התחומים האחרים, החקלאות, ניהול המשאבים הטבעיים, התעשייה, הבנקאות, ענף הבנייה והמסחר, היתה התערבות ממשלתית מסוימת, אך בסך הכל הם הושארו בידי היזמה הפרטית או בידי גופים כמו ההסתדרות הציונית. סמואל מצא לנכון לציין, שחלק גדול מן הפיתוח הכלכלי בארץ חייב להישאר בידיים פרטיות, וזאת משום שאין בידי האדמיניסטרציה האמצעים הכספיים והאנושיים לעסוק בכל התחומים.⁴³ גם אם היו לממשלה אמצעים גדולים יותר, לא היתה מתערבת הרבה יותר בענפי המשק השונים. יש לשער שסמואל היה משקיעם בשירותים ציבוריים וסוציאליים ובתשתית, או שהיה מקטין את שיעורי המסים והמכסים. מדיניות הממשלה הוצגה בצורה ברורה וחד-משמעית על-ידי הררי, ראש המחלקה למסחר ותעשייה, שטען שמדיניות האדמיניסטרציה הינה להתערב פחות ככל האפשר ביזמה הפרטית.⁴⁴

41 ראה: 5/42315 & 733/4/41144 (PRO).

42 ראה: 733/21/20456-1921 (PRO).

43 איגרת מסמואל למשרד החוץ מן ה-4 בפברואר 1921. ראה: 371/6386/E2132-1921 (PRO).

44 בישיבת המועצה המייעצת ב-6 באוקטובר 1920. ראה: 371/5123/E13008-1920 (PRO).

החקלאות. התחום העיקרי שבו התערבה הממשלה באופן ישיר היה החקלאות. אף-על-פי שסמואל היה הרבה יותר אופטימי ממשקיפים בריטים רבים (ואף ציונים) לגבי אפשרויות פיתוחה התעשייתי של ארץ-ישראל, הוא ראה בחקלאות את הענף המבטיח ביותר שבהתפתחותו תלויה התפתחות הארץ. דאגתו העיקרית של סמואל הופנתה לסקטור הערבי, שהיה פרימיטיבי ועני. להעדתו זו היה גם גורם פוליטי: הוא האמין שעל-ידי סיוע ממשי להמוני הערבים הכפריים תוסר התנגדותם למנדאט ולמדיניות הבית הלאומי. מצד שני סמך על המוסדות הציוניים שאלה ידאגו לצורכי החקלאות היהודית.

רוב פעולתה של ממשלת ארץ-ישראל בענף החקלאות התבצעה באמצעות מחלקה מיוחדת אשר עסקה בעיקר בהדרכה להכנסת שיטות, ענפים, גידולים וזנים חדשים ובהדברת מזיקים. תכנית רצינית של מחקר חקלאי לא פותחה בשנים הראשונות בגלל מחסור במשאבים. אחת מפעולותיה של המחלקה בשנה הראשונה היתה הכנסת גידול הטבק לאחר ביטול המונופול שאסר על גידול טבק בארץ-ישראל (סמואל כבר כלל המלצה בנידון בדו"ח שלו לאלנבי). בשנים מאוחרות יותר סבלה מחלקת החקלאות מקיצוצים רציניים בתקציבה, אך בשנה הראשונה הצליח סמואל להגדיל את האמצעים שברשותה בצורה מרשימה:

רוטנברג וחבר עובדיו בעת הדלקת האור הראשון בתחנת-הכוח בִּיפו, 10 ביוני 1923

הוצאות הממשלה על חקלאות	סה"כ ההוצאות הממשלתיות	% ההוצאות על החקלאות מסה"כ ההוצאות
1919–20 ⁴⁵ 19,351 ל"מ	726,935 ל"מ	2.7%
1920–21 34,760	1,237,726	2.9%
1921–22 ⁴⁶ 49,085	2,286,133	2.1%

ההוצאה היחידה בשטח החקלאות שנכללה במלווה הארצישראלי היתה להקמת חוות הרבייה בעכו. סמואל כתב בהרחבה על נושא זה לשר המושבות⁴⁷ והוא הועלה גם על-ידי ראש מחלקת החקלאות סואר (Sawer), בעת ביקורו במשרד המושבות ב-1921.

במקביל לפעולות מחלקת החקלאות פעלה הממשלה גם באמצעות מערכת אשראי לחקלאות. מערכת זו פותחה על-ידי הממשל הצבאי, אשר הגיע בתחילת הקיץ של 1919 להסכם עם הבנק האנגלי-מצרי לפיו יקצה האחרון סכום כולל של 500,000 ליש"ט למתן הלוואות לחקלאים באמצעות הממשל לתקופות עד חמש שנים לשיקים משקיהם שנפגעו קשות במלחמה ולשיפורם.⁴⁸ הריבית שנבטתה היתה בשיעור 6.5%, אשר מתוכם קיבל הבנק 6% והממשל — 1/2%. סמואל לא ראה את מעורבותה הישירה של האדמיניסטרציה במערכת האשראי בעין יפה, ואף-על-פי כן דאג להמשכת שיטה זאת מחוסר אלטרנאטיבה.⁴⁹ הוא ניסה לעודד גורמים שונים, בעיקר ציוניים, להקים בנק חקלאי כתחליף לשיטה הקיימת, אך ניסיונותיו בכיוון זה נכשלו ושיטת ההלוואות הממשלתיות המשיכה לפעול עד שב-1924 ציווה משרד המושבות בלונדון להפסיק בגלל חוסר יעילות ואי-סדרים.

דרך שלישית שבה פעל סמואל לעידוד הפיתוח החקלאי (בעיקר בסקטור הערבי) היתה באמצעות מערכת החינוך. אחת משאיפותיו היתה לפתוח בית-ספר בכל כפר: הכפרים יספקו את המבנים, והממשלה — את המורים אשר יוכשרו על-ידה.⁵⁰ נעשה ניסיון להנהיג תכנית לימודים שתתאים לחיים החקלאיים בכפרים ותמנע את נהירתם של צעירים לערים.⁵¹ הצלחת התכנית היתה חלקית בלבד. עד 1923 נפתחו כ-300 בתי-ספר ואז נאלצה מחלקת החינוך להפסיק פעולה זו, בגלל מיגבלות תקציביות.

שינוי שיטת המיסוי על החקלאות הוכר על-ידי סמואל כבלתי נמנע. מעשר (Tithe) בגובה של 12 1/2% על היבול ומסי קרקעות הכבירו על החקלאים, אשר מצבם החומרי היה ירוד ממילא. אך לפני שאפשר היה לשנות את שיטת המיסוי היה צורך לשנות את כל המערכת החוקית של הגדרת

45 ראה: (PRO) FO 371/5203/E4839-1920.

46 ראה: (PRO) CO 733/25/48175-1922.

47 איגרת מסמואל למשרד המושבות מן ה-16 במאי 1921. ראה: (PRO) CO 733/3/26589-1921.

48 ראה: (PRO) FO 371/5139/E1866-1920.

49 ראה: (PRO) FO 371/6386/E2132-1921.

50 ראה: (PRO) FO 371/5123/E13008-1920.

51 Humphrey Bowman, *Middle East Window*, London 1942.

הבעלות והזכויות על הקרקע. את זאת אי אפשר היה לשנות לפני שנערך סקר כלל ארצי של מדידת הקרקעות ורישומן (Cadastral Survey), שכן התורכים הותירו אחריהם תנהו ובוהו מוחלט בתחום זה. כבר בדו"ח לאלנבי הזכיר סמואל את הצורך בסקר קדסטרלי והוא נכלל ברשימת המפעלים שעליהם יוצאו כספי המלווה הארצישראלי. ב-1920 הוקמה מחלקת מדידות, שהחלה בעבודתה בפברואר 1921,⁵² אך התקדמות עבודת הסקר היתה איטית בגלל מחסור בכוח אדם מיומן ובאמצעים. רק ב-1935 שונתה סוף סוף שיטת המיסוי על החקלאות ובינתיים הסתפק סמואל בשינוי צורת חישוב המעשר ובהורדת שיעורו (ב-1925) מ- $12\frac{1}{2}\%$ ל- 10% .⁵³

אוצרות טבע. האפשרות שממשלת ארץ-ישראל תעסוק בעצמה בניצול משאביה הטבעיים של הארץ לא הוזכרה מעולם ונראה שעל דעת הכל התקבל העיקרון שנושא זה יושאר בידי היזמה הפרטית באמצעות זיכיונות או רשיונות שיינתנו על-ידי הממשלה. אין בכוונתי להיכנס לפרטי נושא ניצול משאבי הטבע,⁵⁴ אלא לדון בו בקווים כלליים בלבד. ארבעת הנושאים שעלו על הפרק בתקופה הנידונה היו: ניצול אוצרותיו המינראליים של ים המלח, גילוי האפשרי של נפט במקומות שונים בארץ, הפקת מלח מן הים וניצול מימי הירקון והירדן ליצירת חשמל. בתקופת הממשל הצבאי נאסר על בעלי רשיונות חיפוש וזיכיונות כשרים מימי התורכים לממש את זיכיונותיהם ולא הוענקו רשיונות וזיכיונות חדשים. מלכתחילה הביע סמואל את הסכמתו לכוונת הממשלה הבריטית להמשיך במדיניות זו עד כניסת המנדאט לתוקפו.⁵⁵ יחד עם זאת הציע לערוך מיד סקר של כל אוצרות הטבע בארץ-ישראל,⁵⁶ ולהכין חוק בעניין ניצול מינראלים (Mining Ordinance).⁵⁷ אך בינתיים, ובדרך כלל לפי בקשות של סמואל עצמו, החל כרסום במדיניות. כשפנה פנחס רוטנברג לקבל זיכיון לייצור חשמל בקש סמואל שבאופן יוצא מן הכלל, לטובתה הכלכלית והפוליטית של הארץ, יינתן זיכיון או לפחות זיכיון על-תנאי⁵⁸ ובקשתו אושרה בלונדון.⁵⁹ בקשתו הבאה של סמואל היתה קשורה לפנייתו של נובומייסקי לערוך מספר ניסיונות להפקת מלחים מים המלח — הפעם ביקש שיבדילו בין זיכיונות להפקת מלחים ובין זיכיונות להפקת נפט ומינראלים אחרים מן הקרקע.⁶⁰ טענותיו העיקריות בזכות השינוי היו כלכליות: הכנסות הממשלה תגדלנה, הון זר יזרום ארצה, היצוא יגדל ותיווצרנה אפשרויות תעסוקה נוספות. שוב הסכים משרד המושבות לפנייתו של סמואל, בייחוד לאחר שנתקבלה בקשתה של המועצה הכלכלית לארץ-ישראל (The Economic Board for Palestine) לקבל זיכיון לייצור מלח בעתלית.⁶¹ זיכיון זה היה היחיד שהוענק תוך זמן קצר וללא

52 ראה הדו"ח של סר ארנסט דאוסון למשרד המושבות מדצמבר 1925: CO 733/109/54812-1925 (PRO).

53 ראה ספרו של א' גרנובסקי, שיטת המסים בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ג.

54 על כך ראה: מ' ארן, זכיונות כלכליים בא"י בשנות העשרים (עבודה לשם קבלת תואר מ"א, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1975).

55 איגרת משרד החוץ לסמואל מן ה-16 בספטמבר 1920. ראה: FO 371/5241/E9689 (PRO).

56 ראה: FO 371/6385/E1414-1921 (PRO).

57 ראה: CO 733/3/28350 & 2/20493-1921 (PRO).

58 איגרת מסמואל למשרד החוץ מן ה-31 בינואר 1921. ראה: FO 371/6391/E 1919-1921 (PRO).

59 ראה: CO 733/9/11532-1921 & FO 371/6374/E3335 (PRO).

60 איגרת מסמואל למשרד המושבות מן ה-29 ביולי 1921. ראה: CO 733/4/39610-1921 (PRO).

61 ראה: CO 733/17A/39311-1921 (PRO).

בית-החרושת ללבנים 'סיליקט' בבנינו, תל-אביב 1921

היסוסים רבים וזאת לאור רצונה של לונדון לעודד את השתתפותו של גוף כלכלי יהודי לא-ציוני בפעילות כלכלית בארץ. בעיות שונות גרמו לדחיית הענקת הזיכיון להפקת חשמל מן הירקון עד 1923 ומן הירדן — עד 1926. זיכיון על ים המלח הוענק רק ב-1929. חשוב לציין שכל אחד מן הזיכיונות נתן לממשלת ארץ-ישראל אפשרות לפקח על פעולותיהם של בעלי הזיכיונות ועל מחירי מוצרים.

כבר ב-1914 ביקשו חברות נפט שונות, ובכללן חברת 'סטנדרד אויל' האמריקנית, לממש זכויות חיפוש שקיבלו מן התורכים, אך נתקלו בסירובו של משרד החוץ הבריטי. רק בסוף 1921, בלחצה של ממשלת ארצות-הברית, הסכים משרד המושבות למתן את המדיניות, ולאחר שניתנה ל'סטנדרד אויל' הרשות להמשיך בבדיקות גיאולוגיות ניתנה זכות דומה גם ל-Turkish Petroleum. סמואל שאף להקים מחלקה גיאולוגית בארץ-ישראל, אך מאחר שלא הוקמה מחלקה כזאת בגלל חוסר אמצעים, הוא החנה את מתן הרשות לחברות הנפט להמשיך בבדיקותיהן בהגשת דו"חות מלאים על ממצאיהן לממשלת ארץ-ישראל.⁶²

ת ע ש י י ה . תרומותיה החשובות ביותר של הממשלה לעידוד התעשייה היו ללא ספק פעולות הרחבתה וייעולה של רשת התחבורה ופיתוח שירותי התקשורת. אך אלה לא היו פעולותיה היחידות בתחום זה בשנת כהונתו הראשונה של סמואל. ב-1920 הוקמה מחלקה למסחר ותעשייה (Department of Commerce and Industry), שאחד מתפקידיה היה לספק מידע למשקיעים פוטנציאליים על ענפי תעשייה שונים, שלדעתה ניתן לפתח בארץ. המחלקה התקיימה כיחידה עצמאית רק עד 1923 ואחת הטענות שהושמעו נגדה בלונדון היתה שהיא התערבה יתר על המידה

62 ראה: (PRO) FO 371/6385/E10406, E10849, E11376, E13277, E13660, E13980.

בעידוד הקמת מפעלים. קשה לנו להעריך מה היתה תרומתה הממשית של מחלקה זאת מכיון שכל תיקיה הלכו לאיבוד, אך סביר להניח שרוב הפניות למידע וסיוע הופנו דווקא למחלקה למסחר ותעשייה של ההסתדרות הציונית, שכן רוב המשקיעים בפוטנציה ובפועל היו יהודים ציונים. בתיקי המחלקה הציונית אין אנו מוצאים כמעט הפניות או פניות אל המחלקה הממשלתית, אלא להיפך: המחלקה הממשלתית היא שפנתה לעתים קרובות אל המחלקה הציונית בבקשות למידע. פקודת החברות משנת 1921 היתה בעלת חשיבות מסוימת לעידוד התפתחות התעשייה שהסדירה את מעמדן החוקי של החברות. גם פקודת הבנקים לאשראי (1920), שמטרתה העיקרית היתה לעודד אשראי לחקלאות, עודדה במידת-מה פיתוח אשראי לתעשייה. נטל המסים על התעשייה היה קל יחסית, שכן מסי הכנסה וחברות לא היו קיימים כלל ועל התעשייה הוטלו רק אגרות רשיון ומסי רכוש. טענתם העיקרית של התעשיינים כנגד הממשלה היתה שמכונות וחומרי גלם היו חייבים במכס של 11% כמו רוב שאר הטובין המיובאים. סמואל ציין בצער, שבגלל מצבה הפינאנסי של ממשלת ארץ-ישראל לא היה באפשרותו לבטל את כל המכסים על חומרי גלם,⁶³ והתפתחויות בכיוון הרצוי החלו רק ב-1924.

בנקאות. עם בואם של הבריטים לארץ-ישראל פעלו בארץ מספר בנקים זרים, ביניהם הבנק האנגלי-מצרי, הבנק של רומא והבנק העות'מאני, וכן בנק אפ"ק הציוני. אך אף אחד מאלה לא התמחה באשראי לחקלאות או לתעשייה והמחסור הגדול בתחומים אלה הודגש כבר על-ידי סמואל בהודעתו לעיתונות בתום ביקורו בארץ-ישראל בתחילת 1920.⁶⁴ כדי לעודד הקמת בנקים בכלל ובנקים לאשראי בפרט, תוך הגנת הציבור מניסיונות הונאה, ניתנו פקודת הבנקים לאשראי בשנת 1920 ופקודת הבנקאות בשנת 1921, שעסקו בצדדים הטכניים הקשורים בהקמתם ובהפעלתם של מוסדות כאלה בארץ-ישראל. תיקון פקודת העברת הקרקעות מ-1921, שהונהג מתוך כוונה להקל על מכירת קרקעות ממושכנות, שימש אף הוא עידוד להקמת בנקים למשכנתאות. התוצאות המידיות מפעילות החקיקה הזאת ומן המגעים הישירים שקיים סמואל עם קבוצות פינאנסיות שונות, היו מאכזבות מאוד. בסוף 1920 החל סמואל לבדוק את האפשרות של השתתפות ממשלתית ישירה בהקמתו ובהפעלתו של בנק למשכנתאות. מתוך הון של 1,000,000 ליש"ט סבר סמואל שהממשלה תוכל להשקיע 200,000 ליש"ט מכספי הבנק החקלאי שהוקם לפני המלחמה על-ידי התורכים ו-300,000 ליש"ט נוספות מהכספים שהבנק האנגלי-מצרי היקצה להלוואות חקלאיות.⁶⁵ סמואל העלה את תכניתו לפני הרשויות בלונדון,⁶⁶ אך היא לא יצאה לפועל, בעיקר בגלל אי-נכונותו של הבנק האנגלי-מצרי להשתתף.

ענף הבייה. אף שהכוונה היתה להימנע מכל התערבות ממשלתית בענף זה (להוציא בניית בניינים ממשלתיים), היה זה אחד הענפים היחידים שנהנו כבר בשנה הראשונה מהקלות ניכרות במכסים. שיעור המכסים על יבוא חומרי גלם ומוצרים הקשורים לבנייה הורד מ-11% ל-3%. לבטל

63 איגרת מסמואל למשרד החוץ מן ה-13 בספטמבר 1920. ראה: FO 371/5123/E11947-1920 (PRO).

64 הודעתו של סמואל לעיתונות בארץ-ישראל מן ה-25 במארס 1920. ראה: FO 371/5139/E3109-1920 (PRO).

65 ראה: Z4/2507 (CZA).

66 איגרת מסמואל למשרד החוץ מן ה-4 בפברואר 1921. ראה: FO 371/6386/E2132-1921 (PRO).

מוסד' בתל-אביב, שנת 1920 בקירוב

את המכס אי-אפשר היה בגלל התחייבויות הקשורות בחוק העזת'מאני, אך מטרתה העיקרית של המדיניות היתה להתגבר על המחסור העצום בבתיים למגורים.

מסחר. מעורבותה של הממשלה במסחר היתה מינימאלית. היתה התערבות מסוימת בקשר להורדת מחירים על-ידי מניעת מחסור במוצרים אחדים (ראה להלן, עמ' 87). כדי להקל על היצוא פנתה הממשלה לבריטניה בבקשה לכלול את ארץ-ישראל במערכת העדיפות האמפריאלית (ראה לעיל, עמ' 74), וב-1921 חתמה על הסכם סחר חופשי עם סוריה. אין ספק שתרומתה הגדולה ביותר של הממשלה למסחר היתה בשיפור רשתות התחבורה והתקשורת, אם כי מחירי התובלה הועלו.

הון אנושי. בעיניו של סמואל היה פיתוח שירותי הבריאות והחינוך מרכיב חשוב ובסיסי בפיתוח הכלכלי של הארץ. הבעיה החמורה ביותר במימוש תכניותיו בכיוון זה היתה מחסור במשאבים. כבר הוזכר כיצד נאלץ סמואל להפסיק את מפעל פתיחת בתי-ספר בכל הכפרים בשנת 1923. תכניתו לפתוח בתי-ספר טכניים לא נתמשה ואפילו הניסיון להחדיר שיעורי מלאכה לבתי-ספר יסודיים נתקל בבעיה החמורה של מחסור במורים מיומנים.⁶⁷

בתחום הבריאות נאלץ סמואל להסתפק בעיקר בפעולות מניעה, בייחוד בכל הנוגע להדברת המלאריה ובטיפול במחלות מידבקות — וגם כאן לא במידה מספקת. תכניות להרחבת פעולות מחלקת הבריאות לא חסרו,⁶⁸ אך כאמור היה המחסור באמצעים חמור. אילו היה הדבר נתון בידיו של סמואל, היה מגדיל בהרבה את תקציבי הבריאות והחינוך על חשבון תרומתה של ארץ-ישראל לתקציב הביטחון והתשלומים שנאלצה הממשלה לשלם לבריטניה עבור הנכסים שהועברו לידיה

67 ראה: דו"ח ממשלת א"י — יולי 1920 עד דצמבר 1921, עמ' 47.

68 שם, עמ' 60.

על-ידי הצבא. לאחר התחלה מעודדת נאלץ סמואל בשנים הבאות לקצץ תקציבים אלה במקום להגדילם.

סה"כ הוצאות ממשלתיות	הוצאות מחלקת הבריאות	אחוז מכלל הוצאות הממשלה	הוצאות מחלקת החינוך	אחוז מכלל הוצאות הממשלה
1919-20 ⁶⁹	726,935 ל"מ	138,490 ל"מ	47,660 ל"מ	6.5%
1920-21	1,237,726	136,284	53,542	4.3%
1921-22	2,286,133	142,885	103,000	4.5%

בגלל המחסור באמצעים שמח סמואל על כך שמוסדות היישוב וההסתדרות הציונית העדיפו לספק בעצמם את שירותי החינוך והבריאות של האוכלוסייה היהודית, אם כי במשך הזמן נוצרו חיכוכים בקשר עם גודל התמיכה הכספית שתעניק הממשלה למאמץ עצמאי זה. שירותי חינוך ובריאות מסוימים סופקו גם על-ידי גופים כנסייתיים שונים וגופים יהודיים לא-ציוניים.

על-ידיה ומניעת אבטלה. בהודעתו לעיתונות במאוס 1920 ציין סמואל שהארץ בכללותה איננה מאוכלסת ומעובדת דיה, ובדו"ח ששלח לאלנבי העריך שכניסתם לארץ של עולים המצטיינים בחריצות, יזמה ואינטליגנציה, בצירוף יבוא הון, יהוו מרכיב חשוב בפיתוח הכלכלי של ארץ-ישראל.⁷⁰

פתיחת הנמלים לעלייה היתה אחד הצעדים הראשונים שנקט סמואל כשהגיע ארצה כנציב עליון, אך עוד לפני שהגיע לארץ-ישראל קבע תנאים לעלייה: (1) שעלייה בקנה מידה גדול תורשה רק בגבולות התעסוקה המצויה במפעלים פרטיים, ציוניים וממשלתיים; (2) שהציונים יכינו רשימות של מקומות עבודה המוצעים לעולים.⁷¹ במשך שנת כהונתו הראשונה המליץ סמואל מספר פעמים על תמיכה במפעלים שונים (על-ידי הממשלה או גורמים פרטיים), העשויים לספק מקומות עבודה לעולים חדשים. בלחץ הציונים, נעשו מאמצים להחליף את קבוצות העבודה המצריות, אשר הוכנסו לארץ על-ידי הצבא, בכוח עבודה מקומי ובעולים חדשים.⁷² ובסוף 1921 החל המפקח על העבודה (Controller of Labour) בניסיונות לתווך בין מחפשי עבודה (בייחוד מבין העולים החדשים) ובין מציעי עבודה (בייחוד בממשלה).⁷³ אך הדעה ששלטה בממשלה היתה, שעיקר תפקידה הוא למנוע היווצרות אבטלה, על-ידי הגבלת העלייה בהתאם לאפשרויות התעסוקה, ולא על-ידי יצירת מקומות עבודה עבור עולים.

מחירים. בדו"ח לאלנבי ציין סמואל שאחד הגורמים העיקריים המעכבים התפתחות כלכלית הוא יוקר המחיה. הרעיון שאינפלוציה והתפתחות כלכלית אינם יכולים ללכת יד ביד הוא פשטני מדי ומשום כך לכשעצמו לא נכון, אך במצבה המיוחד של ארץ-ישראל בתחילת שנות ה-20 אין

69 ראה המקורות הנזכרים בהערות 45 ו-46.

70 ראה: FO 371/5139/E3109-1920 (PRO).

71 ראה דו"ח שהוכן על-ידי סמואל עבור משרד החוץ ב-3 במאי 1920: 1920-1921 FO 371/5139/E4347 (PRO).

72 ראה: 1920-1921 FO 371/5124/E14900 (PRO); Z4/1281/IV (CZA).

73 ראה: 11/LAB II (ISA).

ספק שצדק סמואל. מחירי מוצרי היסוד וחומרי הגלם הבסיסיים היו גבוהים עד מאוד הן בגלל מחסור בארץ והן בגלל האינפלציה העולמית, שנוצרה בתום מלחמת העולם. חלק גדול מן האוכלוסייה לא היה מסוגל לספק את צרכיו הבסיסיים ביותר והעלאת רמת מחייתו היתה ממנו והלאה. מחירים הגבוה של מוצרי היסוד וחומרי הגלם ייקר בהרבה את מחיריהם של אותם מוצרים מוגמרים מועטים שיוצרו בארץ, משום כך קשה היה לשווקם בארץ והסיכויים למצוא להם שווקים בחוץ-לארץ היו קלושים.

עוד בעת שהותו בארץ בתחילת 1920 האיץ סמואל בראש הממשלה הבריטי לשלוח 10,000 טון קמח ו-5,000 טון אורז לארץ-ישראל כדי להוריד את מחיריהם.⁷⁴ בספטמבר 1920 אסר סמואל על יצוא מצרכי מזון אחדים, שוב — במטרה להוזילם בארץ.⁷⁵ הערבים טענו במשך שנים לאחר מכן, שצעדו זה נועד לרושש את הפלאחים ובעלי הקרקעות הערבים במטרה להכריחם למכור את אדמותיהם ליהודים. סמואל סילק הגבלות שונות שהעיקו על תעשיית הדיג ועדיין נשארו מן התקופה העות'מאנית (למשל, בתחום המיסוי) וקיווה להגדיל על-ידי כך את היצע הדגים בשוק.⁷⁶ אך בעיית המחסור בנמלים מוגנים, בכלי שיט מתאימים ובמיומנות מקצועית מנעה את פיתוח הענף בקנה מידה רציני.⁷⁷ צעד נוסף של סמואל בכיוון של הוזלת מצרכים היתה פנייתו באפריל 1921 למשרד המושבות בבקשה שיאייץ ב-Asiatic Petroleum Company להוריד את מחירי הנפט בארץ.⁷⁸ מדיווחו של סמואל אנו למדים שאמנם חלה ירידה במחירים,⁷⁹ אך סביר להניח שירידת מחירים עולמית ותנאים אקלימיים נוחים (לגבי החקלאות) סייעו למגמה זאת יותר מאשר מדיניותו של סמואל.

שיטת המיסוי. במסגרת זאת אין בכוונתי לדון במדיניותו של סמואל לגבי שינוי שיטת המיסוי, מכיוון שרוב מפעלו בתחום זה לא התבצע בשנת כהונתו הראשונה.⁸⁰ בדו"ח לאלנבי ציין סמואל שהוא לא בדק את שיטת המיסוי הקיימת מתוך כוונה להכניס שיפורים, מפני שעדיין מוקדם לעשות כן. עד שעזב את הארץ ב-1925 דאג סמואל לכך שרוב צורות המיסוי בארץ תבדקנה על-ידי מומחים בריטים (בייחוד חשוב לציין את סר ארנסט דאוסון, שבדק את נושא הקרקעות ב-1923, ושוב ב-1925, ואת מר צ'רצ'יל-למון, שבדק את נושא המכסים ב-1924). במשך שנת כהונתו הראשונה הנהיג סמואל שינויים קטנים בשטח המיסוי העירוני,⁸¹ והוריד את שיעורי המכס על חומרי בניין, ובהמות לשימוש בחקלאות ולשחיטה מ-11% ל-3.3%.⁸²

74 1920-1921 E1699, E1803, E2771, E3211 (PRO) FO 371/5217.

75 ראה: 1920-1921 E11947 (PRO) FO 371/5123.

76 שם.

77 ראה: דו"ח ממשלת א"י — יולי 1920 עד דצמבר 1921, עמ' 109.

78 ראה: 1921-1922 CO 733/2 (PRO). מעניין, שמשרד המושבות היה מוועזע מעצם הבקשה.

79 ראה, למשל, דו"ח מדצמבר 1920: 1920 E16185 (PRO) FO 371/5125. ראה גם לוח השוואת מחירים סטנדרטיים לשנים 1920 ו-1921 ב-4 הערים העיקריות בא"י: Commercial Bulletin מן ה-7 באפריל 1922.

80 ראה גרנובסקי (לעיל, הערה 53).

81 ראה: 1921-1922 E500 (PRO) FO 371/6388.

82 דו"ח ממשלת א"י — יולי 1920 עד דצמבר 1921, עמ' 27.

מטבע ארצישראלי. בתכנית שצירף לדו"ח שלו לאלנבי עסק סמואל בהרחבה בנושא הנהגת מטבע ארצישראלי במקום המטבע המצרי וציין, בין היתר, את חשיבותו של ניהול עצמאי של המטבע על-ידי המדינה, ואת הסכנות הכרוכות בשימוש במטבע של מדינה זרה.⁸³ עיקר תכניתו עסק בסוג המטבע הרצוי, הרזרבות שיתמכו בו ושיטת הנהגתו, וסמואל חזר עליה בקווים כלליים כעבור שנה.⁸⁴ רק ב-1924 מינה סמואל ועדה שתדון בנושא המטבע הארצישראלי וזה הונהג ב-1927. סמואל עמד על כך שיהיה לארץ-ישראל מטבע משלה ושהממשלה תהיה אחראית לניהולו 'ישרות, ולא באמצעות בנק כלשהו. כך, למשל, מנעה פקודת הבנקים מבנקים בארץ-ישראל להנפיק כסף.⁸⁵ וגם כשנדונה האפשרות, החל מיוני 1921, שהבנק האנגלי-מצרי ייהפך לבנק הרשמי של ממשלת ארץ-ישראל, עמד סמואל על כך שהנפקת כסף לא תיכלל בין פעילויותיו.⁸⁶

מקומה של התנועה הציונית בפיתוח הכלכלי של ארץ-ישראל

סמואל הכיר ואחד את תכניותיהם הכלכליות של הציונים, שהרי במידה רבה תרם לליבון בתוקף תפקידו כיושב ראש של שתי הוועדות המייעצות הציוניות ב-1919. אך מרגע שנתמנה לנציב עליון של ארץ-ישראל התעניין בצורה פעילה רק באותן תכניות שיכלו לשרת ישירות את האוכלוסייה הארצישראלית בכללותה, ולא רק את היישוב היהודי, אף-על-פי שהאמין באמונה מלאה שהמפעל הציוני כשלעצמו משרת את האינטרסים הכלכליים של ארץ-ישראל כולה. סמואל הבהיר למשלחת ציונית שבאה לשוחח אתו ערב כניסתו לתפקידו, שניהול הרכבות חייב להישאר בידי הממשלה, אך כאשר יהיה בארץ-ישראל רוב יהודי תעבורנה הרכבות לרשות מוסדותיו.⁸⁷ כמרכן לא היתה לסמואל כל כוונה להעביר לידי המוסדות הציוניים את האחריות על עבודות ציבוריות ממשלתיות, אם כי נשארה בידיהם האפשרות להשתתף במאמץ הממשלתי כקבלנים וכמתווכים. אותה עמדה נקט גם לגבי שירותי הטלפונים.⁸⁸

סמואל הניח מראש, שהציונים יעסקו בייבוש ביצות ובהכשרת קרקעות⁸⁹ ובוודאי היה ער לכך, שאלמלא הפעילות הציונית בנושאים אלה היתה נופלת על כתפי הממשלה מעמסה הרבה יותר כבדה. לא היה כל צורך להאיץ בציונים בתחומים אלה, שכן הם היו חלק בלתי נפרד מן העבודה החלוצית אשר נעשתה מתוך הכרה אידיאולוגית.

היו נושאים שלגביהם היה סמואל מעוניין במיוחד בשיתוף פעולה ובפעילות מצד המוסדות הציוניים: (1) המלווה הארצישראלי; (2) הקמת בנק למשכנתאות (או בנק חקלאי), שישרת את כל האוכלוסייה; (3) הקמת מפעל לייצור חשמל.

נושא המלווה הארצישראלי למימון עבודות פיתוח כבר הוזכר (ראה לעיל, עמ' 73). לפחות במשך תשעת החודשים הראשונים של שהייתו בארץ-ישראל קיווה סמואל שהציונים יסייעו לו בהנפקת המלווה ובהפצתו. ב-20 ביוני 1920 פנה לראשונה אל וייצמן באופן רשמי בעניין זה והביע את

83 ראה: (PRO) FO 371/5254/E6766-1920.

84 איגרת מסמואל למשרד החוץ מן ה-4 בפברואר 1921. ראה: (PRO) FO 371/6386/E2132-1921.

85 ראה: (PRO) CO 733/1/13447-1921.

86 ראה: (PRO) CO 733/4/333-1921.

87 ראה: (CZA) Z4/2279.

88 ראה: (CZA) Z4/15445.

89 ראה, למשל: (PRO) FO 371/6386/E2132-1921.

התקווה שהציונים יסייעו בהשגת שני מיליון לירות שטרלינג, בציינו שהחזר הקרן ותשלום ריבית בשער המקובל יהוו תשלום ראשון מהכנסותיה של ארץ-ישראל. סמואל ציין, שראש הממשלה סבור שעל הכסף לבוא ממקורות יהודיים לאור המדיניות האוהדת שנוקטת הממשלה הבריטית והמגמה ליסודו של בית לאומי ליהודים בארץ-ישראל.⁹⁰ וייצמן עשה כמיטב יכולתו למלא את בקשתו של סמואל — וציונים אחדים, ביניהם יוליוס סימון,⁹¹ ליאונרד שטיין⁹² וברנדייס,⁹³ אמנם האמינו שהמלווה הוא נושא בעל עדיפות גבוהה ביותר. וייצמן עצמו טיפל בנושא מתוך ציפייה שממשלת בריטניה תיתן ערבויות ושחברי 'המועצה הכלכלית', שעמדה לקום בהשתתפות אנשים כאלפרד מונד ולורד רדינג, יסכימו להשתתף במלווה.⁹⁴ עד מהרה התברר, שהאוצר הבריטי מסרב להמליץ על ערבויות כלשהן.⁹⁵ המועצה הכלכלית אמנם הוקמה ב-1921, אך כגוף עצמאי לחלוטין ומחוץ להסתדרות הציונית, ואילו התנאים שבהם היו בנקאים יהודיים מוכנים להנפיק ולהפיץ את המלווה לא התקבלו כלל על דעתו של סמואל. הרוטשילדים, למשל, הציעו מלווה ב-6%, שיונפק ב-75% מערכו הנקוב ויוחזר לפי ערכו המלא בתשלומים שנתיים.⁹⁶ נוכח הקרע בין וייצמן וברנדייס והקושי בגיוס כספים עבור קרן היסוד, שהיתה חשובה ביותר מנקודת ראותה של ההנהגה הציונית, לא נעשה מאז אביב 1921 כל ניסיון ממשי מצדה לקדם את עניין המלווה הארצישראלי. התכנית להקמת בנק למשכנתאות (או בנק חקלאי) הוזכרה אף היא (ראה לעיל, עמ' 84) וגם בנושא זה ניסה סמואל לעניין את הציונים.⁹⁷ תזכיר על הנושא שהוכן על-ידי ועדת חקירה מיוחדת וכן הטיוטה של פקודת הבנקים לאשראי נשלחו אל ההנהלה הציונית בלונדון.⁹⁸ אך לקראת סוף 1920 החל סמואל להתייחס מן הסיכוי שההסתדרות הציונית תקים בנק למשכנתאות שישירת את כל האוכלוסייה.⁹⁹ והוא החל לברר אפשרויות אחרות. בנק למשכנתאות ציוני הוקם ב-1922, אך הוא שירת אך ורק את האוכלוסייה היהודית.¹⁰⁰ הן בנושא המלווה והן בנושא הבנק התאכזב סמואל מחוסר שיתוף הפעולה מצד הציונים, אם כי הוא הבין היטב שהסיבה העיקרית לכך היא מצוקתה הכספית של ההסתדרות הציונית, שהביאה אף להגבלת העלייה על-ידי הציונים עצמם, וגרמה לכך שהמפעל הציוני בארץ התפתח בקצב הרבה יותר איטי מהמצופה. רק בנושא החשמל התממשו תקוותיו של סמואל ואין ספק שאישיותו ומרצו הרב של פנחס רוטנברג הם שמנעו אכזבה נוספת. מתקופת היותו יושב ראש הוועדה המייעצת השנייה ידע סמואל שמפעל ליצירת חשמל על-ידי ניצול מימי הירדן הוא אחד הפרויקטים הקרובים ללב הציונים. הציונים לא היו היחידים שהיו מעוניינים בחשמל. למשרד החוץ הבריטי הוגשו גם בקשות אחדות לאישור תכניות חשמול,

90 ראה: (CZA) Z4/2507.

91 ראה התזכיר שהגיש בוועידת יולי 1920: (CZA) Z4/241/13.

92 ראה תזכיר מן ה-2 בפברואר, 1921: (CZA) Z4/1281/IV.

93 ראה תזכיר וילנד ב-"Statement on Behalf of the Former Administration of the Z.O. of America, New York 1921".

94 ראה: (CZA) Z4/302/3A.

95 ראה: (PRO) FO 371/5286/E12970-1920.

96 ראה: (PRO) CO 733/13/18898-1921.

97 ראה מכתב של סמואל לווייצמן מן ה-5 בספטמבר 1920: (PRO) FO 371/5123/E11966.

98 ראה: (CZA) Z4/82.

99 ראה דו"ח ללא תאריך מאידר להנהלה הציונית: (CZA) Z4/2507.

100 ראה: (CZA) Z4/83/I.

ולקבלת זיכיונות, כגון זו של היווני מוורוסטיס לייצור חשמל בירושלים וכן תכניתו של הנסן הנורווגי להפקת חשמל על-ידי ניצול הבדלי הגובה בין הים התיכון לים המלח,¹⁰¹ אך תכניותיו של רוטנברג להפקת חשמל ממימי הירדן והירקון היו היחידות שנשקלו ברצינות, לא רק על-ידי הציונים, אלא על-ידי סמואל והממשלה בלונדון. רוטנברג הציג את תכניתו בפני סמואל והגנרל בולס כבר בפברואר 1920.¹⁰² בסוף 1920 הודיע סמואל לרוטנברג שהוא ממליץ מאוד על תכניתו שתועבר לאישורו של יועץ הנדסי מטעם הממשלה.¹⁰³ ב-14 במאָרס 1921 קיבל סמואל אישור מלונדון להעניק לרוטנברג את הזיכיון להפקת חשמל ממימי הירקון.¹⁰⁴ הזיכיון לניצול מימי הירדן התעכב עד 1926 בגלל שיקולים בדבר עלותו וכדאיותו של פרויקט כה גדול וכן בגלל בעיות פוליטיות, שנבעו מהתנגדות הערבים ושל חברי פרלמנט אחדים למסירת הזיכיון ליהודים. מעניין לציין, שאף על-פי שהמוסדות הציוניים השקיעו כסף במפעלו של רוטנברג לא היתה ההסדרות הציונית בעלת הזיכיון או המפעל.¹⁰⁵

*

אי אפשר לדון ברעיונותיו של אדם ולמדוד את הישגיו רק על בסיס פועלו במשך שנה אחת. ובכל זאת היתה שנת כהונתו הראשונה של סמואל אופיינית לתקופה כולה ובאו בה לידי ביטוי כוונותיו, תכניותיו ופועלו של האיש וגם המיגבלות האובייקטיביות שעמדו בדרכו. לסמואל היתה תמונה ברורה למדי לגבי כיוון התפתחותה הכלכלית של הארץ, היו לו דעות ברורות בקשר לתפקיד האדמיניסטרציה שבראשה עמד והוא האמין, בלי להגזים וללא אשליות, שבתנאים המיוחדים הנתונים של הארץ, אפשרויות פיתוחה הכלכלי גדולות יחסית. בעצם היותו יהודי ובאישיותו היתה לסמואל, הן בתוקף השקפותיו הפוליטיות והן בגלל נטייתו הציונית, הנעה חזקה לפעול וליוזם, שהיתה נדירה לגבי נציב עליון בארץ בלתי מפותחת בחסותה של בריטניה הגדולה.

סמואל ציפה לסיוע גדול יותר במשימה שהציב לעצמו, הן מן הממשלה הבריטית והן מן התנועה הציונית, והאמין שהמשאבים שיעמדו לרשותו יהיו גדולים בהרבה מאלה שעמדו לרשותו למעשה. אך אכזבותיו, כפי שבאו לידי ביטוי כבר בשנת פעולתו הראשונה בארץ, רק חיזקו את החלטתו הנחושה להגשים את יעדיו ויהי מה.

לא הזכירו עד כה ציפיותיו של סמואל מהסקטור הערבי בנושא הפיתוח הכלכלי, וזאת — משום שלא היו לו ציפיות כלשהן בכיוון זה. סמואל עמד על כך שאסור שפיתוחה של הארץ יעקוף את האוכלוסייה הערבית וישאירה עומדת במקומה, והאמין שפיתוח זה יקטין את התנגדות הערבים למדיניות המנדאט והבית הלאומי. הוא לא לקח בחשבון בראשית דרכו, שהתנגדות הערבים למדיניות המנדאט והבית הלאומי לא רק שלא תפתח, אלא אף תקשה על פיתוחה הכלכלי של הארץ — בגלל הצורך להטות משאבים ומרץ לכיוון של דיכוי ההתנגדות ושל ניסיונות פיוס.

101 ראה: (PRO) FO 371/4211/28886, 60603, 64858-1919.

102 ראה: (CZA) Z4/305/4; (CZA) Z4/15445.

103 ראה: (PRO) FO 371/6374/E3335-1921.

104 ראה: (PRO) FO 371/6374/E3335-1921.

105 ראה: (PRO) FO 371/6374/E3335-1921.

מפלגת אל-אסתקלאל

ראשיתו של ראדיקאליזם פלסטינאי, 1930–1937 *

יובל ארנון-אוחנה

בחברה מפוצלת וחסרת-מנהיגות הנתונה במאבקים חיצוניים קשים מעניקה לעתים הראדיקאליות לגוף הפוליטי יתרונות רבים למדי. הגוף הראדיקאלי הופך דוגמה ומוקד חיקוי, זוכה ליוקרה רבה ומהווה אובייקט ראשון לנסיונות פיוס וחזיר. לא יפלא, על כן, כי תכופות ניטשת תחרות עזה בין גופים פוליטיים שונים על המקום הקיצוני ביותר.

תחרות דומה נטשה בתקופת המנדט בחברה הפלסטינאית בין מחנה המפתי – המג'לסיון – ובין מפלגת אל-אסתקלאל. בספרות העשירה על ארץ-ישראל מתואר תכופות המפתי, חאג' מחמד אמין אל-חסיני, כדמות שאימצה את העמדות הראדיקאליות ביותר וביצעה את הפעולות הקיצוניות ביותר נגד ממשלת המנדט. תדמית זו מוצדקת בעיקרה, אלא שהיא נכונה לתקופה שלאחר אוקטובר 1937 – מועד הדחתו של המפתי ובריחתו מארץ-ישראל, ובמיוחד לגבי מלחמת-העולם השנייה – עת פעל בשירותו של המשטר הנאצי באירופה.

בתקופה שקדמה ל-1937 היתה יכולת-פעולתו הפוליטית של חאג' אמין מוגבלת, ובקיצוניותה דחקה אותו פעמים רבות מפלגת אל-אסתקלאל למקום השני. המפתח להבנתו של מצב זה נעוץ באילוצים הרבים שהטילו על חאג' אמין שתי משרותיו הרשמיות – מפתי ירושלים וראש המועצה המוסלמית העליונה. במשרות אלה היו גלומים מקורות-כוחו העיקריים – השליטה במקומות הקדושים לאסלאם, בתקציבי הווקף ובבתי-הדין השרעיים – ועל כן היתה השמירה עליהם מטרתו העיקרית. הוא לא שכח מעולם כי שתיהן היו משרות ממשלתיות שהוענקו לו על-ידי ממשלת המנדט, ועלולות היו בכל עת להילקח ממנו. לפיכך נאלץ חאג' אמין לתמרן, מאז מינויו ב-1921 ועד להדחתו ב-1937, בין שאיפתו לבצע פעילות פוליטית קיצונית גלויה נגד המנדט לבין חששו פן תגרום זו בסופו של דבר להרחקתו ממשרותיו. תמצית השניות שבמסגרתה פעל מומחשת בביקורת הקשה שהטיח בפניו העיתון 'פלסטיין' (20 בפברואר 1935), בתארו אותו כמי ששואף 'לרצות את הממשלה כלילה ולהופיע כגיבור לאומי ביום'. בלשון המעטה ניתן לאמר כי 'פלסטיין' לא היה בודד בביקורתו זו.

מפלגת אל-אסתקלאל היתה משוחררת לחלוטין מכבליה של דילמה זו ולפיכך יכולה היתה לבצע כחפצה פעילות פוליטית קיצונית. מבחינות רבות היתה שונה ממחנהו של המפתי ומשאר הגופים הפוליטיים בארץ: איושה, הרכבה החברתי, האידאיה הפוליטית, מקורות כוחה ודרכי פעולתה. יחד עם זאת, ניכרו בה נקודות-תורפה רבות, אשר החשובות שבהן היו פיצולים ומאבקים פנימיים רבים, שעמדו ביחס הפוך למספר חבריה הזעום.

* מאמר זה מושתת בעיקרו על פרק מתוך: 'המאבק הפוליטי הפנימי בחברה הערבית הפלסטינית 1929–1939', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, שנכתבה בהדרכת פרופ' שמעון שמי.

שורשים

שורשיה של מפלגת אל-אסתקלאל נעוצים בפעילותן החשאית של האגודות הערביות הזעירות במזרח-התיכון בשלהי התקופה העות'מאנית, כגון 'אל-קחטאניה' (נוסדה בשנת 1909), 'אגודת הצעירים הערבים' (1911), 'מפלגת האל-ריכוד' (1912) ו'הברית הערבית' (1914). בין החברים באגודות אלה היו בני ארץ-ישראל, כגון עוני עבד אל-האדי ורפיק אל-תמימי, וכן עיראקים וסורים, כגון יאסין אל-האשמי, טה אל-האשמי, ג'מיל מרדם ועאדל ארסלאן. הם התנגדו להמשך שלטונה של האימפריה העות'מאנית במזרח-התיכון, תבעו הענקת 'עצמאות מלאה' ('אסתקלאל תאם') לאזורים הערביים והקמת מדינה ערבית אחת בתחומיהם. עם תום מלחמת-העולם הראשונה כינו עצמם שרידי האגודות החשאיות הללו 'מפלגת העצמאות הערבית' ('חזב אל-אסתקלאל אל-ערבי'), ורבים מהם התלקטו סביב פיצל, בן השריף חסין, והיו מעוזריו הראשיים בעת שלטונו קצר-הימים בסוריה.

עם נפילתו של פיצל בעקבות קרב מיסלון (יולי 1920) התפצלו תומכיו. חלקם נותר בסוריה – למרות כיבושה בידי הצרפתים. חלקם פנה לאירופה. ב-25 באוגוסט 1922 הם הקימו בז'נבה את 'הוועידה הסורית-פלסטינית', שבמסגרתה ערכו פעילות פרו-ערבית אינטנסיבית במרוצת שנות העשרים והשלשים, ופרסמו את בטאון *La Nation Arabe*. חלקם האחר של תומכיו עשה דרכו מסוריה דרומה, דרך הר-הדרוזים אל עבר-הירדן המזרחי ומצא מקלט אצל אחיו של פיצל, עבדאללה בן חסין. עבדאללה נזקק לאנשים בעלי כישרון וידע כדי לכוון את האמירות המדברית החדשה ולפיכך קיבלם בשמחה ומינה כמה מהם לתפקידים בכירים בממשלתו. לימים, בשיחה שערך בשנת 1932 עם הנציב העליון סר ארתור ווקופ, סיפר האמיר על פרשת שהותם של תומכי פיצל בשטח עבר-הירדן. הסיפור הועלה על הכתב ונשלח לשר-המושבות הבריטי.

...האמיר סיפר כיצד פנו אליו, עם הגיעו לעבר-הירדן, [אנשי] מפלגת העצמאות הערבית [במקור: Arab Independent Party] וכיצד הצליחו להשפיע עליו. הוא מינה כמה מהם לשרים בממשלתו הראשונה. לאחר שנים מעטות ... גרמו לו דרישותיהם להסתבך עם הממשלה הבריטית. המפלגה ציפתה ממנו ... להכין גודד ומספר תותחים כדי שיהיו גרעין לכל מרד ערבי ... לאחר שקיבל אולטימטום מהנציב-התושב הבריטי, פיטר האמיר מממשלתו את חבריה הבולטים של המפלגה. מאז ואילך לא היה לו שום מגע עמם.¹

אנשי אל-אסתקלאל עזבו אפוא את עבר-הירדן המזרחי. חלקם פנה מזרחה אל עיראק, שם קיבלם באהדה פיצל, שהוכתר בינתיים כמלך עיראק, והעניק להם משרות ממשלתיות חשובות. האחרים, ביחוד אלה שמוצאם ארץ-ישראלי, פנו מערבה וחזרו ארצה.² בראשית שנות העשרים התארגנה התנועה הפלסטינאית בנפרד משאר ארצות ערב; ובמחצית

1 הנציב העליון ווקופ לקנליס ליסטר, שר-המושבות, סודי, 24 בספטמבר 1932, PRO/371/16056; ראה גם: ח'יריה קאסמיה, עוני עבד אל-האדי, אוראק ח'אצה, ביירות 1974, עמ' 39-41.

2 ESCO Foundation for Palestine, Palestine, *A Study of Jewish, Arab and British Policies*, New Haven 1947, p. 765 [להלן: אסקו].

השנייה של אותן שנים דעכה פעולתה בעקבות המשבר הכלכלי שפקד את הארץ. כתוצאה מכך ישבו אנשי אל-אסתקלאל בשנים אלה בארץ בלי לבצע פעילות פוליטית מיוחדת. אולם המצב השתנה לחלוטין בעקבות מאורעות 1929, עת הפכה ארץ-ישראל למוקד התעניינות לעולם המוסלמי-ערבי כולו.

צעדים ראשונים

הצעדים הראשונים לחידוש פעילותה הפוליטית של המפלגה קשורים היו להחלטת הוועד-הפועל הערבי לשגר ללונדון משלחת שתסביר את העמדה הערבית במאורעות 1929. בישיבת הוועד-הפועל ביום 12 בינואר 1930, בה נקבע הרכבה של המשלחת המיועדת, הודיע לפתע עמר צאלח אל-ברעזי, אחד ממזכירי הוועד, כי הוא מתנגד ליציאתה של המשלחת משום שיש הכרח להילחם בבריטניה ולא לשגר אליה משלחות. על כן, הודיע, הוא מתכוון ליסד מפלגה פוליטית שתילחם במנדט הבריטי ותדרוש 'עצמאות מלאה' ('אסתקלאל תאם') ואחדות ערבית. הוא הוסיף כי מפלגתו לא תעזוב את הוועד-הפועל הערבי אך תגבש כמסגרתו קו-פוליטי מיוחד.³

להודעתו של ברעזי נמצא הד. במברק ששיגר חמדי אל-חסיני – צעיר ראדיקאלי ממשפחת המפתי – ואישים נוספים לעיתון 'אל-ג'אמעה אל-ערביה', הגדירו את הוועד-הפועל הערבי כגוף המייצג 'מעמד ידוע בעם' ומורכב מ'עבדי-הממשלה'. אלה תומכים, לדברי שולחי המברק, 'בעקרון ביטול הצהרת בלפור בלבד, ואילו האומה עומדת בעיקרה על עקרון שחרורה הגמור של פלסטין בתחומי האחדות הערבית'.⁴ רעיון זה היה אחד מעקרונותיה הראשיים של אל-אסתקלאל.

תוך זמן קצר התלכדה בוועד-הפועל הערבי קבוצת צעירים קיצוניים שייסדו את המפלגה. ביניהם היו עמר צאלח אל-ברעזי – יוזם ההקמה, חמדי אל-חסיני, אכרם אל-זעיתר – איש שכם, ואחרים. ביקורתם העיקרית נגד הוועד-הפועל הערבי היתה שאין הוא מתרכז בתביעה אחת: עצמאות מלאה ואיחוד ערבי לאלתר.⁵

ביום 7 במארס 1930 פרסמה מפלגת אל-אסתקלאל את הודעתה הראשונה:

קבוצת ערבים לאומיים מבעלי המחשבה שאינם קשורים למשפחות או ליחידים [ההדגשה שלי – יא"א] נגשו לייסד מפלגה, שתיקרא בשם חזב אל-אסתקלאל שמרכזה בירושלים ויהיו לה ענפים, סניפים ובאי-כוח בכל המקומות, בתנאי שלא תתנגד לפוליטיקה של הוועד-הפועל הערבי. המפלגה תיצור ענף בתוך הוועד-הפועל... [כדי] להוציא לפועל את השאיפות שהוועד אינו מודה בהן... המפלגה מפרסמת בזה את תכנית[ה] לעיון הקוראים והיא מבקשת מכל איש המסכים לתכנית זו לקבל על עצמו שלם את מס-הכניסה ולדרוש את הרשמת שמו על-ידי בא-כוח המפלגה בירושלים – עורך-הדין עמר אפנדי אל-צאלח [אל-ברעזי].

3 דאר היום, 22 בינואר 1930; פלסטין, 23 בינואר 1930.

4 המברק צוטט בדאר היום, 17 בפברואר 1930.

5 מידיעות הלשכה המאוחדת, ללא תאריך [כנראה 14 בפברואר 1930], ארכיון ציוני מרכזי [להלן: אצ"מ].
J/1/308

ההודעה התייחסה גם למבנה המפלגה החדשה. סעיף 5 קבע כי הנהגתה תורכב מוועד מרכזי ומוועדים מקומיים. הוועד המרכזי ישב בירושלים, ובו חמישה חברים: יושב-ראש, סגן, גזבר, מזכיר ומפקח. תפקידיו יהיו להגשים את מטרות המפלגה, לפרסם הודעות בעניינים מדיניים וחברתיים ולחבר דין-וחשבון שנתי לסיכום פעולותיו. הוועדים המקומיים יוקמו כסניפים בערים ובכפרים. בראשם יעמדו מזכירים שיקיימו קשר שבועי עם הוועד המרכזי לשם קבלת הוראות והדרכה. אחת לשנתיים יתכנסו הוועדים המקומיים לקונגרס כללי בו ייבחרו חברי הוועד המרכזי.⁶

אישיה המרכזיים של המפלגה

מבחינת המוצא החברתי של חבריה היתה אל-אסתקלאל בת הדור החדש של ההתארגנות הפוליטית בקרב ערביי ארץ-ישראל. שאר המחנות הפוליטיים היו מאוגדים לפי המפתח המשפחתי של החמולה, ואילו חברי אל-אסתקלאל התאגדו על בסיס אישי, וכוחם המניע היה האידיאה הפוליטית. עם זאת היו מכנים חברתיים משותפים נוספים לאנשיה. בקווים כלליים ניתן לשרטט את דמותם כעירוניים, צעירים-ביחס, שבסיסם הכלכלי יציב למדי. רובם לא הועסקו במשרות ממשלתיות, אלא היו בעלי מקצועות חופשיים, כגון בנקאים, עורכי-דין, מורים ועיתונאים.⁷ למרות היומרה לנהל את ענייני המפלגה מירושלים, היו רוב אנשי-המפלגה תושבי ערי-הצפון, בייחוד משכם ומחיפה.⁸ בין ראשוני המפלגה בלטו פעילי משטרו של פיצל בסוריה. אחדים מהם לא היו ארץ-ישראלים במוצאם.

עמר צאלח אל-ברע'ותי, מחדש פעילותה של המפלגה ב-1930. מוצא משפחתו היה בכפר דיר אל-ע'סאנה שמצפון-מערב לירושלים. לאחר שסיים את לימודיו בכתאב, למד שנים מספר בביירות. פרסם מאמרים אנטי-עות'מאניים. ב-1919 השתתף בוועידה הסורית בדמשק. ב-1924 הוסמך לעורך-דין, ומאז עבד במקצועו בירושלים. כתב בעיתון 'מראת אל-שרק', נחקק ער-מהרה מהנהגת המפלגה על-ידי עוני עבד אל-האדי.⁹

עוני עבד אל-האדי, הצטרף למפלגה באוגוסט 1930 ולאחר-מכן עמד שנים רבות בראשה. בן למשפחת עבד אל-האדי המפורסמת, שמרכזיה היו בעיר שכם ובכפר עראבה ושלטה על כפרים רבים בשומרון ובאיזור ואדי עארא. עוני היה הבולט בבני-המשפחה. הוא למד משפטים בקושטא ובפאריס. היה חבר באגודות החשאיות נגד העות'מאנים ונידון ב-1913 למוות בשל פעילותו זו. ב-1919 כיהן כמזכירו של פיצל בוועידת-השלום בוורסאי והיה בין ראשי עוזריו בעת שלטונו

6 הודעה מאת חזב אל-אסתקלאל, 9 במארס 1930, אצ"מ A/153/161; וכן J/1/309; פלסטין, 8, 13 במארס 1930; דאר היום, 11 במארס 1930.

7 I. Chizik, 'The Political Parties in Palestine', *The Royal Central Asian Society*, XXI (January 1934), p. 13; M. Assaf, *The Arab Movement in Palestine*, New York 1937, pp. 45-46. אסקו, עמ' 765.

8 ראיון עם אחסאן אל-גמר, שכם, 19 בפברואר 1973.

9 הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, המחלקה המדינית, האגף הערבי, אישים בציבוריות הערבית, 24 באפריל 1944, אצ"מ S/25/8113.

עוני עבד אל-האדי, ראש מפלגת אל-אסתקלאל

בדמשק. בשל תמיכתו בפיצול נידון – זו הפעם השנייה – למוות, הפעם על-ידי הצרפתים. נמלט לארץ-ישראל, ומאז 1920 עסק במקצועו, כעורך-דין של המועצה המוסלמית העליונה. באוגוסט 1930 פוטר ממשרתו על-ידי המפתי ומאז עבר לפעילות במפלגת אל-אסתקלאל.¹⁰

חמדי אל-חסיני, מראשי הנוער בעזה, ממתנגדי המג'לסיון. בעל נטיות קומוניסטיות וקיצוני בדעותיו. היה אחד מראשיה של קבוצת-נוער קיצונית בוועידה הפלסטינאית בה נבחר הוועד-הפועל הערבי השביעי. בגלל פעילותו הפוליטית הוגלה בפברואר 1930 לנצרת.¹¹

אכרם אל-זעיתר, יליד שכם, בנו של עמר אל-זעיתר, שכיח באמצע שנות העשרים כראש עיריית שכם. למד באוניברסיטה האמריקנית בכיירות והועסק לאחר-מכן כמורה בבתי-ספר ממשלתיים בשכם ובעכו. פוטר ב-1930 בשל פעילותו הפוליטית והיה לעיתונאי. מאז כתב ב'מראת אל-שרק', 'אל-אהראם', 'אל-אח'באר', ובייחוד ב'אל-חיאת' הארץ-ישראלית, שהיה לבטאן אל-אסתקלאל.¹²

מחמד עזת דרוזה, יליד שכם ותושב העיר. שירת כפקיד במחלקת-החינוך בשלהי התקופה העות'מאנית. מאנשיו של פיצול בעת שלטונו בדמשק. לאחר תבוסתו, נמלט לעבר-הירדן המזרחי, שם כיהן כמזכירו של האמיר עבדאללה. ב-1921 נתמנה מנהל בית-הספר 'אל-נג'אח' בשכם. ב-1928 היה למנהל הווקף המוסלמי. הודח ב-1937 על-ידי הבריטים.¹³

מ'עין אל-מאצ'י, יליד חיפה, עורך-דין במקצועו. בין הפעילים הפלסטיניים בדמשק ב-1920. לאחר נפילת פיצול עבר לארץ-ישראל וניהל בה פעילות פוליטית ממושכת בוועד-הפועל הערבי ובגופים אחרים. חבר המשלחת הערבית הראשונה ללונדון.¹⁴

צ'כ'י אל-ח'צ'רא, מוצאו מצפת. עורך-דין במקצועו. הועסק במשטרת ארץ-ישראל, אך פוטר בגלל פעילותו הפוליטית. כיהן כאחד ממנהלי הווקף במועצה המוסלמית העליונה וכאחד ממזכירי הוועד-הפועל הערבי. היה בין המסיתים העיקריים לעריכת פעילות טרוריסטית באיזור צפת.¹⁵

שלושה מבין אנשי המפלגה הבולטים עסקו בבנקאות: (א) עבד אל-חמיד שומאן, פלאח,

10 *Biographical Notes on Members of the Arab Delegation*, נספח 1 למכתב צ'נסלור לפספילד, סודי, 1 בפברואר 1930. על פיטוריו ראה: פלסטין, 18 באוגוסט 1930; לפרטים ראה גם: אסקו, עמ' 765; "שמעוני, ערביי ארץ-ישראל, תל-אביב 1947, עמ' 230.

11 ראה רשימה שחורה של קיצונים ערביים שחוכרה על-ידי מפקדת המשטרה הירושלמית כחתומת אל עאבדין ביי האשמי, סגן מפקח-המשטרה, מחלקה P, סודי, 86/3/F.I, 23 באוגוסט 1929, אצ"מ J/1/311; וכן: אישים בציבוריות הערבית (לעיל, הערה 9).

12 *History Sheet—Akram Zu'aitar*, ללא תאריך, PRO/FO/371/45411.

13 אליג'אמעה אל-ערביה, 12 ביולי 1931.

14 *History Sheet—Muin el Madi*, ללא תאריך, PRO/FO/371/45411.

15 רשימה שחורה של קיצונים ערביים, שם; דאר היום, 30 באוגוסט 1930 [על העיתון כתוב בטעות: 29 באוגוסט 1930]; שמעוני (לעיל, הערה 10), עמ' 238.

המפתי, חאג' מחמד אמין אל-חסיני (בפתח הקרון), 1936

חושב הכפר בית-חננון בנפת טול-כרם, אשר היגר לארצות-הברית, צבר הון רב וחזר ב-1930 לארץ.¹⁶ (ב) אחמד חלמי פאשא, סורי במוצאו, שנולד למשפחה אלבאנית עשירה, כיהן במינהל מחלקת-הכספים במשטרו של פיצל ונמלט לאחר-מכן לעבר-הירדן המזרחי ומשם לארץ-ישראל. נשא לאשה את בתו של שומאן וייסד עם חותנו את 'הבנק הערבי' בירושלים.¹⁷ (ג) רשיד אל-חאג' אבראהים, איש חיפה, שכיהן כמנהל סניף 'הבנק הערבי' וכיושב-ראש לשכת-המסחר הערבית בעיר.¹⁸

פרט לאחמד חלמי פאשא היו זרים אחרים בשורותיה של אל-אסתקלאל, בדרך-כלל סורים, לבנונים ועיראקים. הם פעלו במסגרותיה הקודמות של המפלגה, בתקופת האגודות החשאיות או במשטרו של פיצל, נקלעו בשלב זה או אחר לארץ-ישראל ואיוו בה את מושבם. בין אלה היו המשורר והעיתונאי הסורי ח'יר אל-דין אל-זרכלי, העיתונאי הדרוזי עג'אג' נויה'ן, העיתונאי הסורי סאמי סראג', ואחרים.

גם המפתי, חאג' מחמד אמין אל-חסיני, היה קשור במשך זמן-מה למפלגה. הוא לקח חלק בממשלתו של פיצל בדמשק, וקיים עמו מגעים עד למותו של פיצל ב-1933. רבים מאנשי אל-

16 דו"ח P.A.S., C.I.D. מס' 23/33, סודי, 29 בספטמבר 1933, PRO/FO/371/16926.

17 אישים בציבוריות הערבית (לעיל, הערה 9).

18 פלסטין, 10 ביולי 1934. וראה: 'פורת, ממהומות למרידה — התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית, 1929-1939, תל-אביב 1978, עמ' 154.

אסתקלאל התייחסו בתחילה בעין יפה לפעולתו של חאג' אמין בעת מאורעות 1929, מתוך תקווה שימשיך לפעול גם אחר-כך ברוח רעיונותיה. אך לאחר-מכן, כאשר נאלץ לאמץ עמדות מתונות יותר בשל הלחץ שהפעילו עליו הבריטים ואיומיהם להעמיד את משרתו לבחירות מחודשות, החלה דרכם של אנשי אל-אסתקלאל להיפרד מזו שלו.¹⁹

האידיאה הפוליטית

עיקרי האידיאה הפוליטית של אל-אסתקלאל התפרסמו בהודעתה הראשונה של המפלגה מיום 7 במארס 1930, ובכמה מדבריהם המאוחרים יותר של אנשיה. עיון באלה מראה כי המפלגה שמרה על עיקריה מתקופת מלחמת-העולם הראשונה: עצמאות מלאה ואחדות ערבית. אולם עתה עסקו אנשיה במיוחד בבעיית ארץ-ישראל. נראה שהיתה זו הסתגלות בלתי-נמנעת לתנאים הפוליטיים ששררו במזרח-התיכון בראשית שנות השלושים. החלק הפוליטי בהודעתה הראשונה של אל-אסתקלאל קבע:

- 1 על פלסטיין להיות עצמאית בתוך אחדות הארצות הערביות [יתכון פלסטיין מסתקלה צ'מן אל-בלאד אל-ערביה].
- 2 אי הכרה בהצהרת בלפור.
- 3 אי הכרה בשלטון זר, מגדטורי או קולוניאלי.
- 4 הלשון הרשמית בארץ תהיה הערבית.
- 5 יש להקים בארץ ממשלה לאומית [חכומה וטניה].
- 6 לא ייכנס לארץ מהגר, אלא אם תהיה הארץ זקוקה לו, לפי הסכמתה של ועדת הגירה [שתהיה] בעלת רוב ערבי.
- 7 הגנה על קרקעות הפלאחים על-ידי קביעת חוק שייוחד לכל משפחה שטח-אדמה שלא יימכר בשום דרך ובשום אופן.²⁰

שני המוטיבים העיקריים באידיאה הפוליטית של אל-אסתקלאל, אשר חזרו והועלו על-ידה שוב ושוב במשך השנים הבאות, גלומים היו בסעיף הראשון בהודעה זו: הצורך בעצמאותה של ארץ-ישראל ושילובה העתיד באחדות הכל-ערבית.

עצמאות ארץ-ישראל

כל הגופים והארגונים הפוליטיים של היישוב הערבי בארץ-ישראל חפצו – מי יותר ומי פחות – בעצמאותה של הארץ ובסילוקו של השלטון המנדטורי. אולם אל-אסתקלאל העלתה עניין זה לדרגת חשיבות עליונה. העצמאות אותה דרשה היתה 'עצמאות מלאה' ('אסתקלאל תאם'). יתירה

19 על קשריו של המפתי עם מפלגת אל-אסתקלאל ראה: *Haj Amin Husseini* ללא חתימה ותאריך, St.A.C., *Tegart Papers*, מיכל 1, תיק (a) 3; דו"חות P.A.S., C.I.D., מס' 8/33, 14/35, סורי, 10 במארס 1933, 28 בספטמבר 1935, PRO/FO/371/18957; PRO/FO/371/16926.

20 הודעה מאת חזב אל-אסתקלאל, שם.

מזו: המפלגה הביעה נכונות לצאת למאבק כדי להגשים מטרה זו בלי לברור את אמצעיה. נאומים, הרצאות ומאמרים — כל אלה נוצלו להסתת האוכלוסייה המקומית לפעול נגד השלטון הבריטי הזר. התושבים נקראו לנקוט מרי אזרחי, לא לשלם מסים, להחרים אירועים שאורגנו על-ידי הממשלה ולדבוק בקו כללי של מה שכונה אז בארץ 'אי שיתוף פעולה' (non-cooperation) עם השלטונות. אנשי-המפלגה, ביניהם צבחי אל-ח'צ'רא באיזור צפת ורשיד אל-חאג' אבראהים באיזור חיפה, הסיתו להקמת כנופיות-טירור, ועם הקמתן — סייעו להן ככל יכולתם.²¹ בדיווחו לשר-המושבות בדצמבר 1932 קבע ווקופ ברורות: 'מפלגת אל-אסתקלאל ממשיכה בעקביות במדיניות החותרת ללכוד את השנאה לכוח המנדט הבריטי'.²²

המאבק להשגתה של 'העצמאות המלאה' כוון בראש-ווראשונה נגד האנגלים. המפלגה העריכה כי המפתח העיקרי — אם לא הבלעדי — לקידומה של הארץ בדרך לעצמאות נתון בידיה של בריטניה. זו האחרונה נתפסה כגורם המנסה למנוע עצמאות זו. לדעתה של אל-אסתקלאל היתה בריטניה אחראית לקולוניאליזם בארץ-ישראל ובארצות ערביות אחרות, ובידה היה להפסיק את העלייה היהודית ואת מכירת הקרקעות.²³ משום שבריטניה ממאנת לקדם את הארץ לעצמאות הריה 'ראש לכל צרה ולכל פגע',²⁴ והמלחמה העיקרית חייבת להתנהל נגדה.

מפלגת אל-אסתקלאל לא נרתעה גם כאשר הבינה שהפועל היוצא של רעיון זה מהווה תוספת לא פופולארית: אם אכן מצוי המפתח בידיה של בריטניה, ואם יש להפנות את המאבק העיקרי נגדה — אין ערך רב למלחמה נגד המפעל הציוני. אל-אסתקלאל קיבלה הן את ההיגיון הנגזר מתוספת זו, הן את שיטת-הפעולה המתחייבת ממנו. ואכן התבטאויותיה של המפלגה נגד הבריטים היו הרבה יותר קיצוניות מאשר נגד היישוב היהודי. אין להבין מכאן כי אנשיה היו שווי-נפש כלפי המפעל הציוני. אדרבה. הם שללו את התנועה הציונית ואת דרכה, אך העדיפו להפנות את מאבקם לכיוון אחר. הדבר נבע משיקול פוליטי מעשי וקר: המאבק העיקרי חייב להיות מופנה נגד בריטניה. המאבק בציונות הוא משני בלבד ועל כן חשיבותו פחותה.²⁵ אנשי-המפלגה נהגו להמשיך את המנדט לעץ, ואת הציונות — לאחד מענפיו. אם ייכרת הענף, לא יהיה בכך משום הישג רב; אם ייכרת העץ — יפלו ממילא כל ענפיו.

רעיונות אלה היו חידוש בציבור הערבי בארץ. מאז גרם לתסיסה סביב המקומות-הקדושים בשנת 1928, הכתיב המפתי למחנהו פעילות אנטי-יהודית יותר מאשר אנטי-בריטית. כך קיווה להשיג את הילת ה'לאומן' מחד גיסא, ומאידך גיסא — לשמור על יחסיו עם הבריטים, על משרותיו

21 על הבאת צבחי אל-ח'צ'רא לדין על הקמת 'כנופיות היד הירוקה' בצפת ראה, למשל: דאר היום, 30 באוגוסט 1930.

22 מווקופ לקנליפ-ליסטר, ירושלים, 22 בדצמבר 1932, pt. 2, PRO/CO/733/215/97054.

23 שם; דבריו נאמרו באסיפת אל-אסתקלאל בשכם לרגל יום הצהרת בלפור; הארץ, 6 בנובמבר 1932.

24 ראה מאמר שהופיע בכותרת זו תחת הפסבדונים 'צ' [צבחי אל-ח'צ'רא], אל-ג'אמעה אל-ערביה, 20 באוגוסט 1930. בשל מאמר זה נסגר העיתון על-ידי השלטונות וצבחי אל-ח'צ'רא נעצר: דאר היום, 27, 28 באוגוסט 1930; ראה גם: אכרם זעיתר, 'בריטניה היא האחראית לכל הצרות שבאו עלינו', אל-ג'אמעה אל-אסלאמיה, 2 בנובמבר 1932.

25 דברים שנאמרו באסיפת אל-אסתקלאל בשכם, שם.

הממשלתיות ועל מקורות-כוחו. במאורעות 1929 עלה הדבר כמידה רבה בידיו. אולם דרך פעולתה החדשה של מפלגת אל-אסתקלאל היתה בבחינת איום ישיר על הישגו זה. מדיניות 'אי שיתוף הפעולה' של מארס 1933 ומאורעות אוקטובר-דצמבר 1933, שכוונו בעיקרם נגד הבריטים, היו אינדיקציה לאיום זה: הם הביאו מתיחות רבה בין הציבור הערבי וממשלת המנדט. עוני עבד אל-האדי, מנהיג אל-אסתקלאל, לא ייחס משמעות רבה למאורעות 1929. הוא כינה אותם 'איבה שבאה [לידי ביטוי] בהתקפה ערתית לא הגיונית'; אולם במאורעות 1933 ראה 'איבה פוליטית'. הוא אמר כי המפלגה נוסדה 'כדי להפנות את העם לכיוון בריא זה', והוסיף:

אסתקלאל הכתה את מדיניות העבר מכה קשה ובטלה אותה ... מה גדול ההבדל בין מהומות אב [אוגוסט] 1929 וההפגנות באוקטובר שעבר [1933]. מהומות אב היתה בהן איבה בין ערבים ויהודים ולא מלחמה פוליטית גלויה. מהומות כאלה אפשר לנצל נגד האינטרסים שלנו ולמנוע הרס שאלתנו הלאומית.²⁶

עוני חזר על תפיסה זו בשיחה שערך עם העיתונאי היהודי א' אלמאליח לאחר מאורעות 1933. הוא אמר:

התוכל להאשים אותנו הפעם שתנועתנו היתה מכוונת נגד היהודים? הנפלה שעה אחת משערת היהודים ארצה? ... תנועתנו מכוונת הפעם נגד ממשלת המנדט ולא נגד היהודים ... אם הממשלה מכניסה אלפי יהודים לארץ ... מדוע לא יכנסו? ואם היא מרשה שימכרו ליהודים ... מאות ואלפי דונמים, מדוע לא יקנו? שוב אני אומר לך ... שום ערבי לא יגע ביהודי לרעה ... כל תנועתנו להבא תהיה מכוונת נגד האנגלים שהם-הם מקור הרעה.²⁷

האחדות הכל-ערבית

רעיון האחדות הכל-ערבית היה בעל שורשים עמוקים עוד מתקופת שלטונו של פיצל בדמשק. למרות המפלה שנחל מידי הצרפתים וסילוקו מסוריה, המשיך פיצל להיות הרוח החיה של רעיון זה גם ממקום-מושב החדש בעיראק. בדברים שאמר כנאום הכרתו למלך עיראק ביום 23 באוגוסט 1921 היה יותר משמץ של רמז לכך כי למרות שתנאי הזמן חייבו אותו לפעול במסגרת העיראקית, הרי חזונו לא ניטש ועיניו המשיכו להיות נשואות לאחדות הכל-ערבית:

באוצר המונחים של פטריוטיזם אין משמעות למלים יהודי, מוסלמי או נוצרי. יש ארץ אחת ושמה עיראק וכל יושביה עיראקים הם. אני מבקש מבני ארצי העיראקים להיות אך ורק

26 הארץ, 7 במארס 1934. ראה גם: *Hostility to Britain and Opposition to the Mandate*, ללא תאריך וחתימה, אצ"מ S/25/10502

27 שיחה עם עוני עבד אל-האדי מנהיג סיעת אסתקלאל בא"י, כחתימת א' אלמאליח, 14 בנובמבר 1933, אצ"מ S/25/3051

עיראקים. כולנו בני מוצא אחד — בני אבינו שם. כולנו שייכים לגזע האציל ואין הבדל בין מוסלמי, נוצרי ויהודי. עתה לפנינו תכלית אחת בלבד: הגזע.²⁸

ואכן, עיראק לא נראתה בעיני פיצל אלא שלב בדרך להשגת האחדות הכל-ערבית. בדצמבר 1929 כתב פיצל לנציב העליון בפועל בכגדאד את הדברים הבאים:

סוריה, ארץ-ישראל ועיראק יאוחדו ובהן יכונן בית לאומי לגזע בני שם, ערבים ויהודים כאחד ... אודה כי פתרון זה מרחיק לכת מאוד ... אך אפשר שיביא תועלת רבה...²⁹

רעיון האחדות הכל-ערבית המשיך לשמש גם את חברי אל-אסתקלאל בארץ-ישראל ובארצות הערביות השכנות. בעת פגישת יאסין אל-האשמי העיראקי עם עוני עבד אל-האדי בארץ-ישראל, ביולי 1932, החליטו השניים להוסיף למצע-המפלגה פסקה המחייבת כל חבר להישבע להיות נכון להקריב את חייו למען רעיון אחדותן של ארצות-ערב.³⁰ בהודעה מפורטת שפרסמה אל-אסתקלאל באוגוסט 1932 (הודעה שנחשבה בספרות המחקר בטעות כהודעה על הקמת המפלגה),³¹ נקבע בפירוש כי הארצות הערביות הן יחידה שלימה שאינה ניתנת לחלוקה. ארץ-ישראל היא ארץ ערבית המהווה חלק טבעי של סוריה.³² איש אל-אסתקלאל, אכרם אל-זעיתר, חזר על רעיון זה ב-1932, בעצרת לרגל יום הצהרת כלפור שנערכה בשכם, כאשר אמר כי הערבים לעולם לא יכירו ב'מחיצות הדמיוניות בין הארצות הערביות'.³³

חזון האחדות הכל-ערבית הכתיב אף הוא יחס שונה מצד אל-אסתקלאל כלפי היישוב היהודי. אם תעלמנה המחיצות בין הארצות הערביות שתהיינה ליחידה אחת גדולה, תקטן ממילא הסכנה הצפויה לערבים מן היהודים. נראה שכאן ערכה המפלגה הכחנה בין שני יסודות: היהודים ועלייתם ארצה; והתנועה הציונית ושאפותיה הלאומיות. אם יוגשם חזון האחדות הערבית תסכים המפלגה לקבל את היסוד הראשון, אך תמשיך לדחות בתוקף את השני. בשיחה שערך עם רנדל (G. W. Rendel) ממשרד-החוץ הבריטי, ציטט נורי אל-סעיד את המלך פיצל באומרו: 'כאשר תקום האחדות בין מדינות ערב, לא תהיה אותה התנגדות להמשך ההתיישבות היהודית באותו מקום שיהיה אז פינה אחת בקונפדרציה'.³⁴

בדין-וחשבון שהגיש לקונגרס הציוני ה-22 כתב יושב-ראש הוועד-הפועל הציוני, הקולונל קיש:

28 אנצו סירני, 'בעית יהודי עיראק', ילקוט המזרח התיכון, א (ינואר 1949), עמ' 11.
29 מפיצל אל H. E. Major Young (נציב עיראק בפועל), כגדאד, סודיואיש, 8 בדצמבר 1929, PRO/FO/371/14485.
30 ידיעות עריות, 1 ביולי 1932, סודי, ארכיון תולדות ההגנה [להלן: אה"ג], חיק 8/30.
31 J. C. Hurewitz, *The Struggle for Palestine*, New York 1950, p. 62; וכן: אסקו, עמ' 765.
32 הודעה בחתימת עוני עבד אל-האדי, רשיד אל-חאג' אבראהים, צבחי אל-ח'צ'רא ואחרים, התפרסמה בהארץ, 5 באוגוסט 1932.
33 הארץ, 6 בנובמבר 1932.
34 G. W. Rendel אל H. Young, כגדאד, טיוטת מכתב מיום 3 בנובמבר 1932, PRO/FO/371/16011.

יכולנו לראות פעמים הרבה כי הערבים המעוניינים בבעיותיה של 'ערב הגדולה' [במקור: greater Arabia], נכונים יותר להבין את הרעיון והאידיאל של הבית הלאומי היהודי מאשר הנכבדים הפלסטינאים המקומיים [במקור: local Palestinian Arab notables]. שלא כמפתי וחבריו, אין הם חשים כי תקוותנו מסכנות את שאיפותיהם.³⁵

תיאסיר דוג'ה, מראשי האסתקלאלים ששהו בעבר-הירדן, אמר במארס 1932 למשה שרתוק (לימים – שרת):

מי שחושב על מסגרת של שבעים מיליון ערבים איננו מתיירא אפילו מכניסת חמישה-עשר מיליון יהודים לארץ-ישראל. אדרבא. התיישבותם תהיה לברכה. כל עוד קיימים שטחים ריקים ואוצרות לא מנוצלים קיימת סכנת הקולוניאליזם. היהודים הם תריז בפני סכנה זו, שכן הם מתכוונים רק לטובתם ולא לשמש כלי-שרת לכוחות-חוץ. לא כן הנוצרים, שכל אחד מהם הוא מעין קונסול לאיזו מדינה אירופית. מבחינה זו קשה שאלת הלבנון לאסתקלאל יותר משאלת ארץ-ישראל, שכן היהודים יהיו בסוף פלסטינים ששורשיהם במקום, ואילו נוצרי לבנון דוגלים בגאווה במוצא אירופי, מתיימרים להיות צאצאי נושאי הצלב, ולעולם ינהו אחרי צרפת. ההתנגדות לציונות בארץ-ישראל מטופחת בעיקר על-ידי אלה שפרנסתם תלויה בכך, היינו על-ידי בעלי אינטרסים מקומיים שהיקף עניניהם מצומצם בתחומי ארץ-ישראל. ביום שראע'ב [אל-נשאשיכי] יאבד את כסאו בעיריה יהיה אויב לציונות יותר מהמפתי.³⁶

הנושא הועלה גם בשיחותיו של דוד בן-גוריון עם אנשי אל-אסתקלאל. בפגישתו עם עוני עבד אל-האדי ב-18 ביולי 1934, נקט האחרון בתחילה עמדה נוקשה נגד המפעל הציוני, בייחוד כאשר אמר בן-גוריון כי מטרת היהודים היא 'עצמאות העם היהודי בארץ משני עברי הירדן לא כמיעוט אלא כיישוב רב מליונים'. אולם כאשר הוסיף כי בתמורה יסייעו היהודים ל'תקומת העם הערבי ואחדותו', התלהב עוני עבד אל-האדי ואמר:

אם בעזרתכם נשיג את אחדותנו אסכים לא רק לארבעה מליונים אלא לחמשה-ששה מליונים יהודים בארץ-ישראל. אני אלך ואצעק ברחובות, אגיד לכל מכר שלי גם בארץ, גם בסוריה, גם בעיראק, בדמשק ובבגדאד, אתן ליהודים כמה שהם רוצים וכלכד שנשיג את אחדותנו.³⁷

בספר הכולל קטעים מניירותיו האישיים תיאר עוני שיחה זו כשונה לחלוטין והכחיש מכל-וכל כי הגיע להסכם כלשהו בדבר עליית היהודים לארץ.³⁸ עם זאת יצוין כי גם אליבא דבן-גוריון הסכים

35 Letter from Col. F. H. Kisch to the Chairman, Political Commission, 17th Zionist Congress, Jerusalem, Confidential, June 1931, PRO/CO/733/207/87286

36 שיחה עם תיאסיר דוג'ה על המועצה המחוקקת, מאת מ.ש. [משה שרתוק], 4 במארס 1932, אצ"מ S/25/3051; וכן: אה"ג, חיק 8/30.

37 ד' בן-גוריון, פגישות עם מנהיגים ערביים, תל-אביב 1967, עמ' 24.

38 ח'יריה קאסמיה (לעיל, הערה 1), עמ' 68 ואילך.

עוני לעליית היהודים אך התעלם מנושא עצמאותם. עמדה דומה נקט גם שכיב ארסלאן בשיחתו עם בן-גוריון ב-23 בספטמבר 1934 בז'נבה. גם הוא עמד על חשיבות אחדותם של עמי ערב אך התנגד לויתור על ארץ-ישראל. הוא הוסיף כי הוא נכון להסכם עם היהודים על עתידה של הארץ, אולם רק אם יתחייבו להישאר בה מיעוט.³⁹ לעומתו אמר עג'אג' נוייהץ, עורך השבועון 'אל-ערב' שעתידי היה להפוך ביולי 1932 לבטאון אל-אסתקלאל, כי לדעתו אין התנועה הציונית מסכנת כלל את ארץ-ישראל.⁴⁰

יש להדגיש כי מפלגת אל-אסתקלאל התנגדה למפעל הציוני והתייחסה אליו כחשד ובעוינות. אלא שהיה הבדל מהותי ביחסה כלפיו – לעומת יחסם של שאר הגופים הערביים: אל-אסתקלאל לא שללה לחלוטין את כל מרכיביו; אם היתה מגשימה את שאיפותיה הכל-ערביות נכונה היתה להעניק ליהודים מאחז בארץ-ישראל, כל עוד היה מאחז זה נשאר במסגרתה הכוללת של האחדות הכל-ערבית. נראה שתושביו של המאחז היהודי היו מורשים, על-פי תפיסתה של אל-אסתקלאל, להמשיך בעלייה יהודית מוגבלת ובטיפוח תרבותם ושפתם. אולם ודאי כי היו נאלצים להישאר דרך קבע בחזקת מיעוט משולל כל סממנים לאומיים עצמאיים.

חברי-המפלגה ודרכי-פעולתה

אל-אסתקלאל לא היתה מפלגת המונים. האידיאה הפוליטית המורכבת שלה, קשריה עם אנשים רבים שלא היו ממוצא ארץ-ישראלי, עברה המיחד, היותה מושתתת על בסיס אישי ולא משפחתי – כל אלה גרמו למספרם המועט של חבריה בקרב הציבור הערבי בארץ-ישראל. המפלגה לא יכלה כמעט לקנות לה אחיזה בקרב היישוב הכפרי, וכך התרכזה פעולתה בעיקר בין העירוניים. גם כאן התקשתה לחדור אל כל רובדי האוכלוסייה, והשפעתה ניכרה במיוחד בין השכבות החברתיות המשכילות, בעלות מודעות פוליטית גבוהה. בין אלה בלטו קבוצות הגיל הצעירות-ביחס, שהיו נכונות יותר לקלוט את האידיאולוגיה הקיצונית שלה, וביניהן הוגבלה חדירתה אל הבלתי-מודעים עם אחד המחנות הגדולים, המג'לסין או המעארצ'ון.⁴¹ אין תימה אפוא שמספר החברים במפלגה היה קטן למדי. דין-וחשבון של ה-סי.איי.די. מאפריל 1933, עת היתה אל-אסתקלאל במלוא-השפעתה, קבע כי לא הצליחה לאייש דרך קבע את סניפיה בערים הגדולות. רוב פעיליה ביפו היו חבריו של חמדי אל-חסיני. בחיפה היו אלה חברי אגודות שונות, כגון אגודות הצעירים המוסלמים, אגודות-הנוער או מקורביו של רשיד אל-חאג' אבראהים. בשכם הצטמצמו תומכיה לכמה מבני שכבת המשכילים, ובירושלים לא יכלה המפלגה עד לתאריך כתיבת הדין-וחשבון למצוא גם חמישה אנשים מתאימים, שיקבלו את עקרונותיה ויאבו לייסד בה סניף.⁴²

39 שם, עמ' 40.

40 ידיעות גר, סודי, 8 ביולי 1932, אה"ג, תיק 8/30.

41 דו"ח P.A.S., C.I.D., 6/33, 18 בפברואר 1933, סודי, PRO/FO/371/16926: *Hostility to Britain and Opposition to the Mandate*, ללא תאריך וחתימה, אצ"מ S/25/10502; ראיונות עם נמר אל-הוארי, נצרת, 1 במאוס 1973, ועם אחסאן אל-נמר, שכם, 19 בפברואר 1973; ראה גם: צייק (לעיל, הערה 7), עמ' 13.

42 דו"ח P.A.S., C.I.D., 13/33, 24 באפריל 1939, סודי, PRO/FO/371/16926; ראה גם: דו"ח P.A.S., C.I.D., 11/33, 1 באפריל 1933, סודי, שם.

נראה שאל-אסתקלאל לא שאפה מעולם להיות מפלגת-המונים. ידוע, על כל פנים, כי היא עצמה ערכה מיון מדויק למדי בין אלה שחפצו להצטרף לשורותיה. אסעד דאע'ר, לימים אחד מפעיליה הראשיים, נתקל בקשיים בנסיונו להתקבל כחבר, לא בשל מוצאו הסורי – אלא משום היותו נוצרי.⁴³ בינואר 1933 דיווח ה-סי.אי.די. כי בפגישה שנערכה עם אל-אסתקלאל הסכימה זו לקבל לשורותיה ארבעים מבין תשעים שהגישו מועמדותם. השאר נדחו.⁴⁴ נראה כי אל-אסתקלאל העדיפה להשתית את ארגונה על פעילים מעטים, נאמנים ובעלי-הכרה, מאשר על מספר גדול של חברים שמהימנותם ונאמנותם מוטלות בספק.

מקורות כוחה העיקריים של אל-אסתקלאל היו שלושה: השפעתה על הנוער, שליטתה בענף הבנקאות והצלחתה להפיץ את רעיונותיה בעיתונות.

הקהל הנוח ביותר לקליטת רעיונותיה היה הנוער המשכיל, בוגרי בתי-הספר, ציבור המורים והתלמידים והצעירים המאוגדים במסגרות לאומיות – כגון הצופים הערביים ואגודות הצעירים המוסלמיים. רבים מאנשי-המפלגה היו מורים, מנהלי בתי-ספר ומפקחים ברשת-החינוך. הם ניצלו את משרתם כדי להחדיר לבני-הנוער את רעיונותיהם ואת דרך-מחשבתם. בין אלה בלט אכרם אל-זעיתר, איש שכס, שעשה את בית-הספר 'אל-נג'אח' בעיר לאחד ממרכזי-הפעולה האסתקלאליים החשובים ביותר.⁴⁵

המפלגה נהגה לקרוא לנוער לערוך אימונים קדם-צבאיים לקראת המאבק על עצמאות הארץ.⁴⁶ בשנת 1932, למשל, החליטה אל-אסתקלאל לחוג את יום-השנה לקרב חיטין, בו הובס מסע-הצלב השני על-ידי צלאח אל-דין בשנת 1187. לחגיגות שנערכו בערים שונות בארץ ניתן אופי אקטואלי, והשוואת התבוסה הנוצרית לזו העתידה לפקוד את הבריטים חרגה פעמים רבות מגדר רמז בלבד ונאמרה בפה מלא כמעט. אנשי המחנות הגדולים, כגון המפתי וראע'ב אל-נשאשיבי, נעדרו מן החגיגות. הדוברים היו כולם אנשי אל-אסתקלאל וסיכום דבריהם מעלה את התמונה הבאה:

אכרם אל-זעיתר: יש לפעול בדומה לצלאח אל-דין. ימי-המלחמה טובים מימי-השלום.

עוד נראה את הדגל הערבי מתנוסס מעל חיטין החדשה.

צבתי אל-ח'צ'רא: לא נסכים שיהיה אדון אחר לארצנו.

עג'אג' נויה'ץ: יש לשאוף לחופש. בימי צלאח אל-דין הגיעו הערבים עד מרכז-אירופה.

עלינו להיות נכונים לקורבנות רבים בחיי-אדם ובכסף.

רשיד אל-חאג' אבראהים: נשיג את שחרורנו מהמנדט בפחות מחמש שנים.

ח'יר אל-דין אל-זרכלי: את הנוגשים בנו נדכא בקרוב.⁴⁷

43 ידיעות עריות, 13 ביוני 1932, אה"ג, תיק 8/30.

44 דו"ח P.A.S., C.I.D., 4/33, 28 בינואר 1933, PRO/FO/371/16926.

45 ראה: דו"ח P.A.S., C.I.D., 8/33, 10 במארס 1933, שם; אחסאן אל-נמר, תאריך' ג'בל נאבלס ואל-בלקא, ג, שכס 1975, עמ' 192–194.

46 שם; וכן: דו"ח P.A.S., C.I.D., 6/33, 18 בפברואר 1933, שם.

47 דו"ח מאת ה-Deputy Commissioner, C.I.D., 28 באוקטובר 1932, ירושלים, אה"ג תיק 8/30.

דברים דומים — ובאותה לשון חריפה — נאמרו על-ידי אנשי אל-אסתקלאל בעצרות שנערכו לרגל ימי-שנה אחרים, כגון יום-השנה להצהרת בלפור, יום-השנה לכניסתו של אלנבי לירושלים, יום-השנה לזכר שהדא ערבים. אין פלא אפוא שדברים אלה שבו את לב בני-הנוער, ובייחוד המשכילים שבהם.

שלושת הבנקאים החשובים ביותר בארץ-ישראל — אחמד חלמי פאשא, עבד אל-חמיד שומאן ורשיד אל-חאג' אבראהים — היו חברי המפלגה, ולפיכך ניתנה לאל-אסתקלאל שליטה מלאה כמעט על מערכת הבנקאות הערבית. כך הבטיחה לעצמה כי אנשיה יהיו שותפים בכירים בכל המפעלים הפוליטיים-הכלכליים של ערביי הארץ.

במאי 1930 ייסדו שני האסתקלאלים אחמד חלמי פאשא וחונתו עבד אל-חמיד שומאן את 'הבנק הערבי'. בהיותו הבנק הערבי היחיד בארץ באותה עת, ובשל כשרונם של מנהליו, התפתח הבנק יפה. ההון הראשוני שהושקע בו, 15,000 לירות ארץ-ישראליות, עלה ב-1934 ל-40,000 וב-1943 — ל-105,000 לירות ארץ-ישראליות. בעקבות הצלחתו נפנה אחמד חלמי ב-1935 להקים בנק נוסף — 'הבנק החקלאי הערבי'. זה היה גלגולו המודרני של 'הבנק החקלאי העות'מאני' שנוסד ב-1898 ונסגר עם כיבוש ארץ-ישראל על-ידי הבריטים. מטרתו העיקרית של הבנק במתכונתו החדשה היתה לזו הקודמת: להעניק הלוואות בריבית נמוכה לפלאחים נצרכים. עתה נוסף גם יעוד אחר — למנוע מכירת קרקעות ערביות ליהודים, על-ידי קנייתן או הענקת הלוואה לבעל-הקרקע הנצרך. עד ל-1940 כיהן אחמד חלמי כמנהלם של שני הבנקים. אז ניתק קשריו עם 'הבנק הערבי', אך המשיך לשמש כמנהלו של 'הבנק החקלאי הערבי'. כדי להרחיב את חוגי-לקוחותיו שינה את שם הבנק ל'בנק האומה הערבית'.⁴⁸

המג'לסיון ניסו להילחם בשליטת האסתקלאלים בענף-הבנקאות. בנובמבר 1936 כינסה 'הוועדה הלאומית' של יפו אסיפה של בעלי-הון, ובה ניסו לעורר את המשתתפים להקים בנק ערבי חדש, שיהיה נתון למרות החסינים. התכנית נכשלה — בין השאר בשל התנגדותם החריפה של אנשי אל-אסתקלאל.⁴⁹

ברוב המפעלים הפוליטיים-הכלכליים של ערביי ארץ-ישראל נשמר מקום נכבד לאנשי אל-אסתקלאל. כאשר נערך ב-1931 מפעל 'קופת האומה' ('צנדוק אל-אמה'), שנועד למנוע מכירתן של קרקעות ערביות ליהודים, נכלל בין ארבעת חברי הוועדה המרכזית גם אחמד חלמי פאשא.⁵⁰ כך גם בעקבות 'יריד המזרח' היהודי הועלה הרעיון לערוך יריד ערבי ואת הביצוע קיבלו על עצמם אחמד חלמי, עבד אל-חמיד שומאן ואחרים. ב-7 ביולי 1933 נפתח במלון 'פלאס' בירושלים 'היריד

48 הסוכנות היהודי לא", המחלקה המדינית, האגף הערבי, מוסדות וארגונים ערביים בארץ, 3 בינואר 1943, אה"ג: PRO/CO/733/223/, מאי 1933, [סקירה שהוכנה על-ידי משרד-המושבות], 97248: הסוכנות היהודית, המחלקה המדינית, האגף הערבי, אישים בציבוריות הערבית, 28 באפריל 1944, אצ"מ S/25/8113: ראיון עם נמר אל-הוארי, נצרת, 1 במאוס 1973; עארף אל-עארף, אל-מפצל פי תאריח' אליקדס, ירושלים 1961, עמ' 476-477.

49 ידיעות הלשכה הערבית, סודי, 25 בנובמבר 1936, אצ"מ S/25/10187
50 דו"ח P.A.S., C.I.D., 23/33, סודי, 29 בספטמבר 1933, PRO/FO/371/16926

הערבי, והוא קצר הצלחה.⁵¹ לפיכך החלו חלמי ושומאן לפעול למען הקמת חברות כלכליות ערביות, שתסייענה בהפצת התוצרת הערבית המקומית ובהחרמת התוצרת הזרה.

מראשית דרכה הבינה אל-אסתקלאל את ההשפעה הרבה שיש לעיתונות אוהדת על ציבור-אוהדיה הפוטנציאלי. לפיכך החלה עם צעדיה הראשונים לנסות ולרכוש לצדה עיתונים, אם על-ידי קנייתם בכסף ואם על-ידי פרסום מאמרים אוהדים בגליונותיהם. זמן קצר לאחר הצטרפותו של עוני עבד אל-האדי למפלגה נרכש העיתון 'אל-ח'אית' שהיה לבטאונה. השפעה רבה קנתה לה המפלגה גם בעיתונים 'אל-ערב' ו'אל-ירמוך' בהם כיהנו במשך זמן-מה אנשיה כעורכים. כך היו למעשה גם עיתונים אלה לבטאונה. לעתים תכופות פרסמו אנשי אל-אסתקלאל מאמרים בעיתוני המחנות הגדולים כ'אל-ג'אמעה אל-ערביה' ו'מראת אל-שרק'.

השפעתה על העיתונות היתה מקור-כוח רב עוצמה בידי המפלגה. העיתונות יכלה להסית נגד הבריטים או להניע אנשים וגופים פלסטינאים לפעולה נגדם. לעתים תכופות די היה בכך שהעיתונות – או חלקה – תכנה 'פחדן' את אחד המנהיגים כדי שהלה יודרו לפתוח בפעילות לאומית מואצת ולהוכיח את ההיפך. פרשת הוועדות הממשלתיות היא דוגמה בולטת לכך.

בספטמבר 1932 לחצו חברי אל-אסתקלאל על הוועד-הפועל הערבי לקבל החלטה האוסרת על ערבים לשרת כחברים בוועדות ממשלתיות. הנציב העליון ווקופ דיווח על כך למשרד-המושבות, וציין ברוח אופטימית: '... המפתי וחברים מתונים במפלגת נשאיבי התומכים בי, ידאגו ודאי לכך שהחלטה זו לא תצא אל הפועל'.⁵² תקווה זו עתידה היתה להתברר במהרה. עוני עבד אל-האדי התפטר מוועדת-העבודה הממשלתית, וכשבוע לאחר-מכן הלכו בעקבותיו החברים הערביים בוועדת-הדרכים.⁵³ אל-אסתקלאל החלה להפעיל לחץ ולפרסם מאמרים בעיתונות כדי לשכנע חברים בוועדות נוספות להגיש את התפטרותם, ופעולתה נשאה במהרה פרי. 'למתונים יש כה מעט אומץ', כתב ווקופ, 'עד שרק מעטים מעזים לשתף פעולה עם הממשלה, בשל חששם מן הביקורת החרפה שמתחזר עליהם מנהיגות אל-אסתקלאל והעיתונות'.⁵⁴ שנה אחת בלבד לאחר תחילת פעולתה של אל-אסתקלאל בנושא זה, דיווח הנציב העליון בנימה של כישלון מוחלט:

עוני עבד אל-האדי היה הראשון שהתפטר מאחת הוועדות המינהליות שכה ציפיתי שתוכלנה לשמש מקום בו יעבדו יחדיו ערבים, יהודים ובריטים. אחריו התפטרו אחרים מחשש מפני הביקורת החרפה שנמתחה בעיקר על-ידי אל-אסתקלאל... עוני היה אחת הסיבות העיקריות להצלחתה של מדיניות זו.⁵⁵

בהיותה מפלגה קטנה וחסרת כוח-אדם התקשתה אפוא אל-אסתקלאל לבצע פעולות מעשיות רבות-היקף נגד המנדט. עיקר משקלה היה בהעלאת הרעיון ובנכונותם של אנשיה להיות דוגמה

51 דו"ח P.A.S., C.I.D., 19/33, סודי, 21 ביולי 1933, שם; מוסדות וארגונים ערביים בארץ (לעיל, הערה 48).

52 מווקופ לקנליפ-ליסטר, 16 בספטמבר 1932, PRO/CO/733/219/97105/2.

53 פרטי ואישי, 4 באוקטובר 1932, שם; ח'יריה קאסמיה (לעיל, הערה 1), עמ' 67.

54 מווקופ לקנליפ-ליסטר, 22 בדצמבר 1932, pt. 2, PRO/CO/733/215/97054.

55 סודי, 21 באוקטובר 1933, pt. 2, PRO/CO/733/239/17356.

בהגשמתו. באווירה התוססת של שנות השלושים היה פעמים רבות די בכך כדי לפתוח בתהליך של ביצוע. גם בעת העלאת הרעיון וגם בשעת הוצאתו אל הפועל יכולה היתה אל-אסתקלאל למתוח ביקורת חריפה על שאר הגופים הפוליטיים שלא העזו להרחיק לכת כמוה בפעולתם נגד השלטונות הבריטיים. היא השכילה בדרך-כלל לנצל הזדמנויות אלו.

מאבקים פנימיים וחילוקי-דעות

חזון האחדות הכל-ערבית ומעורבותה של מפלגת אל-אסתקלאל הארץ-ישראלית בפעולותיהם של שאר הסניפים שלה בארצות הערביות השונות, היו למפלגה מקור-כוח וגורם-חולשה גם יחד. המפלגה שאבה עידוד וסיוע מצד אנשיה בארצות האחרות, אך שוסעה ופוצלה בעקבות המאבקים הפנימיים וחילוקי-הדעות הרבים שהיו מנת-חלקם של תומכי החזון של אחדות ערבית. הקרע הפנימי הראשון נתגלע בין המפתי, חאג' מחמד אמין אל-חסיני, ושאר אנשי-המפלגה. בראשונה היו היחסים בין שני הצדדים טובים. המפתי, שהיה בזמנו פעיל במשטרו של פיצל בדמשק, שמר על קשר עם האסתקלאלים והעסיק רבים מהם במועצה המוסלמית העליונה או במשרות אחרות הקשורות בה. לעתים התערב חאג' אמין למען איש זה או אחר אצל השלטונות. היחסים בין שני הצדדים נעכרו לאחר מאורעות 1929. הבריטים ניצלו משבר כספי במועצה המוסלמית העליונה והפעילו על המפתי לחץ כדי שיחדל מפעולותיו המתסיסות, תוך איומים להעמיד את משרותיו לבחירות חדשות. חאג' אמין ציית, וכאשר ערך בדצמבר 1931 את הוועידה הכל-אסלאמית בירושלים, בה לקחו חלק נציגי 22 מדינות מוסלמיות, התחייב התחייבות סודית לנציב העליון לא לגרום לסיבוכים ולא להתיר בוועידה התקפות על בריטניה או על מדינות אחרות.⁵⁶ התחייבות זו לא נודעה לאנשי אל-אסתקלאל שנכחו בכנס, אולם נסיונותיו למנוע נאומים קיצוניים ולדחות החלטות חריפות בלטה לעיני כל.

לקראת סיום הוועידה הכל-אסלאמית ביום 13 בדצמבר 1931, נפרדו מספר צירים אסתקלאליים מקרב משתתפיה וערכו כנס סגור בכיתו של עוני עבד אל-האדי. הידיעות על פגישה זו מקוטעות ובלתי-בהירות. אולם ממקורות שונים — לרבות עזת דרוזה, שנכח בפגישה — נודעו פרטים מספר. בפגישה נכחו כחמישים צירים ערבים מארץ-ישראל, מסוריה, מעיראק, מתג'אז, ממצרים, ממארוק, מאלג'יריה ומתוניסיה, שכתבו 'מצע לאומי' ('מית'אק קומי') שתואר כ'תחילתו של שלב פעילות חדש בדרך התנועה הערבית ובמטרותיה'. מצע זה חזר על קווי-היסוד האסתקלאליים העיקריים בנושא האיחוד הערבי והמאבק נגד המנדט:

- א המדינות הערביות הן יחידה אחת שאין לחלקה. כל מה שיעשה כדי להפרידן [זו מזו] לא תסכים לו האומה הערבית ולא תודה בו.
- ב כל מדינה ממדינות ערב צריכה לשאוף... לעצמאות מלאה, ולהתנגד לכל רעיון שמטרתו לעזור למדינות מקומית.

56 מברק מהנציב העליון לשר-המושכות, מידי-סודי, 21 בנובמבר 1931; סודי, 25 בנובמבר 1931, PRO/FO/371/15282

ג מאחר שהקולוניאליזם [במקור: הישכנות] עומד בניגוד גמור לכבודה של האומה הערבית ולמטרתה הכבירה, מתנגדת לו האומה הערבית ותילחם בו בכל כוחה.⁵⁷

בפגישה הוחלט לערוך בקרוב ועידה כל-ערבית: לשם כך נבחר ועד-מכין, שרוב חבריו היו ארץ-ישראלים, לרבות עוני עבד אל-האדי, עזת דרוזה, צבחי אל-ח'צ'רא ועג'אג' נויח'ה.⁵⁸ בין הזרים היו נביה אל-עט'מה וריאק' אל-צלח.⁵⁹

החלטות אלה לא עלו, כמובן, בקנה אחד עם קשייו של המפתי בניהול פעילות פוליטית קיצונית וגלויה נגד השלטונות. ואכן, עד מהרה נוצר פער בינו ובין שאר חברי אל-אסתקלאל, ודרכיהם נפרדו. עם פרוץ המרד הערבי ב-1936 שב פער זה והצטמצם: המפתי הצטרף לוועד-הערבי העליון והעניק סיוע גלוי לכנופיות הערביות. בשנה שלאחריה, 1937, עלתה לו פעילות זו במשרתו. קרע פנימי אחר חל בשורות אל-אסתקלאל ב-1932, כאשר מרד אבן רפאדה נגד שלטונו של עבד אל-עזיז אבן סעוד בחג'אז. המרד העלה שוב אל פני-השטח את אחד הקרעים העמוקים ביותר בעולם הערבי של ראשית המאה – הקונפליקט בין ההאשמים והסעודים. אנשי בית האשם, ובראשם עבדאללה אמיר עבר-הירדן המזרחי, קיוו לפגוע במשטר הסעודי, סייעו לאבן רפאדה וניסו לשותף במרד שבטים בדווים אחרים בחצי-האי ערב. תומכיהם של הסעודים בעולם הערבי התנגדו למורדים וקיוו לדיכויים המהיר על-ידי אבן סעוד.⁶⁰

קרע זה השתקף מיד בפיצול בקרב החברה הפלסטינית, ובייחוד בין אנשי אל-אסתקלאל. עוני עבד אל-האדי, צבחי אל-ח'צ'רא וחאג' אמין אל-ח'סיני צידדו בהאשמים ובמרידתו של אבן רפאדה, בין השאר מתוך נאמנותם לפיצל, שהיה מבית האשם. המפתי נימק תמיכתו בכך שעבד אל-עזיז אבן סעוד גינה את מאורעות 1929, לא שלח נציגים רשמיים לוועידה הכל-אסלאמית ב-1931 ולא תמך בהמשך פעולותיה. לעומתם תמכו עזת דרוזה, אחמד חלמי פאשא, סאמי אל-סראג' ועג'אג' נויח'ה בסעודים, משום שההאשמים מכורים לאנגלים ועיניהם לבצע כסף.⁶¹ הפיצול הפנימי בין הפרו-האשמים והפרו-סעודים נמשך גם לאחר דיכוי מרידתו של אבן רפאדה. עתה עלתה על הפרק עריכת הוועידה הכל-הערבית, שעליה הוחלט בישיבה בביתו של עוני עבד אל-האדי. הפרו-האשמים קראו לעריכתה בגדאד – מקום-מושב של המלך פיצל; הפרו-סעודים תבעו לערכה במקום או במקום נייטרלי כגון בגבול עיראק-נג'ד.⁶² האסתקלאלים הסוריים הציעו כפשרה לערוך אותה בדמשק.

57 Haj Amin Husseini, נירות טיגארט, St.A.C., מיכל I, תיק 3 (a); עזת דרוזה, חול אל-חרכה אל-ערביה אל-חדי'ה, צידון 1951, עמ' 86-87; ידיעות ערביה, 13 ביוני 1932, אה"ג, תיק 8/30; דאר היום, 18 בדצמבר 1931; אסקו, עמ' 764.

58 שיחה עם ת.ד. על שליחתו לרבת-עמון מאת מ.ש. [משה שרתוק], 28 בפברואר 1932, אצ"מ S/25/3051; ראה גם: ח'יריה קאסמיה (לעיל, הערה 1), עמ' 66-67.

59 ידיעות על המרד בחג'אז, סודי בהחלט, מאת מ.ש. [משה שרתוק], 17 ביולי 1932, אה"ג, תיק 8/30; ידיעות גד, סודי, 21 ביולי 1932, שם.

60 ידיעות ערביה, מאת א.ח.כ., 21 ביולי 1932; ידיעות גד, 29 ביולי 1932, שם.

61 PRO/FO/, 2 בדצמבר 1932, 47/32, Extract from Palestine Police Secret Appreciation Summary, F. H. Humphrys [הנציב העליון בעיראק] אל קנליפ-ליסטר, בגדאד, 27 ביולי 1932, סודי, 371/16011; מאת 371/16011; אסקו, עמ' 765.

בספטמבר 1933, כאשר היו המגעים בעניין הוועידה הכל-ערבית בעיצומם, נפטר המלך פיצל בעיראק. מותו היה מכה קשה למפלגת אל-אסתקלאל, שכן היה דמות-המפתח ומי שנתן את הדחף העיקרי לאיחוד הכל-ערבי. תומכיו התקשו לקבל במקומו את יורשו, המלך ע'אזי, שכן היה זה שליט רפה-רוח ונכונותו לפעילות כל-ערבית היתה קטנה ביותר.⁶² לא חלף זמן רב ושוב ניחתה מכה על אנשי אל-אסתקלאל: בראשית 1934 פרצה המלחמה בין ערב הסעודית ותימן. שוב התפצלה המפלגה לשני גושים – הפרו-האשמים תמכו באמאם יחיא התימני והפרו-סעודים תמכו באבן סעוד. אולם עתה ניכרה ירידת-כוחם של הראשונים. מות פיצל, אי-פעילותו של ע'אזי, הפגיעה בפופולאריות של עבדאללה בשל פרשת ע'זר אל-כבד שנתגלתה באותו זמן⁶³ – כל אלה החלישו אותם מאוד.⁶⁴

משלחת השלום שיצאה מטעם ערביי ארץ-ישראל לתווך בסכסוך זה אִפְיֵנָה את החולשה הרבה שפקדה את אל-אסתקלאל. חשיבות רבה לא היתה למשלחת זו. המלחמה היתה קצרה ומהירה, ואבן סעוד היכה את התימנים מכה-ניצחת. טיעונם של הפרו-סעודים כי נצחון אבן סעוד יביא לאיחודו של כל חצי-האי ערב תחת שליט אחד, כצעד בדרך לאחדות הכל-ערבית, התגלה כאמרה ריקה מכל תוכן. אבן סעוד אמנם ניצח, אך חצי-האי – לא כל שכן העולם הערבי – רחוקים היו מהאיחוד. לאנשי המשלחת הארץ-ישראלית לא נותר אלא לערוך ביקורי-נימוסין אצל השליט הסעודי ולעשות למען יוקרתם לקראת שיבתם ארצה. אלא שהפעם השכיל המפתי לקשור את המשלחת ופעילותה בשמו שלו יותר מאשר בשמה של מפלגת אל-אסתקלאל. כך נקטף פרי זה על-ידי חאג' אמין עצמו.⁶⁵

דווקא בעת שבזירה הארץ-ישראלית הוכיחו המאורעות של שלהי 1933 כי אל-אסתקלאל הצליחה להניע את האוכלוסייה לפעול על-פי דרכה הפוליטית ולהפנות את המאבק נגד הבריטים, גרמו הסכסוכים הפנימיים להתפוררותה המהירה. באוקטובר 1933 הודיעו שלושת חברי סניף יפו על פרישתם, שכן כשלושה חודשים לא כונסו לישיבה.⁶⁶ שבוע לאחר-מכן נסגר הסניף.⁶⁷ במאוס 1934 הצדיק עוני עבד אל-האדי את דעיכת פעולותיה של המפלגה במלים אלה: '... כשמפלגת אסתקלאל נוכחה בהצלחת שליחותה החדשה, נתמזגה בעם כדי שלא להרבות מפלגות. העם מגשים את שאיפות המפלגה, ולפיכך אין היא רוצה להבליט את עצמה'.⁶⁸

62 דו"ח P.A.S., C.I.D., 23/33, סודי, 22 בספטמבר 1933, PRO/FO/371/16926; אל-ג'אמעה אל-אסלאמיה, 17 באוקטובר 1933; עזת דרוזה (לעיל, הערה 57), עמ' 88-89.

63 היה זה משא-ומתן בין עבדאללה והסוכנות היהודית על רכישת קרקעות בעבר-הירדן, באיזור ע'זר אל-כבד, שליד גשר דאמיה. העסקה לא יצאה אל הפועל בעקבות פרסומה ברבים.

64 דו"ח P.A.S., C.I.D., 10/34, 14 ביולי 1934, PRO/FO/371/17878.

65 דו"ח P.A.S., C.I.D., 7/34, סודי, 26 באפריל 1934, שם.

66 פלסטין, 10 באוקטובר 1933.

67 שם, 18 באוקטובר 1933.

68 הארץ, 7 במאוס 1934.

ביולי 1934 דיווח ה-סי.א.י.די. כי מפלגת אל-אסתקלאל אינה פעילה עוד, וכי גם עיתוניה הפסיקו את הופעתם.⁶⁹ ערב פרוץ המרד הערבי חידשה את פעולתה, אלא שבאפריל 1936 נתמזגה – יחד עם שאר המפלגות – בוועד הערבי העליון וחדלה מפעולותיה העצמאיות. רק לאחר חיסול המרד בשנות הארבעים חידשה את פעולתה, אך זו התנהלה בדפוסים שונים לחלוטין.⁷⁰

*

ברור אפוא כי גם במספר חבריה הזעום ובפיצוליה הפנימיים הרבים נודעה לאל-אסתקלאל השפעה רבה בציבור הערבי בארץ-ישראל. רעיונותיה פעפעו בקרב האוכלוסייה, בייחוד העירונית והצעירה, והיכו הדים. ואכן נראה שהיה למפלגה חלק לא מבוטל בקבלת עקרון 'אי שיתוף הפעולה' עם הבריטים במאוס 1933, במאורעות שהתחוללו בארץ באוקטובר-דצמבר 1933 ובראשית המרד הערבי באפריל 1936. רק בסופו של המרד הערבי, בשנים 1938–1939, נתברר כי דרך פעולה זו, החותרת להתנגשות ישירה עם השלטונות הבריטיים, מוטעית מיסודה, ונסתיימה בכישלון חרוץ. אולם כאשר הובהר הדבר היתה כבר החברה הפלסטינאית מותשת, אכידותיה נאמדו באלפים, ומנהיגיה – לרבות המפתי – ישבו בגולה.

69 דו"ח P.A.S., C.I.D., 10/34, 14 ביולי 1934, סודי, שם.
70 י' נבו, 'ההתפתחות הפוליטית של התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1939–1945', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, הוגש לאוניברסיטת תל-אביב, 1977, פרק ד. וראה מאמרו 'ערביי ארץ-ישראל ו"הספר הלבן" של שנת 1939', המתפרסם בחוברת זו.

המאבק עם ממשלת המנדט על קרקעות-המדינה*

אריה ל' אבנרי

עם כינונו של המנדט הבריטי מלאו ארבעים שנה להתיישבות היהודית בארץ-ישראל. במהלכה של תקופה זו של טרם מנדט קנו היהודים קרקע במיטב כספם; אך עתה נפתח פתח לרכישות חדשות, לפי שהסעיף השישי של כתב המנדט הבטיח 'לסייע להתיישבות צפופה של יהודים על הקרקע, לרבות קרקעות-המדינה ואדמות שוממות'. אף-על-פי-כן לא שגו היהודים באשליה כי יינתנו להם מעתה אדמות-המדינה חנם. יחד עם זאת העיד שממונה של הארץ כי מאות-אלפי דונם קרקע אינם מעובדים. אלה היו רכוש המדינה העות'מאנית ועברו לבעלותה של ממשלת המנדט, גם אם שימשו בחלקם מרחבי-נדידה לבדווים. התנועה הציונית לא ראתה כל ניגוד בין שני חלקי ההתחייבות של כתב המנדט — לעודד התיישבות יהודית צפופה ולהבטיח שזכויות האוכלוסייה המקומית לא ייזוקו. בבקשתה לקבל 'קרקעות-מדינה ואדמות שוממות' התכוונה לרכישת קרקעות שלא על-ידי דחיקת רגלי הערבים, אלא לפיתוח אינטנסיבי של אלה שיימצאו ראויים למתיישבים חדשים. כך תוכל גם האוכלוסייה היושבת על אדמות אלה להעלות את רמת-חייה — גם בשטח מצומצם יותר. נסיון ראשון לקבלת אדמת-מדינה נעשה בשנת 1922. הסתדרות החיילים המשוחררים, בעזרתה ובתמיכתה של ההסתדרות הציונית, ביקשה ממשלת ארץ-ישראל לקבל קרקע להתיישבות. תביעתם הושתתה על הזכויות המיוחדות שניתנו לחיילים משוחררים בבריטניה. לאחר משאומתן ממושך הקצתה להם הממשלה כ-25,000 דונם בתל ערד, צפונית-מזרחית לכאר-שבע. בסקר שנערך לפני העלייה על הקרקע נאמר:

האדמה היתה אדמת מַחְלוּל ואדמה עזובה, ועמדה בין שבט א־דולאם [= אלט'לאם] ובין תושבי כפר יאטה [= יטה]. לפני עשרים שנה נפלה מריבה בין שתי המפלגות הנ"ל. הריב גרם גם לרציחת 13 איש משני הצדדים. הממשלה החזיקה בה לפני 15 שנה ומסרה אותה לאחדים מתושבי חברון ולאחרים מתושבי ירושלים. לבסוף עזבו אותה הירושלמים ונשארו רק החברונים. עתה... מספר האיכרים 136; עובדות 200 מחרשות... שום איכר אינו דר בה תדיר, אלא הולכים שם בעונת החרישה ואחר כך חוזרים לחברון.¹

* פרק מתוך עבודת-מחקר: 'ההתיישבות היהודית וטענת הנישול (1878-1948)', הנעשית במכון טכניקן לחקר ולימוד הרעיון השיתופי. תודתי לעובדי גנזך המדינה, הארכיון הציוני המרכזי ו'בית השומר' בכפר-גלעדי על עזרתם באיסוף החומר.

1 השאיפה אל הנגב — מבחר תעודות מארכיון יד בן-צבי, ליקט והוסיף הערות ש' רובינשטיין, ירושלים תשל"ה.

קבוצת המתיישבים ביקשה הקצבה ממשלתית לחפירת באר, לפי שאין באיזור מעיינות. ממשלת ארץ-ישראל הקציבה 800 לירות-מצריות כדי 'לעודד התיישבות צפופה', שלא הספיקו אלא לחפירת שלוש בארות — וכולן הכזבו. בהיעדר מקורות-מים נאלצו המתיישבים לעזוב את האתר. במרוצת-השנים עשתה ההנהלה הציונית נסיונות נוספים לקבלת קרקעות-מדינה, אך את כולם דחתה הממשלה על הסף. המאבק העיקרי נסוב על אדמות בקעת בית-שאן ועל קבלת זכיון החולה.

בקעת בית-שאן

קרקעות-מדינה נרחבות שהיו ראויות להתיישבות צפופה השתרעו לאורך השכר הסורי-האפריקני, מעמק-החולה בצפון ועד ים-המלח בדרום, גם אם הצריך יישובן פעולות של ייבוש, של ניקוז ושל הכשרה. בבקעת בית-שאן היו לממשלת ארץ-ישראל, כיורשת האימפריה העות'מאנית, 381,906 דונם.

באיגרת ששלח בשנת 1921 הנציב העליון הראשון, הרברט סמואל, אל משרד-המושבות בלונדון הוסבר הרקע לעשייתן של אדמות הבקעה לרכוש המדינה והאירועים שבאו בעקבות זאת. מן האיגרת עולה כי בשנים 1870–1882 לא שילמו תושבי החבל מסים לממשלה העות'מאנית. הממשלה החליטה לערוך חקירה ונתברר כי הפשיטות התכופות של בדווים מעבר-הירדן המזרחי החריבו והישמו את הכפרים והניסו את התושבים. בעת עריכת החקירה היה חלק מן האדמות שומם וחלק מהן עובד במשך שנה עד שש שנים על-ידי הבעלים הקודמים שחזרו, או על-ידי פלאחים חדשים שבאו לא-מכבר לאיזור. בעקבות החקירה הוחלט למכור את האדמה במכירה פומבית. בתוך כך הגיע מברק מן הסלטאן עבד אלחמיד ובו הודיע כי הוא לוקח את האדמות לעצמו ... נראה שהסלטאן שילם תמורת חלק מן האדמות. חלק אחר — בשאתה, בגור ובעזאווה — נרשם על-שם הפלאחים, אך ב-1879–1882 גם הוא נקנה על-ידי הסלטאן. האדמה היתה לג'פתליק² ומעבדיה — אריסים. נוסף על המסים הממשלתיים נגבו גם מעשרות כדמי-אריסות. בשנת 1908 הופקע האיזור מרשות הסלטאן ונרשם כאדמת-המדינה.³

בשנת 1920, עם כינון השלטון האזרחי הבריטי בארץ-ישראל, הציעה הממשלה לאריסים לחתום על חוזה-חכירה. בחוזים הוענקה הזכות להוריש כל אדמה שעובדה על-ידי האריס במשך עשר שנים רצופות. השיח'ים סירבו לחתום על החוזים.

באותה שנה ביקר הרברט סמואל בבית-שאן, ונערכה הפגנה נגדו. לפני הנציב התייצבה משלחת של שיח'ים, וכתום משא-ומתן הציע להם להקים ועדה שתקבע את תנאי האריסות, ובה ישתתפו נציגי השיח'ים, מושל מחוז הגליל ומנהל מחלקת הקרקעות המנדטורית. השיח'ים לא קיבלו גם הצעה זו:

2 כאן במשמעות נחלתו הפרטית של הסלטאן. למשמעותו המקורית של המונח ולגלגוליו ראה: S. B. Himadeh (ed.), *Economic Organization of Palestine*, Beirut 1938, pp. 84-85

3 PRO, CO 733 [להלן: 733/4, file 38832/249]. חיקי מחלקת ארץ-ישראל של משרד-המושבות הבריטי שמורים בארכיון הממלכתי בבריטניה; העתקי מיקרופילם בגנון המדינה, ירושלים.

הפגנה של ערביי בית-שאן נגד הרברט סמואל, 1921. המפגינים נושאים דגלים שחורים

הם סירבו להודות בבעלות המדינה על הקרקע והצהירו כי מעולם לא הכירו בשלטון העות'מאני ובזכותו להפקיע את אדמתם.

באיגרתו כתב אפוא הנציב שגם אם יש לממשלה זכות על הקרקע כיורשת האימפריה העות'מאנית אין להתעלם מן העובדה שהסלטאן הפעיל 'מידה מסוימת של כפייה'⁴ לכן החליט סמואל לאפשר לאריסים לקנות את הקרקע בתנאים מסוימים, לפי שסבור היה כי יש בפתרון זה כדי להביא ברכה לארץ והוא גם מוצדק מבחינה פוליטית.⁵

צעד זה של הנציב נועד לשכך מעט את התנגדותם הגואה של הערבים למסירת המנדט על ארץ-ישראל לבריטניה, שמטרתו לכונן בית לאומי ליהודים. היה זה אחרי התפרעותם האלימה של הערבים באפריל 1920 בירושלים ולאחר המאורעות של מאי 1921. סמואל סבר כי החזרת חאג' אמין אלחסיני מגלותו והכתרתו כמפתי של ירושלים, וכן חלוקת האדמה לברווים של עמק בית-שאן, יוכיחו לערבים שהשלטון שומר על זכויותיהם ודואג לטובתם ולרווחתם.

משרד-המושבות בירך על החלטתו של הנציב, ובנובמבר 1921 נחתם הסכם בין ממשלת ארץ-ישראל ובא-יכוח שבטי הברווים והמח'תארים של בקעת בית-שאן על מכירת קרקעות-המדינה. בהסכם זה, הוא 'הסכם גור-מדווארה', נקבעו תנאי מסירת הקרקע לאלה שהחזיקו בה ותנאי התשלום: לדונם אדמת-בעל — 1.25 לירות-מצריות; דונם אדמת-שלחין — 1.50 לירות-מצריות,

4 שם.

5 PRO, CO 733/4, file 38832/294

בתשלומים ל-15 שנה. מי שלא החזיק קרקע, או עיבד פחות מ-150 דונם, זכאי היה לרכוש עד 150 דונם, ומשפחה המונה יותר מחמש נפשות יכולה היתה לרכוש 50 דונם לכל נפש נוספת. בדין-וחשבון של הנציב העליון לשנים 1920–1925 נאמר בין השאר על עניין זה:

אנו מכירים בכך שזו קרקע אשר לפי סעיף מסוים במנדט עשויה לעודד התיישבות יהודית. אולם זו אבן-הכוחן שתיבחן על-ידי כל תושבי הארץ. הגם שהבעלות החוקית על אדמתם מוטלת בספק ואף כי ברור שבתקופת השלטון התורכי היא היתה בבעלות המדינה, יש תביעה מוסרית איתנה של המעבדים לקיים את החזקה, ולכן באנו לידי ההסכם האמור...⁶

לפי מיפקד האוכלוסין של שנת 1922 היו בעמק בית-שאן 2,647 משפחות, שזו 9,277 נפש.⁷ הקרקע שנכללה בהסכם גור-מדווארה נחלקה לשלוש נפות: בנפת בית-שאן — 283,129 דונם; בנפת טבריה — 18,614 דונם; בנפת שכם — 80,163 דונם; בסך-הכל — 381,906 דונם.⁸ 202 אלף דונם נחלקו ל-18 שטחים כפריים ו-180 אלף דונם לארבעה שטחים שבטיים. מכלל השטחים הוגדרו 146 אלף דונם כבלתי ראויים לעיבוד; ב-112 אלף דונם היו אפשרויות להשקאה; 124 אלף דונם התאימו לעיבוד בעל, בסך-הכל 236,000 דונם נמצאו ראויים לעיבוד.⁹ על-פי חישוב הממוצע הסכימטי יוצא שכל משפחה היתה אמורה לקבל כ-100 דונם קרקע, ללא הבחנה בין אדמת-שלחין ואדמת-בעל, אך למעשה נחלקה הקרקע באורח שונה לחלוטין: (א) אדמות שאינן ראויות לעיבוד התאימו למרעה, והבדורים הפיקו מהן תועלת; (ב) משפחה בת חמש נפשות לא היה בכוחה לעבד 100 דונם אדמת-שלחין ומי-המעיינות לא נוצלו; (ג) הקרקע לא חולקה שווה בשווה, אלא לפי הקריטריון שכל מי שהחזיק בקרקע זכאי היה לקבלה, לפי המחיר הנקוב ובתשלומים ל-15 שנים. בעלי אמצעים — עשירים, חקיפים, שיחים ומח'תארים — השכילו 'להוכיח' שהחזיקו בשטחי-קרקע גדולים והם שרכשו אותם כתנאים שנוכרו לעיל. לאריסים לא היתה, כמובן, זכות לקבל קרקע, משום שההוכחה להחזקתה הומצאה על-ידי מעסיקיהם. בעלי זיקה אחרת לקרקעות ויתרו על זכותם משום שלא היו מעוניינים (לא היתה זו שאלה של אמצעים כי התנאים היו נוחים ביותר) או משום ששוכנעו לעשות כן. מכל מקום, בשנת 1932, כאשר חקר פרנץ את מצב הפלאחים והאריסים בבקעת בית-שאן לא מצא שם יותר מ-950 משפחות פלאחים ו-400 משפחות של בדורים.¹⁰ לעומת זאת, החזיקו בעלי נחלאות גדולות — תושבים של ערי-הארץ ואזרחי-חוץ — שטחים גדולים, שעובדו על-ידי אריסים ועמדו למכירה לכל המרבה במחיר.

6 ארכיון ציוני מרכזי [להלן: אצ"מ] S 25/9847

7 *Report by H. M. Government to the Council of the League of Nations on the Administration of Palestine and Trans-Jordan for the Year 1930*, London 1931, pp. 244 ff. (ראה להלן).

8 אצ"מ S 25/9848, מכתב של נציב הפיתוח, לואיס אנדריוס, למנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית מיום 13.10.1935.

9 ד' ניר, איזור בית-שאן, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 118.

10 ראה: *Report on Agricultural Development and Land Settlement*, by Lewis French, Director of Development, 1930, pp. 34 ff.

ביוני 1922 אסף חיים מרגליות-קלווריסקי את הנתונים הבאים על שטח-קרקע שחולקו לעשירים, לאחר שהצהירו כי הם שהחזיקו בהם לפני המלחמה:

השטח (בדונם)	המקום	בעל הקרקע
5,000	אלאורקניה, אלמדרסה	1. ג'ורג' ריק אלראיס
16,000	קובב	2. ראגב סלים ג'בלי
10,195	אלצפא	3. אליאס סלים ג'בלי
5,000	אום אגרי	4. ניקולה ג'בלי
		5. ניקולה ג'בלי
11,000	מרג' אלקשה, אלמחזה	וג'ורג' אנטואן נג'אר
4,140	אלבוקרה, ג'סר אלמג'אמע	6. ג'ורג' אנטואן נג'אר
25,032	אלקמאי, אלמדרסה	7. ז'אן מוסא פריג'
		8. יוסף אופטימוס ואמיל
17,500	אלח'רבה אלמחזה ועוד	לאקמאל קאשי
93,867	סך-הכל	

נוסף לאלה מסרה הממשלה בחכירה לאזרח בריטי, רוס, ולסלימאן נאציף 6,000 דונם לפיתוח האיזור בעיבוד אינטנסיבי.¹¹

מרשימה זו מתברר כי יותר משליש מן האדמות שמסרה הממשלה כתנאים נוחים מאוד לקונים נפלו לידיהם של עשירים בודדים ושל כמה מבני-משפחה אחת. בדין-וחשבון שמסר ג'והן הופ-סימפסון בשנת 1930, קבל על ספרות פורחת בקרקעות בית-שאן: 'מקובל שהמוכר מעביר את הקרקע לקונה במחיר שהוא חייב לממשלה, וכן הוא מקבל ממנו 3-4 לירות-ארצישאליות לכל דונם קרקע'.¹² ואכן, מוכרי הקרקע ומציעי קרקע למכירה בשנים הבאות, לא כולם עוד אותם אנשים שברשימה שלעיל; אין זאת כי הבעלים התחלפו מדי פעם. בשנים 1929 ו-1930 איתרו צבי וולף ויוסף נחמני בעלי קרקעות אחרים בבקעת בית-שאן — נוסף על אלה שברשימת קלווריסקי (ראה להלן). גם גרמנים קנו קרקע וניסו להקים שם חווה לגידול כותנה.¹³ ראשי השבטים הבדווים גילו שאפשר לעשות עסקים טובים: בלי השקעה כלשהי אפשר היה להעביר קרקע לקונים תמורת כסף

11 אצ"מ S 25/10314

12 *Palestine, Report on Immigration, Land Settlement and Development*, by John Hope Simpson, London 1930, p. 85

13 ניר (לעיל הערה 9), עמ' 127.

רב, שכן הקונה קיבל עליו את חשלומו החוב לממשלה. כך, למשל, בשנת 1925 הציע משרד עורכי-הדין בחיפה, כאמל ואפא וי' צלאל, ליהושע חנקין מכירת אדמות מחמוד זינאתי – 4000 דונם ואדמות אחרות.¹⁴

לאחר מסירת האדמה לבעלי החזקה, לעשירים, לפלאחים ולבדווים, לא השתנה דבר בבקעה. המעיינות הוסיפו להציף שטחים נרחבים, קרקע פורייה השתבשה בשיחים עמוקי-שורש ויצאה מכלל קרקע ראויה לעיבוד והמלריה החליאה את יושבי הבקעה.

התנועה הציונית לא יכלה להתייחס בשוויון-נפש לבזבוז הקרקעות, שהיו מהמעולות בארץ. לתביעות באי-כוחה להפריש חלק מהן, שלא נעשה בהן שימוש, להתיישבות יהודית, בהתאם לסעיף השישי של כתב-המנדט, השיבו השלטונות שכל עוד לא השלימה מחלקת המדידות את הסקר ולא רשמה את כל הקרקעות אין הממשלה יודעת אם יש לה קרקע עודפת. מכיוון שכך, ביקשו המוסדות לרכוש אדמה בכספם. ואולם אחד מסעיפי הסכם גור-מדווארה קבע שאסור למקבלי הקרקע למכור אותה אלא אם כן ניתנה הסכמת הממשלה, והסכמת הממשלה הותנתה בכך שהקונה הוא מוסד ציבורי, שמתכוון להכשיר את הקרקע לעיבוד אינטנסיבי ולהתיישבות צפופה. למורת רוחה של התנועה הציונית לא הוכרה הקרן הקיימת לישראל כמוסד ציבורי מסוג זה, ואילו ספסרי-הקרקע הערבים עשו עסקים באין-מפריע. כך ניטל על התנועה הציונית לנהל מאבק ממושך עם משרד-המושבות ועם השלטונות בירושלים – ומבוקשה לא ניתן לה.

בינואר 1927 פנתה ההנהלה הציונית למשרד-המושבות בבקשה להכיר בה כמוסד ציבורי לפי הקריטריונים שנוכרו לעיל. על כך השיב משרד-המושבות שעל פקידי מחלקת הקרקעות של ממשלת ארץ-ישראל לקבל תחילה הסכמת הפלאחים למכור את אדמתם ואז ידונו בשאלה.¹⁵ לפיכך ביקשה ההנהלה הציונית שהממשלה תאות למכור את עודפי הקרקע, שאין במכירתם כדי לקפח את קיומו של המוכר, לפי שהוא לא יישאר מחוסר קרקע.¹⁶

בתזכיר שהגיש ראש המחלקה המדינית של ההנהלה הציונית, קולונל פ' קיש, לנציב העליון לורד פלומר, בשנת 1928, קבל קיש שהבדווים והפלאחים קיבלו יותר קרקע משדרוש להם, ואילו ליהודים לא הוקצה אף שעל, וכי יש בכך כדי הפרה מפורשת של הסעיף השישי של כתב-המנדט. על כך השיב לו הנציב העליון שאי-אפשר לשנות הסכם שנחתם; אם ימצא שטענות הציונים נכונות, אפשר לדון בשינוי הסכמים, והוא יורה לחקור בדבר.¹⁷

באשגר שהריץ המזכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל למשרד-המושבות בנובמבר 1928 נאמר כי לא רצוי שההנהלה הציונית תקבל קרקע לפני סיום הסדר הקרקעות, שיימשך, לפי דעתו, עד 1931. כן הזכיר כי לארץ דרושים שטחים רבים לייעור ולשיפור האקלים; הוא הוסיף כי התקנות החדשות לגבי הסכם גור-מדווארה, שפורסמו בספטמבר אותה שנה, עוררו רוגז בקרב הערבים. לפיכך סבור היה שהממשלה לא היתה עוד צד בהסכם ולא יכלה לשנותו.¹⁸

14 ראה מכתב מיום 27.10.1925, אצ"מ A 238/9

15 PRO, CO 733/133, file 44072/1

16 שם, תיק 44072/17199

17 שם, 733/155, file 57312

18 שם, תיק 57312/31519/28

בשינויים בהסכם גור-מדווארה, שדובר עליהם באשגור זה, היו דווקא הקלות לטובת הקונים בעלי החזקה: במקום תשלום במשך 15 שנה נקבעה בתקנות החדשות אורכה לשלושים שנה; הדבר שעורר אפוא את רוגזם היה הסעיף שקבע כי מי שאינו יכול לעבד את הקרקע תהא זו ממושכנת אצל הממשלה ולא יוכל למכור אותה אלא אם כן ישלם את כל החוב.¹⁹ משמע שהעריבים רגזו על שלא יכלו לספסר בקרקע כרצונם. לאמיתו של דבר נמסרה, לפי סעיף זה, ההכרעה בדבר מכירת קרקע לידי פקידי מחלקת הקרקעות של ממשלת ארץ-ישראל, ואלה היו בחלקם עוינים את מפעל ההתיישבות היהודי.

ב-1929, בעיצומן של החקירות שערכה ועדת שאו, פנה חיים וייצמן למשרד-המושבות ודרש שממשלת ארץ-ישראל תקצה מקרקעותיה להתיישבות יהודית, כמתחייב מכתב-המנדט. משרד-המושבות ביקש את תגובתו של הנציב העליון והלה השיב מה שהשיב המזכיר הראשי: כל עוד אין הסדר קרקעות אין יודעים מה שייך למדינה. הציונים חושדים, הוסיף הנציב העליון, שפקידי הממשלה מעכבים את גמר הסדר הקרקעות מתוך כוונה לחבל בהתיישבות היהודים, ואין זה נכון. כדי להוכיח שאין די קרקעות ברשות המדינה צורפה לאיגרת הנציב רשימה של אותן קרקעות-המדינה שחולקו ואינן ראויות לעיבוד. בין השאר נאמר שם כי בבית-שאן הוצעו ליהודים 50,000 דונם קרקע, אך אלה אינם ראויים לעיבוד; בפתחת-רפיח יש קרקעות-מדינה, אך אי-אפשר למכור אותן ליהודים לפני שיימצא פתרון לבדווים באיזור, והדבר יעלה כסף רב; לפיכך, כל עוד אין הסדר קרקעות אין להיענות לתביעות הציונים.²⁰

ב-13 בדצמבר 1929 פרסם צבי וולף מאמר בעניין קרקעות בית-שאן בהוצאה האנגלית של העיתון 'דבר', שעורר הדים רבים והגיע לוועדת-המנדטים של חבר-הלאומים. במאמר זה²¹ גולל וולף את השתלשלות מכירת הקרקעות ופירוט סעיפי ההסכם, ובסיכום הביא רשימה של מקבלי קרקע, עשירים יושבי-ערים ואזרחי-חוץ, שלא היה להם כל קשר לאדמות בית-שאן. בין השאר מנה וולף:

משפחות אירני ואלרום, חלקם בחיפה וחלקם במצרים	3,578	דונם
משפחת ג'וברין מנצרת	1,380	דונם
יוסף זמרין מדמשק	3,350	דונם
ודיע ג'ורג' חדאד מכיירות	1,700	דונם
באשרפיה קיבל רשדי עבד אלהאדי	3,182	דונם ²²
משפחת מטאלק מן השבט הבדווי צקר	4,500	דונם
סלימאן נאציף ביי ורוס	6,000	דונם

סך-הכל 23,690 דונם

19 שם, תיק 57312/31519/22.

20 שם, 733/170, file 67207/5843/29.

21 'The Ever Present Absentee Landlords', *Davar—Palestine Labour Daily*, 13.12.1929.

22 וולף כתב 'אלפי דונמים', אך ברשימתו של נחמני (להלן) נמסר המספר המדויק.

בוועדת-המנדטים של חבר-הלאומים, שדנה בשאלת ארץ-ישראל מדי שנה, נתבקש בא-כוח ממשלת ארץ-ישראל להגיב על האשמותיו של וולף. בדיון-ושבון שהגישה הממשלה לוועדת-המנדטים לשנת 1930 ניתנה תשובה חלקית בלבד לטענותיו, ולמעשה התעלמה כליל מעיקרי דבריו. על מסירת 6,000 דונם לשותפים נאציף ביי ורוס נאמר שלמעשה קיבלו עד 1930 רק 3,000 דונם והתנהל משא-ומתן למסירת 1,307 דונם נוספים. משטח זה הם מכרו לקרן הקיימת 1,000 דונם. על הטענה שהממשלה חילקה קרקע לעשירים שאינם תושבי האיזור נאמר כי מי שהוכיח שעידכוד אדמה ברציפות במשך עשר שנים היה זכאי לקבלה, בלי לבדוק מה גודל השטח והיכן הוא מתגורר. לא נאמר דבר כיצד הוכיחו אנשים הגרים בארץ שכנה שעידכוד קרקע במשך עשר שנים, לרבות בארבע שנות המלחמה.²³

בעדותו בפני הוועדה המלכותית שביקרה בארץ בשנת 1936, חזר ברל כצנלסון, כנציג הסתדרות העובדים, והעלה את הטיעון שממשלת ארץ-ישראל התכחשה להתחייבות שהוטלה עליה לעודד התיישבות יהודית על קרקעות-המדינה. כדוגמה הזכיר את מאמרו של וולף, ואמר בין שאר דבריו ש'אלפי דונמים חולקו לעשירים ואזרחי חוץ...'. יושב-ראש הוועדה, הלורד פיל, שאל בזעם: 'הוא בא ומספר לי על אלפי דונמים, האם הוא מתקלס בנו? שינקוב שם! שם אחד לפחות! מתי ימציא לנו את הנתונים?!' כצנלסון לא הביא עמו את המאמר ולא זכר את פרטיו, אך הבטיח ליושב-הראש שכעבור ימים מספר ישלח לוועדה מכתב מפורט. הלורד הקשיש לא נרגע: 'הוא חייב להביא לנו את הנתונים המאשרים דבריו. הוא חייב להביא נתונים מדויקים ואימתי בוצעו הדברים שהוא קובל עליהם?'²⁴ החקירה התנהלה במתח רב. לאחר ימים אחדים שלח כצנלסון לוועדה מכתב מפורט ובו הנתונים שהביא וולף, בתוספת עובדות חדשות:

בית האב זינאתי	7,500	דונם
תופיק טאהר אלעטרי	1,209	דונם
צאלח קאסם רובי	3,064	דונם
מחמד צפדי	1,259	דונם
עבר אללטיף בן חאג' אברהים מזרעין	1,800	דונם

סך-הכל 14,832 דונם²⁵

צירוף שתי רשימות אלה אינו משקף את המצב לאמיתו. בתזכיר שהגיש יוסף נחמני להנהלת הסוכנות איתר מקבלי קרקע נוספים, או רוכשי קרקע מיד שנייה שמעולם לא היו תושבי איזור בית-שאן:

23 לעיל, הערה 7, עמ' 244 ואילך.

24 *Palestine, Royal Commission, Minutes of Evidence, Heard at Public Sessions*, London 1937, pp. 227 ff.

25 *Palestine, Labour's Case before the Royal Commission*, London 1937, The Letter of Mr. Berl Kazenelson on Beisan Lands; וכן: כתבי ברל כצנלסון, ח, תל-אביב תש"ז, עמ' 253-256.

משפחת ארון ממזרים בקרקע תל-שוק	3,848 דונם
סלימאן נאציף ביי ורפאל חכים – אדמת סחנה	1,500 דונם
ג'מאל חסיני	120 דונם
מוסא אלעלמי	150 דונם

סך-הכל 5,618 דונם²⁶

ברשימת נחמני נמצאו גם רשדי עבד אלהאדי ומשפחת חדאד מביירות שנמנו כבר ברשימות הקודמות. סיכומו של דבר, יותר מ-43,000 דונם היו בידי עשירים, יושבי ערים רחוקות, אזרחי ארצות-חוץ, שלא היה להם כל קשר עם אדמות האיזור. הוועדה המלכותית מתחה ביקורת חריפה על ממשלת ארץ-ישראל בעניין קרקעות בית-שאן. במסקנותיה קבעה כי –

ההסכם המקורי ב-1921 נעשה בחיפזון וללא בדיקה מספקת. לא נשקלה ההשתלשלות הצפויה והערכים קיבלו תנאים נדיבים בלתי רגילים שלא יכלו להפיק מהם תועלת, ובלי להבטיח שלא יצמיחו עיוותים.²⁷

עד 1936, שנת ההתמרדות הערבית ומלחמת המגן של היישוב היהודי, רכשו היהודים בכקעת בית-שאן כ-25,000 דונם קרקע, מהם 22,900 דונם לקרן הקיימת. אדמות אלו היו מן הגרועות ביותר ומפוצלות, ואי-אפשר היה להקים עליהן עד אז אף לא יישוב אחד:

הגוש הגדול במערב העמק היה בתחום אגן ההשקיה של עין-עמל המלוח; האדמות שבשולי רמת כוכב היו אף הן בתחום מעיין זה. האדמות במפלס התיכון היו מרוחקות, ורובן, אדמת ביצות.²⁸

תמורת קרקעות אלה שילמו הקונים היהודים למוכרים את המחיר המלא ואילו הממשלה חייבה את הקונים לשלם בכת אחת את כל החובות שחבו לה המוכרים (ולרוב אלה לא שילמו במשך השנים מאומה והחובות הצטברו). הקניות הגדולות בבקעה זו, ריכוז הקרקעות והקמת יישובים עליהם (יישובי חומה ומגדל) נעשו בשנות המאורעות 1936–1939 ובשנות מלחמת-העולם השנייה.

עמק-החולה

הפוטנציאל החקלאי העשיר הטמון בעמק-החולה לא נעלם מעיני משפחת סרסק, שרכשה קרקעות בעמק-ירזעאל, בעמק-זבולון וגם בעמק-הירדן. ביוני 1911 חתמו מישל סרסק ומחמד עמר ביהום

26 מוזיאון צה"ל, ארכיון בית 'השומר' בכפר-גלעד, ארכיונה האישי של מניה שוחט. סימול ד, חק 2. יוסף נחמני. חבר 'השומר', היה נוהג להעביר כל תזכיר גם למניה ואליעזר שוחט.

27 לעיל, הערה 24, עמ' 262.

28 ניר (לעיל, הערה 9), עמ' 131.

הסכם עם שר-האוצר של הממשלה העות'מאנית, ד'אויד ביי, לרכישת הזכיון על עמק-החולה. החותמים התחייבו להקים, תוך שנה, חברה מאושרת לפי החוק העות'מאני שתקבל על עצמה את תנאי הזכיון. בהסכם שפירט את התנאים הוטל על החברה לעבד בין השאר תכנית ניקוז והכשרה תוך שנה אחת, ולהגיש לאישורן של המוסדות הממשלתיים המוסמכים; להתחיל בעבודה שישו חודשים לאחר האישור ולסיימה תוך שש שנים; לספק מים לפלאחים באותן כמויות ששימשו בעבר, כאשר המים ניתנו באורח חופשי; אם לא תוכל החברה לספקם, יהא עליה לשלם להם פיצויים. אחרי גמר עבודות הניקוז וההכשרה על החברה לקנות את האדמה מן הממשלה בשתי לירות תורכיות הדונם, ולמכור לפלאחים היושבים בשטח הזכיון (10,000 דונם) לפי הוצאותיה בהכשרת דונם קרקע. עד גמר עבודות הייבוש שומה על החברה לשלם 20 אחוזים מתמורת התוצרת החקלאית (לרבות הכנסות מדיג וקציר קנה-סוף) לאוצר המדינה, נוסף על המסים; תמורת הזכיון עליה לשלם, לשיעורין במשך 18 שנה, 20,000 לירות-תורכיות. לאחר מילוי תנאים אלה (ושאר התנאים שלא פורטו כאן) תקבל החברה קושאן על הקרקע.²⁹

סרסק וביהום שילמו בעת חתימת ההסכם 1,000 לירות-תורכיות דמי-קדימה. בשנת 1914 הוקמה 'החברה הסורית-העות'מאנית לחקלאות', ששותפיה העיקריים היו סרסק וביהום, ובראשה הועמד סלים א' סלאם. החברה לא קיימה את התחייבותה לעבד תכנית ייבוש והכשרה תוך שנה וגם אחרי פרוץ מלחמת-העולם הראשונה לא עשתה דבר.

עמק-החולה עבר לשלטון אזרחי בריטי רק בשנת 1923, לאחר שסומנו הגבולות בין שטח המנדט הבריטי בארץ-ישראל ובין שטח המנדט הצרפתי בסוריה. במאוס 1923 אישר הנציב העליון את תוקפו של ההסכם הקודם.³⁰

ב-29 בפברואר 1924 נחתם הסכם בין בא-כוח משרד-המושבות בלונדון וסלים א' סלאם כיושב-ראש 'החברה הסורית-העות'מאנית לחקלאות', לחידוש הזכיון. השינויים שהוכנסו בהסכם התייחסו בעיקר להתחייבות מחודשת מצד החברה להתקשר תוך שנה עם חברה קבלנית, בעלת הון, שיש ביכולתה לבצע את העבודות הדרושות. ההסכם החדש היה טעון אישורו של הנציב העליון. סלאם לא מילא את התחייבותו ולא התקשר תוך שנה עם חברה קבלנית לביצוע העבודות. הוא ביקש דחייה עד לשנת 1927.³¹ לבקשת הדחייה של סלאם היתה סיבה, שאמנם לא פורשה, אך היא מסתברת מתוך מסמכים אחרים. ב-15 במאי 1925 שלח סלים א' סלאם ליהושע חנקין זכרון-דברים לשיחה שהתקיימה ביניהם. בשיחה זו הציע סלאם לחנקין מכירת זכיון החולה בתנאים הבאים: (1) מסירת הזכיון לקונה תמורת תשלום של 2.50 לירות-שטרלינג לדונם; (2) המוכרים ייבשו את הביצה בהתאם לזכיון תמורת 50,000 לירות-שטרלינג, ואם יעלו ההוצאות על סכום זה הן תהיינה על-חשבון המוכרים; (3) בעת העברת הזכיון ישלם הקונה 15,000 לירות-שטרלינג; יתרת החוב תשולם בשישה תשלומים שנתיים, אחרי הייבוש, בריבית של שישה אחוזים; (4) המוכרים מתחייבים לגמור את הייבוש תוך שלוש שנים, כתנאי שהקונים יממנו את ההוצאות מתחילת העבודה, לפי התנאים

29 PRO, CO 733/203, file 87144/14/8; מתוך תרגום המסמך מתורכית לאנגלית. ברוב המקומות רשום שהחוזה נחתם ב-1914, אולם התאריך הנקוב בתעודה שלפנינו הוא יוני 1911, ואין ספק שהוא התאריך הנכון.

30 אשגר סודי של הנציב העליון למשרד-המושבות, 29.6.1927, PRO, CO 733/137, file 44252/9837/27.

31 שם.

שפורטו בסעיף 2; (5) התשלום של 1.75 לירות-שטרלינג לדונם לממשלת ארץ-ישראל יחול על הקונים.³²

סלאם ניהל ככל הנראה משא-ומתן בעת ובעונה אחת עם חנקין וגם עם ההנהלה הציונית בלונדון. עמינדב אשבל, יושב-ראש 'חברת הכשרת היישוב' ציין כי בשנת 1924 פנו בעלי הזכיון במישרין אל ההנהלה הציונית בלונדון. טיפלו כעניין ברתולד פייבל וחבריו בשם 'אוצר התיישבות היהודים'; הם קיבלו מן החברה אופציה, אף נתנו לו בתורת ביטחון 5,000 לירות-מצריות. המשא-ומתן נמשך עד שבטל בשנת 1926; דמי-הקדימה לא הוחזרו.³³

בראשית שנת 1927 שוב פנה סלאם לממשלת ארץ-ישראל לחידוש הזכיון, בהתחייבו למצוא חברה מתאימה לכיצוע העבודות. באותה שנה התנהלה חליפת-אגרות ערה בין המזכירות הראשית של ממשלת ארץ-ישראל ומשרד-המושבות בלונדון בדבר הבקשה לחידוש הזכיון. מן המזכירות הראשית כתבו ב-28 בינואר 1927 ללונדון שתוקפו של הזכיון פג, והציונים מבקשים לקבלו. הנציב העליון מוכן היה לחדש את הזכיון לחברה הסורית-העות'מאנית בתנאי שתעמוד בהתחייבויותיה, אם לאו — תקבל ההנהלה הציונית את האופציה מסלים א' סלאם. באחד במארס 1927 השיב עוזר מיניסטר המושבות, הארדינג, למזכירות הראשית כי לדעתו ישגה הנציב העליון אם תינתן לציונים אופציה לרכישת הזכיון. זהו הזכיון היחיד, כתב הארדינג, שהוחזק על-ידי ערבים, ואף כי הם ערבים סורים תעורר מסירתו לידי ציונים הדים שליליים בקרב האוכלוסייה הערבית.³⁴

המשא-ומתן בין החברה לבין ממשלת ארץ-ישראל ומשרד-המושבות נמשך. במהלכו הגישו בשם החברה סלים א' סלאם וצאיב סלאם (מי שעתיד להיות ראש-ממשלת לבנון) תביעה חדשה, שממשלת ארץ-ישראל תפצה אותם על דמי-החכירה שלא גבתה מן הפלאחים בשטח הזכיון בשנים שנבצר מן החברה לפעול בארץ. בשל סירובה לחדש את הרשיון. נוכח תביעה זו הוחלט לבדוק את תוקפו של הזכיון לפי הסכמי לוזאן (חוזה-השלום עם תורכיה בשנת 1923). משרד-המושבות והנציב העליון פנו למזכיר המשפטי של ממשלת ארץ-ישראל, גורמן בנטוויץ', וביקשו את חוות-דעתו. בנטוויץ' בדק את סעיפי ההסכם, כחן את כל המסמכים שהעידו על דחיות והתחמקויות ועל אי-יכולתה של החברה לבצעו, ופסק שלפי הסכמי לוזאן חויבה בריטניה לכבד, בטריטוריות שקיבלה לידיה, אותם הסכמים שהם לטובת הארץ. הסכם זה עם החברה אינו לטובת הארץ ואין חובה לחדשו.³⁵

ב-19 בנובמבר 1928 שוב הגישה החברה תזכיר למשרד-המושבות ובו ביקשה ארכה לחידוש הזכיון עד 1929, כדי שתוכל להכין מפות של השטח. בתזכירה ציינה גם כי קיבלה מאת הממשלה העות'מאנית זכות לריג בימת-החולה לשנים 1915–1918 וכן קיבלה זכיון מאת המימשל הצבאי ב-20 בינואר 1920 לאסוף צדפות בימת-החולה.³⁶ ב-17 בדצמבר 1928 מסר המזכיר הראשי של

32 אצ"מ A 238/9

33 ע' אשבל, ששים שנות הכשרת היישוב, ירושלים תש"ל, עמ' 105.

34 ראה ההתכתבות: PRO, CO 733/137, file 44252

35 ראה מסמך מיום 10.10.1928; PRO, CO 733/150, file 57149/15649/48

36 שם, 733/167, file 67101

תואים בחולה, 1935

ממשלת ארץ-ישראל, ה"צ לוק, למשרד-המושבות את ההסכמה העקרונית של הממשלה בירושלים לחדש את הזכיון לחברה הסורית-העות'מאנית וביקש את אישור המשרד להתחיל במשא-ומתן על ההסכם החדש. האישור ניתן לו, למרות חוות-דעתו השלילית של המזכיר המשפטי, וב-24 בדצמבר 1928 התחיל המשא-ומתן בין הצדדים.³⁷

הנהלת הסוכנות היהודית, אשר עקבה אחרי המשא-ומתן הממושך, וכמו המזכיר המשפטי של ממשלת ארץ-ישראל ידעו גם משפטני הסוכנות שלפי הסכמי לוזאן אין הממשלה הבריטית חייבת לחדש את הזכיון, לא הרפתה מן התביעה שהזכיון יימסר ליהודים. ב-29 בינואר 1930 הגישה הנהלת הסוכנות מחאה למשרד-המושבות נגד השארת עמק-החולה שומם ומחליא. תשובת משרד-המושבות היתה שצריך להתחשב בדעת-הקהל הערבית ולא להפעיל לחץ.³⁸ יש לזכור שארץ-ישראל ניצבה אז באש צולבת של חקירות הוועדות הממשלתיות והתעמולה הערבית, שבעיות הקרקע והנישול תפסו בה מקום עיקרי, ובה בשעה הכשיל במשרד-המושבות השינוי במדיניות הארצישראלית, כפי שבא לידי ביטוי ב'ספר הלבן' של פאספילד. מחאות הסוכנות היהודית לא הועילו והמשא-ומתן עם חברתו של סלים א' סלאם נמשך.

ב-17 בינואר 1931 אישר מזכיר ממשלת ארץ-ישראל מ"א יאנג את חידוש הזכיון לחברה הסורית-העות'מאנית. בתנאים החדשים חייבה הממשלה את החברה למסור את עבודת הייבוש לחברה

37 שם, 733/203, file 87144

38 שם, 733/157, file 67101

קבלנית המסוגלת לבצעה על-פי לוח-זמנים קצוב, אך לא שינתה דבר בסעיף המחייב למכור לפלאחים 10,000 דונם קרקע לפי עלות הייבוש וההכשרה.³⁹ באיגרת סודית מ-9 בפברואר 1931 הודיע הנציב העליון למשרד-המושבות על חתימת ההסכם ותנאיו, וכי החברה התחייבה להתחיל בעבודה מיד ולסיימה שש שנים אחרי חתימת ההסכם, ב-16 בינואר 1937.⁴⁰

החברה הסורית-העות'מאנית לא התכוונה כלל לקיים את ההסכם החדש; כל שטרחה להשיג והשיגה היה לקיים בידיה את הזכיון כדי למוכרו ליהודים ברווחי עתק. קצת למעלה משנתיים לאחר שהחברה הסורית-העות'מאנית חתמה על ההסכם לחידוש הזכיון מסרה את האופציה לרכישתו ליהושע חנקין. בנובמבר 1933 נחתם חוזה בין החברה ו'חברת הכשרת היישוב' בדבר מכירת הזכיון תמורת 192,000 לירות-ארצישראליות. ההסכם היה טעון אישור ממשלת ארץ-ישראל – וזה ניתן. אולם שלא כאישור ההסכם עם החברה הערבית שנתיים קודם-לכן הוכנס עתה שינוי יסודי בתנאי הזכיון. לפי תנאי הממשלה העות'מאנית, שאושרו גם ב-1931 לחברה הסורית-העות'מאנית, חויבה החברה למכור לאריסים 10,000 דונם קרקע; ואילו לפי התנאים שקבעה הממשלה ל'חברת הכשרת היישוב' חויבה החברה למסור בחינם 15,000 דונם לאריסים; נוסף לכך היה עליה להניח בשטחם צינור ראשי להשקיה, כדי שיוכלו לפתח משק חקלאי אינטנסיבי. ב-29 בספטמבר 1934 אישרה ממשלת ארץ-ישראל את העברת הזכיון ל'חברת הכשרת היישוב'.⁴¹

מסירת הזכיון לחברה יהודית עוררה מחאות חריפות בצד הערבי. ב-22 במאי 1935 פורסמה בעיתון 'אלג'אמעה אלערביה' מחאה שהגישה 'המפלגה הערבית הפלסטינית' לוועדת-המנדטים של חברה-הלאומים, נגד מסירת הזכיון ליהודים. מגישי התזכיר הסתמכו על קביעתו של סימפסון שלמשפ-חת פלאחים בארץ דרושים 40 דונם שלחין כדי קיום הוגן; לפי טענתם נמצאו בשטח הזכיון 1,500 משפחות פלאחים ולכן נדרשו למחיתם 60,000 דונם קרקע, שעה שהממשלה הקצתה להם 15,000 דונם בלבד.⁴² דפרי המפלגה הערבית נקבו מספר שרירותי שלא עמד בשום יחס למצב במציאות. בכל עמק-החולה היו בשנת 1931 10,267 נפש, כלומר כ-2,500 משפחות, אך אלה היו בכפרים (כבעלי קרקע או כאריסים) שמחוץ לשטח הזכיון. בשטח הזכיון, שהקיף 57,000 דונם (לרבות אגם בשטח של 14,000 דונם), ישבו מספר בתי-אב בדווים שהתפרנסו על דג, איסוף קני-סוף וגידול תאו. אלה סבלו מקרחת וממחלת שחור-השתן ותוחלת חייהם היתה מן הנמוכות בעולם. בשנים מסוימות הגיעה תמותת התינוקות ל-100 אחוז.⁴³ מיד לאחר רכישת הזכיון הקצתה 'חברת הכשרת היישוב' את הקרקע המובטחת לערבים. בדין-וחשבון של הממשלה לוועדת-המנדטים של חברה-הלאומים נאמר:

בשטח הזכיון סימנו באי-כוח הממשלה 15,000 דונם קרקע עבור הפלאחים הערבים, כפי שהוסכם עם בעלי הזכיון לפי הצעת הנציב העליון ... הצעד הבא יהיה תשלום פיצויים לתובעים שונים...⁴⁴

39 שם, 733/203, file 87144. 41 אצ"מ A 238/11, מסמך 48/1721. 42 שם, S 25/9846.

40 שם, חיק 77169. 43 "קרמון, עמק החולה הצפוני, ירושלים תשט"ז, עמ' 73.

44 Report of H. M. Government to the Council of the League of Nations on the Administration of Palestine and Trans-Jordan for the Year 1935, London 1936, p. 27.

קוטלי קנים בחולה, 1935

ההנהגה הפוליטית הערבית לא השלימה עם מסירת הזכויות ליהודים ותבעה את הקרקע לכפריי הסביבה. בחודש מארס 1935 תבעה המועצה המוסלמית העליונה מן הנציב העליון בשם התושבים הקמת משתלה חקלאית במחוז החולה; ייסוד בתי-ספר בכפריהם והענקת הקרקעות המיובשות שמסביב למימי החולה 'הואיל ויש להם צורך גדול בהן'.⁴⁵ כאמור, שטח הזכויות הקיף 57,000 דונם. לאחר מסירת 15,000 דונם לערבים (ולמען הדיוק: 15,772 דונם) עתידים היו להישאר בידי היהודים פחות מ-42,000 דונם ובכללם 5,000 דונם שטח האגם לאחר שיצומצם היקפו. לפי התכנון נועדו אפוא להתיישבות יהודית 37,000 דונם בלבד. ייבוש הביצה והקטנת האגם (למעשה, יובש האגם כולו) לא היה בהם כדי להבריא את העמק כולו ולהפכו לאיזור פורה ונוח להתפתחות יישוב תרבותי. שטחי העמק הצפוניים, שהיו מרוחקים מן הביצה ומן האגם, סבלו ברובם מהיעדר ניקוז ומהצטברות שלוליות וכצעימים שנתמלאו בשנים גשומות (והעמק משופע במשקעים). הפיצו קדחת, מנעו עיבוד רצוף של הקרקע ויצרו איים גדולים של אדמה מבאשה, ששימשו מסתור למזיקים לחקלאות. היה הכרח אפוא להשלים את ייבוש שטח הזכויות בייבוש ובהכשרת חלקו הצפוני של העמק כולו. מוסדות התנועה הציונית ניהלו משא-ומתן ממושך עם ממשלת ארץ-ישראל. זמן קצר לפני פרוץ מלחמת-העולם השנייה פרסמה הממשלה הודעה רשמית בדבר הקצבת 235,000 לירות-ארצישראליות להכשרתו ולהבראתו של צפון עמק-

החולה. אולם אחרי שפרצה המלחמה חזרה בה הממשלה מהבטחתה, וכל עבודות הייבוש וההכרזה של העמק כולו נעשו על-ידי מוסדות יהודיים.⁴⁶

*

הצד השווה בשתי הפרשות — מאבקה של התנועה הציונית בממשלת המנדט לקיום ההתחייבות הנובעת מסעיפו השישי של כתב-המנדט — התמקד במסירת קרקעות-מדינה וקרקעות-בור להתיישבות יהודית צפופה. בבקעת בית-שאן היו לממשלת ארץ-ישראל עודפי קרקע פנויים למסירה, גם בהנחה שדאגתה דאגת-אמת ליישובם של הבדווים; אך מטעמים פוליטיים היא העדיפה למוסרם לערבים יושבי-ערס ואזרחי-חוץ במחיר ובתנאים שכמוהם כמתנת-חינם. בעמק החולה סירבה לבטל את תוקפו של הזכיון שניתן לחברה לבנונית (הסורית-העות'מאנית) על-ידי הממשלה העות'מאנית, אף-על-פי שבעלי הזכיון לא יישמו אותו וחרף חוות-דעתו של היועץ המשפטי לממשלת ארץ-ישראל, שפסק כי לפי הסכמי לוזאן אין הממשלה חייבת לחדש את הזכיון. בגאולת שני העמקים השקיעו היהודים כסף רב, אך ביצוע מפעל הייבוש והניקוז בעשרות אלפי דונם שחרר סופית את ארץ-ישראל מנגע המלריה והניח את היסוד להתיישבות יהודית רחבת-ממדים בהתקרב קצו של המנדט הבריטי בארץ-ישראל.

העלייה מגרמניה בשנים 1933–1939

קליטה חברתית-כלכלית מול קליטה חברתית-תרבותית

מרים גטר

בהיסטוריוגרפיה של היישוב תוארה העלייה החמישית כגורם מרכזי בתמורה הדימוגרפית, הכלכלית והחברתית שחלה בארץ-ישראל בשנות השלושים.¹ מאוכלוסיה שמנתה בסוף 1931 175,000 יהודים צמח היישוב לכדי חצי מיליון נפש עד שנת 1939. הגידול היה בעיקרו באוכלוסיה העירונית, לפי ששמונים אחוזים מבני העלייה החמישית השתקעו בערים הגדולות. תל-אביב היתה באותן השנים כרך מודרני בן 150,000 תושבים. להתפתחות עירונית זו הקבילה התפתחותה של התעשייה היהודית, הן על-ידי הרחבת מפעלי-התעשייה הוותיקים הן על-ידי הקמתם של מאות מפעלים חדשים. בעיקר התפתחו תעשיית המזון, הטקסטיל וענף הבנייה. שתי החברות הגדולות – חברת החשמל וחברת האשלג – זכו אף הן לתנופה מרשימה. עם הגידול התעשייתי התפתחה גם הבנקאות המסחרית, שנעשתה מודרנית באופיה.

את צביונה של העלייה החמישית העניקו לה בעיקר העולים מגרמניה, אף-על-פי שחלקם בעלייה היה כ-21 אחוזים בלבד. החותם שטבעו על אופיה של עלייה זו והשפעתם על התפתחותה הכלכלית של ארץ-ישראל היו דומיננטיים, הן משום שבעלי-ההון בעלייה זו הגיעו בעיקר מגרמניה והן משום אופיה החברתי-תרבותי, כעלייה של עילית. מספרם של בעלי המקצועות החופשיים ובעלי ההשכלה בקרב עולי גרמניה היה גדול. דפוסי-החיים, הרגלי-החיים והרגלי-הצריכה שהביאו אתם מארץ-מוצאם היו שונים מן המקובל בארץ-ישראל עד אותו זמן. הם שינו את פני הבנייה העירונית, בהדגישם את הפונקציונאליות והאסתטיקה; הם שינו את דמותן של החנויות ופתחו בתי-קפה; הם יזמו הקמת מפעלי-תרבות (התזמורת הפילהרמונית) ותרמו להתפתחותם של מוסדות קיימים, והם הם היו קהל-הצרכנים העיקרי של מפעלי-תרבות אלה. האקדמאים שעלו מגרמניה נקלטו באוניברסיטה העברית בירושלים והטביעו חותמם על דרכי-ההוראה ועל ההישגים המדעיים, ובמיוחד השפיעו על רמת הרפואה. קיצורו של דבר: העלייה מגרמניה יצרה טיפוס חדש של מעמד בינוני עירוני בארץ-ישראל.

אולם השפעתה הרבה של העלייה מגרמניה על ההתפתחות הכלכלית והחברתית בארץ-ישראל לא הקלה על קליטתה והשתלבותה. היפוכו של דבר: היחס בין תרומתה להתקדמותו המהירה של היישוב באותן השנים ובין אופי השתלבותם של עולי גרמניה בחיי-החברה ובחיי-התרבות על כל

1 ראה: ספר תולדות ההגנה, ב, חלק שני, עמ' 41-3.

גילוייהם היה הפוך. במישור הכלכלי ניכרו תרומתם והישגיהם בזמן קצר, אך השתלבותם החברתית-התרבותית היתה תהליך ארוך ורב-לבטים. במאמר זה ננסה לבחון את יחסי-הגומלין שנוצרו בין העילית החברתית והפוליטית ביישוב לבין העולים מגרמניה, ובעיקר היחסים שבין היישוב היהודי בכללו והעולים שנקלטו בעיר ובמושבה.

אופיה של העלייה מגרמניה

שישים-אלף היהודים שהגיעו מגרמניה לארץ-ישראל בשנים 1933–1939 במסגרת העלייה החמישית, לא עזבו את גרמניה מתוך החלטה חופשית. הגורם המכריע לעזיבתם היו עלייתו של היטלר לשלטון, חוקי נירנברג, 'לילה-הכדולח' ואימת העתיד. שלוש קטיגוריות מנו בעולי גרמניה: (א) ציונים ותיקים; (ב) ציונים חדשים; (ג) עולי-מצוקה. יהודי גרמניה שהחליטו לעלות לארץ-ישראל ולא להגר לארץ אחרת — בעיקר בשנים הראשונות, כשעדיין אפשר היה להגר לארצות אחרות — אין ספק שהחלטתם נבעה מתוך הכרעה רצונית. עולים אלה קצתם היו ציונים ותיקים, שבחרו בארץ-ישראל כפועל יוצא מחינוכם הציוני ומפעילותם במסגרת ציונית שנים רבות קודם-לכן; קצתם היו 'ציונים חדשים', יהודים מתבוללים שראו בגרמניה את מולדתם, וכשזו פנתה להם עורף לא רצו להמירה בארץ אחרת וזלת ארץ-ישראל. הפגיעה שונפגעו היתה קשה מדי כדי לחפש 'ארץ-מקלט' עד יעבור זעם. הם הגיעו אפוא למסקנה שאם ניטל עליהם לבנות חיים חדשים, הסיכוי היחיד לכך היה בארץ-ישראל הרחוקה. הציונות תוארה בהזקת-פתע והיתה לזיק-תקווה לקראת העתיד. עם הקטיגוריה השלישית של העולים נמנו אלה שלא עלה בידם להגר לארץ אחרת, והגיעו ארצה מתוך חוסר-מוצא. אף בהם ניתן להבחין בין מי שחש עצמו כעולה ומי שראה עצמו כמהגר.

ההרכב המקצועי

רבים היו בעלי המקצועות החופשיים ולפיכך לא תאם ההרכב המקצועי של העולים מגרמניה את המבנה הכלכלי של היישוב באמצע שנות השלושים.² על חלק גדול מהם ניטל להסב את מקצועו, ולעתים היתה ההסבה המקצועית ראדיקאלית: רופא היה לחקלאי, מורה — לפועל, סוחר — לבעל-מלאכה, עקרת-בית — לעוזרת-בית. אפשר היה לשער שהיו נתונים בתסכול קשה בשל ההסבה, ובכך היה להסביר מקצת מקשיי-הקליטה. ואולם מסתבר כי על אף קשיי ההסבה המקצועית ועל אף הירידה ברמת-החיים שהתלוותה להסבה זו, קיבלו עולי גרמניה בדרך-כלל את המעבר הזה ככורח-המציאות והשתדלו להסתגל למקצועם החדש. במחקר שנערך בשנת 1936 נבדקה אוכלוסיה של 572 עולים חדשים מגרמניה, תושבי תל-אביב, ירושלים וחיפה.³ והנה בקרב אוכלוסיה זו שמנתה 487 גברים היו 263 סוחרים לשעבר, 133 אקדמאים, 15 אנשי-רוח, 61 מועסקים בענפי תעשייה ומלאכה ו-15 בעלי מקצועות שונים. 284 נפש מתוכם הסבו את מקצועם:

2 על-פי סטאטיסטיקה שנערכה על-ידי המשרד המרכזי לעולי גרמניה, הסוכנות היהודית בירושלים, מאי 1939.

3 Ina Britschgi Schimmer, *Die Umschichtung der Jüdischen Einwanderer Deutschland zu Stadtlischen Berufen in Palestina*, Jerusalem 1936

130 עברו לאחד ממקצועות הבניין, 64 היו לפועלים בתעשיית-המתכת, 39 היו לפועלים בתעשיית-העץ (רהיטים, פוליטורה, נגרות, צביעה) ו-51 היו לנהגים.

ההסבה המקצועית הביאה גם לשינוי במעמד החברתי. בגרמניה התפלגה אוכלוסיה זו ל-169 עצמאיים, 235 שכירים חודשיים, 36 פועלים עונתיים, 47 סטודנטים, ואילו בארץ-ישראל נותרו רק 122 עצמאיים, 70 היו לשכירים חודשיים, ואילו 295 נהפכו לפועלים יומיים. איש מהם לא המשיך בלימודיו כסטודנט.

עם אוכלוסיית הנחקרים נמנו גם 85 נשים, שנשאלו במישרין על עבודתן; על 123 הנשים הנותרות דיווחו הגברים. בקרב האוכלוסיה הכוללת של 208 נשים — 36 המשיכו בעיסוקן הקודם (8 חייטות, 2 תופרות, מנהצות, 2 מטפלות, 2 אחיות, 8 זבניות, ציירת-פרסומת, פסיכוכניקאית, מורה להתעמלות, מורה למלאכת-יד, 2 דוגמניות, 7 בעלות חנות). 172 הסבו מקצוען או למדו בארץ מקצוע. ואילו בארץ היו 58 לעוזרות-בית; 39 לעוסקות באירוח; 30 לעובדות מכבסה וניקיון כימי, מהן מנהצות; 20 לזבניות בבית-מסחר; 10 לפועלות בבתי-חרושת; 5 — שונות (סאלון לכובעים, מספרה וכיוצא באלה).

רק מקצת מן הנשאלים נימקו את הסבת מקצועם בנימוקים אידיאולוגיים, מתוך מגמה פרודוקטיבית. נימוקיהם של הרוב היו: היעדר סיכוי להשיג עבודה במקצועם, אי-ידיעת השפה, חוסר אמצעים להשקעה ראשונית לשם כיסוס האפשרויות של עבודה במקצוע, או השכר הנמוך שהשתכרו במקצועם הקודם.

מכל מקום, 90 אחוזים מן הנשאלים לא גילו מרירות מפורשת כלפי השינוי במקצועם, ואיש מהם לא נימק את בחירת המקצוע החדש בכפייה ובלחצים. קצתם טענו כי נטו למקצועם החדש עוד בהיותם בחוץ-לארץ (בעיקר לנגרות), קצתם נימקו את הבחירה באהבת המרחב (גננות), מהם סיפרו כי עסקו במקצועם החדש לפני לימודיהם האקדמאיים או לפני שהיו לסוחרים, מהם שמצאו קשר בין מקצועם הקודם ומקצועם הנוכחי, מהם שתירצו את ההסבה באפשרות ללמוד את המקצוע החדש בזמן קצר לערך ומהם שנימקו את ההסבה כשאיפתם לרכוש תעסוקה קבועה או הכנסה גבוהה. חלק מן הנשאלים נאלץ להסב את מקצועו פעמיים ויותר.

מבין 531 נשאלים נשארו 341 במקצוע שבחרו; 149 הסבו מקצועם בשנית; 28 בשלישית; 9 ברביעית; 2 בחמישית; 1 בשישית; ו-1 בשביעית. הסיבות שהביאו לידי הסבות נוספות היו אי יכולתם למצוא עבודה במקצוע החדש, בריאות לקויה, חוסר סיפוק ועניין, וכדומה. חשובה לא כמעט היתה ההכשרה הבלתי-מספקת במקצוע החדש. טבלאות השכר היומי והחודשי שהביאה החוקרת מצביעות בדרך-כלל על רמת-שכר נמוכה, גם אם ממוצע השכר ביישוב הוותיק לא עלה על רמת-השכר שלהם. מבין 466 נחקרים גרו 340 ביחידות-דיור של עד חדר וחצי, 109 גרו בשני חדרים ורק 17 גרו בדירה גדולה יותר. שכר-הדירה היה גבוה יחסית.

כאמור, העולים לא התאוננו על מצבם בתנאי מצוקה יחסית. אנשים בני שלושים ומעלה, שלמדו מקצוע חדש, השתמשו בכלי-מלאכה והתפרנסו מיגיע-כפיהם. הם כאבו במידת-מה את חוסר-יכולתם להגיע להישגים גבוהים במקצועם בשל חוסר הכשרה מספקת וחוסר מיומנות. ואולם יותר משהתאוננו על רמת-השכר התאוננו על מצוקת-הדיור, בעיקר משום שבדירות הצרות קשה היה להם להמשיך ולנהל אורח-חיים שהיו רגילים בו בארצם. אלא שגם בתחום זה לא היו הטענות

קיצוניות. אדרבה. כמה וכמה מהם ציינו את רוח השמחה שבחיייהם החדשים, את רצונם להתערות בארץ, ללמוד עברית ולחיות את חיייהם בשוב.

במחקרים סוציולוגיים העוסקים בקליטת העלייה בארץ, הגיעו חוקרים למסקנה כי השינוי המקצועי-כלכלי בחייהם העולה מכריע בחשיבותו⁴ לדעתם, ההכרח למצוא פרנסה ולתפוס עמדה כלכלית חדשה מאלץ את העולה לשנות את מעמדו באחד מתחומי-היסוד של המבנה החברתי. ואמנם הנכונות לשינוי באה לידי מבחן ראשון ומכריע בתחום ההסבה המקצועית והכלכלית. אם אמנם המקצוע החדש נכפה על העולה בכורח-המציאות, הרי אופן קבלת השינוי משמש קריטריון מובהק לקליטה.

המפגש עם מציאות-החיים בארץ

המחקר שהבאנו נערך בשנת 1936. ואכן מעקב אחר ההסבה המקצועית בשנים שלאחר-מכן, עד שנת 1939, על-פי המסמכים הנתונים בידינו — מאשר תמונה זו. ניתן להסיק כי על אף הירידה במעמדם הכלכלי והחברתי קיבלו העולים את השינוי שחל במעמדם בלי מרידות, ופעמים מתוך אהדה ניפרת. ואף-על-פי-כן אם יש סימנים לחוסר-היקלטות בין עולים אלה, יש לחפשם בתחומים אחרים. ואכן עיון בעיתונות היומית מאותה תקופה, מראשית 1933 ועד 1939⁵, חושף לפנינו מצב של אנטאגוניזם חריף בין העולים החדשים לבין ה'ותיקים', ומכאן הרגשת אי-נחת של הראשונים ממצבם החדש. העולים, המכונים 'יקים', מגיבים על מצב זה פעמים בכעס ופעמים בגאווה, ואפילו בהומור — ומכל מקום אין הם נשאים אדישים לאפיונם. הם מביעים אכזבה קשה מרמת המוסר בעיר, מיחסיהם העבודה, מרמת-התרבות, מחוסר-האדיבות, מן הפגמים האסתטיים וכיוצא באלה. קצתם מעידים על עצמם שהם מקופחים בלשכות-העבודה רק משום שבאו מגרמניה. רבים אינם נענים לדרישה לדבר עברית; הם מתקשים בלימוד השפה ותרבותה. הם מתאוננים שהם נידחים על-ידי הוותיקים, מופלים לרעה מבחינה חברתית ופוליטית. מעשי-האלימות בארץ דוחים אותם. היחס למימשל, למוסדות-החינוך, המנטאליזם של 'יהיה בסדר', כאשר חוסר-ודאות מלווה את המחר — כל אלה אינם עולים בקנה אחד עם עולם הערכים שלהם. מן הכתובים עולה פער בין ציפיותיהם לבין מציאות-החיים.

שהרי אין לך כמעט מהגר שלא יצייר לעצמו דימוי כלשהו של הארץ שאליה הוא מגיע. דימוי זה איננו מופשט; כלולה בו מידה רבה של ציפיות ותקוות, המעוגנות בתנאים החברתיים ובמניעים הפסיכולוגיים שהביאוהו להגירה. בדרך-כלל אין דימויים אלה תואמים במלואם את המציאות של הארץ החדשה, ואי-התאמה זו מהווה גורם חשוב לתחושת-המצוקה ולחוסר-הביטחון בצעדיו הראשונים של המהגר בארץ-הקליטה. אכן, הפער בין הציפיות, התקוות והדימויים של העולים

4 ש"נ אייזנשטט, קליטת עליה — מחקר סוציולוגי, ירושלים תשי"ב.

5 לדוגמה ראה: יידישה רונדשאו, 17.2.1933, 10.3.1933, 4.8.1933, 15.8.1933, 12.9.1933, 4.10.1933, 20.10.1933, 22.10.1933; ראה גם: דבר, 14.6.1933, 20.8.1933, 1.9.1933, 6.10.1933, 9.10.1933.

לבין יכולת הגשמתם בארץ-ישראל היה רחב מדי. הדבר בלט בעיקר בקרב הציונים,⁶ ועל כן אלה היו גם המתוסכלים ביותר.

ייתכן כי אפשר למצוא קשר בין ייחודה של הציונות הגרמנית לבין השפעתה של פעילות ציונית זו על קליטת העולים הציונים ביישוב הישראלי. וכך מנסח ש' כנוביץ את תחושת דור האבות, ציוני גרמניה, לפני עלות היטלר לשלטון:

אנחנו חיינו בעולם של ציפיות וחלומות. כקיבוץ — היינו סכיזופרניים. גופנו החברתי חי ושגשג בתוך עולם ששללנו אותו מבחינה אידיאולוגית. באורח אמוציונאלי חיינו בעולם עתידי בדוי, שקראנו לו פלשתינה ולאחר-מכן 'ארץ'. ייחודנו ואוננו, הנעתנו ודחיפתנו עלו ובאו מתוך מתח זה שבין שני עולמות שלא ניתנו לחפיפה. אנחנו לא היינו כאן וגם לא היינו שם. לא היינו מזה ולא היינו מעבר, כי אם גשר היינו.⁷

מה הם אותם מתחים שעליהם רומז כנוביץ? האנשים אשר נשאו על כתפיהם את העבודה הציונית בגרמניה היתה להם זיקה אינטימית אל נופה ותרבותה של ארץ זו. בכך לא נבדלו מיהודי גרמניה הלא-ציונים. הם לא הרגישו בקיפוח כלכלי; היפוכו של דבר: למראית-עין נמצאו להם אפשרויות רבות להתפתחות. מוצאם היה מן המעמד הבינוני, בחיהם מבוססים וכיטחון כלכלי ליווה אותם מילדותם. את דרכם לציונות הם מסבירים במבט-לאחור, כחלק ממרד-נעורים, כבעיטה בשלווה, כביטחון, 'בהתרגשות שהציגה הבעיה היהודית — נמצא המוצא מחיי-השלווה הבלתי-מספקים'.⁸ קורט בלומנפלד תיאר את בחירתו בציונות כתוצאה מחוויית-ילדות, שיצרה בו תחושת-אשמה כלפי אחיו ה'אוסט-יודען', והבחירה בגורלו היהודי היא ששחררה אותו מתחושה זו.⁹ פרופ' גרשם שלום דיבר בהקשר זה על מרד, על הינתקות מהוונאה עצמית: 'לא אוכל לענות מדוע נער מתבגר מחליט מה שהוא מחליט. משהו דוחף אותו, קוסם לו, אחרי מצב של ריקנות, אחר שנתמלא בדברים שהרגיש בהם חוסר חיות'.¹⁰

ב-1976 נשאלו כעשרים ציונים ותיקים, עולי גרמניה בשנים 1933–1939, על הסיבות שהניעו אותם להצטרף לפעילות התנועה הציונית בגרמניה. תשובותיהם חוזרות בוואריאציות שונות על המצוטט לעיל: חיפוש אחר משהו אותנטי, משהו שיחד אותם. המשותף לעדויות אלו שהציונות לא היתה תשובה למצוקתם הכלכלית או ללחץ של דחייה חברתית, כגון אנטישמיות. ודאי, אין להסיק מכאן כי לקיבוץ הגדול של מחצית מיליון יהודי גרמניה לא הציקו בעיות כלכליות. אף התנועה

6 ב-1976 הפצנו שאלון-עמדות בקרב כמה מאות יוצאי גרמניה, שהגיעו ארצה בשנים 1933–1939 והיו בזמן עלייתם בני 20–40 שנה. ניתוחו מאשר את מימצאי העיתונות, הזכרונות והמכתבים. מבין הנשאלים העידו הציונים הוותיקים על תסכול וקשיי-קליטה גדולים מאלה של הציונים החדשים.

7 ש' כנוביץ, 'בחילופי הדורות', דעות, מאי 1960.

8 G. Holdheim, *Die Deutsche Aliya* — נכתב ב-1938, אך לא התפרסם ונמצא בארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ).

9 ק' בלומנפלד, 'הציונות כחוויה', דעות, מאי 1961.

10 מ' צור, 'ראיון עם גרשם שלום', שדמות, נה (קיץ תשל"ד). פורסם שנית בתוך: ג' שלום, דברים בגו, תל-אביב תשל"ו, עמ' 54–11.

האנטישמית המודרנית היתה חזקה למדי למן אמצע המאה התשע-עשרה. אולם יוצא מן העדויות כי מי שפנו לציונות לא נפגעו אישית מאותה מצוקה כלכלית וחברתית, ולעתים קרובות אף לא היו ערים לקיומן של בעיות אלו בסביבתם הקרובה.¹¹ יותר משחיפשו בציונות עניין פוליטי, היתה להם הבחירה בציונות מוצא של החלטה אישית, מוסרית ורגשית, מתוך חיפוש אחר מפנה רוחני. מכאן אחד ההבדלים בינם לבין יהודי המזרח, שהגיעו לציונות כקולקטיב מתוך מצוקה כלכלית וחברתית. ציוני מזרח-אירופה צמחו מתוך המורשת היהודית, וגם כאשר פנו לה עורף היתה זו עדיין חלק מישותם. ואילו ציוני גרמניה הגיעו להכרתם הציונית לאחר שהיהודים ניסו במשך מאה שנה לחדור לתוך התרבות הגרמנית, תוך אובדן הקשר עם המורשת היהודית. לכן גם כאשר כמהו למורשת — קשה היה להם למצוא דרך אליה.¹²

ציוני גרמניה נשבעו 'לשמירת אמונים ליהודה לנצח, באהבה ובנאמנות', והתכוונו בכך לאידיאה מופשטת-כוללנית. היסודות הקונקרטיים של לאומיות יהודית לא נצטיירו להם. דובר על עם, על מסורת-אבות, על לשון, על ארץ-אבות. היה בכך משהו רומאנטי, פרי חינוך לאומי-גרמני מבתי-מדרשם של הרדר ופיקטה. רופרט גלטש מצטט מדברי ידידו בתנועה שטענו כי דרכם לציונות מוליכה דרך ניטשה והלדרלין ולא דרך 'יהדות המהווה פולחן חסר משמעות'.¹³

שלא כיהודי המתבולל הגשים עצמו היהודי הציוני כאינדיבידום על-ידי הכרתו בייחודו הלאומי. הדבר נתן לו כוח נפשי לחיות כאירופי בגרמניה. על אף הפאראדוקסאליות שבקביעה זו יש בה מן האמת. הגשמה מלאה של הכללי והפרטי התאפשרה כאשר היהודי עצמו הכיר בערכו הלאומי-הייחודי, בהיותו חלק מגרמניה-אירופה. מצב זה שריר היה כל עוד דובר ב'ארץ-ישראל' בלתי-ממשית, שאינה דורשת אלא נאמנות אידיאלית. ואולם משנוצרו אצל הפרט מתחים בין האידיאה הלאומית-הציונית והמציאות האירופית, הביא הדבר להגשמת הציונות בעלייה או לנסיגה מן הציונות ונטישתה.

מעטים מיהודים אלה עלו ארצה לפני שנת 1933;¹⁴ קצתם חזרו לגרמניה. הבדידות בארץ, בהיעדר קבוצת-מוצא, קבוצת 'לאנדסמאנשאפט', היא שהכריעה. החזר לגרמניה שב אל הציונות התיאורטית של עילית אירופית, אל הפיצול בין חיים של ממש וחיים אידיאליים. כריפובליקה של ויימאר, אשר הציעה ליהודי גרמניה אפשרויות תרבותיות וכלכליות רבות, גבר מאוד כוחם של החיים הממשיים על אלה שבתחום האידיאה.

וכך היתה שנת 1933, על כל הכרוך בה, חוויה טראומאטית לציוני גרמניה, כמו לכלל היהודים. אפשרויות החיזוי שניתנו לציונים, אשר הורו את הצפוי, לא הקלו, משום שלא נתפשו כממשות

11 וכך מעידים: שלום. שם: בלומנפלד, לעיל, הערה 9; הולדהיים, לעיל, הערה 8. אך אין הדבר כן לגבי יוצאי מזרח-אירופה, שהגיעו לתנועה הציונית בגרמניה.

12 שלום (לעיל, הערה 10).

13 R. Weltsh, 'Deutsche Zionismus in der Rundschau', In *Zwei Welten — Moses 75 Geburtstag*, Tel-Aviv 1962, p. 30

14 מספר העולים מגרמניה שנשארו בארץ עד שנת 1933 נאמד ב-2,000.

בתחום הקרוב והריאלי. כאשר ג' הולדהיים ניסה לסכם את מצב הציונים בגרמניה ערב עלייתו של היטלר לשלטון, הוא אמר:

היינו ממושמעים לארגון הציוני, אולם היתה זו ציונות לא-עקבית ועסקנית, ללא הגשמה אישית. אולי היהדות דחתה אותנו בלי-דעת, אולי אהבנו את אירופה וחששנו מהינתקות — אולם ברור שמצבנו הכלכלי היה טוב מדי.¹⁵

וא' סימון הוסיף:

...רובנו לא חזרנו מרצוננו החפשי, אלא הוכרחנו לחזור אל מנהיגינו הכריזמטיים ואל האידיאלים הרומנטיים של ימי נעורינו, לאחר שכבר עזבנו את שניהם לטובת פרקטיקות טובות מאד של רופאים או של עורכי-דין בגרמניה, ולטובת חיי נוחות על רמה גבוהה.¹⁶

העלייה לא חיסלה את הפיצול, לא סילקה את רמת-המתחים בין הממשי והאידיאלי; אפשר שגם העלתה אותה, אך מעתה בכיוון אחר. הציוני הגרמני עלה ארצה מתוך תקווה למצוא עולם מוכר, עולם עליו קרא וכתב, אותו תיאר לזולתו בימים שהיה פעיל וארגן חברי בתנועה הציונית. הוא ידע על דגניה ועל נהלל, על העלייה השנייה ועל העלייה השלישית, הוא קרא על תל-אביב, על חיפה ועל ירושלים, הוא סיפר על חלוצים ועל חלוצות. והנה אך נפגש לראשונה פגישה של ממש עם הארץ כבר היה מלא אכזבות: זרות, ניכור וחוסר-יכולת להשתלב בנוף החברתי והתרבותי שנתגלה לעיניו. 'לולא ידענו כי אוכלוסיית תל-אביב כולה יהודית, קשה היה להבחין בלאומיותם של המאכלסים את רחוב אלנבי...', 'רחוב הנקרא על שם הרצל — איזה אספסוף מסתופף שם? האם יש ציונים ברחובות תל-אביב?...' ¹⁷

ומעבר למלים בוטות אלו עולה פגישה עם עולם שדומה כי מוכר הוא וקרוב, אך הוא זר ועוין. כך, למשל, המפגש עם המזרח. נמל אלכסנדריה, נמל יפו, שפה זרה, רעש, לבוש משונה, נוהגים חדשים, נימוסים בלתי-ידועים. הכל מתעצם בעיניו של העולה מגרמניה וגדלה והולכת החומה בינו לבין ארצו-שלו. גם אם שימש את האידיאה והוא חי בארץ שאליה השתייך מבחינה רעיונית, חוזר הפיצול הקודם לחייו — והפעם בלי הסדר הקודם, בלי ההגיון שהיה בו כביכול בגרמניה. מעתה אין בו הרגשת שייכות והוא מרגיש עצמו כפליט. כציוני הריהו עולה, ואולם כפרט שהגיע ללא הכרעה חופשית מגרמניה הריהו פליט. ודאי, קשה היא תחושתו של פליט בכל ארץ-מקלט, ואולם קשה מכל להיות פליט בארץ-שלך.

היו בין הציונים מעולי גרמניה, אשר ניתחו את מצבם ביודעין והחליטו להיאבק על שייכותם. מהם שפנו להתיישבות חקלאית, אף כי יכלו להיות עורכי-דין או רופאים. הם ידעו את השפה העברית ויכלו לעמוד במבחנים שנדרשו לשם כך; אולם הם החליטו — והפעם מתוך בחירה מרצון —

15 הולדהיים, לעיל, הערה 8.

16 א' סימון, 'סיכום והערכה', דעות, מאי 1960.

17 מצוטט אצל הולדהיים, לעיל, הערה 8.

ללכת לכפר. בעצם הישיבה בכפר במקום עיסוק אינטלקטואלי לא היה הכדל בין הציונים הוותיקים ובין אלה שהגיעו לציונות ערב עלייתם ארצה; ההבדל היה רק במודעות שבמאבק-ההשתייכות. מאבק זה לא הסתיים בהליכה להתיישבות. נותרה עדיין הזרות ועמה הרבה אכזבות, אולם בדרך-כלל הסתיים המאבק בניצחון. המתיישב נקלט, השתלב.

רוב הציונים הוותיקים לא הלכו להתיישבות. בערים ניסו להתגבר על תחושת הזרות על-ידי הסתופפות-יחד: כמיהה עזה לפגישה בין עולה גרמני לרעהו, ישיבה במשך שעות בבית-קפה על חוף-ימה של תל-אביב, שיחה בין אנשים אשר עיקר המשותף ביניהם הוא עצם היכולת לשוחח בשפה הגרמנית, התרפקות על העבר המוכר והידוע ובריחה מן ההווה הזר. ודאי, עצם המגע החברתי בין העולים לבין עצמם מובן מאליו. מדרכה של קבוצת מהגרים, בעלי תודעה משותפת, להתרכז יחד. אולם מכאן ואילך עשוי ריכוז זה לשמש, מצד אחד, משען לעולה בדרכו להשתלב בכלל החברה החדשה, אך מצד אחר, עלול הוא להיות מחסום בדרכו להשתלבות.

העילית והמנהיגות הפוטנציאלית של המהגרה-העולה מגרמניה היתה הקבוצה הציונית. כיוון שזו הסתופפה בצל העבר והתרפקה עליו, לא הצליחה להתגבר על תחושת הפליטה, על תחושת הפיצול, אלא לדחקה בלבד. אפשר שמוצא למצבם הנפשי הקשה של הציונים הוותיקים היתה עשויה לשמש הכניסה ל'תוך היישוב', ל'מרכזי האירועים'; על-ידי כך היו נהפכים לחלק מן המנהיגות הארצית ומהווים גשר לשאר עולי גרמניה. אולם לא כך אירע.

גדול היה גם חלקו של היישוב הוותיק באי-יכולתו לשלב ולקלוט, כפי שנראה להלן. לא היתה מצד היישוב הזדהות תרבותית וחברתית עם העולים האלה, ולפיכך לא היתה פתיחות במבנה החברתי כלפי העולים מגרמניה, מבנה שלא הבחין בין ציונים-לשעבר לבין לא-ציונים. בעמדות-המפתח החברתיות והכלכליות ניצבו ה'ותיקים', עולי מזרח-אירופה, ומידת ההתאמה שבין המסורת התרבותית של העולים מגרמניה לבין מבנה היישוב הוותיק וערכיו המוצהרים היתה מינימאלית. אלא שגם מידת נכונותם הפנימית של העולים הציונים לשינוי חברתי, לקבלת תפקידים חברתיים שאינם הולמים את מסורתם התרבותית, אף היא היתה קטנה ביותר. מי שהגיעו למפלגות הקיימות רובם לא עלה בידם להשתלב בחיים הפוליטיים האופייניים לארץ, גם אם נעשו נסיונות בכיוון זה; המרחק התרבותי והנפשי היה גדול מדי. וכך חזרה והצטמצמה פעילותם בשנים 1933–1939 במסגרות פנימיות של התאחדות עולי גרמניה או של החברים-לשעבר באיגוד הסטודנטים הציונים בגרמניה בגרמניה (KJV).

קיוונו כי לאחר עלייתנו, ממחינות לנו כל בעיות החיים המעסיקות אותנו ואת העולם. מוכנים היינו לכך ששאלת האוריינטציה הנפשית והרוחנית, ההיקלטות במשק, החינוך, הצביון הדתי יעסיקונו ויטרידונו, ואילו השאלה היהודית שעמדה בראש דאגותינו לשעבר, תיהפך לענין ממדרגה שניה, ונשתלב בתוך הישוב מבלי לוותר על צביונו המיוחד.¹⁸

ציפיות אלו לא התגשמו. ההצטמצמות בפעילות בארגונים על בסיס המוצא המשותף היתה מלווה תחושה של כשלון.

18 ק' בלומפלד, 'השאלה היהודית בחילופי הדורות', דעות, מאי 1960.

התאחדות עולי גרמניה עסקה בפתרון קשיים בתחום הריאלי, הממשי — לטווח הקרוב: תעסוקה, דיור, לימוד שפה, תכני תרבות. זאת עשתה על-ידי ארגון כלים, למן מוסדות לסעד סוציאלי ועד סמינרים למקרא ולספרות. ואולם עם כל ההכרה בחשיבותם של אלו, לא היה בפעילות זו משום פיצוי לתחושה של איך-אונים פוליטי. הנסיון להפוך את התאחדות עולי גרמניה לכוח פוליטי נכשל. רק בשנות הארבעים נעשה נסיון רציני להקים מפלגה חדשה, שנועדה לתת ביטוי לעולמם המיוחד של עולי גרמניה ולשמש כר-פעילות להנהגה הציונית הוותיקה, מתוך תקווה לכבוש עמדות בתוך היישוב.

בין ציונים ותיקים לציונים חדשים

העולים שהגיעו אל ציונותם סמוך לבואם ארצה סבלו פחות מאחיהם 'הציונים הוותיקים' במתח הזה שנוצר בין ציפיות לבין המציאות. הראשונים בחרו בארץ-ישראל לאחר שהתאכזבו קשה ממולדתם הישנה, ולפיכך לא היו להם אשליות לגבי הארץ החדשה. ברור היה להם כי המעבר יהיה קשה, כי הולכים הם לפרובינציה מזרחית, וכמו בכל ארץ חדשה יקבעו גם כאן הכישורים, המיומנויות, היכולת להסתדר. הם השתדלו לעמוד בכך, ולא התביישו להודות באי-ידיעת השפה העברית ותרבותה.

כמו 'הציונים הוותיקים' כך מילאו אף הם את כל חובותיהם האזרחיות הפורמאליות בדייקנות למופת: שילמו מסים, נענו למגביות, קנו את השקל הציוני, למדו עברית בשיעורי-ערב וקנו רק מ'תוצרת הארץ'. ואמנם מילוי חובות, הסבה מקצועית והסתגלות לרמת-חיים נמוכה, שלא היו רגילים בה קודם-לכן, הקנו להם את ההרגשה שהם ממלאים את הנדרש מהם. הם שמחו לפגוש בחוג רחב של דוברי גרמנית, לצפות בסרטים גרמניים ולקרוא עיתונות בשפה הגרמנית. בכך לא הרגישו רגשי-אשם, שכן עד-מהרה נוכחו לדעת כי הם אינם אובייקט זר, נסבל, כפי שבוודאי היה נגזר עליהם להיות בכל ארץ-מקלט אחרת, אלא עלייתם וקליטתם הם חלק מאינטרס היישוב כולו. הבנת האינטרס המשולב של העולים ושל היישוב הקנתה להם תחושה ברורה, כי כמו מאמציו של העולה והסתגלותו לתנאי המציאות החדשים כך מוטל על מוסדות היישוב לקלוטו. שוב לא חשו עצמם פליטים אלא כבעלי-זכויות, וכבר מראשית דרכם נאבקו על זכויותיהם; הם הרבו להתלונן על אי-סדרים, על סחבת, על הזנחות, על פרוטקציוניזם ושחיתות. הם לא התביישו לכתוב את תלונותיהם בשפה הגרמנית, ונאבקו עם הנסיונות שנעשו לסגור את העיתונות הלועזית בארץ. העולים מגרמניה, אשר לא פעלו בעבר במסגרת ציונית, ידעו כי הם ניתקו עצמם מגרמניה. הם חזו מבשרם את הבעיה היהודית תוך צפייה במפגני הנוער ההיטלראי, בהפגנות-הרחוב, בחוקי נירנברג וב'ליל-הכדולח'. ארץ-ישראל נעשתה פתרון בשבילם, בשביל ילדיהם ובשביל נכדיהם. שוב לא הציקו להם ציפיות קודמות שלא באו על סיפוקן, אלא מנטאליות בלתי-מופרת, עולם-ערכים ועולם-תרבות שונים משלהם. לפיכך השתדלו ליצור לעצמם את ביתם בדומה במידת האפשר לעולם-הערכים שספגו, מתוך געגועים לעבר, אך מתוך ידיעה ודאית ששוב אין להחזיר עבר זה. עולים אלה נעזרו במוסדות שהועמדו לרשותם בהתאחדות עולי גרמניה, במשרד הארצישראלי להתיישבות עולי גרמניה מטעם הסוכנות היהודית ובמחלקה הגרמנית של הסתדרות העובדים. הם היו רחוקים מחיים פוליטיים בגרמניה, ולפיכך לא ניכרו בהם רגשי תסכול כאשר לא התערו בחיים

המפלגתיים בארץ, גם אם היו מעורבים בכל המתרחש בה. כאזרחים נאמנים השתתפו בבחירות ונתנו קולותיהם למפלגה שנראתה להם כאותו זמן ליבראלית יחסית. וכאשר קמה בשנות הארבעים 'עלייה חדשה', היה, כמובן, ציבור זה הפוטנציאל של המפלגה החדשה.

היישוב: דימוי ומציאות

במכתב למערכת 'דבר' מיום 14.6.1933 כתב רפאל קרצ'מר:

... עולים חדשים בבואם במגע ומשא, מוצגים כאנשים ממדרגה שניה. הכל שוקלים לפי השאלה — 'כמה זמן אתה בארץ?' — הנשאלת באירוניה משונה. הנשאל המדוכא עונה: $3\frac{1}{2}$ חדשים... א גרינער חלוץ. ואם כך, למה אתה מתערב? מאין אתה יודע? הלא אין עוד לחלוצים מה לעשות פה, הכל מילאו כבר החלוצים הראשונים (כעת הותיקים) אשר הלכו והקריבו את מיטב כוחם...

ובמכתב אחר ב'דבר' מיום 6.10.1933, טוען נאני מרגלית:

בבוא ראשית הבשורה ובבוא ראשוני הפליטים מגרמניה של היטלר היינו כולנו מאוחדים וכאבנו אחד ושווה היה, כאב גדול ועמוק... אך הטובים מבין העולים מספרים כי השתנה הלך-הרוח ביישוב והם מספרים לנו את מוצאותיהם פה... לא די כנראה, שהסבל הראשון הביא וטלטל את הבאים — דורשים שכר טלטול והולכה גדול מזה שדורשים מעולים אחרים. לא די ששכר לינה במלון או בחדרי הדירה עלה והם מוציאים את מרבית חסכוניהם... לא די שאינם מוצאים דירות, עבודה, מתייסרים בחומר וברוח, מצטרף לכך משהו מדכא. ולדוגמא: גברת נכנסת לאוטובוס. על המושב הפנוי מוטלים חפצים של אשה אחת. כאשר הגברת פונה באדיבות להוריד את החפצים היא זוכה לתשובה 'אם אין הדבר יאה בעיניך — התכבדי ושוכי לגרמניה'. בעל מלאכה עשה תיקון בשביל עולה מגרמניה. זה מרשה לעצמו להעיר על איזה פגם שבתיקון ובעל המלאכה משיב: 'אה, נראה שאצל היטלר היו התיקונים טובים יותר... ועוד כהנה!!!'

ברשימה ב'דבר' מיום 20.8.1933 מתאר עוזר בן מאיר את תחושת העולים מגרמניה:

... והנה יש רושם שהציבור בארץ-ישראל איננו תופס עמדה ברורה לשאלת היהודים בגרמניה. מצד אחד מביאה העתונות יום-יום ידיעות ושמעות על גרמניה, סימן לגודל ההתעניינות, אך רבים מהיהודים הגרמנים כאן ישמחו אם יכתבו עליהם פחות ויעשו למענם יותר. הקהל נוטה לחשוב שהרוב המכריע של העולים בשנת 1933 אינם אלא גולים. שוכחים שרוב העולים מגרמניה הם ציונים, ושהלא-ציונים הם עדיין במצב של שיקול דעת... אך אף אם אמת הדבר שהיו מתבוללים, נשמח על בעלי תשובה אלה... הרגש החי כמעט בכל עולה 'אומרים' עלינו שאנו אנשים טובים אעפ"י שאנו "יקים". את המימרה הזו אנו מכירים יפה מפי הרשעים, שלא נלאו מלהדגיש שכל היהודים שנואים עליהם מלבד פלוני.

ובעיתון 'הארץ' מיום 5.11.1933 כתב ש' גורליק:

... עוד בברלין שמעתי על חקירה ודרישה בענין הכשרות שבהכרה הציונית של העולה מגרמניה

... אל אנשים הכורחים ממדינה שבה רודפים אותם, אין לבוא בחקירה ודרישה ככלל. בחקירה ודרישה בענין הפאספורט האידיאי יש משום עלבון וגרימת צער ... כולנו, מאז ביל"ו, באנו מחמת המציק ... מפני התפתחותה של ארץ-ישראל, אין עכשיו לעלייה מגרמניה הזדמנות רבה להוכיח מעשי גבורה. בימינו קשה יותר למות מקדחת ועוד מעט אי-אפשר יהיה אפילו לחלות בה. לולא היו בתי-מלון בערי ארץ-ישראל, כי עתה ודאי היו מתגוררים באוהלים הרומנטיים, אולם מכיוון שיש בתי-מלון הרי הם רוצים לגור בהם ומבקשים נוחיות ונקיון ... בחיי יום יום, לא יתכן להיות גיבור. יהא צורך להיות אזרח טוב ואדם הגון ...

... היהודי הרוסי, האוקראיני, הפולני מקושר במושג 'צרת היהודים', 'מצוקת היהודים', פוגרום, גירוש, רכבת או אוניה המביאים ניזוקי פרעות ובהם צרורים בחפזן ילדים נבהלים ונשים נפוחות-עין. היהודים פליטי גרמניה באים עם מזוודות נאות. בפחות מכ"ב שעות אתה פוגשם מטיילים על שפת הים בכגד רחצה נאה ...

הפורענות של היטלר היא הקשה ביותר מכל שהתרחש עד כה ליהודים, אך הפליט הבא מגרמניה לעולם לא יתרוצץ בלתי מגולח.

היהודי הרוסי הוא סנטימנטאלי, נכון הוא לגנוח, לשפוך דמעות ובלב שלם לצרת רעהו, אך רוצה הוא לראות משהו מהסבל ואילו אצל פליטי גרמניה אי אתה רואה כלום. וכשאתה רואה אותם נחפזים ברחוב אלנבי ותיקהם הגדושים בידיהם, אתה מבין שהם מתכוונים להשקיע, להסתדר. היהודים הגרמנים הבאים לארץ-ישראל הם עדות חיה לפורענות נוראה מזו שהתרחשה ובאה על היהדות הרוסית, אך היהודי הותיק שלנו אינו משיג זאת. אין לבו נוקפו, ואין הוא יכול להסיר את המחשבה שטוריסט לפניו והוא מכריחו לשלם 4–5 פונט במחיר חדר אחד ...

מובאות אלו אינן אלא מבחר מקרי ממאות מכתבים ומאמרים למערכת, שנתפרסמו באותן השנים בעיתונות היומית. בכל אלה חוזרות ונשנות התלונות על יחסם הבוטה של 'ותיקי היישוב' לעולים, ועיקרן — האשמה בהונאה ובלחץ. ההונאה היתה בדברים; הטיחו בעולים שאינם אידיאליסטים, שאינם חלוצים ואינם מגשימים אלא מאטריאליסטים, שסגנון חייהם אינו הולם את היישוב, ומעל לכל — חסרים הם את ידיעת השפה העברית והתרבות העברית. ואילו הלחץ מצא ביטוי בניצול-לרעה של מידת התמימות, חוסר ההתמצאות והכרת המציאות.

ויש עניין בדבר שהעולים עצמם הרבו להתלונן על ה'הונאה' ומיעטו להתאונן על ה'לחץ'. נראה כי קל היה להם יותר לספוג את הרמאויות הממשיות בתחום חייהם הריאליים, גם כאשר פגעו הדברים קשה בכיסם, מאשר לקבל את הפגיעה בנפשם. את הפגיעה בממונם אפשר היה לתרץ בספרסים ובנוכלים המצויים בכל מקום בעולם; ואם שגו באשליה עצמית כי בארץ הדברים אחרים, שומה עליהם עתה להתנער מאשליה זו.¹⁹ אולם פגיעה יומיומית בתחומי הנפש היתה בלתי-מוכנת, מעליבה ומכאיבה. יחס הדחייה מצד הוותיקים, כפי שהוא עולה מן הכתובים, עמד בסתירה להצהרה בדבר הצורך להציל

19 כתבותיו של ד"ר בר ביידישה רונדשארף (10.11.1933, 27.10.1933) מזהירות את הבאים ארצה מפני אשליות של סולידאריות מדומה בארץ. הוא טוען כי פועלים כאן חוקי כלכלה כמו בכל ארץ. וכל מי שידו משגת מנצל את הקוניונקטורה — בעל הדירה, החנווני, או בעל המסעדה ובית-המלון, ויש לקבל זאת.

את הגולה הנודפת במהירות ולקלטה בארץ-ישראל, כשם שמנוגד היה לאינטרס של היישוב לגדול במהירות מאקסיומאלי, לחזק כלכלתו ולצמח מבחינה דימוגרפית. אמנם, שליחי התנועות הציוניות פעלו בגרמניה והכינו את העולים-בכוח. ארגון ה'העברה' היה פעיל בהעברת הון, גיוס כספים בקהילות יהודיות שונות לשם עזרה בקליטה ונוצרו מוסדות-קליטה לפי הצורך. אנשים כמו א' רופין, ר' סנטור וג' לנדאואר עמדו בראש המחלקה להתיישבות של עולי-גרמניה שעליה הסוכנות. ח' וייצמן נרתם לפעולת גיוס קרנות ואשרות-עלייה. אנצו סירני, י' בן-אהרון, א' ליכנה, אריה להב, אברהם תרשיש ואחרים פעלו בגרמניה. הקונגרסים הציוניים מאז 1933 ועד 1939 הקדישו חלק גדול מדיניהם לענייני העלייה הגרמנית, וכן הוקדשו לכך ישיבות רבות של הוועד הפועל הציוני. ואולם נראה הדבר שנתגלה פער בין הטיפול בעלייה זו מצד מוסדות וארגונים לבין יחסו של חלק ניכר מן היישוב לעולים עצמם כבואם ארצה ובמאמציהם להיקלט בה.

הכינוי 'יקה' וגרורותיו

בהגיעו ארצה נתכנה היהודי הגרמני 'יקה'. מתוך מכתבים למערכת ה'ידישה רונדשאו' בחודשי-העלייה הראשונים של שנת 1933²⁰ מתברר שכינוי זה לא צמח בעקבות גל-העלייה של שנות השלושים אלא רוח זה כבר והדבק לעולים אלה. הכינוי עצמו ציין, ספק בשחוק ספק ברצינות, סימן-היכר לעולה הגרמני. הפירושים שניתנו לכינוי זה רבים ושונים. מכל מקום, מקורו מבחינה לשונית, מוצאו ושעת בואו לעולם, אינם ברורים.²¹ השתמשו בו ה'ותיקים' לציון השוני המנטאלי, התרבותי או החברתי שבינם, יוצאי מזרח-אירופה, לבין ה'חדשים', יוצאי גרמניה. היו מהם שהשתמשו בכינוי זה לציון הנאיביות, התמימות, ולאמיתו של דבר: הטפשות, טפשותם של החדשים המאפשרים לאחרים 'לסדר' אותם. היו שביטאו במלה 'יקה' את סלידתם מעולם הערכים המערב-אירופי. אף עולי-גרמניה עצמם קיבלו את הכינוי והשתמשו בו כשבאו לציון את קבוצתם. יש שנשארו בגאווה על שום הערכים המיוחדים שהם מסמלים, הערכים המערב-אירופיים, שעיקרם סדר, דיוק, אחריות, מהימנות, יחס ליפה ולאסתטי, ויש שקיבלוהו מתוך רגשי-נחיתות ומתוך הכרה שהם אחרים ושונים — ולא-דווקא לטובה. מכל מקום, השלמת העולים הגרמנים עם הכינוי 'יקה', בין שדחו את משמעותו ובין שקיבלו את הדין, הפכה את הקונפליקט בין ה'ותיקים' יוצאי מזרח-אירופה וה'חדשים', העולים מגרמניה, לניגוד גלוי לעין בין שתי הקבוצות.²²

שימוש במטבע-הלשון 'יקה' התקבל אפוא, על כל הקונוטציות השליליות הכרוכות בו, הן אצל בני היישוב הוותיק והן על-ידי העולים החדשים בינם לבין עצמם מתוך גישה אמביבאלנטית. עובדה זו

20 ידישה רונדשאו, 17.2.1933.

21 והרי דוגמאות אחדות להוראות הכינוי: (א) 'יקה' — מעיל קל שנהגו ללבוש, אפילו לעבודה. (ב) בדיאלקט גרמני קרום (קלן) — שוטה גאה. (ג) יקס — כך כינו אנשי חבל הריין את הפרוסים המזרחיים. (ד) נגזר מהמלה יעקב — איש תם. (ה) ינקים — המוצא מארצות-הברית — יהודים שהתבוללו בתרבות אמריקאית. (ו) ראשי-יתבות של 'יהודי קשה-הבנה'.

22 האפליה לרעה של עדות-המזרח מצאה ביטוי במעשים, ולא בדיבורים גלויים. היפוכו של דבר, המפלים בושים ואינם מודים בהם בגלוי. המונחים פרנקים, שחורים, ספרדים, אינם נאמרים בנוכחות אנשי עדות-המזרח.

נותנת מקום להנחה כי מקובל היה על כולם שעולי גרמניה מהווים קבוצה נפרדת, והכינוי 'יקה' ממקד במידה רבה את תופעת הדחייה של קבוצה זו.

טיפוס ה'יקה' נתאפיין בכדיחות ובסאטירות מרובות, ושימש ביטוי גלוי לתופעה זו.²³ לא היינו נדרשים לעניין זה לולא היו בדיחות וסאטירות ממין זה מרובות כל-כך, עוקצניות מאוד ועוררות לעתים מרירות וכאב מעבר לבדיחות-הדעת. העולה מגרמניה נצטייר בהן כמי שאינו מסוגל להבין את ההווה בארץ, אם משום דבקותו בעברו ואם משום תכונותיו הבסיסיות. ודאי, יש בבדיחות אלו משהו מן ההומור היהודי המסורתי, כאשר ניטל על ה'יקה' לשאת בתכונותיו של ה'גוי', ואילו הוותיק הוא היהודי המסורתי, הפיקח והשנון.²⁴ וכמו לגבי ה'גוי' כך לגבי ה'יקה' נשמעת בבדיחות נימה של נקמנות וצחוק-לאיד. אולם, ה'גוי' גילם את הכוח והשררה והלעגתו היתה מעין פיצוי על חולשה פיסית- חברתית, ואילו ה'יקה' היה חלש והלעגתו היתה בכחינת לעג לרש. לצד ההלצה שכוונה אל הגוי, שמורים היו הבדיחה והצחוק ליהודי עצמו; מספר ההלצה מנה את מומיו, וכך פרק עול ומתח. ואילו ביישוב באותן השנים חסרה היתה ההלצה, מכל מקום למראית-עין, של הוותיק המספר בגנות עצמו. הנה כי כן, רווחו בדיחות שונות על יוצאי רומניה, גאליציה ופולין, אך נעדרה הבדיחה המלעיגה על היהודים יוצאי רוסיה. בעיני העולים מגרמניה היתה זהות בין הוותיקים-החלוצים ובין העולים מרוסיה. בתגובה להומור ולסאטירה החריפה שנוצרו נגד ה'יקים', אנו נתקלים אפילו בהאשמות נגד היישוב, ואפילו האשמה בגזענות.²⁵ ומן הצד עולות תגובות רגשיות של אגרסיביות, כאב ומרירות.²⁶

חבלי-הלשון

נושא מרכזי לבדיחות על ה'יקים' – היו אי-ידיעתם את השפה העברית וקשיי קליטתה של זו. מתוך מימצאי שאלון-עמדות²⁷ מתברר כי חלק גדול מבין הנשאלים 'התבייש בדרך-כלל כאשר נוכח שאין הוא מדבר עברית כהלכה', ורובם ככולם טוענים כי 'התביישו מאוד כאשר נוכחו כי אין הם בקיאים בתרבות היהודית'. בריונות עם ציונים מגרמניה וציונים 'חדשים' בארץ חזר ועלה החסר בתרבות יהודית. מהם שניסו למלא את החסר, ללמוד מקרא ולעתים משנה, אולם רובם טענו כי לא השכילו

23 ראה לדוגמה: א' דרויאנוב, ספר הבדיחה והחידוד, א, תל-אביב תרצ"ה.

24 שם.

25 ולטר מוזס ('יקה', הארץ, 16.4.1947) טוען, 'מי ששומע את כל המעשיות האלה ועומד על כך שיש הלצות בגנות כל הארצות, חוץ מיהודי רוסיה, מגלה מה חזק תפקיד המנהיגות של היהודים הרוסיים ואין נוצרה כעין הכרה אריסטוקרטית אצל יהודים אלה...'

26 על עומק העלבון שבסאטירה העוקצנית ניתן היה לעמוד עוד ב-1947. ב-8.10.1947 נתפרסם מכתב למערכת 'הארץ', חתום בידי יעל פירסט, ונאמר בו כלהלן: 'בימים אלה הלכתי עם הורי לראות בהצגת "לי לה לר" בתל אביב. אני תלמידת סמינר למורים. באתי לארץ-ישראל כשהייתי בת 6. את גרמניה מולדתי שכחתי והצגה זו היא שהזכירה לי פתאום שאינני כאן ככל שאר הצעירים ואין הורי ככל שאר ההורים אלא פשוט "יקים" טפשים, לא-יוצלים, זרים. הורי היו נרגזים יותר ממני, אבל גם אני נפגעתי קשה. אין לי כל קשר למפלגות ואת כל המחזה על "אליה חרש" קבלתי כעלבון אישי. אני שואלת: האם באמת הוגן הדבר לצחוק על חשבון עולים מארץ מסוימת? כלום אנחנו, יוצאי גרמניה, בנים ובנות חורגים כאן? קשה לי לתאר שצחוק כזה יעשו למשל על חשבון מישהו שבא מרוסיה. את המצחיק שבדומים להם, הוותיקים בישוב אין רואים...'

27 ראה לעיל, הערה 6.

למצוא דרכם לשורשי היהדות. מכל מקום, העיתונות בשנות השלושים מאשרת את רצונם העז של יוצאי גרמניה ללמוד את השפה העברית ולהכיר את תרבות העם היהודי.

הצורך המוצהר בהכרת התרבות העברית מוסבר בחינוך לרמה תרבותית גבוהה, שעה שמשאבי התרבות הקודמת איבדו את משמעותם: '...גודלנו וחונכנו בתוך תרבות זרה ... מאחר שעלינו לארצנו הפסקנו את הקשרים עם התרבות הגרמנית, וכל עוד לא נכנסנו לתוך התרבות העברית, הרינו מרגישים בנפשנו ריקנות מאין כמוה'...²⁸ כדי לספק צרכים אלה ארגנו המוסדות — התאחדות עולי גרמניה, העיריות והסתדרות העובדים — חוגים ללימוד השפה העברית, הרצאות לענייני ארץ-ישראל ותרבות יהודית וסמינרים ממושכים לנושאים שונים בתחומי היהדות:²⁹ '...לא נפרז אם נאמר, שמעולם לא התאמץ שום קיבוץ של עולים ללמוד את הלשון העברית הזרה לו כמו הקיבוץ הגרמני'...³⁰

אבל מעבר לקשיים פסיים של עייפות ופיזור-דעת לאחר ימי-עבודה קשים ולחצי קליטה כלכלית, ומעבר לקשיים מיתודיים של הוראה למבוגרים,³¹ היו לקיבוץ העולים מגרמניה קשיים מיוחדים בלימוד השפה. מבוגר הלומד שפה חדשה חייב לעבור שלושה שלבים: בשלב הראשון אין הוא מסוגל לבטא את מחשבותיו בשפה הנלמדת, והוא מנסה לחשוב בגבולות של יכולת הבעתו. אין צריך לומר, שצמצום כושר הביטוי מצמצם את מחשבתו ומיצר לה. בשלב השני הוא חש כאילו אינו יודע שום לשון, לא שפת-האם ולא העברית, שכן שתיהן משמשות אצלו בערכוביה. רק בשלב השלישי מתעצבת מחדש ההפרדה שבין הלשון הנלמדת ולשון-האם, ורק אז הוא מתחיל להיות בן-בית ולשלוט בלשונו החדשה — העברית. אם רמת חשיבתו של הלומד בשפת-אמו נמוכה לערך, יקל לו להתגבר על השלב הראשון; הוא לא יחוש בפער שנוצר בין הפוטנציאל המצוי בו לבין מימוש. הלומד יסתפק בידיעות הנרכשות, ויעשה כהן שימוש מידי בלי שהדבר יגרום לו רגשי תסכול ואכזבה. ואולם התחושה שהשפה הנלמדת משקפת תרבות גבוהה יחסית מתרבותו הקודמת מקלה על הלימוד. והנה כנגד זה העולה מגרמניה, שהיה בעל רמת-חשיבה גבוהה יחסית, נתקל בקושי רב כאשר נאלץ להתגבר על השלב הראשון. קושי זה נוצר על-ידי הפער בין רמתו התרבותית הקודמת — או הדימוי של רמתו התרבותית — לבין חוסר יכולתו לבטא רמה זו בשפה הנלמדת. אכן, חלק גדול מעולי גרמניה לא היה בידו לעבור את השלב של צמצום דראסטי של החשיבה כדי להשתמש אך ורק באוצר הלשון הנרכש. הם הרגישו עצמם ילדוטיים ומגוחכים כאשר שינו מלים פשוטות וקראו כמשך שעות

28 פ' נואק, 'דברים בכנס עברי של עולי גרמניה', לשאלת הפעולה התרבותית, תל-אביב תרצ"ה.

29 במאמר 1935 נערך הכינוס העברי הראשון של עולי גרמניה. בדין-וחשבון שנמסר על-ידי 'זנבנקוג' לזין צוין כי כ-18 מקומות בארץ לומדים כ-3,000 תלמידים את השפה העברית ושומעים הרצאות במולדת, תנ"ך והיסטוריה ישראלית. ראה: לשאלת הפעולה התרבותית, שם. הסמינר העברי הראשון נפתח ב-19.5.1935 ותפקידו היה להכשיר מורים מבין העולים עצמם. סמינר זה התקיים בקביעות עד 1942.

30 Mitteilungsblatt, 10.3.1939

31 על שיעורי-הערב שנערכו לאחר ימי-עבודה מפרכים בכפרים ובערים, על עייפות הלומדים וכן על מורים שאינם יודעים לעתים כיצד לפנות לאנשים מבוגרים בעלי מנטאליות מיוחדת — ראה: לשאלת הפעולה התרבותית, לעיל, הערה 28.

משפטים חסרי-משמעות.³² את מקצועם הקודם נאלצו לעזוב, כפרנסתם החדשה לא נזקקו לידיעת השפה, וכך חיפשו נוחם לחיי-ההווה הקשים ולחיי-עבודה שהיו רחוקים מתחומי התרבות והרוח בהתרפקות על ספרות ושירה מוכרות מן העבר.

ואולם הקושי בלימוד השפה החדשה, וכנגדו הצורך בהתבטאות ובקריאה, הביאו לשימוש יום-יומי בגרמנית ולהוצאת עיתונות בשפה זו. אמנם העולה מגרמניה הצליח בדרך-כלל להסתדר בשפה הגרמנית. בפגישותיו עם ידידיו, יוצאי ארצו, היתה הגרמנית לשפה המוכנת מאליו. ברחוב, בחנות המכולת, בתחבורה הציבורית ובכתבי-הציבור מילאה זו את צרכיו. הוא נענה בגרמנית, השפה הובנה על-ידי דוברי יידיש. אך נסיונותיו להביע דברים בעברית היו על-פי רוב מגומגמים, ומבטאו הייקי עורר תגובות של חיוך ולעג. כך נסוגו אל הגרמנית גם מי שניסו להשתמש בידיעותיהם בעברית.

המאבק בלשון הגרמנית

התאחדות עולי גרמניה הוציאה בטאון בשפה הגרמנית.³³ בטאון זה הביא לידיעת העולים מידע בתחומי הקליטה הפיסית ונתפרסמו בו מאמרים בנושאים יהודיים. הוא ניסה גם לשקף הלכירות של ציבור קוראיו ופרסם תגובות שונות על הנעשה בארץ. במשך הזמן נוספה עיתונות יומית ועתית בשפה הגרמנית, ותפוצתה הגדולה לימדה כמה זקוקים היו העולים לעיתונות הכתובה בלשונם. העיתונים הלועזיים הביאו תוספות חלקיות בעברית קלה ומנוקדת. אכן, היה בה בעיתונות הלועזית כדי לשמש מענה חלקי לתביעות להסתגלות ולהתערות במציאות החדשה.

עיון בתעודות משנות השלושים מעיד על תגובה חריפה ביותר נגד השימוש שנעשה ביישוב היהודי בשפה הגרמנית. התגובה נושאת אופי של מאבק נגד דיבור בשפה זו, נגד מפגשים פומביים שלא בעברית, נגד מודעות-פרסומת, סרטים, מכתבים המופנים למוסדות-ציבור, ומעל לכל — נגד עיתונות בלועזית.

בשלהי 1933 נוסד הארגון 'להשלטת השפה העברית'.³⁴ בארגון זה, אשר התחיל את פעולותיו בהוצאת כרוז גדול ל'איש ישראל' על הצורך בחיית התרבות העברית, השתתפו סופרים, עיתונאים, אנשי-ציבור ואנשי-חינוך. נשיאו הראשון היה ח"נ ביאליק.³⁵ בחיבור התקנות להשלטת השפה העברית ביישוב נאמר בין השאר, כי על מוסדות העלייה לתת זכות-בכורה בקבלת רשיונות-עלייה לאלה היהודים עברית במידה מספקת. לתקנה זו יש סייג — אין דורשים את ידיעת השפה מפליטים מן

32 עדות לכך היא התביעה החוזרת ונשנית ללמד במיתודה של הוראה הבנויה על יסודות קלאסיים ולא על 'שפה של מלצרים'. ראה, לדוגמה, מכתב למערכת מאת ד"ר פ' במברגר: *Mitteilungsblatt*, 10.3.1939.

33 *Mitteilungsblatt* — הגליון הראשון יצא לאור במארס 1933.

34 קדם לארגון 'להשלטת השפה העברית', 'גדוד מגיני השפה העברית', שפעל בארץ עוד בשנות העשרים, בעיקר בתל-אביב. היו בו פלוגות: פלוגת הגנה — משמר שלטים; פלוגת הפצה — מחירי הפצה; פלוגת תעמולה — תעמולה מוסרית; מחלקה לעבודה תרבותית פנימית. ה'גדוד' לחם בהקנת סרטים שלשונם לועזית, באסיפות ביידיש או בגרמנית, העיר על שיבושי עברית בטפסים ויצא נגד השימוש באנגלית בטפסים ציבוריים מטעם העיריה. עיקר פעולתו היה בשנים 1926–1928. ארכיון עיריית תל-אביב [להלן: אעת"א], 89/א5/4.

35 חברי הוועד המרכזי: ישי אדלר, יהודה בורלא, אשר ברש, ד"ר י' גוטמן, כ"צ דינבורג, ד"ר וינברג, ב' חסיד, ש' יבניאלי, ד"ר מטמון כהן, ד"ר מ' סלובייצקי, נ' סלושץ, יעקב פייכמן, א' שטיינמן ואחרים.

הממלכות הרשעות ומאנשים בני חמישים ומעלה. אולם, כל העולים הבאים לארץ מחויבים ללמוד את השפה במשך שנתיים, זכות-בכורה בקבלת עבודה קבועה תינתן לדוברי עברית. לעבודה משרדית אין לקבל אלא אנשים היודעים עברית, אין להוציא בארץ עיתונים בשפות זרות. התקנות נתקבלו בהשתתפותן ובהסכמתן של המפלגות הפוליטיות בארץ — ברית הציונים הכלליים, התאחדות הציונים הכלליים, מפלגת פועלי ארץ-ישראל, המזרחי והרביזיוניסטים.³⁶

תקנות אלו היה בהן כדי לטבוע גושפנקה רשמית לדחיקת עולים מעבודה קבועה ומעבודה משרדית כלשהי אם אין הם שולטים בשפה העברית.³⁷ התקנות נתפרסמו בעיתונות בלוויית "ב דרישות יום-יומיות מן העולה: דיבור עברי, ניהול משא-ומתן בעברית, עיתון עברי וכיוצא באלה.³⁸

הציבור כרחוב נענה לתביעה 'להגן על העברית'. חלקו לא חדל מלהיענות לגרמנית, ובמיוחד כשהדברים היו כרוכים במשא-ומתן עסקי ובטובת-הנאה. עם זה הוא נאבק נגד השלטים הגרמניים, חסם את הדרך בפני המעוניינים להיכנס לבית שמוקדן בו סרט גרמני,³⁹ ואף לא נבעת מן המעשה כאשר בני-נוער מגימנסיה 'הרצליה' ניפצו זוגיות בחנות 'ריבולי', שבעליה דיברו גרמנית.⁴⁰

עיריית תל-אביב השיבה ריקם כל מכתב שהופנה אליה בשפה הגרמנית,⁴¹ והשתדלה למנוע מופעים ציבוריים בשפה לועזית.⁴² הארגון העיר והתריע באוזני הממונים בעיריה על כל אירוע בשפה הגרמנית, וזו הגיבה נמרצות.⁴³

36 אעת"א, 91/א5/4.

37 כנאומו על הצעת-התקציב בעיריית תל-אביב בפברואר 1942, האשים פ' רוננבליט (לימים פנחס רוזן) את המוסדות בכך שחסמו את הדרך לכניסת פקידים מן העלייה הגרמנית — והמערב-אירופית ככלל — לעבודה משרדית בטענה שהם אינם שולטים בשפה העברית, או שהם אינם מתאימים מבחינה מנטאלית לציבור בארץ — קפדניים וזרים לרוח היישוב. *Mitteilungsblatt*, 27.2.1942.

38 הארץ, 25.7.1933.

39 ממכתבים שהגיעו לעיריית תל-אביב, היה אחד הקיצוניים שבהם של פריץ רוטר, שטען כי הזמין באופן פרטי אנשים לבית מסוים לצפות בסרט בשפה הגרמנית. הקהל נאלץ להתפזר משום שחסמו את הכניסה לבית ואיימו על הבאים במכות-רצח. הטוען מאיים כי עליו 'לפנות לממשלה החייבת לעזור לי כלפליט המשטר הנאצי'. הוא מסיים את מכתבו למוזכר העיריה "נדיבי ואומר: 'כבודו יבין שהנני נאלץ לבקש את הממשלה להגנה מפני שאין ברצוני ליפול עוד קורבן לפאשיזם היהודי'. אעת"א, 91/א5/4.

40 וכך כתב מ' דיונגוף לר"ר פ' בוגרשוב ביום 20.2.1934 (אעת"א, 98/א5/4):

בתשובה למכתבו, הנני מצטער להודיעו שהמקרה הזה שאתה מוצא אותו לטבעי מאד [ההדגשה שלי — מ"ג] וגם תומך בו היו לו תוצאות: לפני ימים אחדים הושלכה למחסן ריבולי אבן ששברה את החלון וגם נשלחו אליהם מכתבי איום. אני חשבתי שמתפקידך היה להגיד לצעירים האלה וגם לפקיד החרבות [ההדגשה שלי — מ"ג] שניהל אותם, שאין הם ג'נדרמים לתרבות בעיר... היה גם מקום אתי להעיר לך שלא כדאי צעירים אחדים לשבור חלונות בבית ספרך שאתם קוראים לו גימנסיה ולא מדרשה... כפי שאתה רואה, החינוך מביא לשבירת חלונות, להפקרות ולבסוף עובר הדבר מרשותי ומרשותך לרשות המשטרה. אני רוצה למנוע זאת, ובנוגע למלחמה נגד הגרמנים או ההלנים החדש, הנני מוכן להצטרף אליך ואל כל חבריך ולארגן חזית מאוחדת כדי לדכא את כל הנסיונות להכניס מנהגים ושפות זרות אלינו. אולם לא בדרך של השלכת אבנים בלילה ולא על-ידי פקידים כד"ר ולר, או נערים בלתי מבוגרים.

41 עשרות מכתבים נדחו על-ידי "נדיבי, החוזר ומבקש לכתוב בעברית. בדרך-כלל נענו כותבי המכתבים לבקשה. אעת"א, 89/א5/4.

42 גרטרוד סמואל התנצלה לפני מ' דיונגוף, שהכתובות מתחת לתמונות המוצגות לטובת ילדי העולים בבית הגברת רוקח אינן כתובות בעברית: 'הנני מצטערת על הטעות המעצובה הזו... ומבטיחה כי הדבר לא יישנה בעתיד', 22.12.1933. אעת"א, 81/א5/4.

43 בהתראות שנשלחו לעירייה מבקשים לא למסור אולמות לאסיפות. אעת"א, 89/א5/4.

מתוך עיון במכתבים למערכת ובמודעות־הפרסומות בעיתונות אנו למדים כי מספר הדוברים בשפה הגרמנית לא צומצם בעקבות המאבק. טענות נגד הדיבור הגרמני חוזרות ונשנות במכתבי קוראים,⁴⁴ ובשל הביקוש הגובר להקרנת סרטים גרמניים, הולך וגדל מספר המודעות. ואולם הארגון והעיריה המשיכו במאבקם. דיזנגוף תמך בארגון באמצעות תרומות כספיות, על־ידי עריכת שבוע השפה, הפצת כרוזים וכיוצא באלה. השפה העברית נעשית מעין דגל, וביטויים כגון 'שפתנו אתנו — מי אדון לנו', מעטרים את כותרות הכרוזים. אירוע חשוב בחיי־התרבות בשנת 1935 היה משפט ציבורי נגד הגרמנית. הקטגוריה הביאה עדים שטענו, כי —

... גרמנית בכל צד ועבר. בשלטים, בחפריט, עונים לעוברים ושבים בלשון הגרמנית בלי לבקש אפילו סליחה, שמא אין הנשאל מבין בלשון זו. נערכות אסיפות פומביות בגרמנית. נוהגים הפקרות בלשון העברית, מפרסמים דברים בשגיאות גסות. יש חוגגים את חג הסילוסטר. מפצים עיתונות גרמנית...⁴⁵

עתים הופך המאבק אלים, ולא תמיד מסוגלים המוסדות שעודדוהו לרסן את הפעולות האלימות. כך חורג המאבק מן הגבולות שנקבעו לו.⁴⁶ אבל גם בגבולות המאבק שהותרו רשמית, גדול היה כוחם של האיומים מכוחו של השכנוע בדרך התבונה. כאשר כתב פרופ' ש"ה ברגמן ב'ידישה רונדשאו', כי 'צריך שיהיה ברור הדבר, שהנלחמים לדיבור העברי בארץ־ישראל נלחמים לערך ממדרגה שלישית או רביעית', פנה הארגון לאוניברסיטה העברית בדרישה 'להעניש' את הפרופסור.⁴⁷ לא אחת מחפה המאבק למען העברית על תחרות במקום־עבודה. דוגמה לכך עשוי לשמש המאבק נגד הרופאים יוצאי גרמניה בבית־החולים 'הדסה' בתל־אביב. קבוצת רופאים, חתומים בשמותיהם, פנתה לעיריית תל־אביב בטענות נגד השימוש בשפה הגרמנית בבית־החולים. הם טענו כי הושמעו הרצאות בגרמנית, שכן מניחים כי על האחיות לדעת גרמנית ו'הגרמניזאציה משפיעה גם על הילדים הניתנים לטיפול בבית החולים ובמרפאה...'. הם דרשו אפוא לחייב את רופאי בית־חולים ועובדיה לדבר עברית, לא להרשות לאנשים הנמצאים בארץ יותר משנתיים לנהל בשפה זרה עבודה בבית־חולים ובמוסד הקשור בו, לאסור על כתיבת דין־וחשבון בשפה זרה, לחתום על חוזה־עבודה כלשהו בלי סעיף המחייב ידיעת השפה העברית ושימוש בה, ולקבוע בחוזה־העבודה סעיף מיוחד לעולים

44 אחד הטוענים רוגז מאוד וכותב: '...אם יטלפן אדם לבנק "יפת" יקבל תשובה בגרמנית'. דבר, 3.2.1935.

45 *Mitteilungsblatt*, 2.5.1935

46 עדות מובהקת לכך, שימש מכתב מיום י"א באדר תרצ"ה (אעת"א, 89/א5/4):

האיגוד להשלת העברית דן בשיבתו האחרונה על מעשי האלימות שקרו בעירנו ושנוטים ליחסם להשפעת איגודנו [ההדגשה שלי — מ"ג] והחלט פה אחד שאיגודנו מגנה בהחלט פעולות הרס אלו, ומציין, שהאיגוד אוזח אך ורק באמצעי שלום והשפעה מוסרית. לפיכך, אין האיגוד אחראי לפעולות כאלה של אנשים בלתי אחראים העושים מעשים מגונים על דעת עצמם והראויים לבוא על עונשם.

בברכת העברית יו"ר האיגוד להשלת העברית בא"י

חתום: א' וולד ד"ר א' בעהם

47 העתק המכתב בעיריית תל־אביב, אעת"א, 81/א5/4. ראה גם: גליונות, שבט־אדר תרצ"ח, עמ' 410.

חדשים, שיחייבם לשלוט בעברית עד מועד מסוים. רוב הרופאים של בית-חולים 'הדסה' התנגדו לכך, ולאחר בירור נוקב ואסיפה כללית ופומבית של הרופאים, יצאו בגילוי-דעת לעיתונות ולעיריה נגד הקבוצה ה'משמיעה'. חלק מן הרופאים אשר חתמו על ההאשמה כתבו מכתבי-התנגדות.⁴⁸ לחשיבות מיוחדת זכתה המערכה נגד העיתונות הגרמנית שהתנהלה במסגרת המאבק להשלטת העברית. תחילה התנהלה מערכה זו נגד בטאונה של התאחדות עולי גרמניה, ה'מיטיילונגסבלאט'. הארגון להשלטת העברית דרש שהעולה ילמד עברית ויקרא עברית. לפיכך ראה באספקת מידע בשפה הגרמנית 'אבן-נגף' ללימוד העברית. ואולם עורכי הבטאון יצאו להגנת עיתונם, והבליטו את תוכנו הציוני-הלאומי והאינפורמאטיבי. אף הסבירו כי באמצעותו עשוי היהודי העולה מגרמניה למצוא דרכו אל התרבות היהודית. נימתו של הבטאון עצמו בנושא זה היתה אפולוגטית. הוא לימד על עצמו זכות בנתחו את אופי העלייה הגרמנית, בהסבירו את ייחודה ואת ההבדל בינה לבין כל עלייה אחרת:

... כעת באים אלפי עולים מגרמניה שלא היו ציונים מעולם ולא למדו אף לא מלה עברית אחת כל ימי חייהם ... היישוב עצמו היה כדעה אחת עמנו, שעלינו להציל את אחינו האומללים ... לא נפתור את השאלה בהעלמת עין ... יחד עם זאת משלים חוגים ידועים את עצמם כי אפשר לחקן את המעוות על-ידי אזהרות כתובות בעברית ... אנו דורשים מעצמנו ללמוד עברית, לרכוש דעת, אולם אין אנו עיוורים עד כדי ויתור למען הלשון, שהיא מכשיר להבנה, על השכלה עמוקה יותר ועל מה שקרא אחד-העם 'תחיית הלבבות' ... זאת אפשר לתת רק על-ידי עיתונות הכתובה בשפתם המובנת. עיתוננו שואף לעזור ליהודים הגרמנים שיגיעו לכאן ולקרבם לעתיד העם העברי.⁴⁹

נושא העיתונות בשפה הגרמנית חזר ועלה בישיבות מרכז התאחדות עולי גרמניה. להתנגדות לבטאונה של התאחדות עולי גרמניה נוספת ההתנגדות להפצת ה'ידישה רונדשאו', בטאונם הוותיק של ציוני גרמניה, שהעתיק מושבו מברלין לפאריס. התאחדות עולי גרמניה הצהירה על כוונתה להמשיך ולהפיץ עיתונים אלה באמצעות הדואר, והסבירה את השירות הציוני שהיא מספקת.⁵⁰ אך ההתקפות על ה'מיטיילונגסבלאט' שוככות כשהמערכה נגד העיתונות הגרמנית מתמקדת נגד הופעת עיתונים יומיים, פרי יוזמתם של מו"לים פרטיים.⁵¹ במאוס 1939 פונים מאיר בוגדנובסקי וד"ר עזריאל קרליבך בשם העיתונים 'כוסתנאי', 'דבר', 'הארץ', 'הבוקר', 'המשקיף', 'העולם', 'הפועל הצעיר', 'הצופה', 'חדשות', 'טורים', 'פלסטיין פוסט' ו'תשע בערב' אל עיריית תל-אביב, ומבקשים שלא לאפשר להוציא עיתון בלועזית. העיתונות העברית (וכן העיתון 'פלסטיין פוסט', האנגלי!) הקימו חזית משותפת, על אף המאבקים הקשים

48 חילופי המכתבים באעת"א, 89/א5/4, 90/א5/4.

49 *Mitteilungsblatt*, 10.3.1939

50 הצהרה ב-*Mitteilungsblatt* מיום 24.3.1939. חתומים עליה: בלומנפלד, פדרר, נוסכיים, מרר, קרויצברגר.

51 בחליפת-מכתבים בין ד"ר ר' סנטור לבין ד"ר ג' לנדואר מעיד האחרון שאין עוד טענות להתאחדות עולי גרמניה ולבטאונה, ושהמאבק מתרכז עתה סביב העיתונות הפרטית. אצ"מ S 7/2081

שהתנהלו בינם לבין עצמם, כדי למנוע הוצאת עיתון בשפה הגרמנית. בין הנימוקים הרבים כלול גם החשש, שהעיתון עלול לחתור 'תחת העיתונות העברית ולגזול ממנה את קרקע גידולה'.⁵² כך נמשכה המערכה שנים אחדות עד שהגיעה לשיאה ב-1941. ועדות שונות להשלטת השפה העברית קמות ומתחלפות, ועם חבריהן נמנים גם חברי הוועד הלאומי וחברי הוועד-הפועל המצומצם. הן נפגשות עם אנשי מרכז התאחדות עולי גרמניה, עם מו"לים ועורכים של העיתונות הלועזית, מקימות ועדות פאריטטיות, ועדות בירור ומשמעת. סיכומיהן מסתברים כסיכומים חד-צדדיים, שפן לאחר כל 'סיכום' מובא סיכום-שכנגד.⁵³

מתוך עיון בפרטי המשא-ומתן מסתבר שעורכי העיתונות הגרמנית נדרשו לחסל בהדרגה את עיתונייהם. הם סירבו לעשות זאת, ונימקו את סירובם. בין השאר טענו: 'רוב קוראי עיתונינו הם בגיל-העמידה. אין ביכולתם, וכבר לא יספיקו, לרכוש לעצמם אותן הידיעות בלשון העברית הדרושות לקריאת העיתונים העבריים...'. הם הביעו תמיהה על כך שנימוקים אלה ואחרים אינם נדונים לגופם, ולפיכך הם מסיקים מדרך המשא-ומתן כי המדובר אינו בנושא שהאידיאולוגיה משמשת בו גורם מרכזי, אלא בלחצים שלוחצים עורכי העיתונות העברית.⁵⁴ הם ראו עצמם נתונים לאיומים ועל-ידי כך חדלים להיות צד שווה-ערך בוויכוח ענייני: 'חבר לזין, בתור המורשה הארצי להשלטת העברית ביישוב, הביע פעמים מספר איומים גלויים ב"אמצעים אחרים", ואיומים כאלה השמיע בנוסח עוד יותר נמרץ בשיחות פרטיות...'.⁵⁵ עורכי העיתונים 'ידיעות חדשות' — בלומברג, טל' ו'השבוע' פנו לציבור הרחב באמצעות מכתב אל 'המועצה המרכזית להשלטת העברית', והשתדלו לנמק את הצורך בעיתונם:

...הסברנו לכם, שמן הנמנע לנתק עשרות אלפי אנשים ונשים בגיל העמידה ובעלי השכלה לא-נמוכה מכל קשר עם המתרחש בארצנו ובעולם כולו, ופי כמה כימים אלה. אתם מצדכם הגבתם ומגיבים על כל הטעמים באדישות גמורה... ודאי, קשה להימנע מן הרושם המעציב שהוצאת יהודי אשכנז מהשתתפות פעילה בחיים הציבוריים, ערכיו והישגיו, אינה בלתי-רצויה לכם כלל וכלל, ושאתם משתמשים בבעיית השפה כאמתלה להוריד את היהודים יוצאי אשכנז לדרגת אנשים הנתונים לשליטה בידי אחרים. ייתכן שתכליתה של שיטה כזאת היא לצמצם את השתתפות היהודים האלה בכניין ארצנו בתשלום תרומות לקרנות הלאומיות...⁵⁶

ההצעה שנ' לזין יהיה לעורך העיתונות הגרמנית נתקלה בהתנגדות חריפה:

נדמה הדבר כאילו טוענים אתם שחסרים להם ליהודי מערב-אירופה אותם הכשרונות הדרושים לפעולה עיתונאית בחוג בני ארצות מוצאם. ברם, לנו 'מותר', ועלינו מוטל התפקיד להשקיע את הונו ולקבל על עצמנו את כל הסכנות הכלכליות והכספיות.⁵⁷

52 מכתב מיום 14.3.1939, אעת"א, 90/א5/4.

53 פרוטוקולים מהשיבות, סיכומים והצהרות. אצ"מ S 7/2081

54 ואמנם נ' לזין ו' קלינוב הודו על הלחץ שהופעל עליה מטעם באי-כוח העיתונות העברית, 25.1.1941. אצ"מ

S 7/2081

55 שם. 56 שם. 57 שם.

עורכי 'בלומנטל' ו'נויסטה נאכריטן' מספרים על הנסיון לפרסם בעיתונם קטע בעברית מנוקדת. נסיון זה נתקל בהתנגדותה של העיתונות העברית. השבועון 'השבוע', שפרסם דף שלם בעברית, נתקל אף הוא בהתנגדות זו. מפיצי העיתונים ואלה שנכללו בהם החלקים העבריים, הוחרמו. מכאן חוזרים ומסיקים עורכי 'בלומנטל' ו'נויסטה נאכריטן', כי הכוונה העומדת ברקע המאבק היא לאור דווקא תרבות עברית, אלא החשש מפני תחרות כלכלית גרידא. מתוך דברי חברים על הארגון להשלטת העברית, כפי שמצאו ביטוי בפרוטוקולים של המועצה, מסתבר כי הטענות החריפות שהושמעו לא היו חסרות-יסוד. בוויכוח סוער על המושג 'השלטת העברית' (ולא 'הנחלת השפה') טען אוסישקין, כי 'המועצה המרכזית לא נבראה בשביל הקניית העברית. המצב ביישוב הוא כזה שהקניות לא תועלנה, ואני שואל מה היו פני הדברים בעבודה עברית אילו לא היינו גורסים השלטה. וכלום שמירת השבת אינה על דרך ההשלטה?' אוסישקין אף מודיע כי הקרן-הקיימת תיתן כסף אך ורק למען ה'השלטה':

אם יבואו אל הקרן הקיימת לישראל וידרשו ממנה כסף להקניית השפה, להרבות את מספר הלומדים, אזי אתנגד לכך. אך אם יבואו וידברו שמצבה של העברית היא כמובן ציבורי-פוליטי-ישובי בסכנה ויש לעזור לאלה שחייבים לעשות להטבת המצב, אז יהיה במה להיאחז ואפשר יהיה להחליט על הקצבת סכום מסוים.⁵⁸

בפגישה של נציגי המועצה להשלטת השפה עם נציגי התאחדות עולי גרמניה הזכיר אוסישקין כי לפנים... יוצאי רוסיה לא חלמו על עיתון בשפה הרוסית, ואף פחדו להעלות על שפתייהם שהם רוצים בעיתון רוסי. עתה אין כל פחד...⁵⁹ הוא מספר על הקנאות, על תקופת א' בן-יהודה, ודורש קורבנות, 'הקרבת' הוא לשחוק בשעה שצריך לדבר.⁶⁰ ואמנם דרכי המאבק עם השפה הגרמנית לא היה בהן כדי לעודד את לימוד השפה. הם עוררו תגובות-שכנגד לא רק בקרב עורכי העיתונים אלא גם בקרב כלל ציבור העולים מגרמניה, וביניהם רבים שלמדו את השפה והשתמשו בה. במכתבים למערכות העיתונים מתאוננים הכותבים על החרם נגד השפה.⁶¹ המאבק מכונה 'מאבק טוטאליטארי',⁶² ודרכיו — דרכי טרור. כעמדה-שכנגד ל'שוביניזם צר' — כפי שכונה באחד המכתבים — מעמיד הכותב את התרבות הגרמנית שאין לפסוח עליה ולבטל אותה: '80,000 עולים מגרמניה צריכים היו להיאבק על תרבותם, ולא לחוש רגשי אשמה ובושה על צמיחתו מתרבות מרכז-אירופית'.⁶³ פחות קיצוניים מבקשים יחס של סובלנות לדור המבוגר: 'אין אנו מדברים בשפת היטלר. אנו מדברים גרמנית...'⁶⁴

58 פרוטוקול המועצה להשלטת העברית, 15.2.1941. אצ"מ S 7/2081

59 פרוטוקול פגישה משותפת של המועצה עם באי-כוח המרכז להתאחדות עולי גרמניה ואוסטריה, מיום 28.2.1941.

אצ"מ S 7/2081

60 שם. שם. 61 שם. 62 ה' לנר, 6.12.1938. *Mitteilungsblatt*.

63 ל' רוזנברג, שם, 6.12.1938.

64 פ' אייזנברג, שם, 16.2.1940. הכותב מתריע כנגד המתכחשים לעצמם, שקצתם היו מוכנים להאמין שעריסתם עמדה בירושלים. נגד אייזנברג יוצא אמבור, הטוען כי חשוב יותר שדור שני יעדיף את הקריאה בתנ"ך על הקריאה בגיית (שם, 1.2.1940), וכן א' מארקס, שלדעתו התרבות הגרמנית מוכחדת לא על-ידי העברית אלא על-ידי תוצאותיה היא בגרמניה, שם, 15.3.1940.

ההד העולה מכלל מכתבי העולים בעיתונות העברית והגרמנית הוא הצד הגרוטסקי שבמצב, כאשר הקנאים לעברית מאיימים על הציבור, וכך מרחיקים אותו מן השפה במקום לקרבו.⁶⁵ ההתגוננות העצמית, לעתים בלשון בוטה, וכן ההתבטלות העצמית, אין בכוחן לתאר את האכזבות ואת רגשות הנחיתות ורגשות-התסכול של העולים מגרמניה. יותר מאחרים מבטאים זאת הסופרים-העולים. עיקר עיסוקם בשפה ובמלים ולכן סבלו יותר מן האחרים מן המעבר שלא היה לאל-ידם לעוברו. הם סימלו את תחושת האדם שניתק ממקורו ונשאר בכחינת 'גולה רוחני'. בעזבונו של ס' גרונמן נמצא מאמר, שבו נאמר בין השאר:

השפה הגרמנית היא יסוד חיי, ביתי הרוחני. שפתי זו חיה בגלות, ודווקא במקום בו אני עצמי מצאתי בית. בית אשר חפשתי ולחמתי למענו מנעורי. וכאן אני חש, כמו רבים מחברי, כי אותו יסוד-חיים נרדף ומושמן.⁶⁶

ב-25.10.1940 כתב הסופר ק' וולפסקל מניו-זילנד לידידו א' מאיר בירושלים. הוא מדבר על נכונותו לחיות בארץ-ישראל ומוסיף:

...אני חי על המלה. מלה זו אינה זו שלכם. האם אין אפשרות לגשר? אינני יכול לדרוש שיתחשבו בי, אולם לא הייתי מסוגל לשאת שידחו אותי בגלל מלתי. הכרח כאן חוש-מידה רב, הכנה ואהבה אישית מצד שני הצדדים.⁶⁷

וולפסקל מת בגולה.

רבים היו הסופרים מעולי גרמניה שהגיעו ארצה. מעטות הן היצירות שיצרו כאן, ומעטות מהן הגיעו לציבור הרחב. ארנולד צווייג התאונן כי אף לא אחת מיצירותיו לא מצאה דרכה לבימה העברית. במשך עשר שנים לא הגיע אף אחד מספריו לשוק הספרים העבריים ושום עיתון מן העיתונים העבריים אינו מוכן להעסיקו.⁶⁸

המאבק על העיתונות נמשך. עתים היה מתון ועתים חריף יותר. עורכי העיתונות הגרמנית נאבקו על עניינם וענו בתקיפות לא פחותה מזו של מקטרגיהם.⁶⁹ העיתונים בשפה הגרמנית הוסיפו לצאת לאור, והיה עליהם לשאת שם עברי. פעמים יצאו כתבניות שונות, גם כסטנסיל, ופעמים שהוגבלו מקומות ההפצה שלהם. מכל מקום, הם לא איבדו את הקהל שנוקק להם. מאבק זה נמשך במשך

65 קרויאנקר, שם, 14.3.1941; ביילין, דבר, 12.9.1941.

66 מצוטט ב-Mitteilungsblatt, 20.3.1953.

67 מצוטט אצל: N. Worman, 'Kulturelle probleme und aufgaben Der Juden aus Deutschland in Israel', In Zwei Wetler—Moses 75 Geburtstag, Tel Aviv 1962, p. 280.

68 A. Zweig, 'Verwurzelung', Orient, 3.7.1942.

69 ב-15.4.1941 כתבו בשם העורכים ג' רוזנטל ונ' שפר מכתב למועצה להשלת השפה העברית. במכתבם הגיבו על הסכם שהוסכם עליו כביכול והתנגדו לניסוחו ולהפצתו. בין השאר הם כותבים כי 'בהסכם שבין שני הצדדים הוחלט כי המוסדות מבטלים את כל ה"חרמים" על עיתוננו. אתם מבטיחים אך ורק שינוי ההסכם בתנאים מעורפלים בהחלט ומנסחים את התנאים כאילו אתם המחנכים ומורשינו ילדים עבריינים'. אצ"מ S 7/2081.

מלחמת-העולם השנייה, ובציבור נותר טעם מר של 'מלחמת-תרבות' שהתנהלה בדרך בלתי-תרבותית.

*

בקונגרס הציוני הי"ט, שהתכנס באוגוסט 1935, נאם ברל כצנלסון על גלייה-עלייה מגרמניה ואמר:

... והבאים אלינו אינם יהודים מלאים וגדושים תרבות עברית שעליהם הטיל אחד-העם את יהבו, ולא יהודים שאין חסר להם בעולמם אלא ההשלמה הרוחנית הלאומית העליונה, כי אם יהודים פליטי חרב, דלדול 'נשרפים', נרדפים ועקורים. עקורים לא רק מזכויותיהם וממעמדם הכלכלי והחברתי, כי אם עקורים משורשי התרבות הלאומית, מהווייה תרבותית ... ועלינו לדעת: עם היהודים הנשרפים והעקורים האלו אנו מצווים לבנות את ארץ ישראל ... ושאלתנו הלוהטת היא — כיצד נעשה אותם לעם? המונים אלה נטולי שורשים עבריים, ברובם מעוטי תרבות בכלל, ותפקידנו בארץ — מה נעשה ולא יהיו לנו לרועץ. מה נעשה כדי שיתערו בארץ ויצטרפו לבונים? ... [ההדגשות שלי — מ"ג].⁷⁰

אפשר שכצנלסון לא התכוון בדבריו לכפייה תרבותית, אולם הבלטת עליונותה של תרבות היישוב הוותיק, החייב להביא אליו את העלייה הזו ולהטמיעה — היתה בה משום התעלמות מייחודה של עלייה זו והערכים שהביאה עמה לארץ, התעלמות מתחושת העולים, שכולקם הגדול ראו עצמם נושאי תרבות עשירה ולא היו מוכנים לוותר עליה ולהיטמע על-נלקה במנטאליות תרבותית שהיתה זרה לרוחם ולחינוכם. הם לא רצו להכיר בעובדה, שהתרבות שהביאו עמהם יהודי מזרח-אירופה היא בעלת זכויות כלעדיות ביישוב. כתשובה על ההתגדרות בנושאי ערכים יהודיים אומר ג' לנדאוואר:

... יש עוד לבדוק את אותה מידה גדושה של התרגשות ומתיחות-הנפש שמבקרינו משתבחים בה, יש בה באמת משום סגולה יהודית מקורית. אף היהדות הרוסית והפולנית לא ניצלה מהשפעות זרות, וסערת הזמנים ומידת טמיעתה אף הן אינן קלות. מי יודע כמה מן הטמפראמנט הסלאווי, או כמה מתוצאת הריכוז המופרז שבחיי צפיפות אנוסה יש בסגולה האמורה. יש להודות, שיהודי גרמניה אינם יודעים להבליט את רגשותיהם ולתת להם ביטוי גלוי ומוחש של סבל וצער, של שנאה ונקמה...⁷¹

כשנות השלושים נפגשו בארץ שני מחנות. המחנה האחד, ה'ותיק', בעל התרבות הקולקטיבית אשר יחד עם כיבושיו החלוציים השיג את העמדות הפוליטיות המרכזיות והשתדל להטביע את חותמו וצביונו התרבותי בכלל, והמחנה השני, ה'חדש', בעל תרבות אינדיבידואלית, אשר בתוקף הנסיבות

70 דבר, 9.9.1935.

71 ג' לנדאוואר, 'עלייה חדשה' ומבקר, ירושלים 1944. ראה גם: K. Lewinsohn, *Mitteilungsblatt*, 30.6.1944.

אנוס היה להסתגל לעולם חדש, אולם לא רצה ולא יכול היה לאבד את צביונו. הראשונים תבעו מנטאליות של 'חלוציות', כפי שהם עצמם הגשימו את הציונות בראשית דרכם בארץ: חלוציות מתוך סבל ומצוקה, חלוציות המסורה כל-כולה לעניין האחד – עניין הכלל. עולי גרמניה לא עמדו בלחץ התנאים, שעמדו לפניהם העולים ממזרח-אירופה בראשית דרכם. אף הפתרונות החלוציים של הוותיקים לא הלמו את אופיים. התנאים הכלכליים של היישוב בשנות השלושים העמידו לפניהם אתגרים אחרים, והם מצאו פתרונות חדשים. הם הקימו סוג חדש של התיישבות, 'התיישבות המעמד הבינוני', אשר התבססה בעיקר על הון עצמי, הם הקימו בנקים מסחריים ותעשייה מודרנית והשתלבו בכל ענפי-המשק. הם לא נתפסו ל'כוליות-חלוציות'. הם לא ויתרו על ערכים בתחום האמנות והאסתטיקה, ומבחינה זו השאירו את רישומם על היישוב כולו. העיר שינתה את דמותה: חלונות-ראווה אירופיים, בנייה בעלת חזות שונה, כילוי בבתי-קפה, ביקורים במוזיאונים ובקונצרטים וכיוצא באלה. ככל שהעולים מגרמניה נראו מתערים בארץ התחולל שלא-מדיעת מאבק על פרצופו ודמותו של היישוב. חלק מן היישוב הוותיק לא היה מוכן לקבל דפוסי-חיים חדשים ודחה אותם. ואילו העולים, שבמספרם כבר היו חלק לא-מבוטל מן היישוב, לא היו מוכנים לגלות הבנה לדרישת הוותיקים ולהסתגל לנורמות שנוצרו לפני בואם. וכך, על אף אינטרסים אובייקטיביים של השתלבות, נוצר הקונפליקט המר שבין העולים לבין ותיקי היישוב.

ערביי ארץ-ישראל ו'הספר הלבן' של שנת 1939

יוסף נבו

מאז הכיבוש הבריטי של ארץ-ישראל, בתום מלחמת-העולם הראשונה, סירבה המנהיגות הערבית הפלסטינית – בגלגוליה ובדפוסים-ארגוניה השונים – להכיר בזכות כלשהי של היישוב היהודי על ארץ-ישראל. עמדה שלילית זו היתה קיצונית ומוחלטת עד כדי-כך שהפוליטיקאים הפלסטינים לא הסכימו גם להידבר עם נציגי היישוב על עתיד הארץ, וראו רק את ממשלת המנדט כבת-שיח בתביעותיהם ובהשקפותיהם הלאומיות והמדיניות.

דפריה של האוכלוסייה הערבית גיבשו מערכת-טיעונים שנועדה להסביר מדוע יש לערבים זכות מלאה על הארץ ומדוע משוללים היהודים – ובייחוד התנועה הציונית – כל זכות עליה.¹ מתוך מסכת הרכיבים שטוו עמדה זו נבעו שלוש דרישות מעשיות ובנות-ביצוע: (1) הפסקת העלייה היהודית; (2) הפסקת רכישת קרקעות על-ידי יהודים; (3) ביטול המנדט והקמת ממשלה פלסטינית עצמאית. דרישות אלה כונו על-ידי העסקנים המקומיים 'התביעות הלאומיות', לפי שהן נועדו לעמוד נגד המפעל הציוני ולשמור על ערבותה של הארץ. לפיכך חזרו והועלו, כמעט ללא שינוי, בכל ימיו של המנדט, כאשר נקרתה ההזדמנות לידי המנהיגות הערבית הפלסטינית: בהחלטות של כינוסים פוליטיים, במצעים-המפלגות, בעצומות שהוגשו לנציב העליון או לשר-המושבות, בדיונים עם נציגי ממשלת בריטניה ובתזכירים וגילויי-דעת שונים.²

חשיבותן של הדרישות גדלה, מנקודת-המבט הערבית, במיוחד במחציתן הראשונה של שנות השלושים, כאשר העלייה היהודית הגיעה לשיאים של יותר מ-60,000 נפש בשנה. לבד מהחשש שהיהודים יהיו לרוב בארץ, הביאה עלייה זו – שבניגוד לקודמותיה כללה גם בעלי-הון – לביקוש גובר והולך לקרקעות ולהאמרת מחיריהן. לפיכך היו ערבים רבים נכונים למכור אדמות יותר מאשר מסוגלים היו היהודים לקנות אותן. בין המוכרים, או המסייעים למכירה, אפשר היה למצוא אישים מן השורה הראשונה של הפוליטיקאים, הנכבדים ואנשי הקמסד הדתי.³

1 לריכוז טיעונים אלה וניתוחם ראה: 'פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינאית, 1929-1918, ירושלים 1971, עמ' 30-50.

2 ראה, למשל: שם, עמ' 114; אחסאן אלנמר, תאריך' ג'בל נאבלס ואלבלקאא, ג, שכס [ללא שנת הוצאה], עמ' 203; עיסא אלספרי, פלסטין אלערביה בין אלאנתראב ואלצהיוניה, א, 'פו 1937, עמ' 244-247; שם, ב, עמ' 27; Y. Porath, *The Emergence of the Palestine Arab National Movement*, II, London 1977, pp. 26, 119, 166; J. C. Hurewitz, *The Struggle for Palestine*, New York 1950, pp. 56-57.

3 Y. Porath, 'The Land Problem in Mandatory Palestine', *The Jerusalem Quarterly*, I (Fall 1976), pp. 23-24. במאמר זה יש רשימה מפורטת של האישים הללו.

גם האחראים לעיצובה ולביצועה של המדיניות המנדטורית היו מודעים להשפעה המכרעת של שלוש התביעות הערביות על כל ניסיון למצוא פתרון מוסכם בשאלת עתידה של הארץ, בגלל חשיבותן האבסולוטית של נקודות־המפתח שחשפו התביעות הללו ומחמת האינטנסיביות של הצגתן והחזרה העיקשת והמתמדת עליהן. ועדות־החקירה שהקימה ממשלת בריטניה לחקור את מעשי האיבה שפרצו בארץ בשנות העשרים והשלושים ציינו את חששם של הערבים מן העלייה היהודית ומרכישת הקרקעות ואת דרישתם לסיום המנדט ולהקמת ממשלה מקומית.⁴ 'הספר הלבן' של צ'רצ'יל משנת 1922 התנה את מכסות העלייה היהודית בכושר הקליטה הכלכלי של הארץ;⁵ אולם מ־1936 הצהירו הבריטים כי לא רק עקרונות כלכליים אלא גם שיקולים מדיניים ישפיעו על קביעת המכסות. הדין־וחשבון של ועדת פיל, שפורסם שנה לאחר־מכן, כלל המלצות להגבלת העלייה היהודית ולצמצום התפרסותם של היישובים היהודיים.⁶ ממשלת בריטניה לא קיבלה את המלצותיה של ועדת פיל לטווח רחוק (חלוקה) וטרחה להוכיח את אי־יכולתה לישים אותן על־ידי ועדה טכנית (ועדת וודקד). אך מכאן ואילך הסתמנה בקרב קובעי המדיניות הבריטים גישה שצדדה בצמצום קיצוני של העלייה ושל רכישת הקרקעות על־ידי יהודים ובקביעת מסגרת לכינונה בעתיד של ממשלה פלסטינית עצמאית, כדי לרצות את הערבים הפלסטינים ולשכנעם להסכים לדו־קיום יהודי־ערבי בארץ.

'הספר הלבן' של 1939

רעיונות אלה היו גם ברקעה של ועידת השולחן העגול בלונדון בפברואר 1939. היא נועדה לתת הזדמנות אחרונה ליהודים ולערבים להגיע להסדר, בטרם תחליט ממשלת הוד־מלכותו 'כטוב בעיניה'. גם לאחר כשלון הוועידה, כאשר דחו משלחות ערביי ארץ־ישראל ומדינות ערב את ההצעות הבריטיות, דגלה הממשלה בעקרונות אלה וקבעה אותם כאבני־יסוד למדיניותה החדשה בארץ־ישראל. מדיניות זו התפרסמה ב'ספר הלבן' של מקדונלד, שר־המושבות, ב־17 במאי 1939, ועיקריה היו קבלת החלטות לביצוע בשלושה תחומים:

1. חקיקה. מטרתה של המדיניות הבריטית היתה להקים מדינה עצמאית בארץ־ישראל, בה יחלקו ביניהם הערבים והיהודים את האחריות לממשל. תקופת־המעבר עד לעצמאות תימשך עשר שנים ותתחיל עם השבת השקט והסדר לארץ. אז יחלו להעניק בהדרגה לבני־הארץ סמכויות בממשל. יהודים וערבים ימונו לראש מחלקות ממשלתיות ויכהנו במועצה מבצעת שתהפוך אולי

4 *Report of the Commission on the Palestine Disturbances of August 1929*. Cmd. 3530, March 1930, pp. 113, 124-131; *Palestine Royal Commission Report*, Cmd. 5479, July 1937, pp. 242, 358, 365; *Survey of Palestine (Prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry)*, pp. 18, 27-28

5 *Churchill Memorandum on Palestine*, Cmd. 1700, 1 July, 1922

6 דינים־וחשבונות של הוועדה מלכותית (לעיל, הערה 4), עמ' 366-367; "באואר, דיפלומטיה ומחתרת במדיניות הציונית, 1939-1945, מרחביה 1966, עמ' 12.

במרוצת-התקופה למועצת-שרים. לאחר חמש שנים יבדוק גוף המורכב מחושבי ארץ-ישראל והממשלה הבריטית את ההסדרים והוא אשר ימליץ על חוקת המדינה. אם לאחר עשר שנים יראה כי יש לדחות את העצמאות, תתייעץ ממשלת בריטניה עם תושבי-הארץ, עם מועצת 'חבר הלאומים' ועם מדינות ערב השכנות ותבקש את שיתוף-הפעולה שלהם לעיצוב התכניות לעתיד.

2. עלייה. בחמש השנים הראשונות תותר עלייה של 75,000 יהודים, 10,000 נפש לשנה ועוד 25,000 פליטים שיורשו להיכנס לארץ כחלק מפתרונה של בעיית הפליטים היהודים. מספרי העולים הבלתי-ליגאלים ינוכו מן המכסות השנתיות. לאחר חמש שנים לא תהיה עלייה יהודית אלא בהסכמת ערביי ארץ-ישראל.

3. קרקעות. בכמה אזורים בארץ תיאסר העברתה של אדמה ערבית לידי יהודים ובאזורים אחרים יוגבלו העברות כאלה. לפיכך תוענקנה לנציב העליון סמכויות לאסור ולהסדיר (to regulate) העברת קרקעות. אם במשך עשר שנים יהיה הנציב העליון שבע רצון מן המצב, הוא יוכל לשנות את ההוראות המתייחסות לאיסור או להגבלתה של העברת הקרקעות ולהגדירן מחדש (to review and modify).⁷

עד כמה הושפעו העקרונות הגלומים ב'ספר הלבן' מן התביעות הלאומיות הערביות אפשר לראות גם ממבנה סעיפיו, המקביל למבנה התביעות הללו. תגובת הערבים למסמך זה – שהתקרב לדרישותיהם יותר מכל הצהרת מדיניות בריטית אחרת – היתה ביקורתית ונלהבת פחות מן המצופה. כדי להבינה מן הדין לבחון את מצבה של החברה הערבית בארץ באותה עת. עם פרסומו של 'הספר הלבן' מלאו שלוש שנים לפרוץ מעשי-האיבה הידועים בהיסטוריוגרפיה הערבית כ'מרד 1936-1939'. בתקופה זו היו נתונים ערביי הארץ, בהפסקת קצרות, במאבק אלים ומתמשך נגד המנדט הבריטי, נגד היישוב היהודי ונגד עצמם, לאחר שהמרד הדרדר בשנתו האחרונה למלחמת-אחים.

המנהיגות המוכרת של היישוב הערבי, הוועד הערבי העליון, הוצאה אל מחוץ לחוק באוקטובר 1937. מאז חדל גוף זה להיות פעיל ולא קיבל כל החלטות. הציבור הפוליטי הערבי המשיך להשתמש במונח זה לציון קבוצת העסקנים והפעילים שהסתופפה בצלו של אלחאג' אמין אלחסיני – מִפְתִּי ירושלים ונשיא הוועד הערבי העליון לשעבר – במקום גלותו בלבנון. קבוצה זו ארגנה, באמצעות שלוחותיה בדמשק ועל-פי הנחיותיו של המִפְתִּי, את המרד בארץ. בארץ-ישראל עסקו אנשיה, לבד מן הניהול השוטף של מעשי-האיבה, בכיצור מעמדו של אלחאג' אמין כמנהיגם של ערביי הארץ ובהרחעת כל גורם שינסה להציג קו מתון יותר או מנהיגות אחרת. בשלהי 1938 העריכו פקידיה של ממשלת המנדט – ובמידה רבה של צדק – כי רוב הציבור הערבי בארץ תמך במִפְתִּי ובמדיניותו, אם מתוך הכרה ואם מתוך פחד.⁸

7 Cmd. 6019

8 המזכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל למושלי המחוזות, 29 בדצמבר 1938 – FO/371/23221, pp. 244-248

תוכנו של 'הספר הלבן' לא הפתיע רבים בציבור הערבי או בוועד הערבי העליון, שכן לכך ציפו, פחות או יותר,⁹ מה גם שהמפתי ראה כנראה עותק של המסמך זמן קצר לפני פרסומו. הוא קיבל אותו ממדינאים עיראקים, באמצעות אחד מאנשיו שביקר בנגדאד.¹⁰

ב־18 במאי נערכה בכיירות פגישה בראשות המפתי ובהשתתפות ג'מאל אלחסיני, ד"ר חסין אלח'אלדי, אלפרד רוק, פואד סאבא, מוסא אלעלמי, עזת דרוזה ומעין אלמאדי. באותו ערב פורסמה הודעה קצרה מטעם הוועד הערבי העליון שקבעה כי 'הספר הלבן' מושתת על ההצעות שבריטניה הגישה בוועידת לונדון ונדחתו פה-אחד על-ידי המשלחת הפלסטינית ומשלחותיהן של מדינות ערב. הוועד הצהיר כי עמדתו המשיכה להיות כעמדת המשלחות הערביות בוועידת לונדון והבטיח לפרסם בהקדם הודעה מפורטת יותר על סיבות הדחייה.¹¹ משמעות ההודעה היתה שהוועד הערבי העליון לא דחה לחלוטין את 'הספר הלבן'. אפשר היה להבין ממנה שאם ישנו ממשלותיהן של מדינות ערב את יחסן למדיניות החדשה ייתכן שהנהגת ערביי ארץ-ישראל תעשה זאת אף היא.¹² אף-על-פי-כן רווחה האמונה – הן בקרב ערביי ארץ-ישראל והן בקרב אנשי משרד-החוץ הבריטי – כי דחיית 'הספר הלבן' על-ידי מדינות ערב באה דווקא כתוצאה משתדלנותו של אלחאג' אמין אצל ראשי מדינות אלה.¹³ אם אמנם כך היה, סביר להניח שקצפו של המפתי יצא לא רק על עצם המדיניות החדשה אלא גם על כך שעם פרסומה הודיע שר-המושבות הבריטי בבית-הנבחרים כי המפתי לא יורשה לשוב לארץ-ישראל.¹⁴

תגובת הערבים בארץ לפרסום 'הספר הלבן' היתה אטית. גם אם באורח פרטי הסכימו רבים עם עקרונות המדיניות החדשה, הם לא הביעו דעתם זו בפומבי. העמדה הכללית היתה כי יש לחכות להודעה המפורטת שהובטחה להתפרסם על-ידי הוועד הערבי העליון.¹⁵ העיתונות עודדה קו פאסיבי זה; 'אלג'האד' קבע כי הוועד הוא הפוסק האחרון בשאלות הארץ ועל תושביה הערבים לחכות להחלטתו, כיוון שהאינטרס הלאומי דורש לא לנקוט כל עמדה לפני ש'החוגים האחראים' יפרסמו את החלטתם בדבר המדיניות החדשה. נכבדים בדרום-הארץ שפקידי הממשלה ביקשו את

9 מקמייקל (הנציב העליון) למקדונלד (שר-המושבות), 21 ביולי 1939, CO/733/398/75156 (part II).
 10 הווארד (הקונסול הכללי הבריטי בכיירות) למשרד-החוץ, 25 במאי 1939 (מספר 2/12/38), FO/371/23236.
 11 הווארד למשרד-החוץ, 19 במאי (מספר 61) FO/371/23236; פלסטין, ג'האד, 19 במאי 1939.
 12 ראשי מדינות ערב לא הגיבו רשמית על פרסום 'הספר הלבן'. ראש-משלת מצרים מסר הודעה לעיתונות ואמר כי ממשלת בריטניה לא קיבלה את דרישותיהן של מדינות ערב בנושא ארץ-ישראל ולפיכך אין הממשלות הערביות יכולות להמליץ בפני ערביי הארץ לשתף פעולה עם השלטונות הבריטים על בסיס המדיניות החדשה. ראה: הורוביץ (לעיל, הערה 2), עמ' 102; 157: J. Marlowe, *The Seat of Pilate*, London 1959, p. 157. למפסון (השגריר הבריטי במצרים) למשרד-החוץ, 18 במאי 1939 (מספר 339), FO/371/23235, 19 May, 1939; *Times*, 19 May, 1939.
 13 מונטגומרי (ממשרד-האוויריה) לאיירס (ממשרד-החוץ), 20 ביוני 1939, pp. 34-35, FO/371/23194; הוסטון-ברווול (מן השגרירות הבריטית בנגדאד) למשרד-החוץ, 16 במאי 1939 (מספר 195), FO/371/23235; חיק א, מספר 167, 21 במאי 1939, ש"י חיפה, ארכיון חולדות ההגנה [להלן: אה"ה].
 14 *Parliamentary Debates* (House of Commons), vol. 347, pp. 1436-1437.
 15 מקמייקל למקדונלד, 21 ביולי 1939, CO/733/398/75156 (part II); SF/80/39; מקמייקל למקדונלד, 30 במאי 1939 (מספר 641), CO/733/406/75872/12; הורוביץ (לעיל, הערה 2), עמ' 106; ג'האד, 19 במאי 1939; המפקדה הכללית של הכוחות הבריטים בארץ-ישראל למשרד-המלחמה, 30 ביולי 1939, WO/32/9500 (CR/PAL/7869).

חנות-דעתם על 'הספר הלבן' השיבו כי רק הוועד הערבי העליון והמפתי מוסמכים להביע דעה בנושא זה.¹⁶

הוועד הערבי העליון היה מרוצה מכך, לפי ששוב הוכחה הכרתו של הציבור הערבי בוועד ובעומד בראשו כמנהיגים המוסמכים היחידים; מה גם שהיעדר תגובה יצר רושם של החרמה והתעלמות מן המדיניות החדשה, רושם שתאם את האינטרסים של אלחאג' אמין ואנשיו. ייתכן אף כי הוועד נקט אמצעים כדי להבטיח את השתיקה הציבורית: נסיונותיו של העיתון 'פלסטיין' לפרסם פרשנות והערכה ל'ספר הלבן'¹⁷ נפסקו לאחר זמן קצר, ועל-פי 'ידיעות ממקור ערבי' קיבל עורך העיתון מכתב איום לחדול מפרסום מאמרים אלה.¹⁸

בלטה בעמדתה החרגה 'מפלגת ההגנה הלאומית' הנשואיבית, יריבתם הוותיקה של אלחאג' אמין, משפחתו ומדיניותו. חבריה היו מעודדים מאיסור שיבתו של המפתי וראו בפרסום המדיניות החדשה הזדמנות כפולה: לחידוש פעולתם הפוליטית ולשיתוף פעולה עם הבריטים בהגשמת 'הספר הלבן'. מהלך זה עשוי היה לאפשר להם לזכות בעמדות מנהליות חשובות, אם תחליט הממשלה לממש את הסעיף הנוגע למינוי תושבי-הארץ לראשי-מחלקות. לאחר פרסום 'הספר הלבן' חזר מנהיג הסיעה, ראע'ב אלנשאשיבי, מגלותו הממושכת בקהיר. שיבתו לוותה פעולות של אנשי-המפלגה במקומות שונים בארץ למען 'הספר הלבן';¹⁹ אך היקפן, הצלחתן והשפעתן מוגבלות היו.

ההודעה המפורטת של הוועד הערבי העליון שדחתה את 'הספר הלבן' פורסמה רק ב-30 במאי 1939. העיכוב חל בשל חילוקי-דעות בין החברים הן בדבר עצם הדחייה והן בדבר ניסוחה.²⁰ המפתי ותומכיו הקרובים צדדו בדחיית המדיניות החדשה, בין השאר בגלל האיסור שצורף אליה על שובו של אלחאג' אמין לארץ.²¹

בימים האחרונים של חודש מאי נערכו פגישות יום-יומיות בביתו של המפתי בכיירות, כדי לדון בנוסח התגובה ל'ספר הלבן'.²² השתתפו בהן לא רק חברי הוועד הערבי העליון לשעבר אלא גם אנשים מן הזרוע שישבה בדמשק והיתה אחראית לניהול המרד. אנשי קבוצה זו תמכו בכל לב

16 פלסטיין, 21 במאי 1939; ג'האד, 22 במאי 1939; עארף אלעארף, יומיאת ע'זה, 22 ביולי 1939, עמ' 4 (יומנו של עארף אלעארף בהיותו קצין מחוז בעזה בשנים 1940-1939), נמצא ב-Middle East Centre, St. Antony's College, Oxford.

17 פלסטיין, 20, 21 במאי 1939.

18 הארץ, 31 במאי 1939.

19 תיק א, מספר 169, 28 במאי, ש"י חיפה, את"ה; הארץ, 30 במאי 1939; ראע'ב אלנשאשיבי למקמייקל, 30 במאי 1939, CO/733/406/75872/12.

20 דין-וחשבון של מפקד כנף ריזי (מן המטה הכללי של הכוחות הבריטיים בארץ-ישראל), 31 במאי 1939, שם; הווארד לבאגאלי (ממשרד-החוץ), 25 במאי 1939 (מספר 744), FO/371/23236; אהמד שקירי, ארבעון עאם פי אלחיאת אלערביה ואלדוליה, ביירות 1969, עמ' 190.

21 להערכות ברוח זו ראה: המפקדה הכללית בארץ-ישראל למשרד-המלחמה, 30 ביולי 1939, WO/32/9500; (CR/PAL/7869/G); מקמייקל למקדונלד, 1 ביולי 1939 (מספר 744), CO/733/406/75872/12 (הכולל כרוז של שמונה מנהיגי כנופיות אשר גינו את המפתי על דחיית 'הספר הלבן'); תיק א, מספר 168, 25 במאי 1939, ש"י חיפה, את"ה.

22 הארץ, 28 במאי 1939; פלסטיין, 30, 31 במאי 1939.

בדחיית 'הספר הלבן' על הסף. המדיניות החדשה לא לוותה בחנינה למשתתפי המרד (כציפיות חלק מהם), ולפיכך נראתה קלושה ביותר אפשרות חזרתם ארצה בעתיד הקרוב, ובוודאי לא מתוך עמדה של כוח. הסיכוי היחיד, מבחינתם, היה לדחות את 'הספר הלבן' ולהמשיך במרד.²³ להערכת מקורות בריטיים, היססו מקורביו של המפתי לדחות את המדיניות החדשה מתוך הכרה שהיא העניקה לערבים חלק גדול משאיפותיהם.²⁴ עם זאת, קבלתה באורח רשמי היתה מתפרשת כהכרה במנדט ומתוך כך גם בהצהרת בלפור, דבר שהמנהיגים הפלסטינים לא היו נכונים לו. עוני עבד אלהאדי, ד"ר חסין אלח'אלדי, יעקוב אלע'וצין וכנראה גם אחמד חלמי וג'ורג' אנטוניוס נטו לראות בקבלת 'הספר הלבן' דרך טובה ביותר להשגת ויתורים נוספים.²⁵ אולם נראה שעמדתו של אלחאג' אמין היא שהכריעה את הכף לשלילה.

ב-30 במאי פורסם, כאמור, בכיירות גילוי-הדעת של הוועד הערבי העליון ובו דחה את 'הספר הלבן'. ההודעה נתחה את סעיפיה של הצהרת המדיניות הבריטית והצביעה על העניינים שהתנגדה להם בכל סעיף וסעיף. בנושא החקיקה והעצמאות טען הוועד כי המנדט נשאר, בסופו של דבר, בעינו, ואילו ההבטחה תוך עשר שנים לא היתה מספקת, כיוון שהיתה מסויגת ומותנית בהתפתחויות שונות. 'הספר הלבן' אישר גם את קיומו של הבית הלאומי היהודי, אשר 'האומה הערבית אינה מכירה בו'. בנושא העלייה הביעה ההודעה שביעות רצון מהגבלות העלייה, אולם דרשה הפסקתה לאלתר. היא תבעה גם איסור מוחלט של העברת קרקעות לידי יהודים ויצאה בחריפות נגד הזכרת האפשרות לדון בעתיד בהסרת ההגבלות. מסקנתו של הוועד הערבי העליון היתה אפוא כי המדיניות שהותוותה ב'ספר הלבן' לא מילאה את שאיפות הערבים ולכן אי-אפשר לקבלה.²⁶

לטענת אחמד אלשקירי נתקבלה ההחלטה פה-אחד.²⁷ אולם להערכת הנציב העליון חוברה ההודעה על-ידי עזת דרוזה, וחברי הוועד הערבי העליון לא ראו אותה לפני פרסומה.²⁸ הערכה זו נראתה סבירה והיא חוזקה מאוחר יותר בטענות של עוני עבד אלהאדי ואחמד חלמי, בשמם ובשם עבד אללטיף צלאח, יעקוב אלע'וצין, חסין אלח'אלדי ופואד סאבא, כי הודעת הוועד הוכנה ופורסמה בלי ידיעתם והם לא חתמו עליה.²⁹ יתר על כן, מבין שמונה חברי הוועד הערבי העליון לשעבר שהו בכיירות ביום הפרסום רק אלחאג' אמין ואלפרד רוק.³⁰

23 דין-חשבון של מפקד כנף ריצ'י (לעיל, הערה 20): שקירי (לעיל, הערה 20), עמ' 190.

24 למפסון לבטלר (ממשרד-החוץ), 30 במאי 1939, FO/371/23235; מקקרט (הקונסול הבריטי בדמשק) למשרד-החוץ, 20 במאי 1939 (מספר 43), CO/733/75872/30.

25 דין-חשבון של מפקד כנף ריצ'י (לעיל, הערה 20): מקקרט לבקסטר (ממשרד-החוץ), דין-חשבון פוליטי על סוריה, 27 במאי 1939 (מספר 20), pp. 330-311, FO/371/23277.

26 לנוסח גילוי-הדעת ראה: הווארד להליפקס (שר-החוץ הבריטי), 6 ביוני 1939 (מספר 63-12/142), FO/371/23236; ג'האד, פלסטין, 1 ביוני 1939.

27 שקירי (לעיל, הערה 20), עמ' 191.

28 מקמייקל למקדונלד, 13 ביולי 1939 (מספר 485), CO/733/412/75893/2.

29 קינגסלייה' (סגן המפקח הכללי של משטרת ארץ-ישראל) למקמייקל, 14 ביולי 1939, FO/371/23239; p. 117, מקמייקל למקדונלד, 14 בינואר 1940, CO/733/406/75872/12; מוסא אלעלמי, ג'ורג' אנטוניוס, אחמד שקירי

30 כרוז של שמונה מנהיגי כנופיות, CO/733/406/75872/12; פורת (לעיל, הערה 2), עמ' 293. ואחרים הודו בשיחות פרטיות כי לא היו מרוצים מן ההחלטה השלילית. ראה: פורת (לעיל, הערה 2), עמ' 293.

פרסום ההודעה לא שינה את הלכי-הרוח בארץ ולא גרר תגובות רבות. החוגים הפוליטיים לא התנערו מקפאונם ואילו בעיני הציבור הערבי בכללו גילוי-דעת זה היה מובן 'עוד פחות מן הספר הלבן עצמו'.³¹ הכל שאפו לחזור לנורמאליזאציה וכי גילוייו האחרונים של המרד יעלמו. בדרך-כלל חששו אנשים להביע דעות אלה בפומבי; אולם כאשר שאלו נציגי הממשלה נכבדים ערבים לדעתם על 'הספר הלבן' הם התנו תשובתם בעמדת הוועד הערבי העליון.³² בקרב אלה מחברי הוועד שההודעה השוללת את 'הספר הלבן' פורסמה בלי ידיעתם, התגבשה ההכרה כי במסמך היו הישגים רבים לערבים וכי אולי אפשר לשכנע את ממשלת בריטניה לויתורים נוספים – אם ינסו לעשות זאת בדרכי נועם ולא בנוקשות ובלי פשרות כנהוג עד אז. כמה מהם (יעקוב אלע'וצין, אחמד חלמי ועוני עבד אלהאדי) יצרו בקיץ 1939 קשר עם הנציגות הבריטית בקהיר והביעו נכונות לשתף פעולה עם ממשלת בריטניה על-פי עקרונות 'הספר הלבן'. הם הבטיחו לנסות ולשכנע את המפתי, ואם יסרב – ינתקו עמו את הקשרים. בתמורה דרשו ויתורים נוספים בנוסח המדיניות החדשה, כדי שיוכלו להוכיח לערביי ארץ-ישראל כי פעולתם – שהיתה כרוכה בקריאת תגר על מדיניותו של המפתי – הביאה להישג של ממש.³³ הנציגים הבריטים הציעו להם לחזור ארצה (עד אז נאסרה כניסתם בשל היותם חברי הוועד שהוצא אל מחוץ לחוק) ולשתף פעולה עם הממשלה בהגשמת 'הספר הלבן'.³⁴ אולם השלושה חששו לנקוט צעד כה חד-משמעי ופרובוקטיבי כלפי אלחאג' אמין והמגעים עמם הסתיימו בלא כלום.

התקנות בדבר העברתן של קרקעות

עד פרוץ המלחמה לא השתנתה עמדתו הרשמית של הוועד הערבי העליון וגם עמדתו של הציבור הערבי הפוליטי בארץ (להוציא את אנשי 'מפלגת ההגנה הלאומית'), אשר שללו את 'הספר הלבן'. עם זאת למד רוב הציבור להבחין בין אופיו ההצהרתי של המסמך, כהצהרת מדיניות, לבין היותו מכשיר ביצועי (אם אמנם יבוצע) לצמצום כוחו והיקפו של הבית הלאומי היהודי. על כן שאפו רוב בניינה ומניינה של האוכלוסייה הערבית, למעט קבוצות קטנות, להגשמה מעשית ושקטה של הסעיפים הביצועיים של 'הספר הלבן': הגבלת העלייה היהודית, צמצום אפשרויותיהם של יהודים לרכוש אדמות והכנות להרחבת האוטונומיה הפוליטית של האוכלוסייה,³⁵ בלי להכיר במדיניות

31 מקמייקל למקדונלד, 21 ביולי 1939 (part II) (SF/80/39), CO/733/398/75156.

32 מקמייקל למקדונלד, 2 ביוני 1939 (מספר 652), שם; מקמייקל לפרקינסון (במשרד-המושבות), 11 ביולי 1939, CO/733/406/75872/12; פלסטין, 18 ביוני 1939.

33 למפסון למשרד-החוץ, 3 ביוני 1939 (מספר 164/S, 165/S), FO/371/23237.

34 למפסון למשרד-החוץ, 15 ביוני 1939 (מספר 375); 18 ביוני 1939 (מספר 385), שם; למפסון לאוליפנט (ממשרד-החוץ; מספר 2/388/39); למפסון למשרד-החוץ, 30 ביולי 1939 (מספר 76), FO/371/23238.

35 להערכת שלטונות ארץ-ישראל, חששו מביצוע מדיניות זו בעלי-קרקות שקיו למכור אדמות ליהודים וכן חלק מן הנוצרים שחשדו כי הגשמת סעיף החקיקה ב'ספר הלבן' תנציח את עדיפות הרוב הערבי-המוסלמי ותפגע במעמדם ובכוחם בפקידות הממשלתית, בה רב היה חלקם ממספרם היחסי באוכלוסייה. מקמייקל למקדונלד, 14 באוקטובר 1939, FO/371/23251, pp. 237-238; על השואפים להגשמה שקטה של 'הספר הלבן' ראה: דין-וחשבון אירועים, אוגוסט-נובמבר 1939, FO/371/24563, p. 80; למפסון למשרד-החוץ, 30 בדצמבר 1939, FO/371/24565, pp. 165-166.

הספר הלבן כמחייבת אותם. גם מקורביו של אלחאג' אמין הודו, על אף ביקורתם על 'הספר הלבן', כי יש בו משהו.³⁶

היחידים שהפעילו לחץ גלוי על הממשלה לבצע את המדיניות החדשה היו מנהיגי 'מפלגת ההגנה הלאומית'.³⁷ הם תמכו רשמית במדיניות זו, ראו בהגשמתה המהירה הוכחה פומבית לצדקת דרכם הפוליטית וסיכויים לשיפור מעמדם הציבורי. הם המשיכו לקוות כי כאשר יוגשמו הסעיפים התחוקתיים יהיו הם מן הראשונים לזכות במינוי של ראשי-מחלקות.³⁸

מכיוון שהגבלת העלייה היהודית כבר נכנסה לתוקף וראשית הפעולות המובטחות בנושא השלטון העצמי נדחו לתקופה בלתי מוגדרת (as soon as peace and order have been sufficiently restored), נשארה הגבלתה של רכישת הקרקעות הנושא האחרון המובטח ב'ספר הלבן' שציפו ליישמו. עוד לפני פרסום התקנות שעניינן בהעברת קרקעות, נמתחה בחוגים שונים בציבור הערבי ביקורת על הממשלה שאינה מפעילה אותן. בחוגים אחרים, מצומצמים יותר, היתה ביקורת הפוכה שכוונה נגד הוצאתם מן הכוח אל הפועל.³⁹

ב-28 בפברואר 1940 פורסמו 'תקנות בדבר העברת קרקעות בארץ-ישראל' (Palestine Land Transfer Regulations), ועל-פיהן חולקה הארץ לשלושה: איזור A (הגליל המערבי והמרכזי, יהודה, שומרון והנגב הצפוני – כ-63% משטח הארץ) בו נאסרה לחלוטין העברת קרקע לידי מי שאינו ערבי-פלסטיני; איזור B (הנגב הדרומי והערבה, עמק-הירדן ועמק בית-שאן, הגליל העליון והגליל המזרחי – כ-32% משטח הארץ) בו הוגבלו העברות קרקע והותנו באישור הממשלה; האיזור השלישי (מישור-החוף, עמק-זבולון וסביבות ירושלים – כ-5% משטח הארץ) היה איזור חופשי (Free Zone), בו הותרה העברת קרקעות ללא הגבלה.⁴⁰

היישוב היהודי ומוסדותיו הגיבו על תקנות אלה כשביתה כללית ובהפגנות אלימות,⁴¹ ואילו התגובה הערבית היתה מגוונת. בעיקרו של דבר הביעו ערביי הארץ שביעות רצון וסיפוק. התגובה היהודית הנועזת הפכה את התקנות, מנקודת-המבט הערבית, לניצחון.⁴² בעלי-קרקעות לא היו מרוצים

36 דין-יחשבון על פגישה בין מקדונלד לג'ורג' מנצור (מן המשרד הערבי בלונדון), 17 באוקטובר 1939, גנוז המדינה [להלן: ג"מ], חטיבה 65-3098.

37 אליהו ששון, 'הערבים כשעה זו', דין-יחשבון (כנראה מינואר או מפברואר 1940), הארכיון הציוני המרכזי [להלן: אצ"מ] S/25/3865.

38 מבחינתם היתה זו תקווה במקומה. בנובמבר 1940 כתב הנציב העליון לשר-המושבות כי אם תועלה השאלה בדבר מינוי ראשי מחלקות פלסטינים הוא מציע את סלימאן טוקאן (ראש עיריית שכס, מראשי הסיעה הנשאיבית) לתפקיד ראש מחלקת החקלאות. מקמייקל ללורד לורד (שר-המושבות), 12 בנובמבר 1940, FO/371/24565, p. 142.

39 א' ששון לברנרד ג'וזף, 26 בפברואר 1940, אצ"מ S/25/6934; ששון לג'וזף, 27 בפברואר 1940, אצ"מ S/25/3568; מקמייקל למקדונלד, דינים-יחשבוניות חודשיים, 29 בפברואר 1940 (מספר 180), FO/733/421/75156/143.

40 *Laws of Palestine*, II, 1940, p. 327.

41 ראה: י' סלוצקי (עורך), ספר תולדות ההגנה, ג, תל-אביב תשל"ב, חלק ראשון, עמ' 135-140.

42 דין-יחשבון של אירועים, מארס-מאי 1940; ג'יפארד (המפקד העליון של הכוחות הבריטיים בארץ-ישראל) למשרד-המלחמה, 9 במארס 1940 (HP/2975) CO/733/424/75528/74; מקמייקל למקדונלד, 3 במארס 1940 (מספר 190), CO/733/418/75072/9; וכן: *Times*, March 1, 1940.

מפרסומן לפי שנהגו למכור אדמות ליהודים, והוא הדין בפלאחים שהתקנות החדשות צמצמו את אפשרויותיהם לביסוס כלכלי על-ידי מכירת חלק מאדמותיהם ליהודים. לטענתם, הם 'הוסגרו' עתה לחסדי האפנדים וחששו כי הללו עתידים לגזול את אדמותיהם במחירים נמוכים.⁴³ המתנגדים לא הביעו בגלוי את ביקורתם על התקנות, אף כי מכמה כפרים שוגרו לנציב העליון מכתבי-מחאה. טענת המוחים היתה כי הן מונעות מבעלי רכוש להשתמש ברכושם כראות-עיניהם ופוגעות בפיתוח אזורים נרחבים של הארץ.⁴⁴ אולם למשרד-הממשלה הגיעו גם הבעות תמיכה ומברקי-תודה רבים על הצעד שנקט.⁴⁵

לבד מן ההתייחסות העניינית לתקנות כלשעצמן, הן נבדקו גם בהקשרה של המדיניות הממשלתית המורכבת, שכן היו חלק ממנה. על רקע זה הסתייגו מהן החסינים, אנשי המפתח. הם טענו כי הבריטים אינם מתכוונים לממש את התקנות שנועדו לרכוש את אהדת העולם הערבי בעת המלחמה ולהטותו לצד בנות-הברית. תומכיו של אלחאג' אמין קיבלו הוראות להימנע מהבעת תודה לממשלה.⁴⁶ נראה כי אחת הסיבות להתנגדות החסינים לתקנות — לפחות במישור המקומי — היתה העובדה כי יריביהם הנשאיבים, אנשי 'מפלגת ההגנה הלאומית', התייחסו לפרסומן כאל הישג של סיעתם לבדה.

למעט החסינים, כמעט כל הקבוצות האחרות שהביעו תמיכה בתקנות שיבחו אותן כחלק מן 'הספר הלבן' וכמורות על כוונת הממשלה לבצע את המדיניות הגלומה בו (אחת הטענות נגד 'הספר הלבן' היתה כי אין הממשלה מתכוונת להגשימו). זאת, כאמור, בלי להכיר רשמית במדיניות זו. האמונה המתחזקת כי הממשלה עומדת אמנם לבצע את 'הספר הלבן' באה לידי ביטוי במאמרי-מערכת בעיתונים ובתגובות בעל-פה. המדיניות החדשה הוצגה כחיוכית מעיקרה ופרסום התקנות תואר כצעד גדול לקראת יישוב הגיוני של שאלת ארץ-ישראל.⁴⁷

פרשה זו היתה נקודת-ציון בתהליך שהחל למעשה עם פרוץ המלחמה: הסכמה שבשתיקה ליסור הלבן' והכרה כי הוא טוב לערבים. אחרי פברואר 1940 רבו ההתייחסויות למסמך בהתבטאויות של

43 תזכיר פנימי של הסוכנות היהודית, 19 במארס 1940, אצ"מ S/25/4131; דין-יחשבון של אירועים, מארס-מאי 1940; גיפארד למשרד-המלחמה, 9 במארס 1940 (HP/2973) CO/733/424/75528/74; 12 כפריים מיפיע לנציב העליון, מצורף למכתב מקמייקל ללורד לוי, 24 במאי 1940, CO/733/425/75872/12.

44 מקמייקל ללורד לוי, שם. למכתב מצורפות עשר מחאות חתומות על-ידי כמה עשרות מח'תארים ונכבדים מכפרים באזורי הארץ השונים. פקידים בריטים טענו כי אנשי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית אחראים היו לחלק מן המחאות. בכמה מקרים נשמעות הטענות משכנועות. ראה, למשל: דין-יחשבון דר-שבועי של מושל מחוז הגליל לחקופה 15-1 במארס 1940, שם.

45 לנוסח המכתבים ראה: CO/733/425/75872/12; מכתבים נוספים מצורפים לאיגרת מקמייקל אל הלורד לוי, 24 במאי 1940, שם; דין-יחשבון מחברון, 12 במארס 1940, אצ"מ S/25/6934; Times, March 7, 1940; חלק ממכתבי התמיכה נשלח בהשראת פעילי 'מפלגת ההגנה הלאומית'. ראה, למשל: דין-יחשבון מיפו, 10 במארס 1940, אצ"מ S/25/6934.

46 א"ח כהן לר' בן-גוריון, 4 במארס 1940; דין-יחשבון משכם, 10 במארס 1940, שם; דין-יחשבון מיפו, 20 במארס 1940, אצ"מ S/25/7908.

47 דפאע, 1 במארס 1940; צראט אלמסתקים, 29 בפברואר, 5 במארס, 1940; פלסטין, 8 במארס 1940; מקמייקל למקדונלד, 3 במארס 1940 (מספר 190), CO/733/418/75072/9.

אישי ציבור פלסטינים וכמגיעיהם עם השלטונות. ההתייחסויות היו גם לאקטיביות יותר. במקום להזכיר את 'הספר הלבן' או אחד מסעיפיו, היתה עתה אופיינית הדרישה או התביעה להגשמתו. יותר ויותר אישים וקבוצות פוליטיות בקרב ערביי ארץ-ישראל דרשו את ביצוע 'הספר הלבן' על כל סעיפיו – ובהקדם, בעיקר כאשר לסעיף החקיקה. משמעות הדרישה היתה שהממשלה תקיים גם סעיף זה ולא תסתפק בהגבלות העלייה היהודית וצמצומה של רכישת הקרקעות וכי ביצוע ההוראות המעשיות שבסעיף – מינוי ראשי-מחלקות פלסטינים והתחלת תקופת-המעבר – יחל מיד, ולא 'כאשר ישררו השלום והסדר'. כתחליף להגשמה מידית היו חלק מן התובעים מוכנים להסתפק בהבטחת הממשלה לעשות זאת מיד עם תום המלחמה. עמדה זו נקטו אנשי 'מפלגת ההגנה הלאומית', 'אלאסתקלאל'⁴⁸ ואפילו החסינים, לרבות אישים מקורבים ביותר לאלחאג' אמין עצמו.⁴⁹

ההבדל העיקרי בין עמדת החסינים ועמדת השאר היה מידת הנכונות להתפשר על עתוי ביצועו של סעיף החקיקה. הראשונים התמידו בדרישתם להגשמתו לאלתר, ואילו השאר נכונים היו להמתין זמן-מה. מבחינה פורמאלית ומנקודת-המבט של ממשלת בריטניה היתה הקדמת הוצאתו לפועל של סעיף זה או אחר מן 'הספר הלבן' מתפרשת כשינוי וכסטייה מן הנאמר בו, מה גם שניתן לה זמן להכרעה על-ידי ניסוחו של הסעיף שהורה על תקופת-מעבר של עשר שנים והשאיר לשיקול דעתה של הממשלה את קביעת מועד התחלתה. על נכס זה לא היתה הממשלה מוכנה לוותר.⁵⁰ על כן חזרו ממשלות ארץ-ישראל ובריטניה והצהירו כי אין בכוונתן לשנות את 'הספר הלבן' או להקדים את ביצוע הסעיף הנדון. הוא 'מומש, כך נקבע והוצהר, 'בבוא העת' (in due course) ובוודאי לא לפני תום המלחמה.⁵¹

למרות התביעה לביצוע סעיפיו של 'הספר הלבן', עמדו כל הסיעות הפוליטיות (למעט הנשאישים) בסירובן להכיר בו באורח רשמי. הסיבות שמנעו קבלתה של מדיניות זו במאי 1939 תקיפות היו גם בשנות המלחמה הראשונות. הוועד הערבי העליון לא היה קיים, אפילו במסגרת

48 דין-וחשבון מחברון, 12 במארס 1940, אצ"מ S/25/6934; 'מהנעשה במחנה הערבי', סקירה ליוני-דצמבר 1942, אצ"מ S/25/3303; א' ששון למ' שרתוק, 2 באוגוסט 1942, אצ"מ S/25/3140 II; א"ל קירקבריד (מן המזכירות הראשית של ממשלת ארץ-ישראל) למקפרסון (המזכיר הראשי), 19 ביוני 1940, CO/733/426/75872/85/41; מקמייקל ללורד לוי, 11 באוקטובר 1940, CO/733/426/75872/85; דין-וחשבון של מקפרסון, 17 בנובמבר 1941, (1941) CO/733/444/75872/120; ר' סקוט (המזכיר הראשי) לבנט (ממשרד-החורן), 26 באוגוסט 1942, FO/921/6; צראט, 25.15.7, במארס 1940. על המפלגות השונות והאישים שעמדו בראשן ראה: י' שמעוני, ערבי ארץ-ישראל, תל-אביב תש"ז, עמ' 206-211, 282-283, 335-342.

49 מקפרסון לאמיל אלעזרי (מזכ"ל 'המפלגה הערבית הפלסטינית'), 23 בספטמבר 1940, FO/371/24566; 'Memorandum on Arab Affairs', מזכיר של ג'ורג' אנטוניוס, מצורף למכתבו של מקמייקל, 3 באוקטובר 1940, FO/371/27043, pp. 14-15.

50 אפשר גם שממשלת בריטניה חששה מהתפרצות אלימה של היישוב היהודי, אשר הגיב באורח קיצוני לאחר פרסומן של חקנות ההעברה של הקרקעות. יישום מוקדם של הסעיף המנציח את היהודים כמיעוט עלול היה להביא להתקוממות יהודית. ל' הירשוביץ, הרייך השלישי והמזרח הערבי, מרחביה 1965, עמ' 90.

51 לורד לוי למקמייקל, 1 באוגוסט 1940 (מספר 2), FO 371/24566, p. 196; מקפרסון לאמיל אלעזרי, 23 בספטמבר 1940, שם, עמ' 200; דין-וחשבון של פגיושה בין הנציב העליון לסלימאן טוקאן, 28 בספטמבר 1940, CO/733/426/75872/85.

ארעית שדחתה את 'הספר הלבן' עם פרסומו. כל עוד לא נמצא גוף שיכול היה לבטל את ההחלטה, ראו אותה ראשי הסיעות הפוליטיות כמחייבת, מה גם שראשי מדינות ערב לא חזרו בהם מעמדתם השלילית ל'ספר הלבן'. סיבה אחרת לאי-הכרה נבעה, ככל הנראה, מפרשנותו של המצב הקיים: כל עוד לא הכירו ערביי ארץ-ישראל רשמית במדיניות זו, היתה להם הזכות לשוב ולדרוש ויתורים לשינוי המצב לטובתם.

שליחות ניוקומב

בקיץ 1940 היה ניסיון יוצא דופן להידברות בשאלת 'הספר הלבן': משרד-המושבות ניסה ליצור קשר עם המפתי שישב אז כגולה בעיראק. לאחר הקמת ממשלת הקואליציה הלאומית של וינסטון צ'רצ'יל, במאי אותה שנה, החליט שר-המושבות החדש, הלורד לויד, הידוע בנטייתו הפרו-ערבית,⁵² לנסות ולהשיג את הכרתו של אלחאג' אמין ב'ספר הלבן'. כך קיווה להבטיח את תמיכת ערביי ארץ-ישראל בבריטניה בזמן המלחמה, או לפחות לשמור את הנייטרליות שלהם. ביולי שיגר לויד לעיראק את הקולונל ס"פ ניוקומב, ששירת במלחמת-העולם הראשונה לצדו של ת"א לורנס כיועץ לצבא השריפי. הלה נפגש עם אישים פלסטינים ועיראקים ממקורבי המפתי, שלא השתתף בדיונים.⁵³ במהלך הפגישות נחתם בראשי-תיבות הסכם, לפיו התחייבו ערביי ארץ-ישראל לתמוך בבריטניה ולהסכים ל'ספר הלבן', בתנאי שהסעיף הנוגע להענקת שלטון עצמי יבוצע לאלתר. נורי אלסעיד, שהיה אז שר-החוץ העיראקי, התחייב — על דעת כל שרי-הממשלה — כי אם יבוצע ההסכם תעמיד עיראק שתי דיוויזיות, כמחצית צבאה, לשירות בנות-הברית מחוץ לעיראק.⁵⁴ פירושה של הבטחה זו היה למעשה הכרזת מלחמה על מדינות הציר. אלחאג' אמין התנגד להסכם בחריפות (את הצד הפלסטיני ייצגו בדיונים ג'מאל אלחסיני ומוסא אלעלמי), ורק לאחר לחצם הכבד של העיראקים נעתר לו באי-רצון גלוי.⁵⁵ אולם ברגע האחרון דחתה ממשלת בריטניה את טיוטת ההסכם שהושג בכגדאד.⁵⁶ אחת הסיבות לצעדה המפתיע של הממשלה הבריטית היתה החשש לתגובת היישוב היהודי בארץ-ישראל, אשר אחרי הגבלת העלייה ו'גזירות הקרקע' עלול היה לראות ביישום מלא ומוקדם של 'הספר הלבן', בעיצומו של המאבק נגד

52 וינסטון צ'רצ'יל הגדירו כ-"Convinced anti-Zionist and pro-Arab...". ראה: ג' כהן, 'וינסטון צ'רצ'יל והקמת ועדת הקבינט לשאלת ארץ-ישראל (אפריל-יולי 1943)', 'הציונות', ד (1975), עמ' 271, הערה.

53 אח'באר אליום, 26 באוקטובר 1957 (זכרונות המפתי); G. Furlonge, *Palestine is My Country — The Story*, London 1969, p. 127. ראה גם: of Musa Alami, London 1969, p. 127. M. Khadduri, 'General Nuri's Flirtations with the Axis Powers', *MEJ*, XVI (1962), p. 331.

54 זיכירו של ניוקומב למשרד-החוץ, 16 בספטמבר 1940, FO/371/24565, pp. 103-104; ראה גם: הורוביץ (לעיל, הערה 2), עמ' 149-150; הירשוביץ (לעיל, הערה 50), עמ' 89; דין-וחשבון של מוסא אלעלמי על השיחות עם ניוקומב (ללא תאריך), pp. 117-118, FO/371/40143, חידורי, שם, עמ' 330-331; מחמד עזת דרוזה, חול אלחרכה אלערביה אלחדיית, ג, צידון 1959, עמ' 254-255, R. Maugham, *Approach to Palestine*, London: 255-254, עמ' 212. M. Abcarious, *Palestine through the Fog of Propaganda*, London 1946, p. 62; 1947, p. 62.

55 דין-וחשבון של מוסא אלעלמי על השיחות עם ניוקומב, שם.

56 שם; וכן: פרלונג' (לעיל, הערה 53), עמ' 127; אבכארוס (לעיל, הערה 54), עמ' 212, G. Kirk, *The Middle East in the War*, London 1952, p. 64.

גרמניה, עילה למהומות אנטי־בריטיות.⁵⁷ הסכם עם המפתי היה פוגע, להערכת אנשי משרד־החוץ הבריטי, במעמדם של ערבים בארץ־ישראל שהחלו להראות אז סימני שיתוף־פעולה עם הממשלה.⁵⁸ סיבה נוספת היתה לחץ חזק של מפקדי־הצבא במזרח־התיכון שלא לעשות כל עסקות עם אלחאג' אמין. שכן הם והממונים עליהם במשרד־המלחמה ראו בו את שורש כל צרותיה של בריטניה באיזור ואף הטיפו לפעולות דראסטיות נגדו. סביר להניח כי עמדתו של צ'רצ'יל — לאור כל השיקולים שצוינו — היא שהכריעה את הכף נגד הידברות עם אלחאג' אמין והכנסת שינויים בהצהרת המדיניות של 1939.

חידוש הפעילות הפוליטית

עם חידוש הפעילות המפלגתית והפוליטית של ערביי ארץ־ישראל, בסוף שנת 1942 ובמהלכה של שנת 1943, הגדירו כל ארגון ומפלגה את עמדותיהם ביחס ל'ספר הלבן' ופרסמו אותן. הדבר קשור היה קשר הדוק בסיבות שהביאו לחידוש הפעילות באותה תקופה.⁵⁹ הידיעות הראשונות על היקפה של השואה שעברה על יהדות אירופה הגיעו לארץ בתקופה זו והביאו לתביעות יהודיות לפתיחת שעריה לשארית־הפליטה, בתמיכת דעת־הקהל בעולם. מבחינת הערבים, הדגישו אירועים אלה את חשיבות הסעיף ב'ספר הלבן' שהגביל עלייה והתנה את המשכה, מעבר לשיעור נתון ולתקופה נתונה, בהסכמה ערבית. גורם שני שמיקד את ההתעניינות ב'ספר הלבן' היו המהלכים שנקטו, החל משנת 1943, להקמת ליגה ערבית. הנספח 'הארץ־ישראלי' בפרוטוקול שסיכם את הוועידה המכונה לאחדות ערב באלכסנדריה באוקטובר 1944 ניתן היה לפירוש כנכונות של מדינות ערב לקבל את 'הספר הלבן' כבסיס לשיתוף־פעולה עם בריטניה בעתיד. כך אף ראו אותו הנציגים הבריטים באיזור.⁶⁰ גם החלטות כנס היסוד של הליגה הערבית בקהיר, במארס 1945, התפרשו על־ידי הציבור הפוליטי הערבי־הפלסטיני בהסכמתן של מייסדות הליגה למדיניות 'הספר הלבן'.⁶¹ עד אז היה אחד הטיעונים של הפוליטיקאים הפלסטינים בדחייתו של 'הספר הלבן' כי עמדה זו תאמה את המלצותיהן של מדינות ערב. אמנם ראשי מדינות ערב ניסו כמה פעמים בעבר לשכנע את ערביי ארץ־ישראל לשתף־פעולה בהגשמת 'הספר הלבן', לאלתר או בתום המלחמה, ובתמורה עשו להתחייבות ממשלת בריטניה למועד הביצוע.⁶² אולם באורח רשמי לא חזרו המדינות מקביעתן בחודש מאי 1939 כי אי־אפשר

57 הירשוביץ (לעיל, הערה 50), עמ' 90; פרלונג' (לעיל, הערה 53), עמ' 128; ראה גם: G. Warner, *Iraq and Syria, 1941*, London 1974, pp. 45-46.

58 תזכיר של באגאלי (ממשרד־החוץ) על מברק של ניוטון (השגריר הבריטי בעיראק) למשרד־החוץ, 15 בספטמבר 1939 (מספר 333), FO/371/23240.

59 על הסיבות הללו ראה: "נבו, 'ההתפתחות הפוליטית של התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1939-1945', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל־אביב, 1977, עמ' 228-233.

60 מרלו (לעיל, הערה 12), עמ' 180; דין־חשבון של מרכז המודיעין הפוליטי במזרח־התיכון על ועידת אלכסנדריה, 1945, FO/371/39991, p. 129.

61 פלסטין, 21 במארס 1945.

62 'מדינות ערב וארץ־ישראל', תזכיר שר־החוץ (הליפקס) לקבינט המלחמה, 12 ביוני 1940, FO/371/24566, p. 136.

להמליץ בפני ערכי ארץ-ישראל לשותף-פעולה עם השלטונות. עתה האמינו הפוליטיקאים המקומיים כי הסתמנה תפנית בעמדת מדינות ערב, והתפתחות זו הצדיקה הערכה מחודשת של עמדותיהם-הם. על רקע זה רבו ההתבטאויות הפומביות בנושא זה וגדל העניין הציבורי סביבו. ביום השנה להצהרת בלפור בשנת 1943 החלה העיתונות הערבית בארץ לפרסם בהמשכים את הנוסח המלא של 'הספר הלבן'.⁶³

כמו בשנות המלחמה הראשונות, כך גם לקראת סופה המשיכו הקבוצות הפוליטיות – קיצוניות כמתונות – לתבוע את הפסקת העלייה היהודית, את הפסקת מכירתן של הקרקעות ואת סיום המנדט. אולם עתה הן התייחסו ל'ספר הלבן' כאל מדיניות בריטית מחייבת. עם התארגנותה המחודשת של הסיעה החסינית במסגרת 'המפלגה הערבית הפלסטינית', היא הגדירה את עמדתה כלפי 'הספר הלבן'. גישתה לא היתה שונה מזו החסינית מאז פרסומה של המדיניות החדשה. למרות היבטיה החיוביים, בהגבלת העלייה היהודית ובצמצום התפשטותם הטריטוריאלית, לא הבטיחה המדיניות החדשה עצמאות מידית לארץ, ולכן הוחלט להמשיך ולהתנגד לה. שלילת 'הספר הלבן' היתה למדיניותה המוצהרת של המפלגה,⁶⁴ אך היא המשיכה לתבוע גם את הגשמת המדיניות המוגדרת בו בלי 'לקרוא לילד בשמו'. כך, למשל, דרש תופיק צאלח אלחסיני, נשיא המפלגה בפועל, כי ממשלת הוד-מלכותו תקיים את ההבטחות שניתנו לערבים ב'הזדמנויות שונות': הפסקתן של העלייה ושל מכירת קרקעות ליהודים, סיום המנדט והענקת עצמאות לארץ-ישראל.⁶⁵

אנשי מפלגת 'אלאסתקלאל' (שהחליפה מאז שנת 1943 את הנשואים כנושאת דגל האופוזיציה הפנימית לחסינים) נקטו עמדה הפוכה מזו של 'המפלגה הערבית הפלסטינית'. המפלגה החסינית ראתה באי מימוש הסעיף השלישי של 'הספר הלבן' לאלתר עילה לפסילתו המוחלטת, על אף חלקיו החיוביים. 'אלאסתקלאל', לעומת זאת, ראתה בסעיפים החיוביים (עלייה וקרקע) הישגים כה גדולים עד שהצדיקו הסכמה ערבית למדיניות זו. חבריה סברו שיש למנוע את הכשלתו של 'הספר הלבן' בהיותו הבלם האחד והיחיד לעלייה היהודית. לפיכך שאפו לקבל מן הממשלה כל מה שאפשר ולנסות להשיג את מה שהובטח. הם דרשו אפוא הגשמת כל הנאמר ב'ספר הלבן' וחתרו לקבל התחייבות כי מדיניות זו סופית ומחייבת (בייחוד בעניין הפסקת העלייה ובנושא רכישת קרקעות).⁶⁶ אולם גם האסתקלאלים סירבו להכיר רשמית ב'ספר הלבן' – אם מחוסר אומץ לב פוליטי ואם משיקולים של תמיכת דעת-הקהל.⁶⁷

עמדתה של 'מפלגת הגוש הלאומי' היתה קרובה להכרה פורמאלית ב'ספר הלבן', אף יותר מזו האסתקלאלית. באביב 1944 החליטה הוועדה המרכזית של המפלגה כי ערכי ארץ-ישראל ראו

63 ראה, למשל: צראט, 2, 3, 4, 6 בנובמבר 1943.

64 דין-וחשבון מיו, 27 באוקטובר 1943, אצ"מ S/25/64; תזכיר 'המפלגה הערבית הפלסטינית', 28 ביולי 1944, שם, 9063; תיק ג, מספר 1456, 17 באוקטובר 1943, ש"י חיפה, את"ה.

65 דפאע, 22 באוגוסט 1945.

66 דין-וחשבון מיום 23 באוקטובר 1943, אצ"מ S/25/64; א' ששון לר' בן-גוריון, 12 באפריל 1943, שם, II 3140; תיק ג, מספר 1452, 15 באוקטובר 1943; תיק ג, מספר 1213, 4 באוגוסט 1943, ש"י חיפה, את"ה.

67 תיק ג, מספר 1452, 15 באוקטובר 1943, שם.

ב'ספר הלבן' תחליף להצהרת בלפור כהתחייבות פוליטית של ממשלת בריטניה — ודרשו את הגשמתו.⁶⁸ הועלתה אף הצעה לפרסם הודעת תמיכה ב'ספר הלבן', אך רוב החברים חששו כנראה כי הצעד נועז מדי וטענו כי יש לפרסם הודעה כזו רק על דעתן של כל המפלגות.⁶⁹ גם מוסא אלעלמי, מנהיגם הבלתי-מוכתר של המשכילים הפלסטינים הצעירים, תמך ב'ספר הלבן'. הוא ומקורביו הודו בפני נציגים בריטים כי רוצים הם לראות את המשך ביצועה של המדיניות הגלומה בו. לדבריהם, אם תסטה ממשלת בריטניה מקו מדיני זה, יראו בכך הערכים משום הפרת אמונים. גם בדיניהם הפנימיים צִדְדו מוסא אלעלמי ותומכיו במדיניות 'הספר הלבן'.⁷⁰

הצהרותיהם של סְטְנְלִי וְבוּוִין

ב־10 בנובמבר 1943 הודיע שר-המושבות הבריטי, אוליבר סְטְנְלִי, כי בשל המלחמה לא ייתכן כי יספיקו להיכנס לארץ כל 75,000 היהודים שהורשו לעשות זאת ב'ספר הלבן' בחמש השנים שהוקצו להם (שעמדו להסתיים ב־31 במארס 1944). לפיכך החליטה ממשלתו להחזיר עלייה יהודית גם מעבר לחקופה זו, עד אשר תושלם המכסה ולפי יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ.⁷¹ שנתיים לאחר-מכן, ב־13 בנובמבר 1945, פרסם שר-החוץ הבריטי בממשלת הלייבור החדשה, ארנסט בֶּוּוִין, את הצהרת המדיניות של ממשלתו ביחס לארץ-ישראל.⁷² בהצהרה זו לא הוזכרה כלל מדיניות 'הספר הלבן'. שתי ההצהרות עוררו ביקורת חריפה בקרב כל הקבוצות הפוליטיות הערביות בארץ. בעלי ההשקפות השונות על 'הספר הלבן' אוחדו עתה במחאה ובחשש שממשלת בריטניה תחזור בה ממדיניות זו.

מאז נובמבר 1943 גיבשו מתנגדי 'הספר הלבן' מערכת-טיעונים חדשה. לדעתם, איבד המסמך מאז פרסומו הרבה ממעלותיו: העלייה לא פסקה בתאריך המובטח, רכישת קרקעות על-ידי יהודים נמשכה ולא הוחל בהענקת עצמאות לארץ. מסקנתם הייתה כי לא עלה בידיהם לענות על התביעות הבסיסיות של ערביי ארץ-ישראל, ולכן יש להמשיך ולפסול אותו.⁷³ המתונים יותר ניסו לשכנע את ממשלת בריטניה שלא לסטות מן האמור ב'ספר הלבן'. הם טענו כי מחשבתם של ערביי הארץ על

68 טיוטת החלטה של הוועדה המרכזית של 'מפלגת הגוש הלאומי', ללא תאריך, ג"מ חטיבה 3893/65; ידיעות משכם, 2 במאי 1944, אצ"מ S/25/64.

69 ידיעות ש"י, 2 באפריל 1944, אצ"מ S/25/64.

70 דין-וחשבון של פקיד משרד-המושבות (ללא חתימה) על שיחה עם אחד ממקורביו של מוסא אלעלמי, 15 במאי 1945, CO/733/461 (part I), 75872 (part I); גורט (הנציב העליון) לסטנלי (שר-המושבות), 1 באפריל 1945 (מספר HC/300) על שיחה עם מוסא אלעלמי, 105-106, pp. FO/371/45377; ידיעות המחלקה הערבית, 27 ביוני 1945, אצ"מ.

71 סקר ארץ-ישראל (לעיל, הערה 4), עמ' 69.

72 שם, עמ' 99-102.

73 תזכיר 'המפלגה הערבית הפלסטינית', 28 ביולי 1944, אצ"מ S/25/9063; פלסטין, 21 במארס 1945.

פרטי המדיניות הגלומה בו אינה מעלה או מורידה, אך הם קיבלו אותה עקרונית כערובה מינימלית לזכויותיהם שממנה לא יכולה להיות נסיגה.⁷⁴ לאחר פרסומה של הצהרת המדיניות של פוין אימצו גם הקיצונים עמדה זו. ערביי ארץ-ישראל חששו שאי-הזכרתו של 'הספר הלבן' משמעותו כי המדיניות החדשה עלולה לבטל את הישגיהם של הערבים שבאו בו. הם ניסו אפוא ליצור את הרושם כי מאז ומעולם הסכימו עם מדיניות 'הספר הלבן'. לטענתם, היה ברור לשני הצדדים (ערביי ארץ-ישראל וממשלת בריטניה) כי זו המדיניות המוסמכת בנושא ארץ-ישראל ואין לשנותה.⁷⁵ כניסתה של ארצות-הברית לדיון בשאלת ארץ-ישראל ב-1946 (עם כינונה של ועדת-החקירה האנגלית-האמריקנית) והעברת הנושא לטיפול האו"ם ב-1947, הגבילו את הכלעדיות הבריטית בקביעת עתידה של הארץ. על כן שוב לא היתה מוחלטת יכולתה לבצע או שלא לבצע את מדיניות 'הספר הלבן'.

*

על אף הבדלי הגישות, לכאורה, כלפי 'הספר הלבן', נותרו בעינן שתי נקודות-מוצא שעליהן הסכימו רוב רובם של הארגונים הפוליטיים: אי נכונות להכיר בו רשמית ודרישה למימוש כל הנאמר בו. עמדה זו נראית כסתירה פנימית, אולם נקל להבינה על רקע התפיסה שהתגבשה בקרב ערביי הארץ כלפי 'הספר הלבן' במחצית השנייה של מלחמת-העולם, דהיינו: ראייתה כמדיניות בריטית מחייבת. אולם הם ראו מדיניות זו כמחייבת אך ורק את הממשל הבריטי ולא את עצמם. מחברי המסמך — לטענתם של מקורות בריטיים — ראו בו אמצעי ליצירת תנאים שיאפשרו שיתוף-פעולה יהודי-ערבי, ואילו הערבים סברו כי היה זה מכשיר לבלימת ההיאחזות היהודית בארץ.⁷⁶ סעיפיו כווננו, לדעתם, רק ליהודים, ועל הממשלה לוודא את אכיפתם. הערבים, לפי תפיסה זו, היו פטורים מהבעת דעה: 'הערבים אינם צריכים להביע את הסכמתם לספר הלבן, מאחר

74 אדוארד עטיה (המשרד הערבי בלונדון) להגדרסן (ממשרד-החוץ), 1 באוגוסט 1945, FO/371/45378, pp. 188-189

75 ראה: מושלי המחוזות למזכיר הראשי, דינים-וחשבונו דו-שבועיים לתקופת 1-15 בנובמבר 1945; CO/733/456/75156/119 (part II); פלסטין, 14, 15 בנובמבר 1945; דפאע, 14, 15 בנובמבר, 12 בדצמבר 1945.

76 מקמייקל לסטנלי, דינים-וחשבונו חודשיים, 26 ביולי 1943 (מספר 895), CO/733/439/75156/143; חזכיר של ממשלת ארץ-ישראל, 'יומן האירועים הפוליטיים השוטפים בארץ-ישראל', 1 במאי 1943-31 בדצמבר 1944, CO/733/471/76320; דין-וחשבון על פגישת עם נכבד ערבי, 23 באוקטובר 1943, אצ"מ S/25/64; תיק ג, מספר 1213, 4 באוגוסט 1943, ש"י חיפה, את"ה; חזכיר של ממשלת ארץ-ישראל למועצת המלחמה המזרח תיכונית, 'המצב הפוליטי בארץ-ישראל', 1 במאי 1943, pp. 62-63, FO/371/34975.

שהממשלה התחייבה להגשימו בלי להתנות זאת בהסכמת היהודים או הערבים.⁷⁷ אף כי כבר תבעו להגשים את 'הספר הלבן', על כל סעיפיו, העדיפו הפוליטיקאים הפלסטינים והעיתונות לדרוש מן הממשלה ביצוע סעיף זה או אחר, כל פעם בנפרד.⁷⁸ כך ביקשו לטשטש במקצת את האופי הפאראדוקסאלי של דרישתם לבצע מדיניות שאין מסכימים (ואף מתנגדים) לה באורח רשמי. אולם במרוצת־התקופה הסירו גם סייג זה ודרשו את הגשמתו של כל האמור ב'ספר הלבן'. ההבדלים בין הסיעות השונות בדבר טובתה או רעתה של מדיניות 'הספר הלבן' הצביעו אולי על מקומה של כל סיעה בקיצוניותה ובעוינותה לבריטניה, אולם הם לא שיקפו את יחסן האמיתי של הסיעות ל'ספר הלבן'. כל עוד דבקו הקבוצות השונות בשתי נקודות־המוצא שהוזכרו, היו ההבדלים בעמדותיהן חסרי משמעות לחלוטין.

77 צראט, 29 במארס 1943.

78 ראה, למשל: אחמד חלמי ועוני עבד אלהאדי למקמייקל, 16 במארס 1942, CO/733/453/75072/9 (בנושא מכירת הקרקעות); עוני עבד אלהאדי לסטנלי, 20 בנובמבר 1943, (1943) CO/733/436/75113; פלסטיין, 25 בפברואר 1943 (בעניין העלייה); דין־יחשכון על פגישה עם נכבד ערבי, 23 באוקטובר 1943, אצ"מ S/25/64 (בעניין ביצועו של סעיף החקיקה).

העלייה היהודית לארץ-ישראל לפי המסמכים של עלי אפרם, מתצרך ירושלים (1906–1908)*

אבנר לוי

לא רבים הם המסמכים התורכיים שעניינם בעליות הציוניות. המושל הצבאי הבריטי הראשון של ארץ-ישראל, רוֹנְלֵד סְטוֹרְס, ציין שלא מצא שום ארכיון תורכי בעת כניסתו לתפקידו בדצמבר 1917.¹ סביר להניח שהתורכים השמידו את הארכיונים לפני נסיגתם. יוצא-דופן הוא תיק אחד, המכיל כ-350 מסמכים מארכיונו של עלי אפרם, מי ששימש כמתצרך (מושל) של מחוז ירושלים בשנים 1906–1908, שהגיע לגנוז המדינה ונשמר כ'חטיבה 83'.

רוב המסמכים בתיק זה קשורים בהתכתבותן של המתצרפֶלֶךְ של יחידה אדמיניסטרטיבית עות'מאנית שבראשה עמד המתצרך — בשנים 1906–1908: מכתבים, מברקים, דינים-וחשבונות ותזכירים שנשלחו ממנה ושהתקבלו על-ידה. עיקר ההתכתבות התנהלה בין המתצרפֶלֶךְ וקושטא, או בין המתצרפֶלֶךְ והנפות (קאיים-מקאמֶלֶךְ) השונות, בעיקר נפת יפו. יש בתיק גם מכתבים אישיים של עלי אפרם, מסמכים משנים קודמות ואף העתקים של הוראות, החלטות וחוקים הקשורים בבעיות הספציפיות שבהן טיפל עלי אפרם. כחלק מן המסמכים חסרים תאריכים וחתימות, אבל ברוב המקרים ניתן לשער על-פי תוכנם מי כתב למי ומתי.

בעת כהונתו של עלי אפרם כמתצרך עמדה העלייה היהודית בראש דאגותיו של מתצרפֶלֶךְ ירושלים, ולכן ריכוז מסמכים רבים הקשורים בנושא זה. תעודה מספר 30 בחטיבה זו היא סיכום של הוראות והחלטות שונות הקשורות בעניין היהודי. תעודה 86 היא סיכום דיון של המועצה המינהלית של המתצרפֶלֶךְ באותו עניין, וכוללת תמצית הוראות שונות שנשלחו מקושטא. תעודה 93 היא העתק של דין-וחשבון שנשלח לקושטא בשנת 1898 על-ידי המועצה המינהלית. בתעודה 94 נכללו הוראות ששלחה קושטא בדבר עולי-רגל יהודים. תעודה 101 היא רשימה של אדמות בנפת יפו השייכות ליהודים, ותעודות 66–79 הן תרגומים של ידיעות שפורסמו בעיתוני העולם על ביקורו של הרצל בקושטא.

* מאמר זה מושתת על עבודה סמינריונית שנכתבה בשנת 1974 בחוג להיסטוריה של ארצות האסלאם באוניברסיטה העברית בירושלים. את העבודה הדריך מורי דוד פרחי, שלזכרו מוקדש מאמר זה. תודתי נתונה לגנוז המדינה ולמנהל הגניזה ד"ר א' אלסברג, שאפשר לי להשתמש במסמכים שבגנוז.

1 P. A. Alsberg, *The Israel State Archives as a Source of Information on the History of Palestine during the Period of Ottoman Rule*, Jerusalem 1970, p. 1. [להלן: אלסברג].

המדיניות העות'מאנית כלפי העלייה הציונית

כבר בשנת 1881 נקבעה המדיניות העות'מאנית כלפי העלייה הציונית: יהודים רבים מרוסיה ביקשו, בעקבות הפוגרומים שפגעו בהם, לקבל ויזה מהקונסול התורכי באודסה כדי לעלות לארץ-ישראל. הקונסול, שעמד בפני בקשות רבות להענקת אשרות, נרתע מלקחת על עצמו את האחריות, ופנה לקושטא בבקשה לקבל הנחיות מפורשות. ב-24 באוגוסט 1882 הכריזה קושטא לקונסול שלא יתן ליהודים אשרות-כניסה לארץ-ישראל; הותר להם להשתקע במקומות אחרים של הקיסרות העות'מאנית, אבל לא בקבוצות גדולות.²

מאז 1882 היו עליות ומורדות ביחסה של המדיניות העות'מאנית לעלייה הציונית, אבל קוויה העיקריים לא השתנו: לאסור על היהודים את הכניסה לארץ-ישראל ולא לאפשר להם ריכוז טריטוריאלי. לכל היותר היו העות'מאנים נכונים לתת להם מקלט, אבל לא מדינה. גם מתן המקלט לא נבע מרצון אלא מאונס.³ בשל אי-יכולתה של הקיסרות העות'מאנית לעמוד נגד לחצים חיצוניים שהופעלו עליה. השיקול העיקרי במדיניות העות'מאנית מקורו היה בחששות שריכוז היהודים בארץ יביא לידי היווצרותו של גורם בדלני נוסף לארמנים ולבולגרים בתוך הקיסרות. התנועה הציונית היתה תנועה מדינית ששאפה למדינה יהודית עצמאית, והתורכים חששו מפני הסכנה לאימפריה הטמונה בשאיפה זו.⁴ שיקול אחר היה כרוך בעובדה שהיהודים העתידיים לבוא לארץ-ישראל היו נתינים זרים, והתורכים ביקשו להימנע מסכסוכים עם המעצמות הזרות. רוסיה לחצה על קושטא לא לקבל יהודים נתינים זרים לארץ-ישראל כדי לא לערער את הסטאטוס קוו העדין.⁵ זאת ועוד: התורכים נמצאו בסכסוך עם בריטניה על קביעת הגבול בין ארץ-ישראל ומצרים, ולא רצו שבמקומות הקרובים לגבול-הסכסוך יתרבו נתינים זרים.⁶

בתקופה הנדונה נחלקה ארץ-ישראל מבחינה מינהלית לשני אזורים. הדרום ומרכז-הארץ היוו את המִתְצַרְפֶּלֶךְ של ירושלים, שמאז 1886 היתה קשורה ישירות לקושטא; האיזור השני, צפון-הארץ, נחלק אף הוא לשני קאים-מקאמֶלֶפִים, עכו ושכם, והיה קשור לנִלְאִיָּת (מחוז) של ביירות.⁷ בין השנים 1904-1906 היה אחמד רִשִׁיד המִתְצַרְפֶּלֶךְ של ירושלים, וגילה יחס סובלני כלפי היהודים.

2 N. Mandel, 'Turks, Arabs and Jewish Immigration into Palestine, 1882-1919', *Middle Eastern Affairs*, IV (St. Anthony's Papers No. XXVII), ed. by A. Hourrani, London 1965, p. 80 [להלן: מנדל].

3 D. Farhi, *Documents on the Attitude of the Ottoman Government towards the Jewish Settlements in Palestine after the Revolution of the Young Turks (1908-1909)*, Jerusalem 1970, p. 2 [להלן: פרחי].

4 על השיקולים העות'מאניים ראה: מנדל, עמ' 31; פרחי, עמ' 1. על החשש מהיווצרותו של ריכוז יהודים בארץ-ישראל ראה תעודה 33 (חטיבה 83), שבה כותב מחמד עסאף, הקאים-מקאם של יפו, אל עלי אפרם, שהיהודים עלולים '... ליסד כאן בזמן הקרוב, לאחר שיבואו במידה מספיקה, ממשלה עצמאית ולהקים חס ושלום כנופיות מורדים, כמו בבולגריה ובארמניה'.

5 מנדל, עמ' 81. על אף הנאמר שם, לחצו הרוסים על הקיסרות העות'מאנית לקבל מהגרים יהודים נתיני רוסיה. הקונסול הרוסי והשגריר הרוסי התערבו כל פעם לטובת היהודים הרוסים.

6 דאגה זו מובלטת בתעודה 11, בתזכירו של עלי אפרם אל משרד-הפנים. בתזכיר לא צוין תאריך, אך מתוכנו ברור שנכתב עם עזיבתו של עלי אפרם את ירושלים בשנת 1908.

7 מנדל, עמ' 79.

כזמנו גדל מספר היהודים בעיר ודבר זה עורר את זעמם של ערביי המקום, שלחצו על קושטא לשנות זאת.⁸ אחמד רֶשִׁיד פוטר מתפקידו והפאתֶבֶלֶךְ – המזכירות – של ירושלים התבקשה לבדוק מחדש את נושא היהודים ולהגיש על כך דין־וחשבון. ב־15.11.1322 (היא שנת 1906) שלח הפאתֶבֶלֶךְ את הדין־וחשבון הנדרש ובו מידע יסודי על יהודי העיר:

היהודים נחלקים לשניים: ספרדים ואשכנזים. הספרדים מונים כ־25,000 איש, והם כפופים לחכם באשי [הרב הראשי שישב בקושטא והיה אחראי על כל היהודים]. ניהולם לפי הקאנון־נאמָה [חוק] שלהם. מוצאם מספרד ומארצות האסלאם. אין להם קשר עם מוצאם... רובם נתינים עות'מאנים ונאמנים למדינה הנעלה [כינוי למדינה העות'מאנית] וציייתנים. הם גם מסתדרים יפה עם שאר העמים השכנים.

הדין־וחשבון מונה מספר עדות הנמנות עם הספרדים – כמו מוגרבים, גורג'ים, בוכארים, תימנים ועג'מים – ומציין שחלק מהגורג'ים והבוכארים נתונים לחסות רוסית. על האשכנזים נאמר בדין־וחשבון שהם –

מונים כ־35,000 איש ופחות מ־5,000 הם בעלי אזרחות תורכית. הם הגרו מרוסיה, מגרמניה, מהונגריה, מגאליציה ומרומניה. נמצאים תחת חסותם של הקונסולים הזרים. לחכם באשי אין שום השפעה עליהם...⁹

חודש לאחר הגשת הדין־וחשבון התמנה עלי אכרם (אחר־כך היה שם משפחתו Bolayir) כמתֶצֶרֶף של ירושלים. אכרם היה בנו של המשורר והוגה־הדעות הנודע נאמֶק כמאל. הוא נולד בקושטא ב־1868, למד שנתיים ברֶשִׁידִיה (בית־ספר המקביל לחטיבת־הביניים בארץ) של פאתֶח, ועזב את בית־הספר בלי לקבל דיפלומה. ב־1.12.1304 (1888) הוא נתמנה כאתֶב (מזכיר) למא־בֶּין (משרד־ההנהלה בארמון, שמקומם היה בין אגף־הנשים ואגף־הגברים), ונשאר בתפקיד זה עד שהועבר לירושלים. קיבל אות־הצטיינות רבים, ונודע ביושרו וביעילותו. בחינוכו השתלבו יסודות מוסלמיים מסורתיים – ערבית, פרסית – ויסודות אירופיים־מודרניים – צרפתית. גם הוא היה משורר, אבל רמת שיריו לא הגיעה לזו של אביו.¹⁰ הוא נשאר בתפקידו כמתֶצֶרֶף ירושלים עד 1908, כאשר נתמנה לנֶלֶאִיֶת של ביירות לאחר מהפכת התורכים הצעירים.¹¹

כאשר התמנה למתֶצֶרֶףֶלֶךְ של ירושלים הוזמן עלי אכרם לצדֶאֶרֶת (ראשות־הממשלה) וקיבל הנחיות והסברים על הבעיות הקשות בירושלים, והחשובה שבהן: היהודים. הוטל עליו לחקור היטב בעניין זה ולכתוב דין־וחשבון מפורט ל־שער העליון.¹² הוא הגיע לירושלים ב־6.12.1322 (1906), ולאחר שבועה חודשים שלח לקושטא את הדין־וחשבון הנדרש.¹³ ארוך ומפורט ומקיף עמודים

8 שם, עמ' 88.

9 חטיבה 83, תעודה 23.

10 על קורותיו של עלי אכרם ראה תעודה 178.

11 תעודה 32 מיום 1.8.1324 (1908) היא תעודת־זיכוי שניתנה לו על־ידי המועצה המינהלית של ירושלים.

12 תעודה 21.

רבים, שנכתב כדי ש'קושטא תידע את המצב ותשלח הנחיות'. עלי אפרם הסביר את שורש הבעיה, את מהות משאלותיהם ושאיפותיהם של היהודים כלפי ירושלים, את הצעדים שננקטו עד לזמנו של עלי אפרם ואת הצעדים שיש לדעתו לעשות בעתיד.

בין שאר דבריו ציין כי 'הבעיה חדשה. תחילתה ב-1884 והיא קשורה כלחצים רוסיים ורומניים על היהודים הנתינים באותן המדינות'. בשביל היהודים 'ירושלים היא גן-עדן והם רוצים לחיות ולמות בה... הם מאמינים שארץ זו שייכת להם בלבד ושאינן לשום אדם אחר זכות עליה'. הוא ציין ש'אין אפשר למנוע הגירתם של היהודים הקשורים לארץ-ישראל כרגשות עמוקים ונתמכים על-ידי רוטשילד, הירש וארגונים רבים אחרים, כל עוד נמשכות הרדיפות באירופה'. בדין-וחשבון נאמר עוד שהיו ניגודים ואי-בהירות בעניין איסור ההגירה, ויש למנוע התערבות המעצמות הזרות וקונסוליהן ולהשיג מספר גדול של שוטרים ופקידים ישרים. חשיבותו הרבה של הדין-וחשבון היא בכך שהוא מספר בסדר כרונולוגי ובפרוטרוט את כל הקשור ליהודים.

הפרמאן האוסר הגירת יהודים לירושלים ופירושו לפני 1906

במסמכים של חטיבה 83 לא נמצא הפרמאן (הצו המלכותי), שנשלח למתצרפלך בשנת 1884 ובו נאסרה כניסת יהודים לארץ-ישראל. אף-על-פי-כן אפשר לשחזר במידת-מה את תוכנו, על-פי מסמכים רבים המצטטים ממנו. הצו פותח בציון העובדה שקבוצות יהודיות גדולות מחמש מדינות אירופיות מבקשות אישור-כניסה לארץ-ישראל. דבר זה נוגד, לדעתו, את האינטרסים של המדינה העות'מאנית, ולפיכך יש בו הוראה שלא לתת להן אישור-כניסה. המתצרפלך פירש שהצו אוסר על יהודים להיכנס ארצה רק אם הם באים בקבוצות גדולות ומחמש המדינות האירופיות הנזכרות בפרמאן. במשך הזמן התעוררו בעיות סביב מהות האיסור, וניתן פירוש חדש לשני עניינים אלה. מן הראוי להדגיש שהמתצרפלך קיבל את צו האיסור בשנת 1884 ואילו הקונסולים העות'מאנים באירופה כבר קיבלו צווים כאלה בשנת 1882.¹³

האיסור על נתיני מדינות שונות

פקידים עות'מאנים שונים ציינו במסמכים רבים מדינות שונות, כחמש המדינות שעל נתיניהן היהודים נאסר לעלות לארץ; אי-אפשר אפוא לקבוע בוודאות מי הן חמש המדינות הללו, אבל אין ספק ששתיים מהן היו רוסיה ורומניה. הפאש-קומיסר (מפקח-משטרה) של יפו, מחמד פנזי, במכתבו למתצרפלך של ירושלים מיום 7.6.1323 (1907), הזכיר בהקשר זה את 'נתיני רוסיה, אוסטריה, איראן, יוון ורומניה'.¹⁴ הקאים-מקאם של יפו, מחמד עסאף, בתזכירו מיום 26.6.1332

13 פרחי, שם. בתעודות רבות מוזכרת שנת-הכספים 1300, היא שנת 1884. כך כותב, למשל, עלי אפרם בדין-וחשבון שלו משנת 1906: 'ראשיתו האמיתית של העניין היהודי היא בשנת הכספים 1300 [1884]. בגלל הלחץ על היהודים ברוסיה וברומניה הם החלו להגיע אז קבוצות-קבוצות לירושלים, על-פי הבקשה וההודעה שמסר ל"שער העליון" ראוף פאשא, שהיה אז מתצרף של ירושלים... נאסרה הגירתם של היהודים לירושלים' (תעודה 21).

14 תעודה 20.

(1906) למתצ'רפ'לך של ירושלים, דיבר על נתיני 'רוסיה, אוסטריה, גרמניה וספרד'.¹⁵ פרחי כתב ש'השער העליון' אסר את עליית אותם היהודים לארץ-ישראל שהם נתיני רוסיה, רומניה ובלגריה.¹⁶

מן המסמכים הרבים עולה שאיסור ההגירה שחל על נתיני חמש מדינות אושר בשנת 1891 על-ידי 'השער העליון', ורק בשנת 1898 ניתן לאיסור פירוש כללי שלפיו הוא חל על הנתינים של כל המדינות הזרות. בדין-וחשבון של המועצה המינהלית מ-15.4.1326 (1900) נאמר:

האיסור אשר נקבע מטעם המדינה בשנת 1300 [1884] בדבר התיישבותם של היהודים הנתינים הזרים בארץ פלסטין ואשר אושר בשנת 1307 [1891] נתקבל בירושלים בנוגע לנתיני חמש המדינות בלבד, ועד לפני שנתיים [כלומר עד ל-1898] ניתן היתר לבואם ולהתיישבותם בפלסטין של כל היהודים הזרים, פרט לנתיני מדינות אלו.¹⁷

עלי אכרם סיכם בדין-וחשבון את הדברים באומרו ש'האיסור נוגע למהגרים היהודים וכולל את כל הנתינים הזרים בלי יוצא מן הכלל. הוא הודגש בצורה החלטית בפקודה מיום 5.5.1314 [1898].¹⁸ מן המסמכים מתברר שהקונסולים השונים סברו שהאיסור חל רק על נתיני רוסיה; אך הקונסול הרוסי פירש שהאיסור חל רק על נתינים רוסיים הבאים ללא דרכון. הוא טען שאם יש ברשותם דרכונים, הרי זו ההוכחה לכך שהם יחזרו לרוסיה ועל כן אין האיסור חל עליהם.¹⁹ בשנת 1898, כאשר הודגש אופיו הכללי של האיסור, עלתה על הפרק שאלת עלייתם של 45 יהודים מארצות-הברית. נראה שהם ביקשו — וקיבלו — היתרי-כניסה לארץ-ישראל מידי השגריר התורכי בווינגטון. ואולם, לאחר הפירוש החדש של האיסור, ניתנו הוראות לבטל את ההיתרים האלה. הקונסול האמריקני בירושלים התנגד לביטולו, והמתצ'רף פנה לקושטא בבקשה לפנות לשגריר האמריקני בקושטא ולתבוע ממנו להעביר הוראה ברורה לקונסול בירושלים.²⁰ אין בידנו מסמכים מהם ניתן ללמוד על סיום הפרשה. מכל מקום ברור שלשלטונות התורכיים בירושלים לא היתה השפעה על הקונסולים הזרים. כך כתב המתצ'רף לקושטא ב-8.8.1314 (1898):

הקונסולים של ארצות-הברית, אנגליה, צרפת וספרד אומרים שלא קיבלו הוראות משגריריהם בקושטא בדבר אי-קבלתם של מהגרים יהודים. נתקלנו בקשיים ובהפרעות ועוד ניחקל, עד אשר השגרירים יתנו הוראות ברורות ומוחלטות לקונסולים כאן.²¹

מעניין הדבר שגם לאחר שנת 1898, ב-15.12.1321 (1905), ציינה המועצה המינהלית של ירושלים ל'שער העליון' ש'על הנתינים האיטלקים לא חל האיסור'.²²

האיסור על מהגרים יחידים

באיסור משנת 1300 (1884), שהוטל על עליית היהודים, דובר על קבוצות, ומכאן עשוי להשתמע כאילו היתה מותרת עלייתם של יחידים. השלטונות המקומיים אכן עמדו בפני בעיה כיצד להגדיר

21 שם.
22 תעודה 100.

19 תעודה 100.
20 תעודה 14.

17 תעודה 93.
18 תעודה 21.

15 תעודה 33.
16 פרחי, שם.

המאבק בין היהודים והמתצ'רפ'לך בראי המסמכים של עלי אפרם אין צריך לומר שהיהודים לא ראו עצמם כפופים למגבלותיהם של החוקים וההוראות של העות'מאנים. הם נאבקו באיסור העלייה ועקפו אותו בדרכים שונות: ניצול פרצות בחוקים העות'מאניים וניצול חולשתה של המדינה העות'מאנית.

עקיפת האיסור, תוך ניצול הפרצות במערכת-המשפט ובחוקים העות'מאניים, נעשתה בעיקר תוך שימוש בקשרי-מסחר או בעלייה לרגל. לפי הסכמי הקאפיטולאציות, ניתן לזרים חופש סחר בתחומה של המדינה העות'מאנית. כל יהודי היה יכול אפוא לטעון שהוא סוחר — וכך להיכנס לארץ-ישראל. התורכים חיפשו דרכים כדי למנוע את השימוש בתירוץ הסחר על-ידי יהודים. לפיכך אסרו על סוחרים להביא עמם את משפחותיהם, וכל סוחר חויב לציין בדרכונו את סוג המסחר שלשמו בא וכמה זמן הוא עתיד לשהות בארץ. אף-על-פי-כן ידעו השלטונות שאין די באמצעים אלה כדי לעצור בעד היהודים. הם התייעצו עם משפטנים בקושטא והגיעו למסקנה כי לא חלה על ירושלים החובה של מתן חופש-סחר לזרים משום שאין היא מרכז מסחרי. 'השער העליון' אף שלח תזכיר בעניין זה לשגריר הרוסי בקושטא, הודיע למתצ'רפ'לך על תזכיר זה, וציווה לא לתת ליהודים להיכנס²⁵ לארץ כסוחרים.

אשר לעלייה לרגל, הרי בפ'מאן ממארס 1884, שאסר את עלייתם של יהודים מחמש מדינות אירופיות בקבוצות, לא ניתן פטור לבאים כעולי-רגל. ואולם אחר חודשים, עקב לחציהן של מעצמות זרות, הוצאו העולים לרגל מתחולת האיסור.²⁶ אבל תקופת-שהותם הוגבלה: תחילה לחודש ימים ואחר-כך לשלושה חודשים. השלטונות ניסו למנוע את השימוש בעלייה לרגל כתירוץ לישיבת-קבע, אבל לא הצליחו בכך; יהודים רבים נכנסו ארצה כעולים לרגל. לפי התקנון התורכי, העולה לרגל היה חייב להצטייד בוויזה שבדרכונו בקונסוליה התורכית בארץ-מוצאו. הבא בלי דרכון, או בדרכון פגום, לא הורשה להיכנס. הבא בלי אשרה חויב בתשלום קנס של 40 גרוש. למעשה נתנו השלטונות אורכה של 48 שעות לאלה שבאו בלי מסמכים או שמסמכיהם היו פגומים, כדי ששיגו מסמכים כשרים מן הקונסוליות בירושלים. על-פי רוב הצליחו היהודים להשיג מסמכים כאלה תוך 48 שעות או שהסתתרו מפני השלטונות. כך לא גבו בדרכן-כלל גם את הקנס.

לפי התכנון, עולה לרגל חייב היה להשאיר את דרכונו בנמל יפו ולקבל במקומו אישור-שהייה — 'הפתקה האדומה'. בתחילה נמנעו היהודים מלהשאיר את דרכוניהם והתחמקו מהנמל בלי לקבל את 'הפתקה האדומה'; ואולם במשך הזמן התברר להם כי יש יתרונות ב'פתקה האדומה', שהעניקה להם שלושה חודשים של חופש ולגיטימיות, מה גם שתמיד אפשר היה לקנות פתקה אחרת. לעומת זאת לא היה ביכולתם של התורכים להשחלט על מספר גדול של דרכונים ולאחר בעזרתם את היהודים בתוך הארץ. לרשותם עמדו פחות משישים שוטרים חסרי-אמצעים וחסרי-רצון לרדוף אחרי היהודים. אפילו כשתפסו יהודי ורצו לגרשו, התערבו הקונסולים לטובתו.

25 תעודה 89.

26 תעודה 21. על הפרוצדורה במתן אישור-כניסה לעולי-רגל ראה: תעודה 91.

ماجرین منوه، مودوه ایچون اخیرا تحمید و تسبیح و رلان اوج ای عدت اقامت طرفنده سمول به طریق و پرومک ختامده حکمن ساقط اولئی اوورده یافه فومیسیندن و رلان اقامت نذکره سبار

اشبور و خست ندگرمی طالب اولند قه. آمروین تضابطه به ایواز اوله حق و لوح ابدن عبارت اولان مدت اقامت و سیاحت ایچون ارض قه این داخلده سمیرل به اوله حق و یومدک خاتمه عروت ایستاکیرا بیقارله جندر

ב-1323.10.9 (1907) כתב מֶחמד עֶסאף לְמֶתְצַרְפֶּלֶךְ שְׂמאות יהודים עולים לרגל מִשְׂאִירִים את דרכונם ומקבלים אישור-שהייה של שלושה חודשים. רק כ-10% חוזרים והשאר מתפזרים בארץ-ישראל.²⁷ ובמכתבו מ-1323.12.6 (1907) הוא ציין שבאים יהודים בלי דרכונים, רובם מוחזרים וחלקם נשאר בערבות הקונסולים.²⁸ במשך הזמן הצטברו אלפי דרכונים בנמל יפו, למרות שהיהודים יכלו לקבל בדרכים שונות את דרכוניהם חזרה.²⁹ השלטונות לא יכלו למנוע את ניצול התירוץ של העלייה לרגל על-ידי יהודים, ואמנם היה זה התכסיס העיקרי שבו השתמשו היהודים כדי להיכנס ארצה.

כאמור, השתמשו היהודים בדרכים ובאמצעים רבים במאבקם נגד איסור הכניסה. את הסיוע החשוב ביותר במאבק זה העניקו הקונסולים הזרים וכן שחיתותם ואי-יעילותם של הפקידים העות'מאניים.

171

עזרת הקונסולים

בתחומים רבים עזרו המעצמות ליהודים בדרכם לארץ. לחצן הוא שהשיג את חופש העלייה לרגל, והשפעתן מנעה את השימוש בалиמות נגד היהודים. עזרתם של השגרירים בקושטא סייעה הן בנושאים עקרוניים והן בעניינים ספציפיים. לשגריר הרוסי נודע תפקיד חשוב בפיטוריו של הקא־מ־מקאם החקיף של יפו, מ־חמד ע־סאף, שהציק ליהודים.³⁰ הוא מחה על כך שאסרו על יהודי נתן רוסיה לקנות אדמות בירושלים.³¹

אבל אפשר שאת העזרה החשובה ביותר קיבלו היהודים מידי הקונסולים במ־ת־ר־פ־ל־ך של ירושלים. המסמכים השונים של המ־ת־ר־פ־ל־ך משווים לעזרה זו השפעה רבה. אולי מתוך כוונה לכסות על אוזלת־ידם נגד היהודים. לפי מסמכים אלה, עזרו הקונסולים ליהודים לחדור ארצה בדרכים בלתי־ליגאליות ועשו לטשטוש עקבותיהם. הם ניצלו את הסכמי הקאפיטולאציות לטובת היהודים, נתנו ערבויות־שווא ואף שיקרו וזייפו. כשהגיע יהודי חסר דרכון או בדרכון פגום, הם סיפקו לו תעודות חדשות. כשבא אדם שנאסרה עליו הכניסה מטעם כלשהו, ערב בעדו הקונסול, וכך יכול היה להיכנס ארצה ולהיעלם. וכך כתב מ־חמד ע־סאף למ־ת־ר־פ־ל־ך: 'כאשר באים יהודים שאסור להם להיכנס ארצה... ערבים להם אנשי הקונסוליה באומרם שיחזרו לארצו כלעומת שבא, לפי הערבות הזו מתירים להם את מעברם וכניסתם'.³² הקונסולים אף ביקשו שיוחזרו דרכונים שנשארו ביפו בעת כניסת יהודים, מתוך הטענה שהללו נפטרו, וכיוצא בזה.³³

עלי אכרם מסר בדין־וחשבון שלו פרטים על העזרה שהגישו הקונסולים ליהודים.³⁴ הקונסולים הורידו את היהודים מן האוניות בסירות הקונסוליה, כשאליהם נלווים פקידי הקונסוליה, שסיפקו להם תעודות ועזרו להם להגיע לירושלים. הוא גם הסביר את הסיבה לעזרת הקונסולים: 'על־פי החשיבות היצאת מן הכלל מנקודת־מבט של הנצרות טבעי הדבר שכל מדינה זרה נותנת דעתה לריבוי מספר נתיניה פה, אפילו הם יהודים'. עלי אכרם הוסיף ואמר שפקידי הקונסוליה עזרו בהתלהבות ליהודים בגלל השוחד שהם מקבלים מהם. הוא התלונן שהמעצמות מגלות במידה רבה איבה לשלטון העות'מאני, והצביע בתחושת־עלבון על העובדה שדווקא הרוסים והאוסטרים, שבמדינותיהם לחצו את היהודים ואף גירשו אותם, מגינים עליהם מפני העות'מאני מטעמים אנושיים. היהודים, שקיבלו צו לעזוב את ארץ־מוצאם, ואשר אפילו הקונסולים המגינים עליהם המשיכו לכוונות בשיחות פרטיות 'יהודים מלוכלכים', הזכירו בגאווה לפקיד העות'מאני את נתינותם הזרה.

ואמנם, בסכסוכים הרבים שהתעוררו בין היהודים ושלטונות המ־ת־ר־פ־ל־ך התערבו השגרירים בקושטא ולחצו על 'השער העליון', עד אשר צוותה קושטא לירושלים 'לא לאפשר מצב שיגרורם לבעיות עם השגרירויות הזרות'. לדעתו של עלי אכרם, 'אין פירושו של דבר אלא לא לנקוט שום פעולה נגד היהודים'.

30 פרחי, עמ' 5.

31 תעודה 20.

32 תעודה 25, מיום 12.6.1323.

33 תעודה 17 מקא־מ־מקאם יפו אל המ־ת־ר־פ־ל־ך מיום 9.10.1323 (1907).

34 תעודה 21.

אי-היעילות והשחיתות במנגנון העות'מאני

להצלחתם של היהודים לעקוף את איסור ההגירה בשל אי-היעילות והשחיתות במנגנון המֶתְצָרְפֶּלֶךְ ניתן ביטוי מפורש במסמכים הכלולים בחטיבה 83. לפיהם לא עמדו לרשות המימשל די פקידים ושוטרים ולא היו בידם אמצעים מספיקים. הפקידים היו מושחתים, השיטות מיושנות ואמצעי התחבורה והתקשורת לקויים. ולדעת עלי אכרם 'אי-אפשר יהיה למצוא אנשים ישרים ומהימנים שיוכלו לעמוד בפני הזהב היהודי'.³⁵

בשנת 1900 הוכיחה המועצה המינהלית של ירושלים את אוזלת-ידה נגד הפקידים המושחתים. מאחר שכל יהודי יכול היה לטעון שעלה בין השנים 1888-1891, אי-אפשר היה להאשים את הפקידים באשמה של מתן עזרה בלתי-חוקית ליהודים משום שלא נמצא יהודי שיעיד נגד פקיד מושחת כלשהו.³⁶ המועצה המליצה אפוא להגדיל את מספר תחנות-המשטרה ואת מספר הז'אנדרמרים והשוטרים, להעלות את שכרם ולתת פרסים למצטיינים במאבקם נגד היהודים. ואולם השלטון המרכזי לא היה בידו להקציב כסף ופקידים נוספים לירושלים. זמן רב לאחר הדין וחשבון של המועצה המינהלית, חזר הפּאש־קומיסאר של יפו וביקש להקים תחנות-משטרה בסביבות שכס וחיפה.³⁷ ממכתבו אנו למדים גם שלרשות משטרת יפו לא עמדה אפילו סירה אחת וברוב הדרכונים לא היה תצלום בעליהם.

עלי אכרם פתח במאבק נגד השחיתות ופיטר פקידים רבים, ביניהם את הקאִים-מֶקָאם של יפו, רצ'א אפנדי, הנאיב של יפו, מפקד-הנמל ומפקד-המשטרה של יפו. אלה פתחו במערכה נגדו, ופנו לאישיות חשובה בקושטא כדי שתשים קץ ל'השתוללותו' של עלי אכרם:³⁸ ואילו עלי אכרם עצמו פנה בבקשת תמיכה לאנשים חשובים, פעמים רבות לוויזר הגדול ופעם אחת אפילו לסלטאן עבד אלחמיד השני עצמו. במכתבו הביע את נאמנותו ואמר כי כל מה שעשה לא עשה אלא למען טובת המדינה הנעלה:

שימשתי סכר נגד כוונותיהם של היהודים כאן ואסרתי עליהם באופן מוחלט רכישת אדמות רחבות-ידיים. כך גם פיטרתי מושחתים ורעים רבים. אי לכך ייתכן מאוד שהיהודים יפעלו נגדי כספסם והפושעים המפוטרים יצאו נגדי בהאשמות ובשמועות.³⁹

על אף מאמציו הרבים לא עלה בידי עלי אכרם להביא לשינוי המצב, והיהודים המשיכו לנצל את שחיתותו של מנגנון המֶתְצָרְפֶּלֶךְ ואת אי-היעילותו.

מן המסמכים שבידינו אנו למדים גם על הדרכים השונות שבהן השתמשו היהודים כדי לעקוף את איסור העלייה לרגל. הם נכנסו לשטחים העות'מאניים שמחוץ לארץ-ישראל — כגון בולגריה, בירות או מצרים — ומשם עלו לירושלים. יהודי אזור תורכי יצא את ארץ-ישראל בשמו של מהגר בלתי-חוקי וחזר בשמו האמיתי.⁴⁰ אם לא הצליחו היהודים לחדור מיפו, המשיכו דרכם לעכו, לחיפה או לכירות, וחדרו לירושלים דרך היבשה מן הצפון.⁴¹ היו שהתחתנו עם בעלי נתינות תורכית וכך נשארו בארץ.

שם. 35	תעודה 24	תעודה 39	תעודה 148.
36 תעודה 93.	38 תעודה 29.	40 תעודה 25.	41 תעודה 24.

היהודים נלחמו גם בפקידים התקיפים של המִתְצַרְפֶּלֶךְ והצליחו לגרש את מחמד עסאף מיפו.⁴² תחילה ניסו להשפיע על עלי אכרם, וכשלא עלה הדבר בידיהם ניסו לסלקו מירושלים.⁴³ הם לא הצליחו בכך, אבל גם הוא לא יכול לעצור את עלייתם לארץ-ישראל.

*

המסמכים של חטיבה 83 מבהירים מספר עניינים חשובים הקשורים במדיניות העות'מאנית לעלייה הציונית. עולה מהם שמנקודת-מבטו של המִתְצַרְפֶּלֶךְ החל איסור ההגירה כ-1884 ולא כ-1882. מ-1884 ועד 1888 חל האיסור רק על קבוצות עולים מחמש מדינות, ואילו בין השנים 1881-1891 היה כמעט חופש עלייה ליהודים. כ-1891 בוטלה גם עלייתם של יחידים, אבל האיסור חל עדיין רק על נתיני חמש מדינות. רק בשנת 1898 הפך האיסור לכללי. התברר גם שהשלטונות המקומיים נקטו לעתים מדיניות תקיפה נגד היהודים, ואילו קושטא – שבעיית עלייתם של היהודים היתה לה רק אחת מני רבות – היתה גמישה הרבה יותר בשל חולשתה נוכח לחצי המעצמות.

המסמכים מלמדים על נוהגיה של הביורוקראטיה העות'מאנית באותה תקופה. המדינה העות'מאנית, שכבר בשנת 1882 הורתה לקונסולים שלה באירופה למנוע עלייתם של יהודים, שלחה צו מקביל למִתְצַרְפֶּלֶךְ של ירושלים רק בשנת 1884. כעבור זמן, כשהתעוררו בעיות שונות סביב פירוש של האיסור, לא הוחלף הצו משנת 1884 אלא ניתן לו פירוש חדש. כל אימת שהתעוררה בעיה מקומית כלשהי ביקשה קושטא מירושלים את תמצית ההוראות וההחלטות בעניין, דבר שהיה קשור בוודאי לטיפולו האישי של עבד אלחמיד השני. נראה שהיה קל יותר לבקש באמצעות מברק מירושלים את הפרטים הדרושים במקום לחפש את העתקי הצווים והמכתבים מתאריכים שונים בקושטא עצמה.

42 ראה תעודות 1, 5, 16, 91; וכן: פרחי, עמ' 5.

43 ראה תעודות 20, 92, 148, 161.

לכידתו ומשפטו של חסן בך

יוסף נדבה

תוך כדי איסוף החומר לכתיבת ספרי 'ניל"י' – תולדותיה של העזה מדינית, ערכתי ביקור, בלווייתן של רבקה אהרנסון ומלכה סמסונוב, באחד הבניינים הישנים במרכז נצרת, שהיה בשעתו בית המגור הפראנצ'יסקני 'קלאריס'; לימים, לאחר שנחשפה רשת-הריגול של 'ניל"י' בשלהי 1917, עשאוהו התורכים לבית-סוהר ארעי, משכן ל'אינקוויזיציה', שעליה ניצח חסן בך, הרופא הצבאי הראשי וממלא-מקום המפקד הצבאי בנצרת.

בית-המגור היה בית-אבן, בעל שתי קומות, בתוך חצר מוקפת חומה גבוהה. כל קומה היתה בנויה חדרים-חדרים משני עברי מסדרון ארוך. בקומה השנייה נכלאו בשעתם האסירים, שניים-שניים בחדר, כבולים בשלשלאות ארוכות וכבדות, ואילו 'מרתף העינויים' היה בקומה הראשונה. המליצה 'אבן מקיר תזעק' לא היתה כאן בגדר מליצה, אלא מציאות; שכן בין כותלי הבניין נשמעו זעקות המעונים, אנחות המוכים ויבבת-הבכי שעלתה לשיאה בלילות. כאן היתה ממלכתו של 'טורקומדה' התורכי – הוא חסן בך.

להלכה היה חסן בך הרופא הראשי ('סר טביב') של הפרקה (הדיוויזיה) ה-27 של הצבא התורכי, אך בתוקף אישיותו הדומיננטית חלש בפועל כמושל מחוז הגליל. הוא הפיל את חיתתו על כל תושבי הערים והכפרים, ועל-פיו נשק כל דבר גם בתחום החיים האזרחיים. הוא היה בעל אופי סוער ואלים, רגזן וסאדיסט. סיפר לי בנימין חסאן, מוותיקי המשפחות היהודיות בשפרעם, מוכתר חיפה בימי מלחמת-העולם הראשונה, שכל אימת שבא חסן בך לחיפה היו כל החנויות נסגרות והתושבים הסתגרו בבתיהם מפחד. באחד מביקוריו בעיר נצטוו בנימין חסאן להעמיס תוך שלוש שעות 3,000 סלים של סיד על-גבי חמורים ולשלחם לנצרת. כאשר ניסה לערער על הצו השרירותי הזה ולטעון כי אין תחת ידו לא סיד ולא חמורים, סטר לו חסן בך על לחיו פעמיים עד שזב דם מפיו ונפגעה אחת מעיניו. יום אחר ראה המוכתר במו-עיניו את חסן בך נכנס לחנות-המאנופאקטורה של החכם יהודה הלוי, יהודי עבדקן, יפה-תואר ומכובד, מקנח תוך מגע-אצבע שכבת-אבק דקה על הדלפק, ומיד אווזו בזקנו של היהודי ומנגב בו את האבק.¹

כאשר החל באוקטובר 1917 המצוד על חברי 'ניל"י', ובתוך כך נערכו רדיפות גם על אנשי 'השומר', על זקני ועד זכרון-יעקב וחדרה וסתם יהודים החשודים על אי-נאמנות לשלטון, הוטל על חסן בך

1 שיחותי עם בנימין חסאן בחיפה ב-12.1957 וב-5.1958. כדברים הללו סיפרה לי (בתל-אביב ב-10.1977) גם הגב' פרידה לולו (גרצ'וק), אף היא מבנות חיפה.

להתחקות על עקבי המרגלים ולשלחם לדמשק למשפט ולהענשה. בסמכותו החדשה לא ידעה השתוללותו גבול. שמו יצא לשמצה כתליין ו'שר-טבחים'.² רישומם של מעשי-אכזריותו עולה בזכרונותיהם של חברי ניל' ואנשי 'השומר'. אפשר שהיטיב להכירו מכולם ד"ר משה ניימן, איש ניל', שעבד תחת פקודתו כשנתיים בתור רופא. והרי כמה פרטים ביוגרפיים המובאים בזכרונותיו:

חסן פואד בך, בנו של איברהים פשה, הוא ערבי ממשפחה גדולה ונכבדה בחלב. חוק לימודי הרפואה גמר בקושטא, ובראשית המלחמה שימש כצבא במדרגת יוזבשי על-יד תעלת סואץ. בשנה השנייה של המלחמה נתעלה למדרגת בין-בשי ושימש בתור רופא ראשי... ואחר כך עבר לנצרת... מטבעו היה אכזר, ותושבי נצרת וחיפה סבלו ממנו נוראות; היה נותן מכות לחי ויורק (רוק ממש) בפני האיש היותר נכבד. תחת מסוה של שמירת נקיון היה מטיל עונשי כסף, וגם עונשי גוף על כל התושבים. הוא לא היה נרתע מקחת תרבושו של איזה סוחר נכבד ולנקות בו את השולחן שבחנותו, או אחז בשפמו או בזקנו וסחב את ראשו לארץ כדי לנקות בשערות את המקום המלוכלך. (בעיני ראייתי איך תלש חסן בך את שערות השפם של איזה צעיר).³

צבי נדב ופנחס שניאורסון, אנשי 'השומר', שחזו מבשרם עינויים רצופי 'פאלאקות' (מלקות בשוט-עור על כפות-הרגליים), מכות-אגרוף וביצים שלוקות, חמות, שהושמו תחת בית-השחי, מוסיפים כמה קווים לשרטוט דמותו: הוא היה גבה-קומה, בגיל בינוני, זעום-פנים, לבוש מדי-צבא ובעל קול צורח ומצווה; בשעת התרתחותו היה רוקע ברגליו, וכל אימת שהיה קרב לקורבנו היה ריח חריף של יי"ש נודף מפיו.⁴

חסן בך נהג לחקור ולענות את אסיריו רק בשעות-הלילה. אחד-אחד היו האסירים מובלים על-ידי זקיפים תורכים מחדריהם שבקומה השנייה לחדר-העינויים שבקומה הראשונה, וכשגברו עינוייהם היו הצעקות מחרידות את כל הבניין והסביבה. כחית-פרא היה 'הרופא הראשי' מזנק כפעם כפעם ממקומו אל המעונה המפרפר בין ידי נושאי-כליו ומוסיף מנת-מלקות משלו תוך זעקות היסטריות: 'la vérité', הודו על האמת!⁵ הוא לא ידע רחם, ולמשמע דברי-תחינה היה מגביר את איומיו. כל עוד נמשכו העינויים והצעקות לא יכלו האסירים בקומה השנייה לתת תנומה לעפעפיהם. לשווא ניסו לאטום את אוזניהם. בדממת-הלילה היה די אפילו באנחות כדי להשבית את מנוחתם. לפי נעימת הצעקות הכירו האסירים את זהות המעונים; בתום ה'חקירה' נהגו הזקיפים לגרור את הקורבנות חסרי-האונים אל חדריהם. איש מהם שוב לא יכול לנעול את נעליו מחמת נפחות רגליו. אף-על-פי שהיו דלתות-החדרים פתוחות, לא הניחו הזקיפים נושאי הרובים המכודנים, הניצבים על משמר כל חדר וחדר, ליושביהם להביע כמה מלות-עידוד באוזני החוזרים מן ה'תופת'. רק בימים

2 ה' יפה, דור מעפילים, ירושלים תשל"א,² עמ' 391.

3 מפתח-תקוה לעמק עכור, כתב-יד בארכיון בית אהרנסון, זכרון-יעקב תרע"ח, עמ' 3.

4 צ' נדב, מימי שמירה והגנה, תל-אביב תשט"ו, עמ' 152, 160 ואילך; פנחס שניאורסון, ספר 'השומר' – דברי חברים, תל-אביב תשי"ז, עמ' 220.

5 מפתח-תקוה לעמק עכור (לעיל, הערה 3), עמ' 3.

שחסן בך נעדר מנצרת לרגל 'חקירותיו' בשאר מקומות בגליל, היה 'סמבטיון-האינקוויזיציה' דומם.⁶

בין המעונים ביותר תחת ידיו של חסן בך היה אפרים פישל אהרנסון הזקן, שנאסר בביתו, יחד עם שרה בתו, כשהקיף הצבא התורכי את זכרון-יעקב בהיחשף רשת-הריגול של ניל⁷. מזכרון-יעקב הועבר אהרנסון הזקן לנצרת וישב בחדר אחד עם איש 'השומר' שמואל הפטר. בשוב הפטר מן העיניים שאלו הזקן, אם הוא צועק תוך כדי החקירה, וכשהשיב לו שאין דרכו לצעוק, אמר לו הזקן בידיש שהיתה לשון-דיבורו: 'צריך לצעוק, כי אז קל יותר'.⁸

סעדיה פז, אף הוא מחברי 'השומר', מספר כי אהרנסון הזקן נתענה קשות ולא חדל מלצעוק 'שמע ישראל, ה' אלוהינו, ה' אחד'. חסן בך לא הניח לו עד שנואש ממנו, ולא האמין עוד שאפשר להוציא מפיו דבר על סודות-הריגול. הזקן הוכה בלא רחמים, ומצבו היה עלוב ביותר; הוא סבל מדיונטריה מתישה ולא שלט עוד במעיו. רוב יושבי החדרים בקומה השנייה נתרשמו מסימנתו החוזרת של הזקן: 'שמור וזכור כדיבור אחד', שנועדה להזהיר את האסירים מפני גילוי סודות.⁹

הקורבן האומלל ביותר להתעללותו של חסן בך היה חבר ניל¹⁰, איש זכרון-יעקב, ראובן שווארץ. בצעיר הזה כילה ה'אינקוויזיטור' את כל חמתו, משום שראה בו אחת הדמויות המרכזיות של ארגון-הריגול. שלושה שבועות נתייסר בעינוי-תופת, זעקותיו החרידו את כל סביבת המנזר, אך מסודות הארגון לא סיפר דבר. לילה-לילה הורידוהו ל'מרתף-העיניים' והחזירוהו לתאו עם שחר, רצוף-גוף ומדוכדך-רוח, גם משום שידע שאביו הזקן, ר' חיים בר, שריו באחד החדרים הסמוכים — באשמתו — וסובל כמורו. בכורך ה-23 באוקטובר 1917 באה פרשת-סבלו לקצה. משהקיץ חבורו לחדר מסויטי-הלילה ראה את ראובן תלוי על משקוף-החלון.

מחלוקת שלא נתיישבה עד עצם היום הזה היא אם התאבד ראובן כיוון שלא יכול עוד לשאת את יסוריו, או אולי נפח את נפשו תחת שוט הנוגש, וחסן בך עצמו ציווה לביים את תלייתו כדי לחמוק מאחריות להמתתו. אחד מאסירי נצרת, יעקב גורקי, טוען למהימנות הגירסה הראשונה. הוא מספר כי במו-אוזניו שמע את ראובן אומר לצבי (הירש) אהרנסון (בנו של אפרים פישל ואח לשרה — אף הוא מחברי ניל¹¹ המעונים), שאין בכוחו לסבול עוד וכי יש בדעתו לשים קץ לחייו. לדברי גורקי, תלה עצמו ראובן לא בחגורתו, כמסופר, אלא בסדין שקשרו לחלון. לחיזוק טענתו מספר גורקי כי

6 על אחד מבקוריו בטבריה מספר המורה אשר ארליך, שנאסר בידי התורכים בטעות: 'הם חיפשו את איש "השומר" שבתאי ארליך, שהתנקש בחיי יוסף לישנסקי ושמע הדבר הגיע לאוזני השלטונות. לשאלתו של חסן בך לשמי, הנני עונה, כי שמי הוא אשר ארליך. תשובתו: "ובכן טוב, זהו האיש שאנו מבקשים". כשמעירים לו, כי ברשימה כתוב שבתאי ארליך, משיב חסן בך: "אין בכך כלום, הכל אחד, שבתאי או אשר, הוא הוא האיש הדרוש לנו". כאשר מסרב ארליך לחתום על הפרוטוקול הכתוב בשפה בלתי מובנת לו, מגיב חסן בך בפסקנות: "אין צורך בחתימתך, נוכל לתלותך גם בלי שתחתום על הפרוטוקול". אשר היה, תל-אביב תשי"ט, עמ' 36.

7 חסן בך לא היה אחראי לעינוי-החקירה של שרה אהרנסון. הוא בא לזכרון-יעקב אחרי ששלחה שרה יד בנפשה בנסיון להציל את חייה, כדי שלא תחמוק מיד הדין. אך בראותו אותה ידע שאין תקווה לחייה. מפתח-תקוה לעמק עכור (לעיל, הערה 3), עמ' 2.

8 ספר 'השומר' (לעיל, הערה 4), עמ' 218, ודבריו בפגישה עמי בתל-יוסף ב-23.10.1958.

9 דברי סעדיה פז בפגישה עמי בחיפה ב-15.12.1957.

למחרת, כשנתגלה המעשה, נכנס חסן כך לחדרי-האסירים והחל צועק ודורש מן הזקיפים, המופקדים על שמירת האסירים, לנקות את החדרים כדבעי ולהוציא מהם כל חפץ העשוי לשמש אמצעי להתאבדות, לרכות חגורות ובגדים.¹⁰

אחרים טוענים למהימנות הגירסה השנייה. שמואל הפטר מספר, כי לילה-לילה שמעו יושבי המנוח את צעקותיו של ראובן בעת החקירה בקומה הראשונה ואת אנחותיו כשהעלוהו הזקיפים התורכים לחדרו בתום מנת-סבלו. כלילה שלפני מיתתו שמעו האסירים את צעקותיו שנפסקו לפתע, ושוב לא שמעו את קול צעדיה של שירת מעניו במדרגות לקומה השנייה. מכאן מסיק הפטר שראובן מת בעינויים וחסן כך ציווה לתלות את גופתו על חלון חדרו. אפילו חסן כך נתיירא מן הממונים עליו; הללו ביקרו אצלו ימים אחדים קודם-לכן, ודרשו ממנו לרכך את ה'חקירות' ולמתן את 'משטר האכזריות'.¹¹

איתנה עוד יותר בדעתה שחסן כך הוא שציווה לתלות את ראובן אחר המתתו בעינויים, היא פרידה לולו (גרצ'וק), מנהלת המטבח בתחנת-הנסיונות בעתלית, ממקורבות שרה אהרנסון שהיתה בסוד ענייני הריגול עד התפוררות הארגון. פרידה היתה בין האסירות שהובלו לנצרת, סבלה סבל נורא מתנאי-המעצר, התנגשה בדברים עם חסן כך, ולא גילתה שום מורץ-רוח בכל ימי חקירתה הממושכת. והרי סיפור דבריה בפרשת ראובן שווארץ:

זוועות הימים ההם, בניצוחו של חסן כך, חרותות על לוח-לבי. כמה אימים איים עלי לשבור את עצמותי, לחרוך את שערי ולהלקותני עד זוכים! יום אחד הביאני לחדר-העינויים להפגישני עם פישל אהרנסון הזקן. בתוך כך היה חסן כך מורט לו לאהרנסון בזקנו, סוטר לו על לחיי ומפיל את שיניו מפיו, וכל אותה שעה היה שואל אותי אם אני מכירה אותו. יום אחד הביאוני לחדרו של ראובן שווארץ, שהיה מוטל על הארץ ונראה היה לי שהוא בלי רוח חיים. המכירה את זה? — שאלני חסן כך. כיוון שהחדר היה חשוך, אמרתי שאיני רואה דבר. הכניסו פנימה מנורת-לוקס, אבל עדיין לא הבחנתי בפרצופו של האדם השרוע על הרצפה. היה זה גוש-בשר מדולדל, מכונס בתוך עצמו; מאחר שכל צורתו נשתנתה אמרתי לחסן כך שאיני מכירה אותו, וביקשתי ממנו שיגיד לי את שמו. חסן כך נענה: ראובן שווארץ. ובנקבו בשמו הוסיף ובעט ברגלו הגסה בגוף המרוסק. נשימתי נעצרה. גחנתי על הצעיר האומלל ושאלתיו בתימהון: האתה ראובן שווארץ? והוא השיב לי בקול כעולה מן האוב: כן, פרידה, אני הוא ראובן שווארץ.

משנענה לי ראובן בקול חלוש, פנה אלי חסן כך בצעקה: ומה היה תפקידו של שווארץ בתחנה? — מחסנאי, הוא חילק פרודוקטים ולא עשה שום דבר.

10 דברי יעקב גורקי בפגישה עמי בנתניה ב-17.12.1957. כדברים האלה שמעתי גם מפי פנחס שניאורסון (בתל-אביב ב-3.3.1958), ברוך בן-טובים (בתל-אביב ב-18.12.1957) וסעדיה פז (ב-15.12.1957): האחרון נקרא על-ידי שלטונות הכלא לסייע בקבורתו של ראובן במרחביה (לימים הועברו עצמותיו לקבורה בבית-העלמין בזכרון-יעקב).

11 דברי ש' הפטר בפגישה עמי בתל-יוסף ב-23.10.1958.

בלא זיק של רחמים פנה אלי חסן בך כנוחף בי: מדוע את בוכה? עניתי לו כי אני בוכה מפני שלא אראה עוד את ראובן כחיים, ואנחנו הרי עבדנו כמחלקה אחת והיינו ידידים בעבודה. הרגתם אותו...

למשמע קריאתי זו ציווה חסן בך על הזקפים להחזירני לחדרי. כשסיפרו לי למחרת הבוקר שראובן חלה את עצמו, אמרתי כי שקר הדבר. חסן בך הוא שהרג אותו! מעניו עשו אותו לגל של עצמות. שוב לא יוכל לקום בכוחות עצמו. חסן בך ציווה לתלותו כי פחד שיאשימוהו במעשה רצח בלי משפט.¹²

בימי-האימים של ה'אינקוויזיציה' נקראה פרידה לזהות גם את צבי (הירש) אהרנסון ואבו פריד המרוני, ששימש עגלון בתחנת-הנסיונות ועונה אף הוא קשות בידי חסן בך. באוקטובר 1918 נהדף הצבא התורכי מגבולות ארץ-ישראל בעקבות כוחות-הצבא הבריטיים המתקדמים, ומשפסקו הקרבות והוכרזה שביתת-נשק עמד המשטר התורכי על סף התמוטטות, בתווה ובוהו שנשתרר נעלמו גם עקבותיו של חסן בך. ואולם האיש ומעלליו לא נשכחו, ובין אלה שלא יכלו לשכחו היה אחד מקורבנות העינויים שלו – יעקב גורקי.

פגשתי את יעקב גורקי בנתניה, בדצמבר 1957. גר-צדק זה, אב לעשרה ילדים, עלה מרוסיה שישים שנה קודם-לכן והיה בשעתו איכר במסחה. בעיצומם של ימי-הרדיפות, בעקבות גילוי רשת ניל"י, נודמן גורקי לנצרת. על לא עוול בכפו נעצר בידי התורכים ונתנסה בנחת-זרועו של חסן בך. מנצרת הועבר גורקי לדמשק ומשם נמשכה דרך-התלאות והנדודים שלו לקושטא, תוך טלטול בקרונות להובלת בהמות, כתנאי רעב ומחלות ובאפיסת-כוחות. בדרכו התיידד עם צעיר ירושלמי, מוסא חלבי, יוצא העיר חלב שבסוריה. לימים, משונגעו במקצת הרוחות בתחומי הקיסרות העות'מאנית המתפרקת, ולאסירים ולעצירים נקרא דרור, הגיע גם תורו של גורקי לחזור הביתה. בדרכו דרומה עשה ימים אחדים בבית אמו של מוסא חלבי בחלב, ומשנשתחרר במקצת ממועקת תלאות-הדרך, החלו חוזרים ופוקדים אותו סיורי האימים והעינויים של חסן בך. חיש-מהר נתפס ל'רדפת', וכל מעייניו היו נתונים לגילוי מקום-מגוריו של החוקר-המענה. יום אחד, כאשר ציפה גורקי לתורו לתספורת, הבחין בין העוברים-ושבים בדמותו רמת-הקומה של חסן בך ובכלבו חזרה וניצתה אש-הנקם. בלחץ הדחף הראשון ביקש לרוץ אחריו, לאחוז בגרונו ולהביאו למשטרה, אך אחר הרהור קל נמלך בדעתו כי חלילה לו לעשות כן. האנגלים טרם הגיעו לחלב מן הדרום, ובסביבה האוהדת לבן-חלב הערבי לא היה לגורקי סיכוי להביאו לדין. בו במקום החליט שלא לפעול בחופזה, אך שמר את הדבר כלבו. במרוצת-הימים נתחקה על מקום-מגוריו של חסן בך. בעזרת תופרת יהודייה ותשלום חמש לירות גילה את כתובתו. כעבור ימים אחדים הטילו מטוסים בריטיים כרוזים אל העיר, ובהם אולטימטום לצבא התורכי לנטוש את העיר או להביא לחורבנה בהפצצות מן האוויר. משום מה לא נמלט חסן בך צפונה ונשאר בביתו.

12 דברי פרידה לולו כפגישה עמי בתל-אביב ב-5.10.1977.

כשנכנסו הצבאות הבריטיים לחלב התייצב גורקי לפני שלטונות-המודיעין ודרש מהם ללכוד את פושע-המלחמה. ואכן שמו של חסן בן נמצא ברשימת ה'נדרשים'. עם אנשי המודיעין הבריטי נמנה אז גם קפטן אלכסנדר אהרנסון. באחד מימי פברואר 1919 נתפס חסן בן בביתו, ומשהובא למשטרה נכנס אליו גורקי לדבר בו 'נכבדות':

'חסן בן אל-פלג', אמרתי לו, 'התזכור את יעקב גורקי ממסחה? הזוכר אתה שהלקית אותי בפאלאקת? עתה נעקור את שורש הרע, ובקרוב נתראה בנצרת'.

חסן בן הובא לחיפה. על 'קבלת הפנים', שנערכה לו בעיר זו, מספר בנימין חסאן:

עם חילופי השלטון בארץ מינו אותי הבריטים למפקח המשטרה ובית-הסוהר. כשהובא חסן בן עליידי קצינים בריטיים לחיפה סערה העיר כולה. קהל עצום נאסף סביב הכלא, שבו ציוויתי לחבוש את 'פושע-המלחמה', ודרשו ממני שאוציאו אליהם כדי לעשות בו שפטים. קשה היה לי להרגיע את ההמון הסואן וחששתי מן הנקם הצפוי. יצאתי אל המרפסת ונאמתי לפני הנאספים כדי להרגיעם. אמרתי להם, כי גם בי רותח דם-הנקם, אלא שלא נאה לנו לנהוג מנהג לינין. אמרתי להם שאני עומד להסיעו מן המקום במכונית-משא והפצרתי בהם לבל ינסו להתנכל בו. היתה זו תחבולה שנקטתי. הלבשתי ערבי גבה-קומה בבגדי חסן בן... הושבתי במכונית-משא פתוחה ובקושי פילסה לה זו את דרכה בין הקהל. חסן בן נשאר בכלא והמתין למשפטו.

נהגתי בו לפני משורת הדין. אמרתי לו שרצוני לנהוג עמו כמו שכתוב בקוראן שלו: 'עשו טובה לאלה שעשו לכם רעה'. העמדתי לרשותו מיטה נוחה והאכלתי ממה שאכלתי אני עצמי. זכורני שהוא חשש שמא נבקש להרעילו, אך ביטלתי את חששותיו כשאכלתי בחברתו מאותן הקערות שהוגשו. כשהעבירוהו, לצורך החקירה המוקדמת להכנת חומר המשפט, לשלושה ימים לנצרת, שמח אחר-כך לחזור אלי. הוא התאונן על כך שבנצרת התעללו בו הסוהרים, ירקו בפניו וביזוהו. עם זאת לא פטר אותו שומרו בכלא, הקורפורל הערבי מחמוד, מן החובה הסאניטרית לטאטא את חדרו ואת בית-השימוש.¹³

שמע לכידתו של חסן בן הגיע גם לעיתונות. כתבו בחיפה של 'חדשות מהארץ' הודיע לקוראיו כי —

שופטי עיר זו חקרו את כל הקובלנות שהוגשו נגד העריץ הזה, וכל ניירותיו נשלחו לירושלימה לפקידות-הצבא הכללית לעיין בהם. לפני ימים אחדים נסע בית-המשפט הירושלמי לחיפה לגבות את כל העדויות הנחוצות.¹⁴

גביית העדויות היתה חלק מן החקירה המוקדמת לבירור טיבן של ההוכחות לשם הגשת כתב-אישום

13 הסיפור (שנתפרסם ב-*Palestine Post* ב-1944), שלפיו היה אבו פריד שומרו בכלא, אין לו שחר.

14 שנה א, גיליון נב (ג' בניסן תרע"ט).

נגדו. פרידה לולו מספרת, כי אחד מבני אהרנסון, שמואל (סאם), שסייע באיסוף חומר הראיות, נכח בשעת החקירה, ומשגוללה העדה את פרשת הסכל שבא על אהרנסון הזקן ובנו הירש מידי חסן בכך, לא יכול שמואל (סאם) להכיל, קם ממקום-מושבו והסתער על הנאשם בחמת-זעם לחנקו. בקושי רב עלה בידי סניגורו של חסן בכך, עורך-דין ערבי, ושני שוטרים, שהופקדו על השמירה בבית-המשפט, לחלץ את הנתקף.

לאחר החקירה המוקדמת מצאו השלטונות הבריטיים, 'כי בתוקף סעיף-החוק 103 ו-170 נשל התקנון הפלילי התורכין אפשר לשפוט את חסן בכך למיתה על כל הרציחות אשר רצח', ואכן הוא הועמד לדין.¹⁵

המשפט החל ביום ב', 10 במאס, ונמשך עד יום ו'. היה זה בית-דין צבאי וישבו בו שלושה קצינים בריטיים. הישיבות נערכו באחד האולמות של בית-נזירות, לא הרחק ממלון 'הרצליה'. התובע היה ערבי — מג'יד עבד אל-האדי. כיוון שעורר המשפט עניין רב נכחו בדיוניו כמה עיתונאים, ביניהם גם כתבים זרים. בין הנוכחים היה גם הקפטן אלכסנדר אהרנסון.¹⁶

עיקר הדיונים נסבו על פרשת מותו של ראובן שווארץ. פרידה לולו העידה בשבועה שהצעיר היהודי עונה עד מוות, ולפי מצבו הגופני לא ניתן כלל להעלות על הדעת שיהא בכוחו להתרומם ולתלות עצמו על משקוף-החלון בחדרו. לעומתה הכחיש חסן בכך את כל מעשיו וטען כי הצעיר שווארץ תלה את עצמו במרידיו.

פרידה לולו היתה העדה העיקרית מצד התביעה. העיתונאי אורי קיסרי, שנכח בבית-הדין, מספר כי גם אלכסנדר אהרנסון עלה אל דוכן-העדים ופרש לפני השופטים את הרקע הכללי של שנות-המלחמה. עד נוסף לעינויו ותלאותיו של ראובן שווארץ היה אבו פריד:

הוא עמד בתא העדים, ידיו שלוכות על חזהו והשיב לשאלות המייג'ור הסקוטי, שמתורגמן קפדן קילף לו אותן לערבית שלו. וכששאל השופט אם הוא, כמו אוזניו שמע את צעקותיו של ראובן, השיב: 'אם שמעתי? כל נצרת כולה היתה יוצאת כלילות אל הגגות כדי להיחלץ מלילותיו של האיש המעונה. אך הדבר לא ניתן. צעקותיו היו בכל מקום. הן חדרו למרתפים, לגגות ולתוך השמיים'.¹⁷

בנימין חסאן מוסיף כי גם צבי (הירש) אהרנסון הובא לבית-הדין כדי להעיד, אך למראה חסן בכך חזרו אליו סיוטי-האימים בכלא נצרת, גופו החל רועד והוא התעלף. בכתבה נוספת ב'חדשות מהארץ' נאמר:

עשרות עדים באו להעיד על אשמת הצורר הזה, אשר עינה עשרות יהודים כחשדו אותם בתור מרגלים, ואשר בגללו נמצא הצעיר שווארץ תלוי בבית המאסר בנצרת. עוד עשרות-אנשים,

15 שם.

16 חדשות מהארץ, 3 באפריל 1919, ודבריהם של בנימין חסאן ופרידה לולו בפגישה עמי.

17 'פירות מארץ הלבנון', מעריב, 1.6.1973.

מעונים ודוויים על ידו, יכלו לבוא ולהעיד לפני בית המשפט לתאור פרצופו של האינקוויזיטור האכזר הזה, ואולם בית המשפט חקר לדעת ביחוד את סיבת מותו של היהודי שווארץ. נקראו רופאי בית האסורים בנצרת בימים ההם, שני רופאים ערבים (שהעידו לטובת הנאשם) ורופא צבאי אנגלי. חברי בית המשפט עם הנאשם הלכו גם לנצרת וחקרו את המצב שהיה במקום הרשע. כל אותם העדים שהכירו את שווארץ ואשר ראוהו אחרי מותו, או שטיפלו בקבורתו במרחביה, לא הוציאו מכלל החשד הנורא ששווארץ נתלה אחרי מותו בענותו. הנאשם חסן בך נשפט לעשר שנים עבודת-פרך, ושני עדים ערביים, שהעידו עדות שקר, נשפטו גם הם למאסר לחודש ימים.¹⁸

בית-הדין דחה את טענת ההגנה שהנאשם מילא הוראות מגבוה ומשום-כך אין האחריות למעשיו חלה עליו.

בשורות-האויב הראשונות על הטראגדיה בזכרון-יעקב הסעירו את רוחו של אלכסנדר אהרנסון ועוררו בו רגשי-נקם. במכתבו לאיש-המודיעין הבריטי, הקפטן ו"ס אדמונדס, מיום 30 בנובמבר 1917 (באותו פרק-זמן עדיין היו שומרון והגליל בידי התורכים), הוא כותב: 'תקוותי הגדולה והאחת היא שעל-ידי סבלנות והתמדה אדע ביום מן הימים את שמות הקצינים התורכים שניצחו על פרשת-החקירות בזכרון-יעקב'. ובמכתב שני מיום 3 בדצמבר, הוא מוסיף: 'כשיתקדמו צבאותינו ויכנסו למושבותי, רוצה אני שאותם האנשים ייתפסו... חובה קדושה היא לנו לדאוג לכך שצוותא האחרונה של אחותי תוצא לפועל' (במכתבה האחרון ציוותה שרה על חבריה לנקום במעניה).¹⁹ אלא שבחלוף הימים שככה במקצת רוחו הנסערת של אלכסנדר אהרנסון, ורגשות הנקם פגו מלבו. חודשים אחדים בלבד לאחר כניסתו של סר הרברט סמואל לתפקידו כנציב עליון בארץ-ישראל, החלו רוחות של 'פיוס' מנשבות בארמון-הממשלה בירושלים. בני-משפחתו של חסן בך וידידיו ניצלו את 'שעת-הרצון' וביקשו מהנציב היהודי לשכוח את העבר ולחון את קרובם. באורח סמלי הוזמן אלכסנדר אהרנסון ביום שבת-הנשק, כ-11 בנובמבר 1920, לבית-הממשלה בירושלים. ועוזר המזכיר האזרחי דיבר על לבו שיסכים למתן החנינה. אהרנסון נחרך ובו-במקום כתב את המכתב הבא:

אדוני,

ביחס לשיחתנו, שנערכה הבוקר בעניין חסן בך, הנני מבקש להעלות את הדברים הבאים. אחרי ביקור בבית-הסוהר לפני כחודש ימים, החלטתי כנפשי למחול לאיש הזה על כל הפשעים שעשה למשפחתי ולשאר האנשים שהכרתי. ואֵלו הסיבות שהניעוני להחלטה זו:

1. הכרתי את חסן בך לפני שנתיים כאדם תקיף ובעל פנים אכזריות. מראהו כיום הוא של אדם זקן מאוד, בעל שער-שיבה, עמוס שנים ומדוכא. השינוי בקלסטר-פניו במרוצת השנתיים האחרונות זעזעוני.

18 שנה א, גיליון נג (י' בניסן תרע"ט).

19 ארכיון בית אהרנסון, זכרון-יעקב.

2. משפחתו של חסן בך ואנשי-שם, בני כל העדות, מפצירים בי לסלוח לפושע ולהשתדל לעשות למען שחרורו.
3. נתברר לי שיש לו אִם ישישה, אשה אצילה (חסן בך נמנה עם משפחה מכובדת ועתיקה) המתאבלת על בנה. כן מצאתי שאשתו של חסן בך וילדיו זקוקים להגנתו.
4. אבי ואחי, שעונו על-ידי עינויי גוף ונפש, מוחלים אף הם על זכותם או שאיפתם לנקום וביקשו ממני לעשות כמיטב יכולתי לשחרורו של האסיר.
5. חסן בך הורגל לחיי-מותרות, ומאליו מובן שהוא סובל מאוד מתנאי-חיייו כיום. במכתביו למשפחתו ולידידיו הוא מדבר בלי הרף על התאבדות. חלילה להגיע לידי כך שהדבר יקרה לאסיר, ודמו ומרירות משפחתו יחולו על ראשי ועל ראש משפחתי.
- ייתכן שאני עושה מעשה איוולת בהיענותי לקול לבי הסנטימנטאלי. אבל אחרי שיקול-דעת מעמיק באתי לכלל מסקנה שמוטב שיאשימוני בחסד מופרז מאשר באכזריות גדולה מדי. רוצה אני, שמצפוני יהא שקט והנני מגיש לכם בזאת את משאלתי לשחרר את חסן בך. לעולם לא יוכל אדם לענשו על פשעיו כראוי לו. והנקמה — בידי שמים.
- הנני מניח עניין זה בידך,

בכל הכבוד,

אלכסנדר אהרנסון²⁰

כשלושה חדשים היה חסן בך אסור בארץ, ואחר-כך הועבר לקהיר. מששחרר מכלאו עקב החנינה חזר לחלב דרך חיפה. הוא סר לביתו של בנימין חאסן והגיש לו מתנה כהוקרה על שהציל את חייו — שני כפתורי-חפתים ועט-נובע. בפני מארחו היהודי הביע חסן בך חרטה על מעשיו ואכזריותו, ובתוך כך הבטיחו שבשוכו לחלב לא יוסיף לראות בני-אדם, אלא יתבודד באוהל. ה'אינקוויזיטור' שחזר בתשובה לא האריך ימים; הוא מת בעירו בשנת 1922.²¹

20 י' נדבה, ניל"י — תולדותיה של העזה מדינית (בעריכת א' ליבנה וי' אפרתי), ירושלים ותל-אביב תשכ"א, עמ' 364-363.

21 דברי בנימין חסאן בפגישה עמי בחיפה ב-17.12.1957 וב-9.5.1958.

תעודה

בעריכת ישראל ברטל

תימני ירושלים ועבודת־החקלאות

יהודה רצהבי

שלוש אסיפות

מסמך למאורעות הגליל העליון, תר"פ

נקדימון רוגל

תימני ירושלים ועבודת-החקלאות

יהודה רצהבי

[א]

מקובל לייחס את כיבוש העבודה העברית במושבות לעליית יהודי צפון-תימן (צעדה וחידאן) בשנים 1907-1908, ולגלי-העלייה שבאו אחריהם לארץ בעקבות שליחותו של שמואל יבנאלי לחימן. הרבה מן האמת יש בקביעה הזאת. אך גרעינה של התנועה קשור בבני עלייה ראשונה, שהתיישבו בירושלים וביפו. עולי תרמ"ב, שקבעו מושבם בירושלים, לא ראו נחת בפרנסתם: בחלקם נפלו עבודות-כפיים מפרכות בבניין ובשירותים. הם הגיעו למסקנה שהתקנה היחידה לסבלם היא עבודת-האדמה, לפי שהיא קלה בעיניהם מן המלאכות הקשות, שהם מוציאים לחמם מהן. ונהפוך הוא, בעבודת-האדמה יהיו עצמאים ובני-חורין, ולא יהיו תלויים בחסדי אחרים.¹ ניסיון ראשון להתיישבות חקלאית של תימנים מירושלים נעשה בשנת 1895. הוגה הרעיון היה ר' ישראל דוב פרומקין, עורך 'החבצלת'. שפרש חסותו על עולי תימן בירושלים והיה להם לאב ולפטרוֹן. הוא רכש אחוזת-קרקע בכפר ג'י-סמואל הסמוך לירושלים, והושיב עליה כשלושה-עשר תימנים. הם עיבדו את האחוזה, גידלו בה תבואה וגפנים, אך הניסיון נכשל בגלל איבת תושבי-המקום הערביים ועמדתם העוינת של השלטונות התורכים.²

קהילת יהודי תימן ביפו נתארגנה לאחר הקהילה התימנית בירושלים. הקהילה הצעירה ראתה באחוזה הבכירה דוגמה ומופת, ונסתייעה בתקנותיה ובסדרי-חייה. בעת הצורך שימשו ראשי-הקהילה בירושלים יועצים ומדריכים לאחיהם שביפו, ובשעת מחלוקת אף פשרו ותווכו ביניהם. במאי 1903 נוסדה ביפו אגודת עובדים תימנית בשם 'פעולת שכיר', שייעודה העיקרי היה העברת התימנים ממלאכה שכירה בעיר לעבודה חקלאית במושבות, ובכך לכבוש את העבודה העברית בפרדסי-האיכרים מידי הפועלים הערבים.³ בשנת ייסודה מנתה האגודה כ-350 נפש, ובשתי שנות-קיומה ניהלה קשרי-מכתבים עם הגופים הציוניים בארץ ועם 'חובבי-ציון' שבחוץ-לארץ, ואף פעלה למצוא תעסוקה במושבות יהודה.

קשה להניח שתימני ירושלים, שקדמו ברעיון העבודה החקלאית לאחיהם שביפו, ישבו באפס-מעשה נוכח ייסודה של אגודת 'פעולת שכיר' ביפו. ואכן בפרוטוקול של 'פעולת שכיר' עולה מפעם

1 ראה מאמרי: 'תימני ירושלים ועבודת האדמה', ידע עם, יג (תשכ"ח), עמ' 48-49.

2 בקצרה דנתי בפרשה במאמרי הנ"ל.

3 על פעולותיה של אגודה חקלאית זו, על-פי הפרוטוקול המקורי שלה ראה סקירתי: שיבת-ציון, ב-ג (תשי"ג), עמ' 404-425.

לפעם זכרם של תימני ירושלים. ברשימת חברי-האגודה כלולים שלושה מירושלים. באסיפה שנתיימה כמוצאי שפת (י' בתמוז תרס"ג) בבית ראש-האגודה ר' סעיד לוי⁴ השתתפו ר' שלום אלשיך ור' אברהם אלנדאף, ראשי-הקהילה בירושלים.⁵ במכתב ששגרה האגודה לאייזשטוט,⁶ בחשוון תרס"ד, מספרת היא 'אודות האנשים אשר בקשו מאתנו לקבלם בינינו בחברתנו ושכונתם בירושלים, וקיבלנו אותם וגם המה היו כאחד ממנו, אף שהם מתי מספר'.⁷ במכתב אחר לעורך 'ההשקפה', הנושא את התאריך ה' בכסליו תרס"ד, מבשרת היא כי נספחו אליה 'רבים ושלמים מעדתנו היושבים בירושלים'.⁸ אולם זיקתם של תימני ירושלים ל'פעולת שכיר' ביפו לא התבטאה בשיתוף-פעולה ובהצטרפותם של יחידים מהם לאגודה. מתוך מכתב שפרסמו תימני ירושלים ב'ההשקפה'⁹ בדבר הקבצים התימנים בעיר, למדים שבירושלים קיימת היתה אגודה מקבילה לזו שביפו. על המכתב מופיעה החתימה: 'חברת פעולת שכיר ק"ק תימנים בירושלים'. לבד מן השם לא ידענו עד כה דבר על פעולותיה. והנה נתגלה בעזבונו של ר' אברהם אלנדאף, מחברת-טיטה כתובה בעיפרון, שממנה ניתן להציל פרטים על האגודה בירושלים, פעולותיה ויחסיה עם אחותה שבתל-אביב.¹⁰

ייסוד 'פעולת שכיר'¹¹ בירושלים חל בקיץ תרס"ג, סמוך להקמתה של 'פעולת שכיר' ביפו.¹² בראשיתה קמה האגודה כגוף עצמאי, ורק אחרי-כן עלתה במחשבה מיזוגה עם אחותה שביפו. בשעת ייסודה התנהלה בידי גוף נבחר של שלושה.¹³ אחרי-כן סיפחו אליהם ארבעה נוספים.¹⁴

מפרוטוקול הישיבה שקיימה האגודה בירושלים בשנת תרס"ד יש ללמוד כי היא חתמה על עיתון 'ההשקפה' מראשית אלול תרס"ג. היא מנמקת את החתימה בצורך לדעת מה שמתרחש בעולם.

- 4 סעיד לוי שימש גם סופר-האגודה. הוא עלה לארץ בשנת תרמ"ח ושימש מורה בתלמוד-תורה 'תורה אור' של עדת הספרדים. נוסף על השכלתו התורנית סיגל לעצמו השכלה חילונית. הוא ניחן בכשרון ספרותי והיה בעל סגנון עברי נאה.
- 5 ראה מאמרי (לעיל, הערה 3), עמ' 413.
- 6 הוא יהושע ברזילי, מעסקני היישוב החשובים, שטיפל במיוחד בפועלים. הוא סייע ל'פעולת שכיר' וארגן פועלים מחבריה לעבודה במושבות. כמרוכז פעל כמקשר בין האגודה למוסדות-היישוב.
- 7 ראה מאמרי (לעיל, הערה 3), עמ' 417.
- 8 גיליון יד, י"ג בטבת תרס"ד.
- 9 בהשוואה לפרוטוקול המלא והמסודר של האגודה שביפו הנה רשימותיו של הרב אלנדאף הן של טיטה, מקוטעות ובלתי-ערוכות. נוסף על כך כרסמו שינויי-עכברים מקצת מן הקצה העליון של המחברת. אף-על-פי-כן התמונה המתקבלת מאירה במקצת פרשה בלתי-נודעת בנסיגותיהם של תימני ירושלים להיקלט בעבודת-אדמה.
- 10 האגודה התקינה לעצמה את החותמת הבאה: 'חברת פעולת שכיר, ק"ק תימנים בירושלים ת"ר', Société 'Peulath Sahir' de Taimonim Jerusalem
- 11 'פעולת שכיר' ביפו נוסדה ב' באייר תרס"ג. מפרוטוקול ישיבת 'פעולת שכיר' בירושלים יוצא כי הם התחילו לקנות את עיתון 'ההשקפה' של בן-יהודה מראשית אלול תרס"ג. נמצא שאין בין ייסוד שתי האגודות אלא ארבעה חודשים בלבד.
- 12 לא נחפרו שמות השלושה, אבל יש להניח כי ר' אברהם אלנדאף ור' שלום אלשיך נמנו עם השלושה, לפי ששני אלה השתתפו בישיבת 'פעולת שכיר' ביפו ב' בתמוז תרס"ג (ראה מאמרי, לעיל, הערה 3, עמ' 413). בפרוטוקול הישיבה בירושלים נזכר הרב אלנדאף כסוכן-החברה.
- 13 הארבעה שנבחרו נקובים בשמותיהם (ראה להלן, עמ' 190), והם ידועים כעסקני-הקהילה בירושלים.

חברי הוועד הנבחר נהגו להתכנס כל מוצאי שבת קודש, לדון בענייני החברה ולקרוא את עיתון 'ההשקפה'.

היחזמה לאיחוד שתי האגודות יצאה מירושלים. המשא-ומתן התנהל במכתבים ואף בפגישה פנים אל פנים, שהתקיימה ביפו.¹⁴ אנשי ירושלים הביעו נכונותם להתאחד עם אחיהם שביפו כתנאי שחומת-האגודה תהיה על שם יפו וירושלים, והמכתבים יחתמו בשם שני הצדדים. הם פנו ל'פעולת שכיר' ביפו ונתנו להם ארכה להחלטה עד אחר סוכות תרס"ד.

בכ"ד בתשרי תרס"ד הגיע מכתב מחכם¹⁵ סעיד לוי. המכתב לא נשתמר, אך נשתמרה תשובת ר' אברהם אלנדאף עליו, וממנה אפשר ללמוד על תוכן מכתבו של חכם סעיד. הלה סיפר על הגרלה שנעשתה בין מספר חברים באגודה ביפו, העוסקים בעבודת-אדמה כמושבות למעלה מעשר שנים.¹⁶ מהם שזכו לקבל חמישים דונם קרקע והקצבה של 12 ל"ף¹⁷ ומהם שקיבלו שלושים דונם ו-25 ל"ף.¹⁸ חכם סעיד הוסיף שהגרלה דומה תיעשה בשנה הבאה או בשנה שלאחריה. בתשובתו מעיר הרב אלנדאף שאנשי ירושלים עדיין לא שמעו מי הם אלה שזכו להיכלל בהגרלה. כן הוא מדגיש שטובת-הכלל מחייבת איחוד בין שתי האגודות לשם השגת עבודת-אדמה.¹⁹

מכתב אחר, שגם הוא לא נשתמר, נשלח על-ידי חכם סעיד להרב אלנדאף, בכסליו תרס"ד. תשובתו של הרב אלנדאף למכתב הזה שונה בנימתה מזו של התשובה הקודמת. מן הראשונה עולה נימה של צער ויגון, ואילו באחרונה מפעמת רוח של שמחה. הסבר לדבר נמצא בפרוטוקול של 'פעולת שכיר' ביפו. בכסליו תרס"ד זכה חזון האגודה ביפו להגשמה. בי"א בו יצאו שישה מחבריה לעבודה ברחובות.²⁰ דומה כי חכם סעיד בישר במכתבו בשורה זו להרב אלנדאף, וזה שיגר את הבשורה ל'ריעים האוהבים עבודת האדמה אהבה עזה, וחושקים בכל לבכם להגיע לתכלית הנרצה'. אלה, כ-44 במספר,²¹ שילמו מ"ח קרוש כדמי-חבר. אלה שלא נמשכו לעבודת-אדמה סילקו ידם מן האגודה. כגילוי של רצון טוב לאחדות שלח הרב אלנדאף לחכם סעיד את רשימת חברי 'פעולת שכיר' בירושלים, וביקש שישלחו לו את רשימת-החברים ביפו כדי לרכוש בפנקס אחד. הוא הציע ששני הצדדים יצינו את שם האגודה בראש הטפסים הרשמיים שידפיסו. למכתבו צירף הרב אלנדאף את רשימת אנשי ירושלים החפצים להשתתף בהגרלה של היוצאים לעבודה במושבות.²²

14 דומה שביקורם ביפו של הרבנים אלשיך ואלנדאף בט' בתמוז תרס"ג היה קשור במשא-ומתן זה (ראה מאמרי, לעיל הערה 3, עמ' 413).

15 כפי 'יהודי תימן' 'חכם' הוא כינויו של רב שלא מבני תימן, או של שד"ר מארץ-ישראל. ר' סעיד לוי שימש מורה בתלמוד-תורה 'תורה אור' של עדת הספרדים, ובשנת תרמ"ט נשלח כשד"ר לאלג'יר. הספרדים כינוהו 'חכם' כדרכם, ובעקבותיהם גם התימנים.

16 זה היה התנאי להשתתפות בהגרלה.

17 לירה פרנסאוי. כינויו העממי של נפוליון-זהב.

18 תמיהה שכפרוטוקול 'פעולת שכיר' ביפו אין זכר לעניין זה.

19 האגודה ביפו לא נטתה לאיחוד, אם משום כוחה החזק (מספר חבריה גדול היה יותר וסיכוייה להשגת עבודה מרובים היו, בשל קרבת יפו למושבות יהודה) ואם משום שכמה מאנשי ירושלים נספחו אליה ממילא.

20 ראה מאמרי (לעיל, הערה 3), עמ' 418.

21 סמוך למכתב מפורטים שמותיהם.

22 כאן נקטע המכתב.

המכתב השלישי של הרב אלנדאף מוקדש לאיחוד.²³ הכותב מביע חששותיו שאין האגודה ביפּו רוצה באיחוד, והוא מעלה שתי ראיות: האחת, שאין האגודה ביפּו עונה על מכתבי האגודה בירושלים; השנית, שהיא אינה משתפת בהגרלה כי אם את אלה הרשומים בפנקסה. הרב אלנדאף מביע את אמונתו שהאגודה ביפּו לא תדחה את אנשי ירושלים מלהצטרף אליה. כהוכחה על כנותם של תימני ירושלים מזכיר הרב אלנדאף כי במכתב שכתב ל'ההשקפה'²⁴ הדגיש את האחדות בין אנשי ירושלים ואנשי יפּו. משנאשו מן האיחוד עם 'פעולת שכיר' ביפּו, יסדו אנשי ירושלים לעצמם, באדר תרס"ד, אגודה חדשה בשם 'שיבת ציון', שמטרתה רכישת קרקע להתיישבות חקלאית.²⁵

[ב]

שנת תרס"ג, שבה נוסדה 'פעולת שכיר', היתה גם שנת הכנסייה הראשונה בארץ-ישראל, שנתקיימה בזכרון-יעקב בראשותו של מנחם אוסישקין. אחת ממטרות הכנסייה היתה: ארגון היישוב בארץ להסתדרות כללית אחת, שראשיה יוכלו לדבר בשם היישוב כולו. בוועידה, שנערכה בימים א'-ג' באלול תרס"ג (23-25 באוגוסט 1903), השתתפו 150 נבחרים. אלה נועדו עם שליחי 'חובבי-ציון', ובשבע ישיבות 'נשאו ונתנו ובקשו דרכים והציעו הצעות לתקנת בני עמנו יושבי ארצנו'.²⁶ לפני הכנסייה הובאו הצעות לסיוע ליישובים חקלאיים, ישנים וחדשים, לתמוך ביחידים הרוצים להתיישב בכפרים ולהמציא עבודה לאגודות של פועלים.²⁷ הוועידה קסמה לתימני ירושלים, שהתלבטו אותה שנה בבעיית העבודה החקלאית. הם קיוו להיבנות מן הוועידה, ולשם כך שיגרו אליה כנציגיהם את שני ראשי-הקהילה, הרבנים אלנדאף ואלשיך, שהיו, כפי הנראה, גם ראשי 'פעולת שכיר'. עיתוני הארץ בימים ההם דיווחו על הוועידה ברשימות קצרות-מסכמות, אולם ספק אם נשתמרו פרוטוקולים מלאים מן הישיבות והדיונים. והנה במחברת-הטייטה של 'פעולת שכיר', מעזבנו של הרב אלנדאף, כלולות גם רשימות מעטם של משתתפי ועידת התימנים. במחברת הזאת רשם ר' אלנדאף את הצעת תקנות הכנסייה (בשני נוסחים), וכן טיוטה בלתי-גמורה של נאומו נגד מתן זכות-בחירה לנשים.²⁸ בכתב-ידו של ר' שלום אלשיך נרשמה טיוטת מכתב תודה וברכה. אין להניח שנציגי התימנים לא העלו בוועידה את בעייתם העיקרית: התיישבות חקלאית וכיבוש העבודה העברית במושבות. דומה שדבריהם בעניין זה לא נרשמו ולא נשתמרו. מחמת חשיבות הדברים, גם לוועידת זכרון-יעקב וגם לתולדות יהודי תימן

23 תאריכו המשוער הוא לאחר י"ג בטבת תרס"ד, כי בו מזכיר הרב אלנדאף מכתב שפרסמה האגודה בירושלים ב'ההשקפה', י"ג בטבת תרס"ד.

24 ראה להלן, עמ' 193, הערה 44.

25 פרטים מלאים על החברה, מטרותיה ותקנותיה נשתמרו בקונטרס שהדפיסה. ראה מאמרי (לעיל, הערה 1), עמ' 51-48.

26 ההשקפה, י"ב באלול תרס"ג.

27 המליץ, י"ח בתשרי תרס"ד.

28 בוועידה עלתה שאלת מתן זכות בחירה לנשים, ובא-יכוח היישוב הישן התנגדו לדבר בכל תוקף.

בירושלים, מעתיק אני את שלושת הקטעים, אף-על-פי שהם מקוטעים ובלתי-מלוטשים בסגנונם. משני הנוסחים של הצעת התקנון ערכתי נוסח אחד. בהתנגדותו למתן זכות-בחירה לנשים מצביע הרב אלנדאף על התקלה המוסרית שבדבר ועל התוצאות החמורות שיצמחו מכך. ברכת אלשיך היא, לפי המשוער, מכתב-תודה ששלח ל'חובבי-ציון' לאחר הוועידה. הוא מודה להם על מאמצייהם לחדש את רוח העם ולהחיות את הארץ, וכן על החסות וההשגחה שהם מעניקים לבני תימן. הכותב מסיים בכרכה ליישוב כל בית ישראל בארץ-ישראל ולבניין המקדש. לרשימות הוועידה בזכרון-יעקב מוסיף אני את הרשימות ששרדו 'על פעולת שכיר' בירושלים. שלוש נקודות מציינות ליקוי של חסר בטקסט. לרוב אלו הן שתי שורות עליונות במחברת שנתכרסמו בשינוי-עכברים.

ביומנו 'זכור לאברהם'²⁹ דן ר' אברהם אלנדאף בקצרה בוועידת זכרון-יעקב ובחברת ההתיישבות 'שיבת-ציון'.³⁰ כן מספר הוא על ניסיון שלא הצליח ליישב תימנים, בשנת תרס"ג, על אדמות הר-טוב.³¹

'פעולת שכיר' בירושלים

א. החלטות-ישיבה

[לקנות השקפה¹ ... לידע מה] שיהיה בעולם. וכן הוחלט לבחור בד' חברים, עם הג' הראשונים, להיות מתוועדים בכל מש"ק² לקרות 'ההשקפה' ולראות מה לעשות בענייני החברה. נבחרו הג' הצירים הראשונים, ועמהם ד' שניים, והם: הרון עראקי וסלי³ כלב, יוסף שחב, הרון מסעוד. הוחלט שאם ירצו אחינו שביפו להתאחד עמהם להיות חברה אחת, שהיא 'פעולת שכיר', בתנאי שהחותם יהיה ע"ש יפו וירושת⁴. מראש השנה התרס"ד קנינו 'השקפה' בעד ו' חדשים⁵ בסך ט"ו גרוש, חוץ מד' שבועים הקודמים, שקנינו בסך ב' קרוש וחצי. דמי 'ההשקפה' הנז' מיד סוכן החברה אב" נדאף.

29 פרסמתיו: פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב (תשל"ו), עמ' 144-191.

30 שם, עמ' 179-181.

31 שם, עמ' 179.

1 עיתונו של בני-יהודה. בשנת תרס"ד יצא העיתון פעמיים בשבוע.

2 מוצאי שבת קודש.

3 סלימאן, הוא שלמה.

4 על שם יפו, וירושלים תיבנה ותיכונן.

5 הכוונה שנמנו על העיתון למחצית השנה.

6 אברהם.

מכתב נשלח מאתנו לאחינו בני חברת 'פעולת שכיר', ע"ד⁷ ענין ההשתתפות. ועשינו זמן להחליט אם להשתתף או לאו עד לאחר סוכות...

...שכבר יש להם יותר מעשרים עוסקים בעבודת האדמה בהמושבות דוקא. ואמרנו לו: הרי לא שמענו מי ומי מקהלתנו אשר יש להם יותר מי' שנים עוסקים בעבודת האדמה בהמושבות שזכו בגורל זה, ולא זכינו לתשובה.

ב. מכתבים ל'פעולת שכיר' ביפו

ביום כ"ד לח⁸ תשרי תרס"ד הגיע אלינו מכתב מראש הוועד 'פעולת שכיר' ביפו⁹ להודיע חידוש שנתחדש לנו בחג מעניין החברה. והיתה תשו"ו¹⁰ אליו: למע' הר"י¹¹ אחינו היקרים ראשי החברה פעו"ש¹² שלום. אותותינו אלה יעידון יגידון¹³ איך שמענו מהוועד הפועל בירושת"ו¹⁴ כי כבר עשו גורל בין קצת אנשים אשר יש להם יותר מעשר שנים עוסקים בעבודת האדמה בהמושבות. והזכיות היו ע"ז¹⁵ האופן: יש שזכה להינתן לו חמשים דונם וסך י"ב ל"ף¹⁶ ויש שזכו לשלשים דונם וכ"ה ל"ף. והשבנו להם: הלא עדיין לא נשמע מי ומי מאחינו אשר נכנסו בגורל זה, מאשר כבר היא להם יותר מי' שנים עובדים בהמושבות. ומתוך דבריהם למדנו כי עתה כבר זכו מי שזכו, ואחר זמן אפ"י¹⁷ יזכו גם לשנה הבאה או שאחריה...

...הדבר הולך לאט... מעט הדברים האלה נקבו את חלל לבבנו. אשר ע"כ¹⁸ מוכרחים אתם לרדוף אחר הדבר הזה לדעת תכלית ואופן הענין הלז, איך היה ולמי היה. ולהודיענו דרך ישר. ומעתה הוברר לנו, כי טוב וישר לכולנו להיות אחדים¹⁹ על רדיפת השגת עבודת האדמה, ולואי שנזכה אף לשנה הבאה בע"ה²⁰. אך אי אפ"י²¹ להתאחד רק בדרך ישר, שכולנו נהיה שוים בחותמינו ובבקשותינו, כאשר דברנו מקדם. ואשר הטוב בעיניכם תבחרו ותודיעו תכף יפשא"ק²². גם מה שיש חידוש אצלכם תודיעו לבני בריתכם. ומנכון ומנא תסתייע מלתא²³ וה' יברך את עמו בשלום. ברגשי כבוד הגנו חותמים ב' ²⁴ כל בוחרינו. הצעיר אברהם נדאף יצ"י²⁵.

- 7 על דבר.
- 8 לחודש.
- 9 הוא חכם סעיד לוי, סופר האגודה וראשה (ראה עליו במבוא, הערה 4).
- 10 תשובתנו.
- 11 למעלת הדרת כבוד.
- 12 פעולת שכיר.
- 13 מליצה שעניינה: דברינו אלה מאשרים.
- 14 בירושלים תיבנה ותיכונן.
- 15 על זה.
- 16 לירה פרנסאוי. כינוי העממי של נפוליון-זהב.
- 17 אפשר.
- 18 על-כן.
- 19 הכוונה: להתאחד ולהתלכד.
- 20 בעזר ה'.
- 21 אפשר.
- 22 יפה שעה אחת קודם.
- 23 ומכם וממנו יסתייע העניין.
- 24 בשם.
- 25 ישמר צורו ויוצרו.

מלשון מכי"ק נר²⁶ שעדיין לא נאמנו אצלכם, כי אנשים אחים אנחנו באמת ושלמות לב. ולאנשים אשר זכר להעירם הודעתי, אך אין ברור לי מי הם לקרוא להם בפרט ולהודיע להם כל דבר. ואם ירצה אדון ירשום לנו גם שמותם ויהיו תמיד באסיפה, כמונו כמוהם, כי חברה אחת היא לכולנו. ונחכה תשובה מאהבה, ונסיים בברכת שים שלום כיר"א.²⁷

...[ויכללן] שמותינו בפינקס החברה ביפו, והם ירשמו שמותם אתנו בפינקסנו, ונכתוב המכתבים ע"ש²⁸ שנינו והם יכתבו ע"ש שנינו.

וזו צורת²⁹ המכתב אשר שלחנו תשו' להר"ם הנז"ל,³⁰ ראש החברה הנ"ל. למע' כת"ר³¹ ראש הועד וראש החברה 'פעולת שכיר', החכם הגדול, משכיל ונבון, חמו"ל צפי"ת מזר"ק טהור כמהר"ר סעדיא מדבית לוי נ"ל אנס"ו.³² שלום לאין קץ.

אדמו"ר³³ הנכבד
מכתי"ק³⁴ למן כסלו הגיע. ובהלון נרו אורו עיני. ולבי שש עלי בשורה טובה, בהיות חברתנו הדלה צעדה צעד טוב במסלול ישר ונכון, אשר בו נקוה כי תרבו ותעל מעלה מעלה, עד כי תגיע לתכלית מטרתה הידועה לנו. באמת כי שמחתי וגם שימחתי רעים האוהבים עבודת האדמה אהבה עזה וחושקים בכל לבבם להגיע לתכלית הנרצה. ויהי כאשר שמעו את דב"ק³⁵ הנעימים, גם אני ביארתי להם מה שיש להבין מתוך דב"ק לזה, התאובים שעלו, הם הרשומים פה לפני כבודו.³⁶ והאנשים אשר אין כל רגש עבודה ברוחם, הוציאו עצמם מכלל החברה. ואז אמרתי: מי לה' אלי יסור הנה לרשום שמו בשם חברה פעו"ש.³⁷ וכל אשר יושת עליו מהוצאות החברה מעתה ישלם בתכף. וכך היה. הן עתה הוא אמר ויהי, שנהיה לאחדים, אחים ורעים, ומנכון ומנא יתקלס עלאה.³⁸ ורק לאהבת האחווה רשמנו שמותינו לכם. הנה גם אתם תשלחו לנו רשימת החברים להתאחד בפינקס בשמותינו יחד. ואתיא זכירה³⁹ מעתה בכל מכתב ידיכם. גם אנחנו נזכיר כלל החברה בראש אמי"ר⁴⁰ בדפוס. כאשר דברנו כן יקום. ורק תרשנו אחים יקרים לשלוח רשימות החפצים לבוא בגורל...

רב תחכמון!
בשבוע הקודם שלחנו למעכ"ת⁴¹ מכתב מענין אחדות חברתינו עם חברתכם כאשר נידברנו יחד בועד

- 26 מכתב יד קודשו נראה (הדברים מופנים לחכם סעיד לוי).
- 27 כן ידי רצון אמן.
- 28 על שם.
- 29 צורת-העתק.
- 30 תשובה להרב סעיד, הנזכר לעיל.
- 31 למעלת כבוד תורת רבנו.
- 32 חמוד לבי, צפירת תפארת, מזרע קודש... כבוד מורנו הרב רבנו... נרו יאיר לעד, אמן נצח סלה ועד.
- 33 אדוננו, מורנו ורבנו.
- 34 מכתב יד קודשו.
- 35 דברי קדשו.
- 36 שיעורו: הרצויים והמאשרים שזכו בהגדרה לצאת לעבודה במושבות (ראה במבוא, עמ' 186).
- 37 פעולת שכיר.
- 38 ומכם וממנו יתקלס [האל] העליון.
- 39 'תבוא זכירה': הלשון על-פי בבלי, ראש השנה יא ע"א.
- 40 דהיינו, בראש דיבורנו וכתביבתנו.
- 41 למעלת כבוד תורתו.

בהיותינו ביפו ת"ו וגם במכתבים. ועצתך היקרה היא תקום להיות אחדים, באופן כי החברה תעסוק ע"ש⁴² כללותינו, הן אתם הן אנחנו. והנה לעת אשר קדמה חברתכם לצעד צעד במטרתה, אנו רואים כי רצונם⁴³ חלילה להפרד. יען כי לא השיבותם אותנו עוד דבר, גם אות לזה כי שולחים לרשום בגורל רק להבאים בפינקס חברתכם, הלא אחים כולנו, חברים יחד אנחנו, ובמה חטאנו כי לא חפצתם עוד באחדותינו? הלא ידעתם כי כל מאויי 'חובבי ציון' היא האחדות. ובכל זאת עוד לא האמננו, כי תגרשנו מהסתפח בחברתכם כאשר קוינו. והנה הודענו בשפל היריעה, במכתב אשר ערכנו ב'השקפה'⁴⁴ כי אנחנו יחד חברים כמוכם כמונו כאשר יראו ישרים וישמחו. ותכף לנטילה נזכה לתשובה מאהבה. באין, ולא, חלילה⁴⁵ כי האחדות ראשית כל טובה לכם ולנו. כן תהי רעוא.⁴⁶ כחפץ הדורשים בעד שלומך ושלום בני הועד הי"ו מוקירכם פ' ופ'⁴⁷.

כנסיית זכרון יעקב

א. תקנון הכנסייה

השם. כנסיית ציון.

הכנסייה. הכנסייה כוללת את הצירים הנבחרים. היא קובעת את תוכנית העבודה, מגישה דו"ח על פעולתה השנתית ובוחרת בוועד פועל לשנה שלאחריה. מועד התכנסותה של הכנסייה השנייה נקבע באלול תרס"ד. מקומה יהיה במקומו של הוועד המרכזי עפ"י הסכמת הוועד הפועל.

הבוחרים. זכאים להשתתף בבחירות בני י"ח שנה ומעלה, בין איש בין אשה. הבוחרים מתכנסים במקומם, וכל חמישים איש בוחרים ציר אחד.¹ הציר הנבחר ברוב דעות מכריע.

הוועד הפועל. חברי הוועד הפועל נבחרים על ידי הכנסייה ומתחלקים לשישה גלילות.² מכל גליל וגליל נבחרים ראש ושני שגננים. ותנאי הוא ששלושתם יהיו מרוכזים במקום אחד. הוועד הפועל מנהל את הכנסייה. משתדל לקרב את הדעות והתועלת לבני א"י מכסף הבאה³ עזרת אחינו שבחול' בעבודת האדמה

42 על שם.

43 הכוונה, רצונכם.

44 הכוונה למכתב שפרסמה 'פעולת שכיר' בירושלים ב'השקפה' (גיליון יד, י"ג בטבת אתתל"ה). שם כתבה האגודה בין השאר: 'וכאשר החלו [חובבי ציון] בחסדם הטוב לשלוח מבני חברתנו 'פעולת שכיר' שביפו ת"ו אל המושבות ללמד סדר עבודה'.

45 שיעור הדברים: חלילה שתגיע תשובה שלילית להצעת האיחוד.

46 כן יהי רצון.

47 פלוני ופלוני. הרב אלנרדאף, שניסח את המכתב, נתכוון להחתים עליו את ראשי 'פעולת שכיר' בירושלים.

1 בתחילה הוצע שכל כ"ה יבחרו ציר אחד.

2 לפי נוסח אחר: לעשרה. האזורים שפורטו הם: ירושלים, יפו, צפת, טבריה, המושבות.

3 כסף — לשון נקבה על-פי הערבית.

וכיוצא'. הוועד הפועל חייב להתכנס, לפחות פעמיים בשנה, עם הוועד המרכזי, ולהציע לפניו את עבודתו במשך ששת החודשים.

הוועד המרכזי. הוועד המרכזי מורכב מחמישה: שלושה חברים ושני סגנים המתגוררים במקום אחד. שלושת החברים משמשים בתפקידים של: יושב ראש, גזבר ומזכיר. האחריות לכל הפעולות חלה על הוועד המרכזי. עבודת הוועד היא בהתנדבות חוץ מהמזכיר המקבל שכר לפי קביעת הוועד הפועל. מקומו של הוועד המרכזי לשנת תרס"ד נקבע ביפו.

מזכירי הכנסיה. כמזכירים נזכרו שמותיהם של ווילרמיש[?] מראש פנה, אייזנשטאדט⁴ מיפו ואלתר דרויאנוב.⁵

עבודה עברית. 'בני המושבות אין להם [להעביר] נכרים, רק מאחיהם'.

תרומות. מצויין כי למעלה מ-2500 איש מהמושבות שילמו חצי מגידי⁶ כל אחד. ונוסף, על כך סכום של 4000 פרנק.

ב. נאום הרב אלנדאף

...מעת התחלת כניסתנו לאסיפה הנכבדה הלזו ראיתי חובה לעצמי לקיים מאמר הכתוב הזה⁷ לכמה פנים. הן מצד כי באמת צעיר אנכי בכמות ובאיכות, הן מצד שסמכתי על רבותינו האשכנזים והספרדים אשר ירצו לפני הכנסיה את כל הצורך ובפרט בעניין מצב הקהילות בירושתי⁸. והן ראיתי כי הם נחלקים לאגודות: יש דורשים טובת קהלם ויש דורשים טובת עצמם. אך טובת כל קהל ומצבו בפרט אין איש שם לבו לזאת, בלתי אחינו הנכבדים אשר באו מחו"ל לטובתנו טובת הכלל⁹. אמנם כאשר ראיתי שיש לי עצה בדבר הזה, לכן הנני מציע לפניכם את הרצאתי.

...לדעתי ולדעת... לא יוכלו הנשים להיות בוחרות ונבחרות אף לעצמן. ולא מצאתי בכל הוכוחים אשר הרצו לפנינו אדונים נכבדים, כת הקודמין, להתיר מעט. כולם מהבל ימעטו. יען שארגניציאה¹⁰ שלנו, כפי הנראה, לא אפ[שר] להסתדר בלתי אסיפה והרצאות והחלטות ובמקום מרכזי, כאשר נעשה ונגמר על ידינו. וזה לא יתכן להיעשות ע"י נשים, כי יצטרכו ליסע ממקומן. ויש מהן אשר לא יוכלו להיפרד מבעליהן אף יום א', כי אם ילכו שניהם יחדיו. ויש אשר יוכלו, אך לא יתכן להם לשלוח אותן בפע"צ¹¹ או למסרם ביד זרים,

4 הוא יהושע ברזילי (1855-1918), שלחם את מלחמות האיכרים כנגד פקידות הבארון, והיה הכוח הממריץ והמשפיע במשרד הארצישראלי שביפו (עיין עליו במבוא. הערה 6).

5 דרויאנוב שימש בפועל מזכיר-הוועידה.

6 מטבע-כסף עות'מאנית על-שם עבד אלמג'יד.

7 הכוונה לכתוב 'אל תתהדר לפני מלך ובמקום גדולים אל תעמוד' (משלי כה ו). שסופו רשום בראש העמוד.

8 בירושלים תיבנה ותיכונן.

9 הכוונה לשליחי 'חובבי-ציון', שהשתתפו בוועידה.

10 דהיינו, 'אורגאניזאציה' – ארגון, הסתדרות.

11 בפני עצמן.

לבל יהו נגעים¹² בהתרת איסור דאורייתא ודרבנן. שאין אפוטרופוס לעריות. ומפני זה קרוב הדבר לבוא לידי מכשולות ופירוד איש מרעהו ואשה מרעותה וכ"ש¹³ איש מרעותו. וכל מוסדות הארגוניציאה¹⁴ הלזו עומדים על תל הסעיף הא', שהוא לבקש האחדות בכל עוז. וזה יהרוס כל בניינינו אשר עליו תכונן מטרתנו זאת הנשגבה, ולכן הקולות יחדלון. ויען שאנו מחוייבים לתת חלק לנשינו בארץ, גם להגדיל ולהאדיר הכנסותיה, עצתי תכון, אם ייטב הדבר בעיני כבוד נשיאנו וחביריו הנכבדים ובעיני רבותי, כי נוכל לתת להן חלק עמנו באופן המועיל בלי ניגוד. והוא כי תוכלנה הנשים להשתתף בפריטי¹⁵ עם בעליהן. ולנשים שאינם נשואות, עם קרוביהן. ובזה יהיה להן חלק כי יקרא על שמם באשר יחשבו בין הבוחרים ע"י בעליהן או קרוביהן...

ג. תודת הרב אלשיך

... מגישים ברכתנו, בשם ה' אלהי ישראל, כי יכונן כסאם לעד לעולם ויאריכו ימים על ממלכתם, ברוב חיל ועוז, בברכות שמים מטל ומתהום רבוצת.¹⁶ ברך ה' חילם ופועל ידיהם תרצה. חן חן למע"כ.¹⁷ ברוכים אתם לה' אשר מלאתם את לבנו הישן נחלי ששון ושמחה, בשלחכם אלינו את שלוחיכם האדונים הצירים הנכבדים פ' ופ',¹⁸ להעמידנו בקרן אורה, להביאנו בברית האחדות והשלום, לחבר ולאחד את כל פירורי הקבוצים שבא"י הבאים מד' רוחות העולם, בחומרי וברוחני, כאשר שמענו מפי האדון הנכבד מר אוסישקין בהטיפו בכנסיה הנכבדה אשר היתה בזכרון יעקב מלים יקרים במוסדות נכבדות. שמחים אנו בבשרו אותנו בשם כבודכם על התאמצכם בכל כח להחיות את רוח עמנו ו(לה)חיות את ארצנו הק',¹⁹ נחלת אבותינו, בבניין ויסוד מושבות לעבודת האדמה בא"י. ממאמריו הנעימים ידענו ברוח חיים שבקרבתם אשר חשבתם אותנו לבנים ידידים לכם. גם אנחנו חשבנו אתכם לאבות לנו. ובכן מביעים אנחנו מלהבי רגשי לבבנו, בשמינו ובשם כל אחינו התימנים שבא"י, את ברכתנו אליכם בשם ה' כי תעשו ותצליחו לאחד וליישב, וכי תזכו לבנות וליישב כל בית ישראל בא"י. וכי תזכו וגם אנחנו לבנות בית מקדשינו עוז חיינו בב"א.²⁰

12 שיעורו, על-פי עניינו, 'יכשלו'.

13 וכל שכן.

14 ראה לעיל, הערה 10.

15 לא ידעתי פירושה. שמא יש להבינה 'בצירוף, יחד'.

16 על דרך הכתוב 'ומתהום רובצת תחת' (דברים לג יג).

17 למעלת כבודכם.

18 פלוני ופלוני. הכותב לא ידע. בשעת כתיבה, שמות השלוחים או שנתכוון לברר שמותיהם ולרשומם אחר-כך. לפי סיפורו של הרב אלנדאף, ביקר אוסישקין בעצמו בירושלים בשכונת התימנים נחלת-צבי, הרצה על חברת 'חובבי-ציון' ומטרתיה, וארגן בחירת שני צירים לכנסייה (פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 180).

19 הקדושה.

20 במהרה בימינו אמן.

שלוש אסיפות מסמך למאורעות הגליל העליון, תר"פ

נקדימון רוגל

מחברת דקה של בית-ספר, המצויה בארכיון תולדות ההגנה,¹ מחזיקה שלושה פרוטוקולים של אסיפות שנערכו ביישובי הגליל העליון בתחילת חודש ינואר 1920.² במחברת 14 עמודים כתובים בעט, מידי שלושה אנשים שונים. יד רביעית מחקה ותיקנה בשלושת הפרוטוקולים, כנראה כדי להכניסם לדפוס.³ 'תרגום' התאריכים נעשה בגוף הדברים בידי שאול אביגור. לא עלה בידי לזהות את הכותבים, אולם כתב-ידו של רושם הפרוטוקול של אסיפת תל-חי זהה לכתב-ידו של אחד מאנשי תל-חי שתרגם שם דפים מיומנו של יוסף טרומפלדור מרוסית לעברית וכתב את אגרותיו לוועדי ההגנה.⁴

מראשיתם של מאורעות הגליל העליון, באמצע חודש נובמבר 1919, הפצירו המתיישבים בחבריהם למפלגה, רובם מ'אחדות העבודה' וקצתם מ'הפועל הצעיר', ובוועד 'השומר' שישלחו אליהם נציגים מוסמכים שיעמדו על מצבם, יישבו סכסוכים פנימיים וישכנעו את המוסדות לכוא לעזרתם בכוח-אדם ובתקציבים לעבודה ולהגנה.⁵ ישראל שוחט, מנהיג 'השומר', לא נענה לפנייתם של חבריו בכפר-גלעדי ולהפצרותיו של יוסף נחמני, נציגו בוועד ההגנה בטבריה, ולא בא אל הגליל העליון.⁶ נחמני הגיע לתל-חי ב-17 בדצמבר, עם כמה מאנשי משטרת הרוכבים העברית, ושב לטבריה למחרת היום, עם האמהות והילדים של כפר-גלעדי ושל תל-חי שפנו דרומה. ב-3 בינואר 1920 בא לגליל העליון אברהם הרצפלד, שליח הוועד המרכזי של הסתדרות הפועלים החקלאית, 'למען הכיר היטב את המצב ולא במכתבים או ע"י שליח'. נראה שהמחברת היתה שלו, ומשום כך נרשמו בה שלושת הפרוטוקולים, אף-על-פי שהאסיפות נערכו במקומות ובמועדים שונים.

- 1 2489 תיק 51/1.
- 2 משפטים ספורים וה'כרוז לצעירים בארץ' פורסמו בתוך: ספר תולדות ההגנה, א, תל-אביב 1954, חלק ב, עמ' 905.
- 3 כמה מובאות מן המסמכים ראו אור אצל: נ' רוגל, תל-חי — חזית בלי עורף, תל-אביב 1979.
- 4 בסוגריים > < ניתנים להלן המשפטים המחקקים, שאפשר לפענחם.
- 5 להשוואת כתב-היד ראה מכתבו של יוסף טרומפלדור לחיים מרגלית קלורסקי, ח' בשבט תר"פ (28 בינואר 1920) בארכיון פיק"א, שבארכיון הציוני המרכזי [להלן: אצ"מ] J 15/5041; מכתב לוועדי ההגנה באילת-השחר ובטבריה, י"ט בשבט תר"פ (8 בפברואר 1920), בארכיון העבודה [להלן: א"ע] IV-104, תיק 6, ובא"ע IV-312, תיק 1, מסמך 10.
- 6 מכתב חברי כפר-גלעדי לוועד המרכזי של 'אחדות העבודה', ח' בחשוון תר"פ (1 בנובמבר 1919), א"ע IV-121, תיק 3 והאולטימטום לוועד המרכזי של 'אחדות העבודה', בחתימתם של יצחק פינשטיין וישראל לוי, בשם הקבוצה. למכתב זה אין תאריך, אך מתוכנו עולה שנכתב לאחר שוד הפרדים והנשק, ב-15 בנובמבר 1919. שם.
- 7 ראה מכתבו של יוסף נחמני לישראל שוחט (3 בינואר 1920), א"ע IV-112, תיק 13.

לפי התאריך הרשום במחברת, היתה הישיבה בעניין חמארה ב"ב בטבת תר"פ, כלומר ב-3 בינואר 1920, ואילו בסוף הפרוטוקול נכתב בקולמוס אחר: 'מודיעים באמצע שחמרה בוערת והישיבה נפסקה'. אין ספק ששריפת חמארה אירעה ב-4 בינואר, ומשמע שנפלה טעות בפרוטוקול. חבר חמארה, משה שפירא, גם הוא מאשר בזכרונותיו (ראה להלן) כי הישיבה היתה ביום בו נשרפה חמארה.

בין אסיפת תל-חי, שנערכה ב"ב בטבת (3 בינואר) ואסיפת כפר-גלעדי, ב"ב בטבת (8 בינואר), חלה התפתחות חמורה: ב-4 בינואר, אחרי פעולת-עונשין כושלת של כוח-משימה צרפתי, העלו הכדווים באש את שני צריפיה העזובים של חמארה ודלקו אחרי החיילים הצרפתים הנסוגים עד מטולה, ששימשה להם בסיס. רוב איכרי מטולה, אנשי חמארה שהיו במושבה ורוב רובם של פועלי מטולה נסו מנוסת בהלה לנבאטיה ומשם לחיפה, דרך צידון, צור וראש-הנקרה. גם אברהם הרצפלד נסחף עם זרם הפליטים, אך נשאר בנבאטיה וחזר למטולה ב-6 בינואר. הוא ירד לטבריה ב-10 בינואר וסיכם את רשמיו העגומים במכתב שנדפס גם ב'קונטרס'⁷.

מסמך א: אסיפת חמארה

ישיבת קבוצת חמארה ב' היתה בביתו של האיכר בקמן במטולה,⁸ כיוון שעד שבא הרצפלד לגליל העליון כבר היתה חמארה נטושה למעשה. ב-1 בינואר ראו בכפר-גלעדי את אנשי חמארה מתנהלים אחרי עגלותיהם בדרך למטולה, אך בתל-חי לא ידעו שהנקודה התרוקנה ממגיניה. בריבוי הלכו יוסף טרומפלדור וכמה מחבריו לחמארה. בבואם למקום, הפתיעו אותם כמה בדווים, הפשיטו את בגדיהם וגזלו את נשקם. ב-3 בינואר שוב הלכו כמה מחברי תל-חי לחמארה כדי להציל מן האספקה שנותרה בנקודה העזובה. גם הם נתקלו בבדווים ונמלטו כל עוד רוחם בם למטולה. הידיעות על נטישת חמארה סותרות והדעות חלוקות. חבר חמארה, משה שפירא, כתב בזכרונותיו כי הפינוי נעשה לפי פקודה.⁹ נתן זלדיס, שהיה אז בכפר-גלעדי, כתב לברל כצלנסון: '...רב חברי כפר-גלעדי ותל-חי דרשו כי תעזב חמרה וכי היא מקשה עלינו את ההגנה. חברי חמרה לא נשמעו והמשיכו להמצא שמה'.¹⁰ בדיווחו למרכז 'הפועל הצעיר' על תקרית ה-1 בינואר כתב גרשון חנוך: 'כבואם [טרומפלדור וחבריו] לחמרה לא מצאו שם אף איש למרות מה שהיו צריכים שמה להיות הרבה אנשים מאלה שעלו שמה לשם הגנה (כנראה שברחו כלם ועלו למטולה)'.¹¹ בישיבה של הוועד המרכזי של 'הפועל הצעיר', שהתכנסה ב-1 בפברואר, הגיב נתן פרנקל (חפשי) ברוגזה על

7 המכתב נחתם בראשי-החיבות א.ה.צ.; קונטרס, כב, ג' בשבט תר"פ. וראה להלן.

8 משה שפירא, במעלה, גליון (102) 5 (15 במארכ 1935); גליון (103) 6 (29 במארכ 1935). בשבת ה-3 בינואר בצהריים יצאו כמה מאנשי מטולה ועוזבי חמארה לעזרת כפר-גלעדי שהסתבך בתקרית עם חבורה של ערבים. משה שפירא, שהיה עם קבוצת התגבורת, כתב: 'בינתיים הגיעה ידיעה שהרצפלד בא והוא בתל-חי. הודיעו לנו, כי עלינו לעלות שוב בבוקר (יום א', 4 בינואר) למטולה, ששם תתקיים התעצות עם הרצפלד, בדבר גורל הנקודות'. שם.

9 שם.

10 ארכיון תולדות ההגנה [להלן: את"ה], תיקי אליהו גולומב, 4.

11 מכתב מן ה-4 בינואר 1920, א"ע IV-402, תיק 127.

דברים שכתב משה סמילנסקי ב'הארץ':¹² 'הוא כתב שחמרה נעזבה אחרי שנשרפה וזה לא נכון. היא נעזבה חודש ימים לפני זה. הם [אנשי חמארה] באו למטולה והלכו עלינו אימים'.¹³ למעשה, כפי שהעיד גם פנחס שניאורסון,¹⁴ החל פינויה של חמארה עוד באמצע חודש דצמבר 1919, וכיום הנטישה, ב-1 בינואר, לא היו שם אלא שומרים מעטים בלבד. וכך כתב משה שפירא לנתן חרובי, בשבוע השלישי של חודש דצמבר:

עכשיו לפי שמוסרים לי פה בטבריה בחמרה נמצאים 3 אנשים משלנו. האיגונטר החי העבירו ביחד עם הצעירות ו-3 צעירים למטולה, 2 במקרה נמצאים בטלחה [תל-חי] וכל הרכוש שומרים 3 במספר האנשים האלה. ההגנה מסרה לי שהציעו לפנייהם לחפור בורות ולהכביא [ולהחביא] הכל, אבל החבריה כנראה התנגדו ונשארו ככה, מה שבטלנות שאי אפשר לסלח אותה... החבריה כלל אינם יודעים להתנהג. כנראה, שיש גם יחסים רעים ביניהם ובין ההגנה. ברגע כזה היה צריך להתאסף במקום אחד ולהעביר רק מה שאפשר ולעזוב.¹⁵

הלבטים והספיקות בעניין חמארה עולים גם בפרוטוקול של האסיפה. שריפת צריפיה של חמארה ב-4 בינואר לא אפשרה עוד לחזור לנקודת-היישוב, ובריחתם של חברי חמארה עם פליטי מטולה פוררה את הקבוצה. הכירור שהחל במטולה ב-3 או ב-4 בינואר נפסק באורח דראמאטי ונמשך בטבריה ב-11 בינואר, ולשם הגיעו חברי חמארה, עם בהמתם, עיפיים וחולים מן המסע.¹⁶ בכירור סוכם כי 'כולם שבים לגליל העליון ונכנסים לאחד המקומות: כפר-גלעדי או תל-חי, להגנת המקומות, באותם התנאים של שאר החברים הנמצאים, עד שיבורר המצב'.¹⁷ החלטה זו נשארה על-גבי הנייר. ב"ט בשבט (8 בפברואר 1920) כתב יצחק טבנקין לחבריו במרכז ההסתדרות החקלאית:

אין לחשוב הרכה על חמרה. אם יסכימו או לא יסכימו, נקח את התקציבים ואת תוספת האנשים ונשיכם במטולה או בתל-חי ומחר נוכל להחליט אפילו מחדש לבנות... מה החליטו חברי חמרה עוד אינני יודע. היום אצלם אספה בטבריה.¹⁸

12 מ. ס-ק, 'גבורה', הארץ, 23 בינואר 1920: 'האחת [חמארה] לא עזבה את מקומה אלא כשאהלי הקרשים שלה — כי ל"קבוצות" כידוע, די גם באהלי קרשים — נשרפו.

13 הפרוטוקול (י"ב בשבט תר"פ/1 בפברואר 1920), א"ע IV-402, תיק 6. מובא בתוך: תל-חי — חזית בלי עורף (לעיל, הערה 2), נספח יא, עמ' 275-277.

14 פ' בן-יוכבד, קונטרס, כ, י"ח בטבת תר"פ.

15 א"ע IV-121, תיק 3. המכתב מובא במלואו בתוך: תל-חי — חזית בלי עורף (לעיל, הערה 2), נספח ו, עמ' 266-267. משה שפירא ונתן חרובי ירדו בדצמבר 1919 לדרום כדי לבוא בדברים עם המוסדות. שניהם שבו לגליל העליון והשתתפו באסיפת קבוצת חמארה. ראה דבריהם בפרוטוקול, שלהלן.

16 י.ב.מ. (יצחק טבנקין), קונטרס, כג, י' בשבט תר"פ.

17 א.ה.צ. (אברהם הרצפלד), שם, כב, ג' בשבט תר"פ.

18 א"ע IV-104, תיק יצחק טבנקין.

ושוב, בכ"ג בשבט (12 בפברואר) שאל טבנקין: 'מה בנוגע לחמרה? צריך לקבל את תקציכם בכל אופן ולשלוח אנשים'.¹⁹

מכל חברי חמרה, נשאר בגליל העליון מראשית המאורעות ועד סופם רק דוד דוכרינסקי. דוד מלמוד, אף הוא מפליטי חמרה, שב לגליל העליון עם תגבורת גדולה כ-28 בפברואר.²⁰ קביעתו של אלכס ביין כי חברי חמרה 'השתתפו בהגנת תל-חי עד הרגע האחרון',²¹ אינה מדויקת, ודבריו של דוד בן-גוריון כי 'חמרה הושמדה חרף התנגדותה ההרואית'²² אין להם אחיזה במציאות ונועדו, מן הסתם, לצורכי תעמולה בלבד.

ישיבת קבוצת חברי חמרה ב'²³ בהשתתפות חבר הזה"מ א. הרצפלד יום י"ב טבת תר"פ מתולדה. על סדר היום: קיום חמרה.

א. הרצפלד מוסר כי אמש באסיפה בכפר גלעדי התבטאו שמוכרחים היו לעזוב את חמרה בקשר למצבה האסטרטגי ולהעביר הכל לכפר גלעדי. יש גם דעות מתנגדות. הוא חושב להכריח להשאיר בחמרה ונחוץ היה לברר את הדרכים והאפשרויות לכך. הוא גם בטוח שינתנו האמצעים לסדור העבודה וההגנה במקום זה. לכן עלינו לדון אם אפשר להשאיר על המקום או מוכרחים לעזוב.

משה שפירא. חושב שמוכרחים לחכות איזה יום יומיים עד בירור המצב הפוליטי.

נתן חרובי. מוצא שאי אפשר יהיה עכשיו לשוב לחמרה מפני אי השקט בסביבה שודאי ימשך הרבה זמן וגם מפני שחסר הרבה חפצים באופן פרטי לחברים וגם למשק, ששדרו. הוא מציע שיעבירו הכל חוץ מהברקים [=הצריפים] מחמרה לקבוצות הקרובות. חברים מהקבוצה ישארו בתוך הקבוצות האלה וישתדלו, אם אפשר, לזרע שם בחמרה <אם אפשר יהיה>. בכחות משותפים של כל הקבוצות. ובגלל זה נשיב להם עבודה. על הברקים ישמרו שנים-שלשה אנשים. חוץ מזה נחוץ לעבד תכנית רחבה ומסוימת לבטוח חמרה להבא ולהשתדל להוציאה לפועל בזמן הכי קרוב.

א. הרצפלד חושב שהמצב הפוליטי הוא כמעט ברור, כי אנחנו נצטרך להמציא במצב מלחמה והגנה הרבה זמן וכנראה שנהיו [שתהיו?] מוכרחים לעזוב את חמרה וכל הקבוצה כמו שהיא תעבר על אדמת כפר גלעדי. עלינו לדרוש את הברקים מהמשרד [משרד מושבות הגליל] והקבוצה תעבד אולי בפני עצמה. ואז נחוץ לברר א) באיזה עבודה תתעסק הקבוצה ב) אם אפשר להשתתף בעבודה עם כפר גלעדי ג) לאיזה מקום תעבר הקבוצה מכאן. יש לחשוב – בכדי להשאיר בחמרה – גם אם תועיל רישת בנית חצר²⁴ סביב הברקים להגנת המקום.

<פתאם> מודיעים באמצע שחמרה בוערת והישיבה נפסקה).

19 שם.

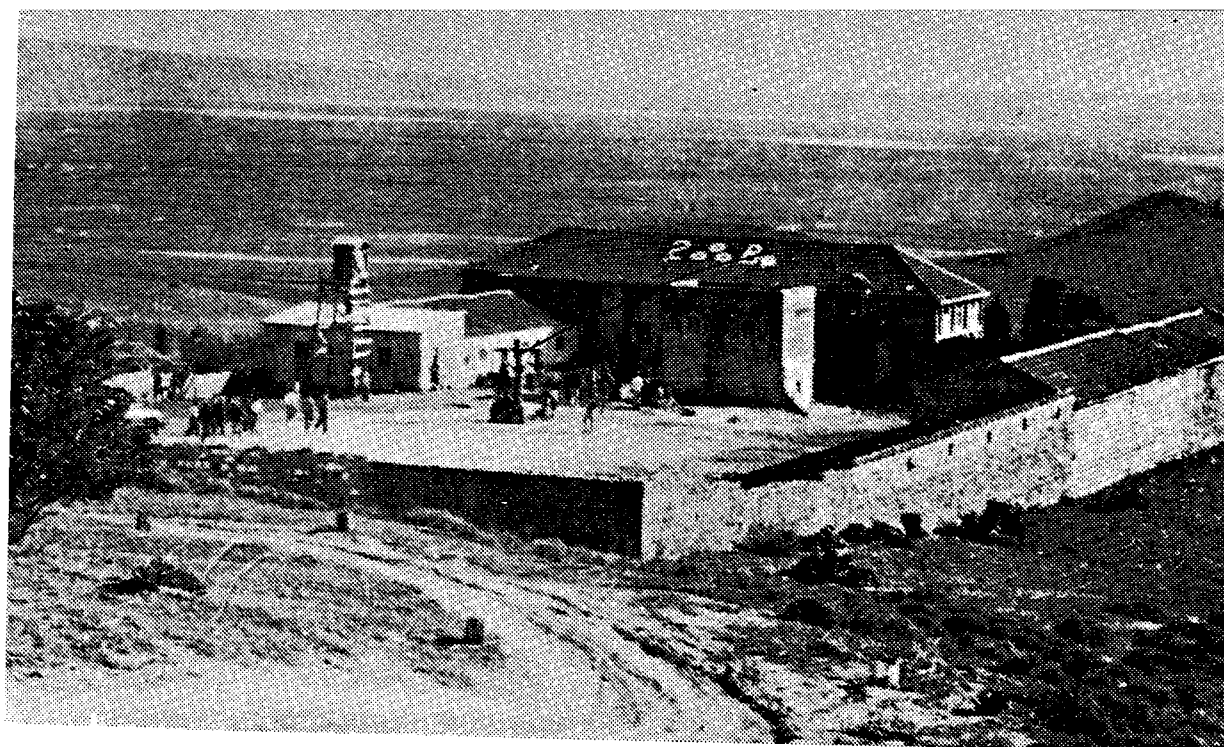
20 א' שוחט, אנשי העליה השניה, תל-אביב 1974, חלק ג, עמ' 279 ואילך.

21 א' ביין, תולדות ההתיישבות הציונית, רמת-גן 1973,⁴ עמ' 236.

22 במברק למפלגת הלייבוור, באמצעות משרד הברית העולמית של 'פועלי ציון' בלונדון, 12 במארס 1920. אצ"מ Z 4/1281/I

23 להבדיל מקבוצת חמרה של ישראל גלעדי, שעלתה לאדמות חמרה בשנת 1916.

24 הכוונה לגדר או חומת-אבן. שני צריפיה של חמרה לא היו מגודרים. בתחילת המאורעות נחפרה סביבם מעין תעלה. על כך כתב אהרן בן-ברק: 'קבוצת חמרה חפרה לה חפירת הגנה על-יד הבתים, אבל במקרה התנפלות של ארבעים-חמשים בדואים, מי יודע אם תעמוד חפירה זו', הפועל הצעיר, יג, גליון 11, 26 בדצמבר 1919.

חצר תל-חי בשנת 1920

מסמך ב: אסיפת תל-חי²⁵

בתחילת חודש ינואר 1920 היו בתל-חי 25 גברים ושלוש נשים.²⁶ באסיפה שהיתה ב"ב בטבת תר"פ (3 בינואר 1920) צפו ועלו השאלות שליוו את המשא-ומתן הממושך עם המוסדות — ועד-הצירים, 'המשרד הארצישראלי', יק"א והסתדרות הפועלים החקלאית — שנתבעו לסייע למגינים להחזיק מעמד במסיבות המדיניות והבטחוניות המיוחדות ולממן את תוספת כוח-האדם שנדרשה להגנת היישובים. אחת השאלות העקרוניות שהתעוררו בשיבה בתל-חי היתה: לשם מה באים האנשים לגליל העליון — ל'עבודה' או ל'שמירה' (הגנה)? נוסחת הפלאים של הרצפלד היתה — 'כל האנשים באים הנה לעבד במקום בקשר עם הגנה. ההגנה נחשבת לעבודה כיתר העבודות'. בלטה גם האופטימיות ששררה בנקודות עד למנוסת מטולה. האמינו כי דווקא אז היתה שעת-כושר לעבודת את היישובים בגליל העליון ה'צרפתי', להקים עוד נקודות באדמות יק"א ואף לרכוש אדמות אחרות.

המשא-ומתן עם המוסדות בעניין התקציב עתיד היה להימשך עד תחילת חודש פברואר 1920. ב-3 בפברואר החליט ועד-הצירים ליישב בגליל העליון 60 חיילים משוחררים מן הגדוד ולהקציב 80 לירות-מצריות לאיש, לשמונה חודשים, דהיינו 10 לירות-מצריות לאיש, לחודש.²⁷ גם יק"א הסכימה אז להקציב את הכסף הנדרש להחזקת חמישים איש במטולה. ב-25 בפברואר נתקבלה

25 לגלילי המשא-ומתן על 'התקציב לעבודה', ראה: תל-חי — חזית כלי עורף (לעיל, הערה 2), פרקים 6-7.

26 יומן תל-חי, 4 בינואר 1920.
27 אצ"מ Z 4/1536; אצ"מ L 3/300. יק"א נדרשה להקים 'סוכות' לאכסונם של האנשים שיתוספו בקבוצות. שם.

באסיפה המשותפת של הוועד הזמני ליהודי ארץ-ישראל וועד-הצירים החלטה להגן על הנקודות הישוביות על ידי הגדלת כחות העבודה.²⁸ חילוקי-הדעות על חלוקת התקציב לסעיף 'עבודה' ולסעיף 'הגנה' לא נסתיימו, למעשה, עד יומה האחרון של הגנת הגליל העליון, באדר תר"פ.

אספה י"ב טבת.

הרצפלד, מוסר דעתו ביחס למצב וכן יחס החברים. אין איש מאתנו וכן מן הצד חושב על עזיבת המקום. שמחים הכל, כששומעים שהחברים עומדים על משמרתם וסומכים כי כן ימשיכו. איך לבא לעזר לפנה' זו? – לו יכלנו להעביר פה גדר,²⁹ בודאי היה זה הדבר היותר טוב ואולם זה אינו מציאותי. 'לע"ע' וע"כ עומדת השאלה, כיצד להשתמש בהזדמנות זו לחזוק המקום. החזוק הוא כעת בקשר עם המצב בלתי הרגל, דעתנו בקצור היא – מציאת אפשרות לנצל המצב לבצור עמדתנו פה. כאן אנו צרכים למצא פתרון ממשי לשאלות אלו. יכול להיות חזוק בצורת משמר. חסרונות הדבר – אי השתתפות השומרים בבנין אינה מקרבת אותם למקום. ברגעי שקט ירגישו השומרים את עצמם כמיותרים. זו הדרך אינה רצויה ביותר. צריך להשתדל כי השומרים יהיו גם עובדים בשעות שקט.

כהן.³⁰ חזוק המקום לשם בצור העמדה במובן סטרגי בסדור המים ובנין חצר.³¹ חוץ מזה אפשר לסדר עבודות כסקול, עקירת סדריות, נטעת אקליפטוסים וכ"ה צריך לסדר את האנשים באופן יותר טוב.

טרומפלדור. דעתו ג"כ כי אין צרך במשמר, שרק ישמר. בזמן אי-שקט – חלק יעבד וחלק ישמר, בזמן שקט כלם יעבדו. מוצא כי אין אפשרות לקבע באספה תכנית עבודה. מוצא 'צרך' אפשרות נצול 'המצב' הרגע – לסדור עוד מספר קבוצות בסביבה והגדלת מספר האנשים.

הרצפלד. טרומפלדור מחלק את העבודות לזמניות – למצב, כמובן בהתאם לעתיד ועבודות קבועות. גם העבודות הזמניות צריכות להיות לתועלת עתיד המקום. בענין החצר והמים – זהו ענין פקידות יק"א ולא ועד הצירים. מציע להגיש דרישה זו לפקידות בשם הקבוצות בתמיכת המרכז וגם המשרד וכ"ה. הדרישה צריכה להיות תקיפה. ענין 'אמת' המים הוא מסופק. מבקש להראות את העבודות, שהן מקומפוטנציה של ועד הצירים.

מציעים: בור לזבל, עקירת סדריות, סקול אבנים, תקון תעלות וכ"ה.

הרצפלד: מוצא, כי המשרד וועד הצירים לא יסכימו לעבודות כאלו. המשרד הציע: משתלות והגדלת תבואות קיץ. חשבו כי נגדיל את תל-חי לעוד 10-15 איש. משתלה של 100 אלף שתיל, עוד 7-8 איש מקסימום. אנחנו מעונינים שהעבודות תהיינה לתועלתנו לעתיד המקום.

28 אצ"מ J 1/8785/IV

29 ראש ועד הצירים, מנחם אוסישקין, העלה בשיחה עם מפקד המימשל הצבאי, הגנרל לואי בולס, אפשרות לשגר לאיזור הצרפתי, או לקרבתו, יחידה מן הגדוד הארץ-ישראלי. הגנרל בולס שכנע את אוסישקין שלא תהיה בכך תבונה פוליטית. ראה דברי מ' אוסישקין באסיפת הוועד הזמני ליהודי ארץ-ישראל, שם.

30 קלמן כהן, חבר קבוצת באום-כהן שהתיישבה בחצר תל-חי בקיץ 1918 וה'מוכתר' של הנקודה.

31 אספקת המים אל תל-חי היתה ממירמיעין שזרמו באמת-מים פתוחה ונקו בבריכת-בטון קטנה, מחוץ לחצר. אמת-המים נפרצה או חובלה לעתים קרובות. כך היה גם אור ליום ב', י"א באדר תר"פ. באגף הצפוני של החצר היו דלתות וחלונות רבים וצריך היה לחסום את האגף המסוכן הזה בחומת-אבן, היא ה'חצר'. ברשימתו 'למשמר' כתב אהרן שר: 'יש הכרח לגדור את תל-חי בקיר אבן מצפון הבית מצד הדלתות והחלונות, המכבידים כל כך על ההגנה' (קונטרס, כ, י"ח בטבת תר"פ).

כהן ובסין³² מוצאים כי אין עבודות אחרות מלבד משתלות. הגדלת תבואות-קיץ אינה אפשרית. ירקות ג'ב' לא.

כהן : מציע סדור מחלבה. קשי הדבר עבודות הכנה הן יותר בטוחות <מקציר> מזריעה.

טרומפלדור : מצטרף לדעתו.

כהן : מדבר על נטיעת אקליפטוסים. עד 7000 עצים.

הרצפלד מראה על אי-אפשרות לדרש עבודות הכשרה. לדעתו אפשריות שתי עבודות. משתלה ונטיעה. מציע לכתב מכתב לוועד הצירים.

הצעה להחלטה : כל האנשים באים הנה לעבד במקום בקשר עם הגנה. ההגנה נחשבת לעבודה כיתר העבודות.

הצעות עבודה:

1. משתלה ל-100 אלף שתיל.

2. נטיעת 50 דונם אקליפטוסים.

3. סקול זמני עד התחלת הנטיעה (ועקירת עשבים).

למטרת סדור האנשים הנוספים אנו מציעים לבנות וכ"ה (בתוך החצר – שלשה חדרים)³³ מכתב לפקידות: אחר ברור המצב החלטנו, כי אין אפשרות להגן על המקום בלי חצר ובלי מים, שער ברזל³⁴ בנין החדרים מתחת לקונטרה <כהן מציע לבני> הצעה ג. דאגת סדור החברים הנוספים נופלת על אנשי המקום. הצעה ד. שחברי המקום יכינו רשימת החברים הרצויים להם.³⁵ מוסרים לוועד הצירים, כי בודאי תהיה כאן אפשרות רחבה של רכישת קרקעות וסדור נקודות חדשות. (בהשתמשות המצב הפוליטי).

מסמך ג : אסיפת כפר-גלעדי

על אסיפת כפר-גלעדי, שנערכה ב-8 בינואר, כלומר אחרי מנוסת מטולה, יש בידנו גם עדויות ממקורות אחרים. כתב על כך נתן זלדיס :

... תכף התאספנו. הבענו את מחאתנו העזה נגד היחס הרע אלינו, על הרשלנות מצד ועד ההגנה, על אי התאמת העבודה בינו ובין ההסתדרות החקלאית. דרשנו עלית מגינים חדשים בסכום של 50 איש לנקודה, השגת תקציבים לזה, צרך בסידור גדוד של מגינים בסך 300 איש וכי את המקום לא נעזוב... התחלנו לדרש כי יעלה מי שהוא מועד ההגנה המרכזי אלינו. ילמד את המצב, ידע כי דרישותינו צודקות, ימלאו [אותן] וייתחסו אלינו ביתר אומץ.³⁶

32 משה בסין, חבר קבוצת הפועלים מפתח-תקוה ששלח המרכז החקלאי להשלים את קבוצת תל-חי המדולדלת. בין חבריה של קבוצה זו היו שניאור שפושניק, שנפל ב-12 בדצמבר 1919, יעקב חפי וירחמיאל צימבל. ראה: א"ע IV-121, תיק 3, מסמך 1.

33 הצפיפות בחזרייה-מגורים של חצר תל-חי היתה רבה. אי-אפשר היה להשתמש למגורים באורווה וברפת המרווחות, שכן עד ליום האחרון היו בתל-חי פרות ובהמות-עבודה.

34 שער-העץ ניזוק ב'חקירת הפרשים', ב-17 בדצמבר 1919.

35 כשבוע אחר-כך כתבו חברי קבוצת תל-חי לוועד המרכזי של ההסתדרות הפועלים החקלאית וביקשו שיודיעו ויבדילו היטב לאלה הנשלחים אליהם לעזרה כי הם נשלחים 'אך ורק למטרת ההגנה, אשר ישארו בכאן עד להשתנות המצב לטובה...', שכן חברי הקבוצה רוצים להיות חופשים בבחירת החברים. א"ע IV-121, תיק 2.

36 את"ה יתיק אליהו גולומב, 4.

בתל-חי היה הדיון ענייני ורגוע ואילו בכפר-גלעדי הוא גלש מיד מענייני עבודה לשאלה העקרונית בדבר המשך העמידה, תכליתה ותנאיה. וכך כתב מאיר קוזלובסקי לאשתו:

יש ניגודים בינינו ובין חברי המרכז [החקלאי] ביחס לסידור הגליל העליון. אנו עומדים על הגנת הכבוד הלאומי שלנו מבלי לעשות חשבונות של עבודה והמה רוצים דוקא לעשות חשבונות...³⁷

אין תימה אפוא שבשוכו לגליל התחתון הדגיש אברהם הרצפלד בדיווחו את ההבדל בהלך-הרוחות בכפר-גלעדי ובתל-חי:

בכפר גלעדי, החברה נרגזת מאוד. מרמים אותם במכתבים, מבטיחים להם לשלוח צרכי אוכל, אנשים ואין כלום... הם דואגים מאד לקשי העמדה. ונוטים לחשוב שאנו כלנו איננו מסורים די לעניין ועוזבים אותם לנפשם בלי שום עזרה... תל-חי, אם כי פה המצב פחות מתוח, אבל גם פה מתאוננים על חוסר השתתפות הגונה מצדנו.³⁸

פרטיכל אספת כפר גלעדי י"ז טבת.
פרנץ:³⁹ מציע לברר את המצב ביחס להגנה.
יהודה:⁴⁰ אפשר לדבר על סדור המקום באופן זמני.
כ"ץ:⁴¹ מכיון שהחלטנו להשאיר על המקום⁴² לכן עלינו לדרש שאף לאחד אסור לעזב את המקום ואח"כ לדבר על סדור המקום בעבודה.

37 את"ה 51/1. כבר בתחילת המאורעות, ביקש 'השומר' להטיל את הגיוס על ההסתדרות החקלאית. וכך כתב יוסף נחמני לישראל שוחט ב-3 בינואר 1920: 'מה שנוגע להגדלת הקבוצות עליידי עבודה, בטח הסתדרות החקלאית תתעסק בזה ואין לנו מקום במו"מ הזה'. א"ע IV-112, תיק 13.

38 א.ה.צ., קונטרס, כב, ג' בשבט תר"פ.

39 פרץ ון דן הורן, סטודנט לתיאולוגיה מהאג, שבא לארץ-ישראל לפני מלחמת-העולם והשתקע בה מתוך הזדהות עמוקה עם העם היהודי ועם הציונות. הוא היה בכפר-גלעדי במשך כל ימי המאורעות בגליל העליון. יומניו שמורים בידי בנו, צבי. לדבריו של צבי ון דן הורן, לפני שנים רבות 'שאל' ש' סבוראי את הפנקסים הנוגעים לשנים 1919-1920 ומאז נעלמו ואינם.

40 אין לזהותו בוודאות, אך אפשר שהיה זה חבר כפר-גלעדי יהודה צרפתי. ראה בהערה הבאה.

41 נראה שהדובר היה ישראל(נ?) כ"ץ. במכתב שנכתב בטבריה ביום שישי י' בשבט (30 בינואר 1920) סיפר כ"ץ: 'ואלה הן החדשות האחרונות: מפני הגשמים הרבים בזמן האחרון והבקורים התכופים של הצבא בכפר הערבים בסביבתנו שקט ושלום שוררים. כבר היום השני שלא יורד גשם הדרך נהיתה יותר טובה והחליטו לשחרר איזה אנשים שצריכים להיות אצל רופא וגם כאלה שיש להם ענינים נחוצים מאד. ביניהם אני, יהודה, יהושע ועוד...'. נראה שהשלשה, שהיו מראשי המדברים באסיפת כפר-גלעדי, לא חזרו עוד לגליל העליון. א"ע IV-312, תיק תל-חי, 1.

42 החלטה זו נתקבלה באסיפה שנערכה בכפר-גלעדי לאחר היוודע דבר המנוסה ממטולה: 'בכפר-גלעדי, אמנם, עלתה על הפרק שאלת העזיבה, הבריחה למטולה, אך היא נדחתה ברוב גדול של חברים. כמו כן לא נתקבלה ההצעה לרכו את שתי העמדות במקום אחד. כאן אף הוצע לירות בחברים שיאמרו לנטוש את משרתם ברגע המסוכן'. יומן תל-חי, 4 בינואר 1920, מחיי יוסף טרומפלדור, מהדורת מ' פוזנסקי. והשווה דבריו של נתן זלדיס: 'בכפר-גלעדי העיר חבר גד [אביגדורוב] את השאלה להשאיר או לסגת... והציע לסגת למטולה. אני התנגדתי לזאת בכל תקף. התעורר ויכוח חריף. הציעו להתרכז בתל-חי. יהושע הודיע כי אין לעזב את המקום ומי שיעז לרדת ירה יירה'. את"ה תיקי אליהו גלומב, 4.

יהושע: ⁴³ צריך לקבע את כמות האנשים הנשארים על המקום והעבודה. יואל: ⁴⁴ צריך לדעת כי מלבד אנשים נחוצים פרודוקטים ואת זה צריך לסדר ולדאג לזה. הרצפלד: על כמות גדולה של אנשים אין לדבר. המציאות אינה מרשה לצבור הפועלים לשלח הנה הרבה אנשים. <אם ישלחו הנה הרבה אנשים> זה גם יזיק לחיי ולסדור המקום. צריך לדאג לסדור המקום ולהגנתו נגד השודדים, צריך לסדר כל זאת ביחס לכחתינו. לכ"ג הוא חושב על 25 אנשים שיספיקו להגן על המקום בפני שודדים ובעבודה האפשרית הלא מסודרת וקבועה. אנו נצטרך <להגן עליהם> לטפל בסדורם. המינימום הוא 25 איש מזוינים ולחדש ימים צרכי אכל וגם בגדים לשם המשכת הקיום – למען לא יתנונו.⁴⁵ הכרחי לנו סדור זה בצורה קבועה גם למען ספוקנו אנו: אם נמלא את המוטל עלינו תהיה לנו היכולת גם לעבד.

יהושע: אם לחשב על התנפלות צבא מסודר כ"א [כי אז] אין לנו מה לעשות פה. אבל גם נגד שודדים 25 איש לא מספיק. המינימום הוא 50 איש למקום למען הגנה על המקום בלי מקרים יוצאים מן מהכלל. צריך לא להחמיץ את הזמן הקצר שנוצר ע"י ביאת הצרפתים, לסדר <הגנת> רשימת מגינים על המקום ואת השאר לשלח. אם אין אמצעים להשיג כ"א אולי כדאי למכר פרדות וכדומה לזה כי בלאו הכי אין עבודה קבועה. קחלובסקי: ⁴⁶ על ערך הבטחות האמיר אין לבטח כי מקרה חמרה יוכיח לנו. על עבודה לשכח כעת. צריך כעת לבנות ולכן להראות להם כי מוכנים אנו למות יותר קל מאשר לותר ולהכנע. כי תמיד הם יהיו שכנינו. אנו צריכים להעביר הכל למתולה להביא עוד 200 איש למושב, מתבצרים שמה ושמה נגן נגד כל כחות הערבים המרובים. והערבים תמיד יתחשבו אתנו. לא בכח משרדינו לעשות זאת כ"א [כי אם] צריך לפנות לממשלה הצרפתית שבמקום הצבא המאורגן יחזיקו שמה פחות צבא ועל חשבון זה לתת נשק לצעירים העברים שיגנו על הסביבה עד הנשימה האחרונה והאיש האחרון. כל זה מכון להוכיח לערבים שאנו לא נותר על שום דבר וכי נלחמים אנו בהם.

דוברינסקי: ⁴⁷ אנו לא מוכנים להמית ולמות. אנו כאפס בגליל העליון ואין לנו כח להגן. יכל להיות שכדאי לעזוב את המקומות. המצב אינו ברור לגמרי. נחכה לעתיד שיברר לנו את המצב. קשה להאמין שיגרשו כעת את הצרפתים ואם יגרשו כי אז אין לנו מה לחשב על דבר הגנה. יש לנו עכשיו רק ענין של סדור עבודה. זיד: כבר העירוני על נתונה זו פעמים אחדות באספות הקודמות. מעביר פרלל בין הצ'רקים שידעו לעמוד על נפשם ורכשו עמדה חשובה בין הערבים, לא רק בנשקם כ"א בעקר ברכו מושבות במקום אחד. <אנחנו> יכל להיות שאצל הערבים תוצר דעה מתנגדת ליהודים בארץ, לכן עלינו לדעת להוכיח לאחרים שיש כח מתנגד להם, צריך לפרסם ידיעות על מצבנו הנוכחי, על רצון הערבים למחוק 4 נקודות עבריות בארץ ואז נדע מה חושבת 'ממשלתנו' לעשות. צריך לדעת כי ישנו צבא רב לערבים, הצרפתים יעזבו את הסביבה, הפוליטיקה תפסק ואז מה עלינו לעשות? – להתחזק. מלבד העבודה אין לי כלום בחיי. אנו לא עובדים ולא נעבוד גם בקרוב וזה יגרם לעזיבתנו את המקום. אם לא נעבוד לא יהיה לנו מה לאכל ואין לי מה לדרוש

43 לא עלה בידי לזהותו בוודאות. ראה לעיל, הערות 41, 42.

44 נראה שהדובר היה יואל הייביש.

45 יוסף טרומפלדור העריך כי רצויים 40-50 איש בכל אחת מן העמדות. יומן תל-חי, 4 בינואר 1920. בסוף חודש ינואר, כשפינו הצרפתים את מטולה, ביקש טרומפלדור 100 איש כדי לתפוס את המושבה ולהחזיקה.

46 הצעתו של מאיר קחלובסקי, מאנשי 'השומר', לפנות לצרפתים היתה מקורית ויוצאת דופן, שכן מן היום הראשון ועד האחרון ביקשו המגינים להימנע מעימות גלוי עם המוסלמים והצחירו וחזרו והצחירו על הניטראליות הגמורה שלהם בסכסוך שבין הבדווים ובין הצרפתים והנוצרים.

47 רוד דוברינסקי היה היחיד מבין חברי המארה שלא עזב את הגליל העליון.

מלבד מיליציה. צריך לשים לב למצבנו זה המשונה, להוכיח לערבים כי חזקים אנו, כי יודעים אנו להגן על עמדתנו, אסור לעזוב אף מקום אחד כדי לא להחלש. צריך לסדר את המקום בטחנה מאבנים⁴⁸ ובתים הכרחיים למקום. החלטתי: אנו בעד זה להשאר במתולה, להביא אלמנט בריא, אנו רוצים לעשות איזה דבר יוצא מהכלל מפתיע, ואם לא — כי אז תקף להודיע לנו ואנו נודיע לערבים כי עוזבים אנו את המקום ועוזבה זו תהיה בכבוד. ברעת האפס של החלשים צריך להלחם בכל האמצעים.

ולפזון:⁴⁹ צריך לקבל החלטות ולא להתוכח סתם. להצעת קולובסקי היה אולי מקום אבל מתנגד אני לזה כי ברגע היותר קריטי החלטנו לא לעזוב את המקום ומהחלטתנו זו לא נזח. אין לנו להתמהמה בזמן. צריך להביא עוד אנשים הנה למען סדר את האנשים הנמצאים פה וגם להמציא פרודוקטים הנה. יחד עם זה עלינו להחליט כי נשארים אנו כאן עד הרגע האחרון לא נזח פה, צריך להמציא פרודוקטים אין לסדר תכניות כ"א של הגנה על המקום בהכרה כי כאן יכל כל מגין למצא את מנוחתו. אנו דורשים מפה בכל תקף כי במשך הימים 2-3 היותר קרובים צריך להמציא הנה 100 אנשים עם נשק, דרך צידון או אילת את הדרך יבחרו המומחים.

יהודה הרועה: איננו צריכים לשכח כי את גבול גליל העליון אנו שומרים ויכלים להיות מקרים שנזהיה מוכרחים לעזוב גם בגליל התחתון עמדות אם יתנפלו עלינו. אנו לא נעזב אף עמדה מעמדותינו. מוכרח חבר הועה"מ לנסע מפה ולשלח אלינו תקף אנשים וגם פרודוקטים. מפה לא נזח כי זה יכל לגרם לתנועה כללית מכל הארץ ולעזיבתה.

יהושע: מסכם את כל ההצעות, «מוסר» מודיע כי רצינו לפרסם כרוז לצעירי הארץ המודיע כי את הכל עשינו, המוסדות לא נענו לנו ולכן אנו דורשים עזרת צעירי הארץ להגנת הישוב. הרצפלד: קשה לי להתוכח אתכם מפני שאני מכיר היטב את המצב ולא מפני התנגדותי אליכם. יש פה לדבר על המציאות פה. בהצעת קולובסקי לא אגע למרות המעשיות שבו, מפני שאיני יודע איך יצא דבר זה לפועל. מתנגד אני כמכם לעזיבת מקומותינו. אנו לא נחפץ לעזוב את מקומותינו. המציאות היא כך שלדבר כעת על מאה איש אין מה. כי אינם. הוא מציע עוד פעם על החזקת 50 איש גם בנשק וגם בפרודוקטים למען מלחמה בשודדים. כל זה הוא למען החזקת במקומות ולתמך באנשים במקסימום של זמן ואמצעים ואם נרבה את מספר האנשים זה יכניס יותר בלבול ויותר רע «לאנשים». כשלעצמי אינני מתנגד להצעותיכם. צריך רק להצטמצם לשם הוצאת הדבר לפעל כהוגן.

יהודה: אנו לא נעזב את מקומותינו, לא נשנה את החלטותינו, נגיש את הגדוד, נעשה את כל מה שנוכל למען החזקת מעמד, נמכר את המשק למען המשיך קיום עלוב למען הגן על המקום. (זוהי דעת הרב של המגינים). יואל: המינימום הוא 50 איש למקום. אם יש אפשרות טוב ולא אין שום הגיון בהגנת המקום. «החלטה» זיד: להביע אי אמון בועד ההגנה. הרצפלד ואחרים יעשו דבר מה אבל לא הכל. כשהיתה התנפלות בתל-חי אחד מחברי ועד ההגנה⁵⁰ אמר שמוטב למות מאשר להמסר לערבים בעזבו את המקום שכחנו וכיום אינו מטפל לגמרי בעניינינו. אין לנו אמון באף אחד מהאנשים שאינם חיים אתנו. כיום. הוא מציע לפרסם כרוז ששלוח מיוחד יפרסם אותו בנסעו ממקום למקום, ובגדודים. אנחנו היינו בעלי משמעת אבל הסתדרותנו לא ידעה לסדר משמעת וגם ועד ההגנה לא מלא את תפקידו. הרצפלד: מכחיש בכל תקף קבלת מכתבים מפה לועד המרכזי. הוא מודיע כי הועד המרכזי הראשון החליט להגדיל את מספר האנשים בנקודות שלנו «כל» הפעולה החיובית מוצאה מועד המרכזי. ישנה פה אולי

48 הכוונה היא לריחיים של יד. גם כשהיו להם חיטים, נזקקו אנשי היישובים לטחנות שבכפרי הסביבה.

49 אפשר שהדובר היה חבר 'השומר' יהודה וולפזון.

50 נראה שזייד התכוון ליוסף נחמני, ראש ועד ההגנה בטבריה, שעלה לתל-חי ב-17 בדצמבר 1919, הסתבך בתקרית הפרשים וחזר למחרת היום לדרום. מאז ועד לסופם של המאורעות הוקיר נחמני את רגליו מן הגליל העליון.

אינטריגה של מי שהוא אבל אני מוחא נגד זה בכל תקף. אני קשור בכל נימי לאותם הענינים כמוכם וכמו יתר האנשים שעניני המקום והגנתו קרובים ללבו. בתור חבר הועד המרכזי באתי הנה ולא בתור איש פרטי. שום ידיעות לא קבלנו מה שכן קבלנו היה באופן בלתי ישר. אצלנו החלט <לשלח הנה ציר מיוחד> לנסע הנה למען הכיר היטב את המצב ולא <מאחר> במכתבים או ע"י שליח. יהושע: כנראה שהרצפלד לא הבין היטב את דברי זיד בנוגע לאי האמון זה מכון לא לועד המרכזי כ"א לועד ההגנה ולא לא"א [לאף אחד] מחלט כ"א שאין אנו מאמינים ביכלת פעולותיהם. ולא שהיה להרצפלד על מה להתרגז. אסוננו הוא כי בענין זה פועלים רק אנשים אחדים ואינם משתפים אנשים אחרים הראויים לענין זה. מפליא שאינם משתפים בענין זה את הוה"מ [הוועד המרכזי] של א"ה [אחדות העבודה]. זיד: מציע לפרסם הכרזה בעונה אחת עם עבודת ועדינו. יהושע: מתנגד לכך באמרו כי זה כעין אי אמון בועדינו. הצעה: אנו מוסרים כרוז לפרסום שיפרסמוהו אם לא יוכלו לגייס 100 אנשים, פרודוקטים ונשק במשך שלשה ימים.

דרישה והחלטה: בשתי הנקודות נחוץ סכום של 100 איש. נחוצים: נשק מכל המינים כדורים רבים, צרכי אכל לכל הפחות לחדש ימים. כל זה מוכרח להופיע בכפר גלעדי במשך שלשה ימים. ולא – אנו נפרסם כרוז שמעבר לעמוד זה.⁵¹

העתקת הכרוז

כרוז לצעירים בארץ

אנו עומדים על משמרתנו זמן ידוע והחלטנו להמשיך את ההגנה בגליל העליון עד הרגע האחרון. עד אחרון האיש נתנגד לאויב המקיפנו ולא נזח מפה עד נשימתנו האחרונה. פנינו למוסדות הצבוריים ולא נענינו. ועד ההגנה מחסר יכלת מפאת הפרעות שונות ממוסדותינו, לא הושיט לנו את העזרה הנחוצה. אי לכן אנו פונים אליכם, צעירי הארץ, שרגש של אחריות ועלבון מפעם בכם לחוש לעזרתנו כי כל אחור בזמן יכל להאבידנו. נחוץ לנו: אנשים, כסף ונשק עם כדורים רבים. כפר גלעדי ו"ז טבת תר"ף. קבוצת תל-חי⁵² אינה מסכימה לעצם הכרוז. <היא מוצאת כי הפניה ל'צעירים' אינה מובנה לגמרי. צעירים. היא מוצאת כי> אולם גם היא דורשת להשתדל להגביר את <הפעלה לחזק> העבודה לשם חזוקתו ובהקדם האפשרי.

51 הכרוז המקורי, שנכתב גם הוא באותו קולמוס, מצוי בא"ע IV-312. תיק תל-חי 1. ההבדל היחיד בין הנוסחים הוא שבכרוז המקורי כתוב 'לבוא לעזרתנו' ואילו בהעתק שבמחברת הפרוטוקולים כתוב 'לחוש לעזרתנו'. אף-על-פי שהוחלט לגנוח את הכרוז, שלחו אותו כנראה לישראל שוחט והוא הראה אותו למנחם אוסישקין: 'הפצנו להוציא כרח לקהל. הראתי אותו גם לאוסישקין, על כל זה לא ענו לנו כלום'. מדברי ישראל שוחט באסיפה העשירית של הוועד הזמני ליהודי ארץ-ישראל. אצ"מ J 1/8785/IV

52 תוספת זו נכתבה בידי רושם הפרוטוקול של אסיפת תל-חי.

ביבליוגרפיה

הכותל המערבי — ביבליוגרפיה נבחרת

רות פ' גולדשמידט-לעהמאן

בביבליוגרפיה זו רוכזו הספרים, החוברות והמאמרים החשובים ביותר שעניינם האספקטים השונים של הכותל המערבי — שריד בית-מקדשנו. אין היא כוללת חומר על הרה"בית והמקדש, שהם נושאים הראויים לרשימות ביבליוגרפיות נפרדות.

במדורים השונים כונסו פריטים לפי אספקטים שונים, כגון: היסטוריה, ארכיאולוגיה, הכותל בהלכה ובאגדה, בספרות, בשירה וכיוצא באלה.

יש להדגיש שמצויים מאות פרסומים על ירושלים והרה"בית, שנכתבו במשך הדורות על-ידי היסטוריונים ועל-ידי נוסעים יהודים ולא-יהודים, ובהם רמזים או תיאורים קצרים על הכותל. מן החומר הרב הזה, אשר נבדק לצורך הביבליוגרפיה הזאת, הבאנו רק מבחר פריטים שיש בהם חידוש או עניין מיוחד. תיאורים רבים של נוסעים נוצרים כבר רוכזו בשנת תשכ"ו בספרו של מ' איש-שלום, 'מסעי נוצרים לארץ-ישראל' חומר עצום בכמותו מצוי גם בכתבי-עת ובעיתונות. גם מן המקורות הללו, שמרובים בהם החזרות, הבאנו בעיקר את המאמרים החשובים ביותר, במיוחד מן השנים 1929-1931 ו-1967.

קיצורים

ארץ-ישראל	ארץ-ישראל — מחקרים בידעת הארץ ועתיקותיה, ירושלים החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, תשי"א-
העולם	העולם — שבועון עברי רשמי של ההסתדרות הציונית, א-לב, תרס"ח-תש"י.
התור	התור — שבועון מזרחי, א-טז, ירושלים תרפ"א-תרצ"ו.
ירושלים-לונדון	ירושלים — ספר קבוצת מאמרים, בעריכת א"מ לונדון, א-יג, וויען תרמ"ב-תרע"ט.
לוח א"י	לוח ארץ ישראל, מאת א"מ לונדון, א-כא, ירושלים תרנ"ה-תרע"ו.
לוח ירושלים	לוח ירושלים, בעריכת דב נתן ברינקר, א-יב, ירושלים תש"א-תשי"ב.
מחניים	מחניים — ילקוט הרבנות הצבאית, צה"ל (אין תאריך).
נועם	נועם — במה לבירור בעיות בהלכה, ירושלים, מכון לתורה שלמה, תשי"א-
סיני	סיני — ירחון לתורה, למדע ולספרות, ירושלים, מוסד הרב קוק, תרצ"ז-
עמודים	עמודים — בטאון הקיבוץ הדתי, תל-אביב תרצ"ח-
ציין	ציין — מאסף החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה, א-ו, ירושלים תרפ"ו-תרצ"ד.
קדמוניות	קדמוניות — רבעון לעתיקות ארץ-ישראל וארצות המקרא, ירושלים, החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, תשכ"ח-

American Jewish Year Book, Philadelphia 1899-

AJYB

- 15 ש' בן-ציון, הכתל המערבי — בדברי ימי ישראל ובמסרתו וספרותו, תל-אביב, אמנות, תרפ"ט [136 עמ'], תרצ"ז.
- 16 ש' בעקער, דער כותל המערבי, תל-אביב 1955 [16 עמ'].
- 17 ע' ברושי, 'לתולדות הכותל המערבי', ירושלים — אתרים קדומים, תל-אביב, תרבות — וחינוך, תשכ"ז, עמ' 17-9.
- 18 ג' גורא, 'אל הכותל המערבי', שערים, יז, גליון 4896 (תל-אביב תשכ"ז), עמ' ה.
- 19 [א"צ גינצברג], אחד-העם, 'ליד הכותל', ספר ירושלים, בעריכת א' ומ' תלמי, תל-אביב, 'עמיחי', תשט"ז, עמ' 185.
- 20 א"א גרינוואלד, 'כותל המערבי', טוב ירושלים — עניני ארץ ישראל, אונגוואר תרצ"ד, עמ' ח-יא.
- 21 גרשום בן אשר, 'לירושלים', ספר יחוס הצדיקים, מנטובה שכ"א, עמ' פ-צד.
- 22 ב"צ דינבורג, "'בית תפלה ומדרש" ליהודים על הר הבית בימי הערבים', ציון, ג (תרפ"ט), עמ' 55-87.
- 23 מ"ע דרוק (עורך), אלבום הכותל המערבי, ירושלים, משרד הדתות [אין שנת הוצאה, אין מספר עמודים].
- 24 י' האורחי, 'הכותל המערבי', ירושלים אשר בחרתי, ירושלים, כרטא, תשל"ה, עמ' 79-96.
- 25 י"ז הלוי איש הורוביץ, 'הכותל המערבי', ירושלים בספרותנו — אנציקלופדיה גאוגרפית, טופוגרפית והיסטורית של ירושלים וסביבותיה, ירושלים, ראובן מס, 1964, עמ' 214-218.
- 26 י' הלוי הורוויץ (עורך), ספר זכרון ירושלים, ווארשא תרע"ב [166 עמ'].
- 27 א"ש הירשברג, 'חמדות העיר הישנה, עתיקותיה, מקומותיה הקדושים והצבורים', בארץ המזרח, ווילנה תר"ע, עמ' 285-323.
- 28 מ' הכהן, 'הכותל המערבי', מתניים, עא (תשכ"ב), עמ' 38-45 (= ירושלים, בעריכת ד' מידל, ירושלים, הועדה הבינקיבוצית להווי ומועד, תשכ"ז, עמ' 70-72).
- 27 הנ"ל, הכותל המערבי — מקורות ומסורות, ירושלים, משרד הדתות, תשכ"ז [80 עמ'].
- 30 הנ"ל, 'הכותל המערבי', אבנים מספרות, תל-אביב, משרד הבטחון, 1967², עמ' 46-69.

כללי

- 1 ירושלים — ביבליוגרפיה, ירושלים, עירית ירושלים, תשל"ח, א-ג [משוכפל].
- 2 י' שכטר, 'מקום מקדשנו', ירושלים לדורותיה — שני פרקי ביבליוגרפיה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ו, עמ' 21-98 [משוכפל].
- * * *
- 3 מ' אונא, 'אחר כותלנו', עמודים, טו (תשכ"ז), עמ' 374-376.
- 4 י"א אורנשטיין, יומן הכותל המערבי, הכין והביא לבית הדפוס ... שמואל אבן-אור (אורנשטיין), ירושלים, בית אורנשטיין, תשכ"ח [סד, 508 עמ'].
- 5 מ' איש-שולם, 'הכותל המערבי', מקומות קדושים ומקומות היסטוריים בארץ-ישראל, ירושלים, תחיה, תרצ"ב, עמ' יג-טו.
- 6 י' אלעזר, הרובע היהודי בירושלים העתיקה — שיא התפתחותו, סיבת נפילתו, מחדלי השיקום, ירושלים תשל"ה [256 עמ'].
- 7 נ' אלתרמן, 'פולמוס הכותל', מעריב, כ, גליון 7023 (תשכ"ז), עמ' 10.
- 8 ד' בהט (עורך), ירושלים — אוסף מקורות, המדור לדיעת הארץ בתנועה הקיבוצית [אין מקום הוצאה ושנת הוצאה] [291 עמ'; משוכפל].
- 9 א' ביר, 'עוד ביקור ליד הכותל ורובע היהודי', ארץ-ישראל — הלוח ונסוע בארץ האבות, ירושלים, ההסתדרות הציונית העולמית, תשל"ל, א, עמ' 39, 52-54.
- 10 י' בן-אריה, ארץ ישראל במאה ה-י"ט — גילוייה מחדש, ירושלים, כרטא, 1970 [235 עמ'].
- 11 הנ"ל, 'הכותל-המערבי', עיר בראי תקופה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ז, עמ' 417-422.
- 12 ד' בנבנשתי, 'הכותל המערבי', מורה דרך בירושלים העתיקה, ירושלים, אכסנית נוער בישראל, תשכ"ז, עמ' 38-40.
- 13 מ' בנבנשתי, 'הכותל המערבי והרובע היהודי', מול החומה הסגורה, ירושלים, ויידנפלד וניקולסון, תשל"ג, עמ' 139-136.
- 14 ע' בנזימן, ירושלים — עיר ללא חומה, ירושלים, שוקן, תשל"ג [294 עמ'].

- 46 הנ"ל, הכתל המערבי – מאמר מקיף על כולנו זה, מה שנאמר עליו, ומה שדבר בו מימי החרבן עד היום הזה, עם מבוא והשמות, ירושלם תרפ"ט [76 עמ'].
- 47 הנ"ל, הכתל המערבי – מאמר מקיף על כולנו, מה שנאמר עליו, ומה שדבר בו מימי החרבן עד היום הזה, עם מבוא ונספח, ירושלם, משפחת יהודה, תשכ"ח [96 עמ'].
- 48 י' יהושע, 'הכותל המערבי', ירושלם תמול שלשום, ירושלם, ראובן מס, 1977, עמ' 118–115.
- 50 יואל משה בן שאלאמאן (עורך), ספר זכרון בירושלם, ירושלם תר"ם² [כד עמ'].
- 51 ר' ינאית-בן-צבי, 'אל הכותל המערבי', אנו עולים – פרקי חיים, תל-אביב, עם עובד, תשי"ט, עמ' 29–30.
- 52 יעקב כ"ץ ב"ר משה חיים ברוך, ספר שבחי ירושלם, לבוב 1865 [אין מספר עמודים]; חמ"ד תרכ"ט [אין מספר עמודים].
- 53 א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל – תולדות השליחות מהארץ לגולה מחורבן בית שני עד המאה התשע עשרה, ירושלם, מוסד הרב קוק, תשי"א [יח, 947 עמ'].
- 54 ש"י כהן, 'עליה לרגל לירושלם השלמה', הצפה, כט, גליון 10499 (תשכ"ז), עמ' 8.
- 55 'הכותל המערבי', לוח ירושלם, א (תש"א), עמ' נב-נה; ג (תש"ג), עמ' נח-סא.
- 56 'כותל המערבי', האנציקלופדיה העברית, כ, ירושלם ותל-אביב תשל"א, עמ' 1118–1126.
- 57 מ"מ כשר, 'נבואת יחזקאל וכותל המערבי', התקופה הגדולה, ירושלם, 'תורה שלמה', תשכ"ט, עמ' מט-נב.
- 58 י"ט לוינסקי (עורך), 'הכותל המערבי', ספר המועדים, ז, תל-אביב, דביר, תשי"ז, עמ' 337–367.
- 59 א"מ לונץ, 'כותל מערבי של הר בית אלהינו', מורה דרך בארץ-ישראל וסוריה, ירושלם, א"מ לונץ, תשכ"ג, עמ' 104–108.
- 60 הנ"ל, 'כותל המערבי של הר בית אלהינו – מהותו, תכונותיו וזכרונותיו', ירושלם – לונץ, י (תרע"ד), עמ' 58–1.
- 61 הנ"ל, 'כותל המערבי של הר בית ד', לוח א"י, י (תרע"ה), עמ' 1–8.
- 62 הנ"ל (עורך), המעמר – מכתבי מסע, רשימות קברים, הסכמות, תקנות, זכרונות, כתבי זכיות ועוד, 163–95.
- 31 הנ"ל, הכותל המערבי, רמת-גן, 'מסדה', 1968 [164 עמ'].
- 32 הנ"ל, 'הכותל המערבי', המקומות הקדושים בארץ-ישראל, ירושלם, משרד הדתות, תשל"א, עמ' 29–21.
- 33 ש' הלוי, 'ג'מאל פשה הציע לאלברט ענתבי את רחבת הכותל', הארץ, נד, גליון 16157 (תל-אביב, תשל"ב), עמ' 28.
- 34 הר הבית – מקומו וגבולותיו, הרצאות שהושמעו בשני ימי עיון, כ"ב–כ"ג בניסן תשל"ה (4.4–3), ירושלם, עירית ירושלם והמכון ללמודי היהדות, 1977² [76 עמ'].
- 35 מ' הראל, זאת ירושלם, תל-אביב, עם עובד, תשכ"ט [272 עמ'].
- 36 ז' וילנאי, 'הכותל המערבי', מדרוך ארץ-ישראל – ירושלם, יהודה, ים-המלח, שומרון, ירושלם, תור-ארץ-ישראל, תשי"ז, עמ' 68–63.
- 37 הנ"ל, 'הכותל המערבי', אנציקלופדיה לידעת הארץ, ירושלם, ידיעות אחרונות, תש"ז, עמ' 633–637.
- 38 הנ"ל, ארץ-ישראל בתמונות ובמפות עתיקות, ירושלם, ראובן מס, 1961, עמ' 39–43.
- 39 הנ"ל, 'הכותל המערבי', ירושלם – העיר העתיקה, ירושלם, אחיעבר, 1962, עמ' 97–104; 1970⁵, עמ' 308–330.
- 40 הנ"ל, 'הכותל המערבי במסורת ישראל', מחניים, קז (תשכ"ו), עמ' יב–יז (= מלחמת המגן והישועה, ליקט וערך יונה כהן, ירושלם, מוסד הרב קוק, תשכ"ח, עמ' 80–82).
- 41 הנ"ל, 'הכותל המערבי', מחניים, קטז (תשכ"ח), עמ' מד-נה.
- 42 הנ"ל, 'כותל מערבי', אריאל – אנציקלופדיה לידעת ארץ ישראל, תל-אביב, עם עובד – תרבות וחינוך, תשל"ז, עמ' 3565–3598.
- 43 ח"א זוטא ול' סוקניק, 'הכותל המערבי', ארצנו, א, ירושלם, 'ועד הצירים', תר"ף, עמ' 82–86.
- 44 תרבות ירושלם, תוצאה שניה עם מבוא, הערות, הוספה של מקורים אחרים לצרות היהודים בירושלם בימי אבן פרוך, ומפתחות מאת א' רבלין, ירושלם תרפ"ח [58 עמ'].
- 45 י"י יהודה, 'כתל המערבי', ציון, ג (תרפ"ט), עמ' 95–163.

- (ירושלים תר"ץ), עמ' 280–285.
- 78 י' שווארץ, ספר תבואות הארץ, ירושלים תר"ס [xxxiv, תקמב עמ'].
79 א' שטאל (עורך), ילקוט ירושלים, ירושלים, משרד החינוך והתרבות, תשל"א² [75 עמ'; משוכפל].
80 א' שילר, 'הכותל המערבי וסביבתו', ירושלים — חליפות ותמורות בדורות האחרונים, ירושלים, אריאל, 1977, עמ' 56–63.
81 ש' שמיר, 'יום יום ברחבת ה"כותל"', פנים אל פנים, גליון 585 (ירושלים תש"ל), עמ' 9–11, 14.
82 ש' שפר, הר הבית נזר תפארתו — תולדות הבית, ההר וכתליו קורותיהם ומשפטיהם לכל תקופותיהם מימי זוהרם ועד לשחרור הכותל המערבי בימינו, ירושלים, 'יפה נוף', תשכ"ט [279 עמ'].
83 ח' תוך (עורך), 'ירושלים — ביצירת הדורות, תל-אביב, יבנה, תש"ל', [354 עמ'].
84 א' ומ' תלמי, 'הכותל המערבי', כל הארץ — לכסיקון גיאוגרפי של ישראל, תל-אביב, 'עמיחי', תשכ"ב, עמ' 328–330.
85 J. Auerbach, 'Western Wall', *Encyclopaedia Judaica*, XVI, Jerusalem 1971, pp. 467–472.
86 M. Barach, 'On écrit au Mur Occidental', *Le livre de Jerusalem*, Paris, Trait d'Union — Bulletin mensuel du judaïsme traditionaliste [1968?], pp. 193–196.
87 M. Benvenisti, 'The Western Wall and the Jewish Quarter', *Jerusalem the Torn City*, Jerusalem, Isratypeset, 1976, pp. 305–322.
88 J. Comay, 'The Western Wall', *The Temple of Jerusalem*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1975, pp. 235–255.
89 G. Cornfeld, 'The Western Wall', *The Mystery of the Temple Mount*, Tel-Aviv etc., Bazak, 1972, pp. 68–87.
90 G. Dalman, ['Westwand'], *Jerusalem und sein Gelände*, Gütersloh 1930, pp. 194–195.
91 J. Fergusson, 'History of the Temple after the Destruction of Jerusalem', *The Temples of the Jews*, London, J. Murray, 1878, pp. 182 ff.
- מאמצע האלף החמישי והלאה, ג, ירושלים תר"פ [330 עמ'].
63 הנ"ל, 'כותל המערבי של הר הבית אלהינו — מהותו, תכונתו וזכרונותיו', נתיבות ציון וירושלים, בעריכת ג' קרסל, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשל"א, עמ' 129–159.
64 ב"צ לוריא, הכותל המערבי, ירושלים, ההסתדרות הציונית העולמית, 1969 [35 עמ'].
65 ב' לנודי, 'הכותל — סמל ירושלים בגולה', מחניים, קז (תשכ"ו), עמ' נו–סב.
66 א' לסינ, 'הכותל המערבי', ספר ירושלים, בעריכת א' ומ' תלמי, תל-אביב, 'עמיחי', תשט"ז, עמ' 184.
67 משה ירושלמי, ספר ידי משה — איינה בשרייבונג פון ארץ-ישראל ..., אמ"ד תקכ"ט [18 עמ']; [יוצא לאור ע"י א"מ הברמן], תל-אביב תרצ"ח [סד עמ'].
68 ט' סלומון (עורך), ספר ידי משה [מאת] משה ירושלמי, וספר שערי הר הבית, ירושלים, ישיבת קודש הילולים בירושלים, תש"א, מט, מח עמ'.
69 ז' פורן (עורך), ירושלים — נושא לימודי בבית הספר, ירושלים, הקרן הקימת לישראל [תשכ"ח].
70 ע' פלדור, 'הכותל המערבי', אם אשכחך ירושלים, ירושלים, ר' פורטנוי, תשל"ו, עמ' 5–12.
71 א' צורף, 'הכותל המערבי באמנות', מחניים, קז (תשכ"ו), עמ' ע–עג.
72 'ציור כותל המערבי ומקום המקדש', סידור ישועות ישראל כמנהג ספרד, לובלין תרנ"ט [672 עמ', וקונטרס זר זהב וכו']; נדפס מחדש, ירושלים תשכ"ב.
73 ז"מ קורן (וינקלר), 'הכותל המערבי של הר הבית', ספר חצרות בית ה' — קביעת גבולות הר הבית והעזרות מקום המזבח ומקום קדש הקדשים, ירושלים תשל"ז, עמ' 43–24.
74 י' קצובר, 'הכותל המערבי שריד בית מקדשנו', שערים, יז (ירושלים תשכ"ו), גליון 4899, עמ' ב.
75 י' קרמון, ['הכותל המערבי'], ארץ-ישראל — גיאוגרפיה של הארץ ואזוריה, תל-אביב, יבנה, תשל"ו, עמ' 280–283.
76 ר' קשאני, 'הכותל המערבי', ירושלים — אתרים היסטוריים במקורות ובמסורות הדורות, ירושלים, 'במערכה', תשכ"ח, עמ' 23–36.
77 מ' רבינוביץ, 'על הכותל המערבי', מזרח ומערב, ד

- London, T. Werner Laurie [1894–1895?], pp. 115–119
- B.Z. Lurie, *The Western Wall*, Jerusalem, World Zionist Organization, 1969 [pp. 48] 108
- S. Mann et al., 'The Western Wall', *Tour Jerusalem*, Jerusalem, Evyatar, 1973, pp. 76–82 109
- B. Meistermann, 'Wailing Place', *Guide to the Holy Land*, London, B. Oates and Washbourne, 1923, p. 212 110
- 'Muro de las Lamentaciones', *Enciclopedia Judaica Castellana*, VIII, Mexico 1950, pp. 34–35 111
- 'Muro Occidental', *Enciclopédia Judaica*, III, Rio de Janeiro 1966, pp. 891–892 112
- J.M. Oesterreicher & A. Sinai (eds.), *Jerusalem*, New York, John Day, 1974 [pp. xvi, 302] 113
- G.F. Owen, 'The Wailing Wall', *Jerusalem*, Kansas City, Beacon Hill Press, 1972, pp. 106–111 114
- R. Patai (ed.), 'Western Wall', *Encyclopedia of Zionism and Israel*, II, New York, Herzl Press, 1971, pp. 1215–1217 115
- J.L. Porter, 'The Place of Wailing', *Jerusalem Bethany and Bethlehem*, London, Thomas Nelson, 1887, pp. 39–43 116
- S. Schaffer, *Israel's Temple Mount... An Illustrated Compendium on the Holy Temples... and Walls... based on Jewish Sources...*, Jerusalem 1975 [pp. xv, 299] 117
- E. Schiller (ed.), *Jerusalem in Old Engravings and Illustrations*, Jerusalem, Ariel Publishing House, 1977 [pp. 195; illus.] 118
- S.H. Steckoll, *The Temple Mount — An Illustrated History of Mount Moriah in Jerusalem*, London, Tom Stacey, 1972 [pp. 96] 119
- Z. Vilnay, 'The Wailing Wall', *The Holy Land in Old Prints and Maps*, Jerusalem, R. Mass, 1965, pp. 94–99 120
- Idem, 'Le Mur Occidental dans la tradition juive', *Le livre de Jerusalem*, Paris, Trait d'Union — 121
- C. Geikie, 'The Wailing Place', *The Holy Land and the Bible*, London etc., Cassell, [n.d.], pp. 480–482 92
- J. Gray, *A History of Jerusalem*, London, R. Hale, 1969 [pp. 336; illus.] 93
- J. Grünbaum, 'Die Westmauer', *Das Land, welches jedem heilig ist*, Budapest, J. Schlesinger, 1912, pp. 77–79 94
- J. H. Hertz, *The History and Significance of the Western Wall*, London [n.d.], p. 4 95
- M. Har-El, 'The Western Wall', *This is Jerusalem*, Jerusalem, Canaan Publishing House, 1977, pp. 258–269 96
- C. Hollis & R. Brownrigg, 'The Jewish Holy Places', *Holy Places*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1969, pp. 13–73 97
- A. Holtz (ed.), *The Holy City — Jews on Jerusalem*, New York, W.W. Norton, 1971 [pp. 187] 98
- L. Hutton, ['The Wailing Wall of the Jews...'], *Literary Landmarks of Jerusalem*, New York, Harper, 1895, pp. 19–23 99
- F.H. Kisch, *Palestine Diary*, London, Victor Gollancz, 1938 [pp. 478] 100
- 'Klagemauer', *Jüdisches Lexikon*, III, Berlin 1929, pp. 727–728 101
- 'Klagemauer', *Encyclopaedia Judaica*, X, Berlin 1934, pp. 50–58 102
- J. Klausner, 'Jerusalem the Universal City', *Palestine & Near East Economic Magazine*, II, 5–6 (Tel-Aviv 1927), pp. 139–140 103
- M.C. & H.A. Klein, *Temple beyond Time*, New York, Van Nostrand Reinhold, 1970 [pp. 191; illus.] 104
- C.Z. Klötzel, *Der Weg zur Klagemauer*, Jerusalem 1935 [unpaged] 105
- Idem, *The Way to the Wailing Wall*, Jerusalem 1935 [unpaged] 106
- P. Loti, ['Wailing Place'], *Jerusalem*, translated from the French by W.P. Baines, 107

בעריכת צ"ה עדלמאן, ברלין תר"א, עמ' 13–20; בעריכת א"מ לונק, ירושלים תרנ"ז, עמ' עב-ק; בעריכת י' בלומפלד, נוי יורק תשי"ח, עמ' 201–247.

134 [בנימין מטודילא], 'ספר מסעות ר' בנימין מטודילא — ד"א תתקכ"ה-ל"ג — 1165–1173, אוצר מסעות, מאת י"ד אייזנשטיין, נויארק תרפ"ז, עמ' 15–44.

135 נ' בן-מנחם, 'מסע לארץ-ישראל בשנת תר"ע', סיני, ל (תשי"ב), עמ' רנ-רנה (תפלה אצל כותל המערבי, עמ' רעד-רעה).

136 [בורדו, הנוסע מ-], ש' קליין, 'ספר המסע Itinerarium Burdigalense על ארץ ישראל, ציון, ו (תרצ"ד), עמ' יב-לח.

137 [גדליה מסימאטיין], 'מסעות ר' גדליה מסימאטיין עם שיירת ר' יהודה החסיד, חשון תס"א-תס"ו (1700–1706)', מסעות ארץ-ישראל, מאת א' יערי, תל-אביב, תש"ו, עמ' 323–368.

138 הנ"ל, "'שאלו שלום ירושלים", מבוא מאת ד' רובאשוב, רשומות, ב (תל-אביב תרפ"ז), עמ' 462–493, (= ירושלים תשכ"ג [38 עמ']).

139 פ' גראייבסקי, 'קבלת פנים רשמית אצל הכותל המערבי, מגנוי ירושלים, ג, ירושלים תר"ץ, עמ' לג-לד.

140 גרשון בן אליעזר סגל, גלילות ארץ-ישראל, עם תרגום לעברית בשם אגרת הקדוש, יוצא לאור... עלי-יד יצחק בן-צבי, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשי"ג [צא עמ'].

141 א' הלוי, [...] הכותל המערבי], אגרות אליעזר הלוי (תקצ"ח) — יומן מסע ואגרות: ארץ-ישראל בשנות השלושים למאה ה"ט, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ד, עמ' 41–42.

142 זיו, [מכתב מ' אדר תרס"ב, טרסטוריה], בין הכרמים, מאת י' הררי, תל-אביב, דביר, תש"ז, עמ' 71–72.

143 י' חילו, שבילי דירושלים, תרגום י"ז הורוביץ, ירושלים — לונק, יג (תרע"ט), עמ' 81–127.

144 הנ"ל, 'שבילי דירושלים ... מעיר לריסא בארגון, בשנת ה"א צ"ג (1333)', אוצר מסעות, מאת י"ד אייזנשטיין, נויארק תרפ"ז, עמ' 71–79.

145 [הנ"ל], ג' שלום, 'ס' שבילי דירושלים המיוחס לר' יצחק חילו — מזויף, ציון, ו (תרצ"ד), עמ' לט-נג.

146 י"מ טוקאצ'נסקי, 'מכתב ... ע"ד הכותל המערבי הקדושה', ספר מסעות ירושלים, מונקאטש תרצ"א [אין מספר עמודים].

Bulletin mensuel du judaïsme traditionaliste [1968?], pp. 189–192.

Idem, 'The Western Wall', *Jerusalem Eternal*, edited by A. Eisenberg, New York, Board of Jewish Education, 1971, pp. 106–111

Idem, 'Wailing Wall', *The Guide to Israel*, 123 Jerusalem, 1977¹⁹, pp. 136–138

'Wailing Wall', *The Universal Jewish Encyclopedia*, X, New York 1943, pp. 441–442

['... The Wailing Wall ...'], *Jerusalem — A History*, foreword by E.O. James, London, P. Hamlyn, 1967, pp. 258–259

C.W. Wilson, '... The Wailing Place', 126 *Ordnance Survey of Jerusalem*, London, H.M. Treasury, 1865, pp. 27–26, and Photographs, pp. 14–16

C.W. Wilson & C. Warren, 'West Wall', 127 *The Recovery of Jerusalem*, London, R. Bentley, 1871, pp. 76 ff.

תיאורי נוסעים

128 י"ד אייזנשטיין (עורך), אוצר מסעות — קובץ תיורים של נוסעים יהודים בארץ-ישראל..., נויארק תרפ"ז [352 עמ']. נדפס מחדש תל-אביב תשכ"ט.

129 מ' איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל — רשומות ועדויות לתולדות הישוב היהודי, תל-אביב, עם עובד דביר, תשכ"ו [טז, 863 עמ'].

130 י"מ טולידאנו, אוצר גזנים — אוסף אגרות לתולדות ארץ-ישראל מתוך כתבי-יד עתיקים, עם מבואות והערות, ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"ך [237 עמ'].

131 א' יערי (עורך), מסעות ארץ ישראל של עולים יהודים מימי הביניים ועד ראשית ימי שיבת ציון. תל-אביב, גזית, תש"ו [816 עמ'].

132 הנ"ל, אגרות ארץ-ישראל — שכתבו היהודים היושבים בארץ לאחיהם שבגולה מימי גלות בבל ועד שיבת ציון שבימינו, רמת-גן, מסדה, 1971 [576 עמ'].

* * *

133 אישתורי הפרחי, 'הפרק הששי: בזכרון עיר אלקים ירושלים, והר הבית, ובית המקדש...', ספר כפתור ופרח,

- 147 מ' טענענבורים, 'כותל המערבי', ספר מסעות משה, טארנא תרפ"ה, עמ' כח-לד.
- 148 יעקב ב"ר נתנאל הכהן, 'ספור מסעות', אוצר מסעות, מאת י"ד אייזנשטיין, נויארק תרפ"ז, עמ' 58-62.
- 149 הנ"ל, 'ספור מסעות', סבוב הרב רבי פתחיה מרענגשפורג... יוצא לאור ע"י א' הלוי גרינהוט, ירושלים 1967, עמ' 4-18.
- 150 מ"ן כהניו, שאלו שלום ירושלים — תיאור מקורי על החיים והמקומות הקדושים בירושלים לפני מאה שנה, ירושלים, 'הגנוז החרדי', תשכ"ט [קמג עמ'].
- 151 א' הלוי — דר' לעווי, 'מכתבי נסיעה ... בשנת תקצ"ח=1838', אוצר מסעות, מאת י"ד אייזנשטיין, נויארק תרפ"ז, עמ' 283-299.
- 152 א"ל לעווינסקי, מסע לארץ ישראל בשנת ת"ת, אדעססא תרנ"ג [66 עמ'] (=כתבי א"ל לוינסקי ב, אודיסא תרע"א, עמ' 4-46).
- 153 [יהודית מונטיפיורי], י' טריואקס וא' שטינמן (עורכים), 'ספר המסעות של יהודית מונטיפיורי בא"י (בשנת 1839)', ספר מאה שנה, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 96-60.
- 154 הנ"ל, '[... כותל המערבי]', ספור מסע — יומן מסע ואגרות: ארץ-ישראל בשנות השלושים למאה ה"ט, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ד, עמ' 94.
- 155 [משה באסולה], 'מסע ר' משה באסולה רפ"א-רפ"ג (1521-1523)', מסעות ארץ ישראל, מאת א' יערי, תל-אביב תש"ו, עמ' 125-165.
- 156 משה חאגיז, ספר פרשת אלה מסעי, ירושלים, י' הירשענזאהן, תרמ"ד [כ עמ']; ירושלים תרצ"ב [ל עמ']; [אין מקום הוצאה] [כט עמ'].
- 157 [משולם בכמ"ר מנחם מוואלטר], 'מכתב מסע לר' משולם בכמ"ר מנחם מוואלטר משנת הרמ"א לב"ע, ירושלים — לונדן, א (תרמ"ב), עמ' 166-219; אוצר מסעות, מאת י"ד אייזנשטיין, נויארק תרפ"ז, עמ' 106-86.
- 158 [הנ"ל], 'מתוך מסעות משולם מוואלטר רמ"א (1481)', מסעות ארץ ישראל, מאת א' יערי, תל-אביב תש"ו, עמ' 114-125.
- 159 [הנ"ל], 'מסע משולם מוואלטר בארץ-ישראל בשנת רמ"א (1481)', הביא לדפוס... א' יערי, ירושלים מוסד ביאליק, תש"ט [106 עמ'].
- 160 עובדיה מברטנורא, 'מכתבי מסע ... שכתב מא"י בשנות רמ"ז-רמ"ח (8-1487)', אוצר מסעות, מאת י"ד אייזנשטיין, נויארק, תרפ"ז, עמ' 106-124.
- 161 פ' פלאי, 'הכותל בוכה', על תלה, ירושלים, אחיאסף, 1957, עמ' 134-142.
- 162 ל"א פראנקל, 'מקום קינת היהודים', ירושלים!... ונעתק לשפת עבר מאת מ' שטערן, וויען תר"כ, עמ' 164-166.
- 163 ש"א הלוי פרדס, 'רשמים מבקורי בארץ ישראל — כותל המערבי', הפרדס, ח, חוברת ז (שיקאגא, תרצ"ה), עמ' 3-4.
- 164 ד' אריקמן, 'הכותל המערבי', ספר ירושלים, בעריכת א' ומ' תלמי, תל-אביב, 'עמיחי', תשט"ז, עמ' 183.
- 165 י' פֶרס, מאה שנה בירושלים — מזכרונות איש ירושלים, ירושלים, ראובן מס, 1964 [290 עמ'].
- 166 מ' רבי, 'פעם ראשונה ליד הכותל', מחניים, קז (תשכ"ו), עמ' פו-פח.
- 167 שמואל ב"ר שמשון, 'מסע דפליסטינא, ... בשנת ד"א תתק"ע (1210)', אוצר מסעות, מאת י"ד אייזנשטיין, נויארק תרפ"ז, עמ' 62-65.
- 168 [שלמה אליעזר אלפאנדרי], ספר מסעות ירושלים ... זכרונות ... מהנסיעה לארץ ישראל ... של ... אדמו"ר האבדפה"ק מונקאטש ... [עם] מאמר חיות אש ... חיי תולדות ... שלמה אליעזר אלפאנדרי [מאת מ' גאלדשטיין], מונקאטש תרצ"א [צא עמ'].
- 169 חיים אלעזר שפירא, מ' גאלדשטיין (עורך), ספר מסעות ירושלים ... של ... חיים אלעזר שפירא ... [עם] מאמר חיות אש ... שלמה אליעזר אלפאנדרי, ירושלים תשכ"ג [שע עמ'].
- 170 W.H. Bartlett, ['Jews' Place of Wailing'], *Walks about the City and Environs of Jerusalem, Summer 1842*, Jerusalem, Canaan Publishing House, 1974, pp. 140-142.
- 171 [Benjamin of Tudela], *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, Critical text, translation and commentary by M.N. Adler, London, H. Frowde, 1907, pp. xvi, 94, פט.
- 172 [Idem], *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*, translated and edited by A. Asher, New York, Hakesheth [n.d.], 2 vols.

J. Kean, ['... The Jews' Wailing Place'], 185
Among the Holy Places, London, T. Fisher Unwin
[n.d.], pp. 36–37

Lavinio da Hamme, 'Muro del pianto degli 186
Ebrei', *Guida Indicatrice dei Sanctuari e Luoghi
Storici di Terra Santa*, Venezia 1870, pp. 239–242

Lievin de Hamme, 'Tears of the Jews', 187
Guide to the Holy Places, Ghent 1875, pp.
196–201

Idem, 'Mur des Pleurs des Juifs', *Guide-* 188
Indicateur ... de la Terre Sainte, Jérusalem, 1897,
pp. 440–443

M. Montefiore, ['... The Western Wall'], *A* 189
*Narrative of a Forty Days' Sojourn in the Holy
Land*, London, Wertheimer, 1875, p. 134

[Obadiah aus Bartenuro], A. Neubauer (tr.), 190
*Zwei Briefe Obadjah's aus Bartenuro aus den
Jahren 5248 und 5249 und ein anonymer
Reisebrief vom Jahre 1495*, Leipzig 1863 [pp. 110]

Idem, ['Letter ... Jerusalem, August 1488'], 191
Letters of Jews through the Ages, edited by F.
Kobler, I, London, East and West Library, 1953²,
pp. 297–309

[Prince of Wales], 'The Prince of Wales and 192
the Jews at Jerusalem', *The Jewish Chronicle and
The Hebrew Observer*, 385 (London 1862), p. 5

ארכיאולוגיה

נ' אביגד, 'אמנות הבנייה בירושלים בימי הבית 193
השני', קדמוניות, א (תשכ"ח), עמ' 28–36.

א' בנמלך, 'מסע אל העבר', פנים אל פנים, 509
(ירושלים תשכ"ט), עמ' 10–11, 16.

מ"ע דרוק, 'הכותל המערבי — הנגלה והנסתר', 195
בית יעקב, ק (ירושלים תשכ"ט), עמ' 26–27.

ב' מור, 'החפירות הארכיאולוגיות ליד הר הבית 196
— סקירה שנייה, עונות תשכ"ט–תש"ל', ארץ-ישראל, י
(תשל"א), עמ' 1–33.

הנ"ל, 'החפירות ליד הר-הבית', קדמוניות, ה 197
(תשל"ג), עמ' 74–90.

I.J. Benjamin, 'The Temple', *Eight Years in* 173
Asia and Africa from 1846 to 1855, Hanover 1859,
pp. 13–19; Hanover 1863, pp. 19 ff.

C. Biggs, ['... Wailing-Place of the Jews'], 174
Six Months in Jerusalem, Oxford etc., Mowbray,
1896, pp. 165–168

'The Bordeaux Pilgrim', ['... Jews' Wailing 175
Place'], *Itinerary from Bordeaux to Jerusalem*,
translated by A. Stewart, London, Palestine
Pilgrims' Text Society, 1896, I, p. 22

I. Cohen, '... Western Wall', *The Journal of* 176
a Jewish Traveller, London, Bodley Head, 1925,
pp. 13–14

M. Ehrenpreis, ['Kotel Maarawi'], *The Soul* 177
of the East, New York, Viking Press, 1927, pp.
112–116

Idem, 'At the "Wailing Wall"', *A Book of* 178
Jewish Thoughts, selected and arranged by ... J.H.
Hertz, London, Office of the Chief Rabbi, 1943, p.
105

L.A. Frankl, 'Klageort der Juden', *Nach* 179
Jerusalem! II, Leipzig 1858, pp. 28–30

D. Frischman, 'At the Wailing Wall', 180
Jerusalem Eternal, edited by A. Eisenberg, New
York, Board of Jewish Education, 1971, pp.
113–116

S.S. Gafni, 'The Western Wall', *The Glory* 181
of Jerusalem — An Explorer's Guide, Jerusalem,
Steimatzky, 1978, pp. 28–31

J.E. Hanauer, ['... The Jews' Wailing 182
Place'], *Walks about Jerusalem*, London, London
Society for Promoting Christianity amongst the
Jews, 1890, pp. 100–105

[Isaac ben Joseph ibn Chelo], שבילי, 183
Les chemins de Jérusalem, *Itinéraires de
la Terre Sainte*, ... traduits de l'Hébreu ... par E.
Carmoly, Bruxelles, A. Vandale, 1847, pp.
217–320

Idem, 'The Roads from Jerusalem', *Jewish* 184
Travellers, edited by E.N. Adler, London, G.
Routledge, 1930, pp. 130–134

- אוצר אגדות ושמועות מארץ-ישראל, א. תל-אביב, 'דביר', תרצ"ו, עמ' קנג-קעג.
- 211 ה' הירושלמי, 'מאגדות הכותל', ואם בגבורות ... מנחה לראובן מס ולרעיתו חנה בהגיעם לגבורות, ירושלים, 'ידידים', תשל"ד, עמ' 179-184.
- 212 ז' וילנאי, 'הכותל המערבי', אגדות ארץ-ישראל, ירושלים, קרית ספר, תשל"ז⁸, עמ' 96-105.
- 213 י' חנני, 'דמעות הכותל המערבי (אגדה)', ספר ירושלים, בעריכת א' ומ' תלמי, תל-אביב, 'עמיחי', תשט"ז, עמ' 340-341.
- 214 צ' מירוני, 'מאגדות הכותל', החולמים בירושלים, ירושלים, הוצאת הספרים הארץ-ישראלית, תרצ"ח, עמ' 119-126.
- 215 פ' פלאי, 'הכותל בוכה', פנים אל פנים, 430 (ירושלים תשכ"ז), עמ' 12, 16.
- 216 י"ח רבניצקי, הכתל (מאגדות ארץ-ישראל, ג), תל-אביב, דביר, תרצ"א [8 עמ'].
- 217 ד' תמר, 'מאגדות הכותל', מעריב, לא, גליון 9311 (תשל"ח), עמ' 37.
- R. Charif & S. Raz (eds.), 'The Western Wall', *Jerusalem the Eternal Bond*, Tel-Aviv, Don, 1977, pp. 31-38
- A.R. Moissis, 'Storia e leggenda intorno al "Kotel Maaravi"', *La Rassegna Mensile di Israel*, 35, no. 5 (Milan 1969), pp. 245-254
- Z. Vilnay, 'The Wailing Wall of the Jews', *Legends of Palestine*, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1932, pp. 59-73
- Idem, 'Kotel Ha-Maaravi — The Wailing Wall', *Legends of Jerusalem*, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1973, pp. 159-181
- הלכה והליכות
- 222 א' הכהן אליאב, 'המאבק על המחיצה ליד הכותל המערבי', שערים, יז, גליון 4899 (ירושלים תשכ"ז), עמ' ג.
- 223 י' אלפיי, 'לימוד בכותל המערבי', ספר שיח יצחק, ירושלים תרפ"ג, עמ' צא-צה.

- 198 מ' פייסט, 'הכותל בארכיאולוגיה', מחניים, קז (תשכ"ו), עמ' כו-לב.
- 199 הנ"ל, 'הכותל בארכיאולוגיה', מחניים, קטז (תשכ"ח), עמ' נו-סג.
- 200 פ' פיק, 'קטע לא-ידוע של הכותל המערבי', טורי ישרון, כה (תשל"ב), עמ' 20-22.
- 201 ז"מ קורן (וינקלר), 'זיהוי הכותל המערבי', מורשה, ג (ירושלים תשל"ב), עמ' 8-17.
- B. Mazar, 'The Excavations south and west of the Temple Mount', *Ariel*, XXVII (Jerusalem 1970), pp. 11-19
- Idem, 'The Excavations in the Old City of Jerusalem near the Temple Mount — Preliminary Report of the Second and Third Seasons, 1969-1970', Jerusalem, Hebrew University etc., 1971 [pp. 44; illus.]
- Idem, 'The Outer Walls and Gates of the Temple Mount — the Western Wall Section formerly called the Wailing Wall', *The Mountain of the Lord*, New York, Doubleday, 1975, pp. 131-138
- C. Warren, 'The Wailing Place', *Underground Jerusalem*, London, R. Bentley, 1876, pp. 355-379

מאמרי חז"ל ואגדה

- 206 מ' גץ, 'אצל הכותל המערבי', ירושלים של מעלה — מיטב ספורי מסורת, ירושלים, 'הגנוך החרדי', תשל"ד, עמ' 39-41.
- 207 י"א ציזלינג, ספר ילקוט ארץ-ישראל — קובץ כל דברי חז"ל המדברים בעניני ארץ-ישראל, ווילנא תר"ן [xxx, 114 עמ']
- 208 ש' רו (עורך), ירושלים של אגדה — סיפורי מדרש ואמרות חכמים, תל-אביב, דון, תשל"ו [71 עמ'].
- * *
- 209 נ' איילון, 'דמעות דומם על צער השכינה', טורי ישרון, יב (תשכ"ז), עמ' 14.
- 210 א' בן-ישראל, 'כתל-מערבי', אגדות-הארץ

- 224 אספת מחקרים תורניים בנושאי ירושלים עיר הקדש והמקדש, ירושלים, עיריית ירושלים, תשל"ז [קמט צמ'].
- 225 א' בורנשטיין, 'סימן תנ: בדבר אשר העיר הרב ר' מעשיל נ"י מיושבי ירושלים תובב"א בדבר הנקבים שיש ביסוד כותל המערבי של הר הבית שאסור לבעל קרי ולכל מי שטומאה יוצאה עליו מגופו להכניס אצבעו בנקבים יען ביאה במקצת שמה ביאה כבש"ס זבחים (ל"ב:), ספר שאלות ותשובות אבני נזר, יו"ד, חלק ב, ווארשא תרע"ד, צמ' קלז-קלט.
- 226 ש' ביאלובלוצקי, 'ירושלים בהלכה', עלי עי"ן — מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן, ירושלים תשי"ב, צמ' 74-25.
- 227 י' ביצור, 'התרגשות רבה בירושלים על חילול-קודש — פועלים קדחו 6 חורים בכותל המערבי, מעריב, כד, גליון 8389 (תל-אביב תשל"ב), צמ' ו.
- 228 המ"מ געלבשטיין, ספר משכנות לאביר יעקב ... מיוסד על מצות שמירת מקדש ומורא מקדש בזמן הזה בבתי כנסיות ומדרשות שיהי' סמוך לכותל המערבי ... ירושלים תרמ"ו [נט צמ'].
- 229 מ"ש גשורי, 'הכותל המערבי' במקורות, שנה בשנה — ספר שנה תשל"ל, ירושלים, היכל שלמה, תשל"ל, צמ' 269-254.
- 230 ש' דבליצקי, קונטרס אחר כתלנו — דיני קריעה על העיר והמקדש וענינים השייכים לכותל המערבי, בני-ברק תשכ"ז [טו צמ'].
- 231 הנ"ל, הלכות קריעה על המקדש — מקוצרות מקונטרס אחר כתלנו ... והן נפרדות לשני חלקים: סדר הקריעה, דיני הקריעה, ירושלים תשל"ל [ז צמ'].
- 232 דודן זמרא, 'תשובה', שו"ת הרדב"ן, חלק שני, סימן תרצא, ווארשא תרמ"ב, צמ' יח.
- 233 א' דנציג, 'דין דינים פרטים הנוגעים בארץ', ספר חכמת אדם — שערי צדק, פרק יא, ירושלים, בית יתומים דיסקין, תשכ"ו, צמ' קפו-קצב.
- 234 י"א הלוי הרצוג, 'תיקון אבני הכותל המערבי, שאלה — המותר לפועלים יהודים לעמוד על הכותל המערבי בשעה שעוסקים בתיקון הנדבך העליון של הכותל, שאלות ותשובות היכל יצחק — אורח חיים, סימן יח, ירושלים, תשל"ב, ע' מב-מג.
- 235 ש' הכהן וינגרטן, 'הר הבית וקדושתו, תורה
- שבעל-פה ... יא, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ט, צמ' קמז-ריא.
- 236 י"ח חרל"פ, 'הגלוי' ליד הכותל המערבי, פנים אל פנים, 239 (ירושלים תשכ"ד), צמ' 14-15.
- 237 י"מ טוקצינסקי, ספר ארץ-ישראל, בשני חלקים — חלק א: דיני ומנהגי ארץ-ישראל, מעלותיה, גבולותיה וקשריה לישראל; חלק ב: מצוות התלויות בארץ, ירושלים תשכ"ב [קנו צמ'].
- 238 הנ"ל, 'הכותל המערבי, עיר הקדש והמקדש, ירושלים תשל"ל, צמ' יח-כד.
- 239 ע' יוסף, 'מדיני ההנהגה בכותל המערבי', קול סיני, עא (ירושלים תשכ"ח), צמ' 20-26 (= לקוטי 'קול סיני' הליכות עולם, ירושלים תשל"א, צמ' 380-386).
- 240 יעקב ב"ר משה מולין (מהרי"ל), שו"ת ... והוספתי ... סיפורי עה"ק ... טל ירושלם ... [מאת] יהודה ליביש [אורנשטיין], ירושלים תרל"ג [טז, לו צמ'].
- 241 ישראל ב"ר שמואל משקלוב, 'הלכות ירושלים ובהמ"ק ויהודה ואיזה דיני מ"ש הנהגים בירושלים בזה"ז ובו ב' סעיפים ספר פאת השלחן ... מהלכות ארץ-ישראל ... יוצא לאור ... ע"י א"מ לונק, ג, ירושלם צמ' טו-יט. תרע"א, נדפס מחדש ירושלים תשכ"ח.
- 242 ב"צ כ"ץ, ספר ירושלים דדהבא, דראהאביטש תר"ע [קפח צמ'].
- 243 י' כץ, 'הכותל המערבי — קדוש לישראל, שערים, יז, גליון 4881 (תל-אביב תשכ"ז), צמ' ב.
- 244 הנ"ל, 'הכותל המערבי לא יופקר להשתוללותו' שערים, יז, גליון 4884 (תל-אביב תשכ"ז), צמ' ב.
- 245 כתלנו וארצנו (לקט מאמרים), ירושלים תשכ"ז [6 צמ'] [מאת א"י הכהן קוק וצ"י הכהן קוק; משוכפל].
- 246 י"ט לוינסקי, 'מנהגות ליד הכותל המערבי, מחניים, קז (תשכ"ו), צמ' לד-מג.
- 247 ב' לנדוי, 'הר הבית והכותל המערבי', המודיע, ט, גליון 2415 (ירושלים תשי"ח), צמ' ד-ה; ט, גליון 2418 (ירושלים תשי"ח), צמ' ג; ט, גליון 2421 (ירושלים תשי"ח), צמ' ד-ה; ט, גליון 2422 (ירושלים תשי"ח), צמ' ב.
- 248 צ' מאשקאוויטש, קונטרס כותל מערבי — תמונה חיה ומקיפה על מקום הקדש והמקדש — תיאור מפורט על אבני הכותל — דינים, מנהגים, סיפורים תפלות ובקשות, [עם] תשובה [מאת] שלום ליב אייזנבאך בענין

השלחן פרק ג' הלכות ירושלים והמקדש בזמן הזה... ירושלים תשל"א [12, שו, כו עמ'].

264 י' שציפאנסקי, ארץ-ישראל בספרות התשובות – עניני ארץ-ישראל, הלכה ואגדה, הנמצאים בספרות התשובות מימי הגאונים עד היום הזה, א"ב, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ו-תשכ"ח.

265 ספר שריד מקדשנו – בו יבואו כל ליקוטים מדוריו דורות על מקום שריד בית מקדשנו ותפארתנו, ה'כותל המערבי', המנהגים התפלות והסיפורים הנפלאים, ירושלים, ישיבת קודש הילולים, תשכ"ט [עז עמ'].

266 M.M. Kasher, *The Western Wall – Its Meaning in the Thought of the Sages*, translated by Charles Wengrov, New York, Judaica Press, 1972 [pp. 171]

267 L.I. Rabinowitz, 'Misuse of Halacha', *The Jerusalem Post*, xlvii, no. 14002 (Jerusalem 1977), p. 10

תפילה על-יד הכותל

268 אלעזר הקליר, 'זכר אשר עשה צר בפנים', סדר קינות השלם לתשעה באב... מוגה... מתרגם... ע"י אי"י רזונפלד, לונדון תשכ"ה, עמ' קיא-קיב.

269 מ' אריאל, 'תפילת מוסף נוכח הכותל', העיר העליונה של ירושלים העתיקה, יט, (ירושלים תשל"ז), עמ' 4.

270 מ' גץ, 'תפילה ליד הכותל המערבי', ירושלים של מעלה – מיטב ספורי מסורת, ירושלים 'הגנון החרדי', תשל"ד, עמ' 56-58.

271 פ' גראייבסקי, 'התפלה אצל הכתל המערבי – תפלה רשמית, מטעם המלך הקושטאי בתקופה הראשונה', מגזי ירושלים, ג, ירושלים תר"ץ, עמ' כב.

272 הנ"ל, 'חכם בית אל חביב-אללה, או התפלה על יד כותל המערבי', מגזי ירושלים, ד, ירושלים תר"ץ, עמ' כא-כב.

273 ב' לגר, 'שערי תפילה בכותל המערבי', המודיע, יח, גליון 5933 (ירושלים תשכ"ח), עמ' ד-ה; יח, גליון 5938 (ירושלים תשכ"ח), עמ' ד; יח, גליון 5944 (ירושלים תשכ"ח), עמ' ד; יח, גליון 5949 (ירושלים תשכ"ח), עמ' ד-ה.

274 א"ר מלאכי, 'גדולי ישראל בתפילה אצל הכותל', הצפה, ל, גליון 10720 (תל-אביב תשכ"ח), עמ' 4-5.

הכנסת הידים לתוך חורי הכותל, ירושלים תשכ"ז [סג עמ'].

249 ר' מנדלברג, 'הכותל המערבי – תפארת ישראל', שערים, יז, גליון 4921 (תל-אביב תשכ"ז), עמ' ד.

250 י' נסים, 'הכותל המערבי ובעיותיו', טורי ישראל, ד, גליון כט (תשל"ב), עמ' 5-6.

251 מ"צ נריה, בשובנו לירושלים – פרקי הגות ירושלים של קודש בירור הלכה, תל-אביב, מרכז ישיבות בני-עקיבא בארץ-ישראל, תשל"ז [עב עמ'].

252 י"מ סופר (תורה שרייבער), מחזה ארץ הקדושה וציון וירושלים ... חלק ראשון ... מנהגי בני ישראל אצל כותל מערבי הקדושה מראשית ועד אחרית שנה, ירושלים תרנ"א [ח עמ'].

253 ז"ד סלונים, 'קדושת רחבת הכותל המערבי', נועם, יא (תשכ"ח), עמ' קנג-קס.

254 מ' פוגלמאן, 'לא קריעה אלא ברכת שהחיינו', הצפה, כט, גליון 10499 (תשכ"ז), עמ' 7.

255 צ"פ פראנק, ספר מקדש מלך – ברורים בהלכות קדושת ירושלים ומקום המקדש ..., ירושלים תשכ"ח [רמז עמ'].

256 ט' פרשל, 'מנהגי הכותל', הדאר, מט, גליון כ (ניריווק תשל"ל), עמ' 323.

257 ש' צציק (עורך), ספר קדושת המקדש – אוסף דברי הפוסקים ... וגם ידובר בו... מענין... הכותל המערבי..., ירושלים [אין שנת הוצאה] [פ עמ'].

258 קונטרס הכתל המערבי – על ערכו של הכותל מתוך דברי רבותינו ז"ל, ירושלים תשל"א [64 עמ'].

259 א"י הכהן קוק, 'קדושת מקום מקדשנו בזה"ו', משפט כהן, סימן צו, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ו, עמ' קפב-רכז.

260 מ' קלירס, המקדש וקדשיו – בירורים ועיונים בעבודת בית הבחירה בזמן הזה, ירושלים, יד הרב הרצוג, תשל"ל [רצט עמ'].

261 צ' קפלן, 'הכותל המערבי בהלכה', שנה בשנה – ספר שנה תשכ"ח, ירושלים, היכל שלמה, תשכ"ח, עמ' 182-168.

262 י' קצובר, 'הכותל המערבי שריד בית מקדשנו', שערים, יז, גליון 4899 (תל-אביב תשכ"ז), עמ' ב.

263 מ"נ שפירא, ספר הר הקדוש – על ספר פאת

- 275 גרשון בן אשר, 'תפילה אצל כותל המערבי', יחוס הצדיקים, ירושלים, א"מ לונץ, תרנ"ו, עמ' קסו-קע.
- 276 'דש יהי רצון זאגט מן ... איז פר כותל מערבי, ופרויי 'י ישובון ובאו ציון ברינה, קושטאנדינה תט"ו, עמ' ג.
- 277 מ' הכהן, 'תפילות הכותל המערבי', מחניים, קז (תשכ"ו), עמ' יח-כד.
- 278 י"א א סג"ל ווייס, 'השעה הגדולה', בשעריך ירושלים, ירושלים, 'חלוץ', תש"ט, עמ' 27-29.
- 279 ר' טריויש, ספר צח ואדום, קושטאנדינא ת"ק לפ"ק [ס, סד עמ'].
- 280 יוסף בן ישראל, 'תפלה ליד הכותל', ספר ירושלים, בעריכת א' ומ' תלמי, תל-אביב, 'עמיחי', תשט"ו, עמ' 152.
- 281 מבוא לתפילות ותחנונים לפני הכותל המערבי, [אין מקום הוצאה ושנת הוצאה] 4 [עמ'].
- 282 י' מרקוס, 'תפלה ישנה אצל הכותל המערבי', העולם, יח (תר"ץ), עמ' 748-749.
- 283 ב' נוימן, 'תפילות על המקומות הקדושים, כותל המערבי', עיר הקודש ויושבי-בה, ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"ט, עמ' מב.
- 284 סדר התפלות במעמד תקיעת חצוצרות בעת צרה לפני הכותל המערבי ... ירושלים [אין שנת הוצאה] 2 [דפים; משוכפל].
- 285 סדר תפלת ההודיה ברחבת הכותל המערבי, יום ירושלים כ"ח באייר, ירושלים, המועצה הדתית, תשל"ד [אין מספר עמודים].
- 286 סדר תפילת ההודיה ברחבת הכותל המערבי, יום ירושלים, ירושלים, המועצה הדתית. [אין שנת הוצאה ואין מספר עמודים].
- 287 ג' שטערן, תפלות לעולי ציון — שבאו להתחנן אצל הכותל המערבי ... אלכסנדריה, יעקב בן עטר, תע"ר [י, 3 עמ'].
- 288 שמואל מדלהינאו, ספר שערי דמעה וישועה — זה השער צדיקים יבואו בו להתפלל לה' אצל כותל המערבי ... ירושלים, ישראל ב"ק, תרכ"א [כ עמ'].
- 289 הנ"ל, ספר שערי דמעה — בו יבואר תפלות ובקשות אצל כותל מערבי ... ועוד פרטי דיני הכרחים לפי העת והזמן ... ירושלים תרכ"ו [יט עמ']; ירושלים תרל"ג [מז עמ']; ירושלים, א"מ לונץ, תרמ"ה [מ עמ'].
- 290 הנ"ל, ספר שערי דמעה — בו יבואר תפלות ובקשות אצל כותל מערבי ... ועוד פרטי דינים הכרחים לפי העת והזמן ... בהוספות רבות ... ובצירוף ספר תהלים, ירושלים, אשכול, תשכ"ח [קסו, 18, +10 עמ'].
- 291 הנ"ל, שערי דמעה, ירושלים [אין שנת הוצאה] [טז, 8 עמ'].
- 292 הנ"ל, ספר שערי דמעה עם עברי טייטש, בו יבואר תפלות ובקשות אצל כותל מערבי ... ועוד פרטי דיני הכרחים לפי העת והזמן ... ירושלים תרל"ז [לו עמ']; ירושלים, ר"ש צוקערמאן, תרמ"ה [נו עמ']; ירושלים, ר"ש הלוי צוקערמאן, תרנ"ב [נו עמ']; ירושלים, אברהם משה לונץ, תרנ"ח (מ עמ').
- 293 הנ"ל, ספר שערי דמעה השלם — תפלות ובקשות, ותחנונות נכונות אצל כותל מערבי ... עם באורי ידיעות תכונות מקומות הקדושים מהותם ומקירם, עם ציוניהם וציוריהם על נכון, ירושלים, לנדא [תשכ"ז?] [טז עמ'].
- 294 הנ"ל, ספר שערי דמעה השלם עם מענה לשון — תפלות ובקשות, ותחנונות נכונות אצל כותל המערבי ... ירושלים, סלאנט ובורקי, נ' נאטאנזאהן, א' לאנדא [אין שנת הוצאה] [טז עמ'].
- 295 הנ"ל, ספר שערי דמעה השלם עם מענה לשון — תפלות ובקשות, ותחנונות נכונות אצל כותל המערבי ... ירושלים, סלאנט ובורקי, נ' נאטאנזאהן, א' לאנדא [אין שנת הוצאה] [כב עמ'].
- 296 הנ"ל, ספר שערי דמעה השלם עם מענה לשון — תפלות ובקשות, ותחנונות נכונות אצל כותל המערבי ... איבער גיזעצט אויך אויף עברי טייטש ... ירושלים תרפ"ד [נד עמ'].
- 297 הנ"ל, ספר שערי דמעה השלם עם מענה לשון — תפלות ובקשות, ותחנונות נכונות אצל כותל המערבי ... איבער גיזעצט אויך אויף עברי טייטש ... ירושלים, מענדל פריעדמאן, [אין שנת הוצאה] 4 [נד עמ'].
- 298 [הנ"ל], ספר שערי דמעה השלם עם מענה לשון — תפלות ובקשות, ותחנונות נכונות אצל כותל המערבי ... אויך אויף עברי טייטש, ירושלים, א' לאנדא וסלאנט עט בורקי [אין שנת הוצאה] [נד עמ'].
- 299 הנ"ל, ספר שערי דמעה השלם עם מענה לשון — תפלות ובקשות, ותחנונות נכונות אצל כותל המערבי ... איבער גיזעצט אויך אויף עברי טייטש ... ירושלים, א' לאנדא וסלאנט עט בורקי, [אין שנת הוצאה] [נד עמ'].
- 300 שערי דמעות — תפלה נוראה אצל כותל מערבי ... מיוסדת עפ"י התורה ... נחמן מברסלב, אפארכטיגע

- 313 מ' הכהן, 'ליל תשעה באב והכותל המערבי', טורי ישרון, יב (תשכ"ז), עמ' 11-13.
- 314 א' הלוי, 'ליל תשעה באב על יד ה"כתל"', ילקוט הרבנות הצבאית הראשית, ה (תש"ט), עמ' 41-42.
- 315 א' יערי, 'תשעה באב בירושלים', סיני, לה (תשי"ד), עמ' רפט-שה.

המאבק הפוליטי על הכותל (לפי סדר כרונולוגי)

- 316 א' בן-אב"י, שמע ישראל, ירושלים, 'הסולל', אתח"ס לחרבן [61 עמ'].
- 317 מ"מ ליברגל, 'עלי שרידי מקדשיך...', יבנה, טז (לבוש תרצ"א), עמ' ר-רא.
- 318 מ.כ., 'בליל זה ... על יד כתלנו ... שם ישבנו גם בכינו בליל תשעה-באב זה', חדשות הארץ, א, גליון מד (ירושלים תרע"ט), עמ' 3.
- 319 כ' סייקס, '[...] הכו להמערבי ...]', מבפור עד מאבקים על ארץ-ישראל, משרד הבטחון, תשכ"ז, עמ' 113.
- 320 י' פורת, 'הסכסוך סביב "הכותל-המערבי" והשלכותיו', צמיחת התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינאית 1918-1929, ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשל"א, עמ' 210-222.
- 321 ג' פרומקין, 'תכנית גישה לכותל המערבי', דרך שופט בירושלים, תל-אביב, דביר, תשט"ו, עמ' 276-279.
- 322 מ' פרידמן, 'מאורעות הכותל המערבי ביום הכיפורים תרפ"ט — 24.9.1928', חברה ודת — האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל, תרע"ח-תרצ"ו / 1918-1936, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ח, עמ' 297-314, 321, 324-325.
- 323 א"י הכהן קוק, 'כתלנו (ליום השמיני במרחשון שהוכרז יום תענית צבור בא"י על עלבון הכותל המערבי)', דאר היום, יא, גליון כט, (ירושלים תרפ"ט), עמ' 1.
- 324 הנ"ל, 'כתלנו', התור, ט, גליון ב (תרפ"ט), עמ' 5.
- 325 י' קלויזנר, 'ועדה בעניין הכותל המערבי, 1930', ביבליוגרפיה לתולדות עם ישראל, ג — תולדות הציונות, ירושלים, החברה ההיסטורית הישראלית, תשל"ו, עמ' 229-230 [משוכפל].

- תחינה צו בעטען ביים כותל מערבי..., ירושלים, ברסלב, תשכ"ז [לח עמ'].
- 301 תפלה דיל כותל מערבי, ירושלים תר"ם [כ דפים], [בעברית ובלאדינו]
- 302 תפלה דיל כותל מערבי, ירושלים תרמ"ו [42 עמ'] [בעברית ובלאדינו]
- 303 תפילה לפני הכותל המערבי, תל-אביב, מרכז ישיבות בני עקיבא בישראל [אין שנת הוצאה] [4 עמ'].
- 304 'תפלה ליד הכותל המערבי', ספר שערי רחמים, ירושלים, בקאל, תשכ"ז, עמ' יט-כג.
- 305 'תפלה לפני הכתל המערבי', סדור מנחת ירושלים כליבו השלם, בעריכת י"א דבורקס, ירושלים, אוצר הפוסקים, 1977, עמ' 1218-1220.
- 306 תפלה לפני הכותל-המערבי, [...] תפלה זו תוקנה וחובה ע"י רבי חיים ישעיה הכהן בעל סידור 'ישועות ישראל' שכתב... בחדר המיוחד לו לפני הכותל המערבי [...] [אין מקום ושנת הוצאה].
- 307 תפלה מיוחדת לפני הכותל המערבי, מיסודה של תפלת הרש"ש זלה"ה, לאחר אמירת הסליחות בנהוג [אין מקום ושנת הוצאה].
- 308 תפילות כלליות אצל הכותל המערבי, ירושלים, אגודת 'אמונים', תשל"ה [14 עמ'].
- 309 'תפלות על יד הכותל המערבי', ספר הישוב, ב, בעריכת ש' אסף ול"א מאיר, ירושלים, מוסד ביאליק, תש"ד, עמ' 128.

310 'Midnight Prayers', *Jerusalem Eternal*, edited by A. Eisenberg, New York, Board of Jewish Education, 1971, pp. 117-121

צומות וחגים עלי-יד הכותל

- 311 נ"צ פרידמן, 'מצוות לולב בחול המועד ליד הכותל המערבי', הצפה, 10991 (תל-אביב תשכ"ט), עמ' 4, 5.

* *
*

- 312 י' יעקבס, 'חג שבועות ליד הכותל המערבי, מייד בחום מלחמת ששת הימים — ירושלים במועדיה', עמודים, טז (תשכ"ח), עמ' 281-282.

- Idem, 'The Wailing Wall Controversy and the Course of the Disturbances', *Palestine — A Study of Jewish, Arab, and British Policies*, New Haven, Yale University Press, 1970, II, pp. 597–635
- Great Britain and Palestine 1915–1945 — Information Papers*, no. 20, London, Royal Institute of International Affairs, 1946³ [pp. xii, 177]
- The Political History of Palestine under British Administration* (Memorandum by His Britannic Majesty's Government presented in July, 1947, to the United Nations Special Committee on Palestine), Jerusalem 1947 [pp. 41]
- Y. Porath, 'The Conflict over the Wailing Wall and its Repercussions', *The Emergence of the Palestinian — Arab National Movement, 1918–1929*, London, Frank Cass, 1974, pp. 258–273
- The Rights and Claims of Moslems and Jews in Connection with the Wailing Wall at Jerusalem*, Beirut, Institute for Palestine Studies, 1966 [pp. 93]
- H. Sidebotham, 'The Wailing Wall', *Great Britain and Palestine*, London, Macmillan, 1937, pp. 158–175
- * * *
- J. Klausner, 'Love or Hatred — Choose!', *The Palestine Weekly*, Jerusalem, 9.8.1929, pp. 116–118
- 'Palestine — Petition Concerning the Incident at the Wailing Wall, Jerusalem (September 24th, 1928)', *League of Nations Permanent Mandates Commission, Minutes of the Fourteenth Session ... October 26th to November 13th, 1928*, Geneva 1928, pp. 2054207
- 'The Wailing Wall "Atrocities"', *The Palestine Weekly*, Jerusalem 9.8.1929, pp. 114–115
- I. Ben-Avi, 'J'accuse! A Sequel to "The Wailing Wall Atrocities"', *The Palestine Weekly*, Jerusalem 23.8.1929, pp. 136–139
- 326 'תזכיר ההנהלה-הציונית לחבר-הלאומים בענין הכותל, התור ט, גליון ג (תרפ"ט), עמ' 7–9.
- 327 תזכיר על הכתל המערבי — הוגש לוועדה המיוחדת של חבר הלאומים, מטעם הרבנות... הסוכנות היהודית... כנסת ישראל בארץ-ישראל ומרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל, ירושלים תר"ץ [64 עמ'].
- 328 מ' בללוחי, 'הכותל המערבי', על חומותיך ירושלים, בני-ברק, 'נצח', תשכ"ח, עמ' קמב-קמד.
- 329 ד' ילין, נאום הגנה בפני הוועדה המיוחדת של חבר הלאומים לעניני הכותל המערבי (ביום כ"א תמוז תר"ץ בירושלים), ירושלים תר"ץ [טז עמ'].
- 330 החלטות ועדת הכתל — דו"ח רשמי, ירושלים, הסולל, תרצ"א [38 עמ'].
- 331 משפט הכותל — דין וחשבון ועדת הכותל המערבי הבין-לאומית, השתלשלות הענין; החקירות והעדויות בירושלים; התזכיר היהודי; פסק הדין; דבר המלך, עם תמונות, תל-אביב, 'תל-אביב', תרצ"א [164 עמ'].
- 332 דין וחשבון ועדת החקירה, בשבעה חלקים עם תמונות, תל-אביב, 'תל-אביב' [אין שנת הוצאה, מהדורה שנייה [99, 68, 88, 109, 96, 120, 175 עמ']].
- 333 ש' אבידור, 'הכותל כותלנו אחד', פנים אל פנים, 434 (ירושלים תשכ"ז), עמ' 9–12, 16.
- 334 י' נדבה, 'משפט הכותל', מחניים, קז (תשכ"ו), עמ' כ-פה.
- 335 'משפט הכותל' של הבריטים (עובדות, מסקנות, אשר כחם יפה כיום הזה), בית יעקב, 100 (ירושלים תשכ"ט), עמ' 25.
- N. Bentwich, 'The Crisis of the Western (Wailing) Wall, 1928–1930', *England in Palestine*, London, Kegan Paul, Trench, Trubner, 1932, pp. 170–210
- H.E. Bovis, *The Jerusalem Question, 1917–1968*, California, Hoover Institution Press, Stanford University, 1971 [pp. xiii, 175]
- ESCO Foundation for Palestine, [... 338 Wailing Wall Issue...], *Palestine — A Study of Jewish, Arab, and British Policies*, New Haven, Yale University Press, 1947, I, pp. 424–426

- Idem, *Memorandum on the Western Wall*, 359
Submitted to the Special Commission of the
League of Nations on Behalf of the Rabbinate, the
Jewish Agency for Palestine, the Jewish
Community of Palestine (Knesseth Israel) and the
Central Agudath Israel of Palestine, Jerusalem
1930 [pp. 76]
- Report of the Commission Appointed by His* 360
Majesty's Government ... to Determine the Rights
and Claims of Moslems and Jews in Connection
with the Western or Wailing Wall at Jerusalem,
December 1930, London, HMSO, 1931 [pp. 75]
- Jewish Agency for Palestine, *Memorandum* 361
on the 'Report of the Commission on the Palestine
Disturbances of August 1929', Submitted ... to the
Secretary-General of the League of Nations, for the
Information of the Permanent Mandates
Commission, May, 1930, London 1930 [pp. 110]
- 'Holy Places', *Report by His Majesty's* 362
Government in the United Kingdom of Great
Britain and Northern Ireland to the Council of the
League of Nations on the Administration of
Palestine and Trans-Jordan for the Year 1930,
London, HMSO, 1931, pp. 76–77
- H. Schneiderman, 'Review of the Year' 363
5690', *AJYB*, XXXII (1930), pp. 129–139
- 'Palestine (Western or Wailing Wall) Order' 364
in Council, 1931, At the Court at Buckingham
Palace, the 19th Day of May, 1931', *Official*
Gazette of the Government of Palestine 1931,
Jerusalem 1931, pp. 464–468
- 'The Palestine (Western or Wailing Wall)' 365
Order in Council, 1931', *The Laws of Palestine*,
Revised edition ... by R.H. Drayton, III, London
1933, pp. 2635–2639
- 'Palestine (Western or Wailing Wall) Order' 366
in Council, 1931, At the Court at Buckingham
Palace, the 19th Day of May, 1931', *Laws of*
Palestine 1926–1931 ..., edited by M. Doukhan,
IV, Tel-Aviv 1933, pp. 1484–1487
- F.H. Kisch, 'The Wailing Wall', *Letter ...* 367
to the Chairman Political Commission, XVII
Zionist Congress ..., Jerusalem 1931, p. 30.
- The Western or Wailing Wall in Jerusalem*, 349
Memorandum by the Secretary of State for the
Colonies, Presented by the Secretary of State for
the Colonies to Parliament by Command of His
Majesty, November, 1928, London HMSO, 1928
[pp. 6]
- J.H. Kann, *Some Observations on the* 350
Policy of the Mandatory Government of Palestine
with Regard to the Arab Attacks on the Jewish
Population in August 1929 and the Jewish and the
Arab Sections of the Population, Hague, M.
Nijhoff, 1930 [pp. 60]
- Colonial Office, Palestine Commission on 351
the Disturbances of August, 1929, London,
HMSO, 1930, 2 vols. + Index
- Report of the Commission on the Palestine* 352
Disturbances of August, 1929, Presented by the
Secretary of State for the Colonies to Parliament
by Command of His Majesty, March, 1930,
London, HMSO, 1930 [pp. 202]
- H.B. Samuel, *Beneath the Whitewash (A* 353
Critical Analysis of the Report of the Commission
on the Palestine Disturbances of August, 1929),
London, Hogarth Press, 1930 [pp. 50]
- L. Stein, *Memorandum on the 'Report of the* 354
Commission on the Palestine Disturbances of
August 1929', London, Jewish Agency for
Palestine, 1930 [pp. 111]
- Dokumente zur Palästina – Politik* 355
1929–1930, Schriftenreihe der Jüdischen
Rundschau, V, Berlin 1930 [pp. 116]
- H. Schneiderman, 'Review of the Year' 356
5689', *AJYB*, XXXI (1929), pp. 70–79
- C. Sykes, ['... Wailing Wall...'], 357
Crossroads to Israel, Cleveland and New York,
World Publishing Co., 1965, pp. 100–102,
108–111, 112–114
- C. Adler, *Memorandum on the Western* 358
Wall, Prepared for the Special Commission of the
League of Nations on Behalf of the Jewish Agency
for Palestine, Philadelphia 1930 [pp. 91; illus.]
[Revised proof printed as manuscript]

1948–1952, Washington, The Middle East Institute, 1966, pp. 64–79

D. Joseph, *The Faithful City – The Siege of Jerusalem, 1948*, New York, Simon and Schuster, 1960 [pp. 356; illus.]

מלחמת ששת הימים

382 א' אלברט, 'התגלותו של "הכותל המערבי" לישראל', שערים, יו, גליון 4917 (תל-אביב תשכ"ז), עמ' ב-ג.

383 ע' בנוימן, 'הקרב על הכותל', ירושלים — עיר ללא חומה, ירושלים, שוקן, תשל"ג, עמ' 155–171.

384 ח' גבורי, הצנחנים בכותל (רומן על רקע מלחמת ששת הימים), תל-אביב, עוזי [אין שנת הוצאה], [192 עמ'].

385 דברי הכנסת: הכנסת השניה, מושב ראשון ושני, תשי"ד–תשט"ו; הכנסת השלישית, מושב שני, תשי"ז; הכנסת הרביעית, מושב שני, תשכ"א; הכנסת השישית, מושב שלישי ורביעי, תשכ"ח, תשכ"ט–תש"ל; הכנסת השביעית, מושב ראשון, שני, שלישי ורביעי, תש"ל, תשל"א, תשל"ב–תשל"ג, תשל"ג–תשל"ד; הכנסת השמינית, מושב שני ושלישי, תשל"ה–תשל"ו, תשל"ו–תשל"ז.

386 א' לנדאו, 'הכותל', ירושלים לנצח, תל-אביב, אותפז, תשכ"ח, עמ' 169–171.

387 מ' נתן, [אל הכותל], המלחמה על ירושלים, תל-אביב, אותפז, תשכ"ט, עמ' 311–321.

388 ס"ש עדי (עורך), המלחמה לשלום Our War for Peace, תל-אביב, דקל, [תשכ"ז], [אין מספר עמדים].

389 מ' פראגר, 'כך רצתי והגעתי הראשון אל הכותל-המערבי', בית יעקב, 100, ירושלים תשכ"ט, עמ' 10–15.

390 ר"ו צ'רצ'יל, 'החזית הירדנית', מלחמת ששת הימים, רמת-גן, מסדה, 1968, עמ' 93–109.

391 R.S. & W.S. Churchill, 'Jerusalem and the West Bank', *The Six Day War*, London, Heinemann, 1967, pp. 123–142

392 E. Landau, 'The Wall', *Jerusalem the Eternal*, Tel-Aviv, Otpaz, 1968, pp. 166–168

Y. Porath, 'The Resolution of the Wailing Wall Problem', *The Palestinian Arab National Movement*, II, London, Frank Cass, 1977, pp. 6–8

A. Revusky, 'The Wailing Wall', *Jews in Palestine*, New York, Bloch, 1945, pp. 27–28

H. Schneiderman, 'Review of the Year 5691', *AJYB*, XXXIII (1931), pp. 99–109

'The Jewish Claim in Regard to Jerusalem', 371 *Palestine Partition Commission Report*, Presented by the Secretary of State for the Colonies to Parliament by Command of His Majesty, October, 1938, London, HMSO, 1938, pp. 73–80

372 ['Wailing Wall'], *A Survey of Palestine*, Prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry, 2 vols., Palestine Government Printer, 1946, pp. 26, 923

373 'Neturei Karta Seek Consent to pray at Wall — from Hussein', *The Jerusalem Post*, XLVIII, no. 14213 (Jerusalem 9.1.1978), p. 3

מלחמת השחרור

374 ז' וילנאי, 'מהלך הקרבות בעיר העתיקה של ירושלים', המערכה לשחרור ישראל תש"ח–1948, ירושלים, תור-ישראל, תשי"ג, עמ' 47–50.

375 י' חנני, 'דמעות הכותל המערבי (אגדה)', ספר ירושלים, בעריכת א' ומ' תלמי, תל-אביב, 'עמיה' (תשט"ז), עמ' 340–341.

376 ד' יוסף, קריה נאמנה — מצור ירושלים 1948, ירושלים, שוקן, תשכ"ד [340 עמ'].

377 א' לירון (אלטשולר), ירושלים העתיקה במצור ובקרב, תל-אביב, 'מערכות', תשי"ז [464 עמ'].

378 עדינה, מגלת העיר העתיקה, תל-אביב, 'מערכות', תש"ט [111 עמ'].

379 שאלו שלום ירושלים — קריאה ובקשה אל כל הצדדים הנלחמים בעיה"ק ירושלים ת"ו, מאת חושבי ירושלים החרדית, ירושלים, העדה החרדית, תש"ח [4, 4 עמ'] [בעברית ובאנגלית].

P. de Azcarate, 'The Surrender of the Jewish Quarter of Jerusalem', *Mission in Palestine*

- 405 י' קניוק, 'הכותל אינו פסל — תכניתו של ספדי לרחבת הכותל — מצוינת', הארץ, נו, גליון 16912 (תל-אביב תשל"ה), עמ' 10.
- 406 ג' ריבון, 'הועדה לחיכנון רחבת הכותל ממליצה לקבל תכנית ספדיה', הארץ, נט, גליון 17705 (תל-אביב תשל"ז), עמ' 3.
- 407 י' שנברגר, 'רחבת הכותל — רעיונות לחכנון ושיפוץ אחרי אייר-סין תשכ"ז', ירושלים, משרד החינוך והתרבות, תשל"ב, עמ' 79-87.
- 408 י' רפאל, 'למה תיועד רחבת-הכותל? ידיעות אחרונות, גליון 13985 (תל-אביב תשל"ח), עמ' 8-9.
- 409 י' שנברגר (מנחה), חקר תכנוני לאזור הכתל המערבי, ירושלים, משרד הדתות, תשל"ג [אין מספר עמודים].
- 410 תכנית לרחבת הכתל המערבי — תכנית ראשונית — *Plan for the Western Wall Precinct — Preliminary Submission*, Prepared for the Municipality of Jerusalem and the Corporation for the Development of the Jewish Quarter, Jerusalem, Moshe Safdie Architect Ltd., 1974 [pp. 21, 17; illus. In Hebrew and English; duplicated]
- 411 D. Fisher, 'Gli scari archeologici a Gerusalemme', *L'Architettura*, 260 (Torino 1977), pp. 110-122
- 412 Idem, 'Jerusalem — The Western Wall, il Muro del Pianto', *L'Architettura*, 272 (Torino 1978), pp. 97-112. [In English and Italian]
- 413 'Haifa Architect Offers Plan for Western Wall', *The Jerusalem Post*, xlv, no. 13614 (Jerusalem 1976), p. 2
- 414 D. Kroyanker, 'The Various Plans for the Square in front of the Western Wall', *Developing Jerusalem, 1967-1975*, Jerusalem, Jerusalem Committee, 1975, pp. 118-123
- 415 A. Rabinovich, 'New Proposal for Western Wall Area', *The Jerusalem Post*, xlviii, no. 14296 (Jerusalem 1978), p. 3

הכותל בספרות

- 416 א' אבן-זהב, 'בסוד עניי הכותל — י"ז זוטות', העולם, ל (תש"ב), עמ' 14-15.

- 393 A. Rabinovich, 'The Temple Mount', *The Battle for Jerusalem, June 5-7 1967*, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1972, pp. 409-439
- 394 W. Stevenson, '[The Wailing Wall]', *Strike Zion!* New York, Bantam Books, 1967, pp. 61-72; illus.

עיצוב רחבת-הכותל

- 395 ג' אלוך, 'המאבק על עיצוב רחבת הכותל המערבי — היותו אתגר לאומי גורם חשש בקרב אדריכלים ידועי-שם להתמודד עמו', הארץ, נח, גליון 17375 (תל-אביב תשל"ו), עמ' 14.
- 396 ע' בנזימן, 'כיצד תיקבע דמותו של הכותל (א) — סכנת התכנון הבלעדי: תכניות של האדריכל משה ספדי לא עומתה מול תכניות אחרות', הארץ, נו, גליון 16901 (תל-אביב תשל"ה), עמ' 11.
- 397 הנ"ל, 'חשש מהתגמדות הכותל-המערבי — תשובות תכנוניות לבעיות שמעורר עיצוב רחבת הכותל חייבות לבוא ממיטב המוחות של העם היהודי', הארץ, נו, גליון 16902 (תל-אביב תשל"ה), עמ' 10.
- 398 י' האזרחי (עורך), פרק חדש בתולדות הכותל המערבי, תשכ"ז-תשל"ג, ירושלים, משרד הדתות, תשל"ג [80 עמ'].
- 399 הכותל המערבי — קובץ מאמרים בשאלות עיצוב רחבת הכותל המערבי וסביבתה, ירושלים, משרד החינוך והתרבות, תשל"ו [117 עמ'].
- 400 ב' עמיקם, "'ההיכל" והכותל — שני אדריכלים מציגים תוכניות לעיצוב רחבת הכותל המערבי', על המשמר, לג, מס' 9913 (תל-אביב תשל"ו), עמ' 3, 5.
- 401 הנ"ל, 'עיצוב רחבת הכותל', על המשמר, לד, מס' 10344 (תל-אביב תשל"ז), עמ' 8.
- 402 ד' פישר, הצעה לתכנון ושימור אזור הר-הבית ורחבת הכותל, ירושלים תשל"ח [11, 13 עמ']; בשכפול; בעברית ובאנגלית.
- 403 ש' צוריאלי, 'עיצוב רחבת הכותל המערבי', הצופה, גליון 11828 (תשל"ח), עמ' 4.
- 404 מ' קובר, 'תכנית ספדי לבינוי רחבת הכותל וציבור מתפללי הכותל', המודיע, כז, גליון 9117 (ירושלים תשל"ו), עמ' 2, 5.

York, Board of Jewish Education, 1971, p. 112

הכותל בשירה

431 ש' בן-ברוך (שווארץ), ירושלים בשירתנו החדשה — מתקופת ההשכלה ועד ימינו, ירושלים, ראובן מס, 1955 [צמ' 352].

* *

432 י' אמיתי, 'הכותל', ירושלים — נושא לימודי בבית הספר, ירושלים, הקרן הקימת לישראל [תשכ"ח], צמ' 46.

433 י' בערקמאן, 'ביים כותל', המשך, תל-אביב, פארלאג י"ל פרץ, תשל"א, צמ' 38.

434 א' ברוידס, 'שני שירים', מחניים, קז (תשכ"ו), צמ' לג.

435 מ' גוטפריד, 'הכותל המערבי', וינה תרפ"ט [צמ' 16].

436 א"צ גרינברג, 'הכותל', מחניים, קטז (תשכ"ח), צמ' יח-כא.

437 ז' הלוי, 'למול כותלנו', לוח ירושלים, י (תש"י), צמ' קנח.

438 מ' טמקין, 'אל הכתל', שירי ירושלים, ירושלים, יפה-נוף, תשכ"ט, צמ' 35-36.

439 הנ"ל, 'הכתל המערבי', שירי ירושלים, ירושלים, יפה-נוף, תשכ"ט, צמ' 37.

440 א' לסיך, 'הכתל המערבי', ספר ירושלים, בעריכת א' ומ' תלמי, תל-אביב, 'עמיחי', תשט"ז, צמ' 184.

441 א' מירסקי, 'שירי כותל בלי בית', ירושלים — עיר הקודש והמקדש, ירושלים, מוסד הרב קוק ועירית ירושלים, תשל"ז, צמ' 1-4.

442 ב"צ פסלר, 'הכותל', בית יעקב, 100, (ירושלים תשכ"ט), צמ' 34.

443 ש' קורא, 'אבני הכותל בשירה העברית', מחניים, קז (תשכ"ו), צמ' סד-סח.

444 הנ"ל, 'הכותל בשירה העברית', מחניים, קטז (תשכ"ח), צמ' פד-צא.

445 י' רימון, 'אגרת לכותל המערבי', כלקט שבילים (שירים), תל-אביב, מורשת, תשכ"ו, צמ' 112.

417 הנ"ל, בסוד עניי הכתל, תל-אביב, יבנה, 1942 [רעא צמ']; 1947 [רנא צמ']; [עם] ציורי ירושלים מאת יעקב שטיינהרט, תל-אביב, 'עם הספר', תשכ"ט [רמ צמ'].

418 פ' גראייבסקי, ספורי כתל המערבי — מגזי ירושלים, ירושלים תרצ"ו [טז צמ'].

419 א' דובדבני, 'אנחנו ליד הכותל! ולירושלים — דברי ספרות והגות לכבוד ירושלים המשותפת, ירושלים, אגודת הסופרים העברים בישראל, תשכ"ח, צמ' 50-54.

420 ע' יכין, 'תקיעת שופר ליד הכותל', סיפורו של אלנקם, תל-אביב, הדר, 1977, צמ' 43-46.

421 א' יעיר, 'אלף פנים לכותל', עמודים, טז (תשכ"ח), צמ' 348-349.

422 ד' נוי, 'הכותל המערבי בסיפורינו העממי', מחניים, עא (תשכ"ב), צמ' 46-49.

423 הנ"ל, 'סיפורי — עם על הכותל המערבי', מחניים, קז (תשכ"ו), צמ' מד-נה (= ירושלים, בעריכת ד' מידל, ירושלים, הועדה הבינאית להווי ומועד, תשכ"ז, צמ' 73-74; משוכפל).

424 הנ"ל, 'סיפורי — עם על הכותל המערבי', מחניים, קטז (תשכ"ח), צמ' סד-פג.

425 ש"י עגנון, 'בתוככי ירושלים', תמול שלשום, ירושלים, שוקן, תשי"ט, צמ' 258-266.

426 י' קאמענעצקי, כותל מערבי ... צווי וואונדערבארע ערשיינונגען ביים פותל מערבי, די פייערליכע רעדע פון פותל מערבי צום פאלק, ווארשא תרפ"ט [25 צמ'].

427 א' ראובני, על ירושלים — רומן מימי מלחמת-העולם הראשונה, ירושלים, ראובן מס, 1968 [260 צמ'].

428 י' רימון וי"ז וסרמן (עורכים), 'הכותל המערבי', ירושלים, העתיקה — לקט ספורים, אגדות ותאורי חיים, בני-ברק, המכון לאיסוף סיפורי א"י ואגדותיה, תשי"ח, צמ' 59-94.

Y. Haezrachi, 'A chaque génération son 429 Mur', *Le livre de Jerusalem*, Paris, Trait D'Union — Bulletin mensuel du judaïsme traditionaliste [1968?], pp. 179-185

Scholem Aleichem, 'The Wailing Wall', 430 *Jerusalem Eternal*, edited by A. Eisenberg, New

צמחיית הכותל

- 454 י' פליקס, 'הצומח שעל הכותל המערבי', הארץ, ג, 14852 (תל-אביב תשכ"ח), עמ' 17.
455 הנ"ל, 'הצמחים שעל הכותל המערבי', בראילן — בטאון אוניברסיטה בראילן, 55 (תשכ"ח), עמ' 6-7 (= הצפה, 10991, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 4).
456 הנ"ל, 'הצמיחה והחי שעל הכותל המערבי', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ו, עמ' 317-321.
457 א' שמאלי, הכותל המערבי — צמחים ובעלי חיים, נופים ואתרים, סדרה ד, משרד הבטחון — צבא הגנה לישראל [אין שנת הוצאה; 6 דפים].

הכותל במסורת האיסלאם

- 458 'מדין ומואב', העולם, יח, גליון לב (לונדון תר"ץ), עמ' 630-631.
459 ח' שוארצבום, 'הכותל המערבי במסורת האיסלאם', מחניים, קז (תשכ"ו), עמ' עד-עט.
460 C.D. Matthews, 'The Wailing Wall and Al-Buraq — Is the "Wailing Wall" in Jerusalem the "Wall of Al-Buraq" of Moslem Tradition?' *The Moslem World*, XXII (New York 1932), pp. 331-339.

446 הנ"ל, 'שבנו אליך הכותל', שערים, יז, גליון 4908 (תל-אביב תשכ"ז), עמ' ה.

447 הנ"ל, 'ברחבת הכותל המערבי', שערים, יז, גליון 4921 (תל-אביב תשכ"ז), עמ' ה.

448 הנ"ל, 'זוהר הפדות של הכותל... שנה בשנה — ספר שנה תשכ"ט, ירושלים, היכל שלמה, תשכ"ט, עמ' 359-358.

449 I.J. Benjamin, 'כותל מערבי' (The Western Wall), *Eight Years in Asia and Africa from 1846 to 1855*, Hanover 1863, p. 20.

נסיונות לגאולת הכותל

- 450 י' יערי-פולסקין, 'ברוך אדמונד רוטשילד וגאולת הכותל המערבי', ברוך אדמונד רוטשילד, א, תל-אביב תר"ץ, עמ' 206-219.
451 א"ר מלאכי, 'לתולדות גאולת הכותל המערבי', לוח ירושלים, יב (תשי"ב), עמ' רעה-רפא.
452 ד' שניר, 'הנסיונות לגאולת רחבת הכותל המערבי', שערים, יז גליון 4899 (ירושלים תשכ"ז), עמ' ג.
453 'Le Baron Edmond de Rothschild voulait acquérir le Mur Occidental', *Le livre de Jerusalem*, Paris, Trait d'Union — Bulletin mensuel du judaïsme traditionaliste, [1968?], pp. 186-188.

רשימת נושאים

מלחמת השחרור 381-374
מלחמת ששת הימים 382-394
עיצוב רחבת הכותל 395-415
הכותל בספרות 416-430
הכותל בשירה 431-449
נסיונות לגאולת הכותל 450-453
צמחיית הכותל 454-457
הכותל במסורת האיסלאם 458-460

כללי 127-1
תיאורי נוסעים 128-192
ארכיאולוגיה 193-205
מאמרי חז"ל ואגדה 206-221
הלכה והליכות 222-267
תפילה עלי-יד הכותל 268-310
צומות וחגים עלי-יד הכותל 311-315
המאבק הפוליטי על הכותל 316-373

חובה נעימה היא להודות לאנשים ולמוסדות, בארץ ובחוץ-לארץ, אשר הרשו לבית-ההוצאה להשתמש
בציורים, בתצלומים ובמוצגים שכרשוחם.

מוזיאון ישראל, ירושלים עטיפה

R. Storrs, *Orientalisms*, London 1939 50

The Matson Photo Service 58

בית הוצאה כתר, ירושלים 63

הארכיון הציוני המרכזי 75, 79, 80, 83, 85, 169

צילום ארושקס, ירושלים 95

מוזיאון ההגנה 112

י' ויץ, מגמדא לרוחא, רמת-גן 1972 121, 123

מרדכי אליאב, אוניברסיטת בר-אילן 171

בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מחלקת כתבי-היד והארכיונים Var. 106 שער אחורי

מפה: שלומית ויובל גרינבוים (שי)

For the History of Eretz Israel and its Yishuv • 12

YAD IZHAK BEN-ZVI JERUSALEM • JULY 1979

EDITOR: YAACOV SHAVIT

CONTENTS:

INTRODUCTION 1

DISCUSSION: POLARISATION IN THE JEWISH YISHUV IN ERETZ-ISRAEL IN THE
EARLY 1890s / J. SALMON 3

Y. Katz / More on Relations between the 'Old Yishuv' and the 'New Yishuv' 31

I. Kollat / From a Yishuv of Communities and *Kollelot* to a National Yishuv 34

THE SEPARATION OF TRANS-JORDAN FROM ERETZ-ISRAEL / I. GIL-HAR 47

SIR HERBERT SAMUEL'S POLICY OF ECONOMIC DEVELOPMENT /

S. HATTIS-ROLF 70

THE *ISTEQLAL* PARTY—THE BEGINNING OF PALESTINIAN ARAB RADICALISM,
1930-1937 / Y. ARNON-OHANNA 91

THE STRUGGLE WITH THE MANDATORY AUTHORITIES OVER STATE LANDS /

A.L. AVNERY 110

IMMIGRATION FROM GERMANY IN 1933-1939 / M. GETTER 125

THE ARABS OF ERETZ-ISRAEL AND THE WHITE PAPER OF 1939 / Y. NEVO 148

JEWISH IMMIGRATION INTO ERETZ-ISRAEL ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF

'ALI AKRAM, *MUTAŞARIF* OF JERUSALEM (1906-1908) / A. LEVY 164

THE CAPTURE AND TRIAL OF HASSAN BEQ / Y. NEDAVA 175

DOCUMENTATION

THE YEMENITES OF JERUSALEM AND AGRICULTURAL WORK / Y. RATZABY 186

SHALOSH ASEFOT—A DOCUMENT ON THE INCIDENTS IN UPPER GALILEE, 1920 /

N. ROGEL 196

BIBLIOGRAPHY

THE WESTERN WALL—SELECTED BIBLIOGRAPHY /

R.P. GOLDSCHMIDT-LEHMANN 207

© Yad Izhak Ben-Zvi Publications, Jerusalem 1979

Assisted by the Ministry of Education and Culture

Printed in Israel